

Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 150

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ 1995

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11-12
ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΙ	13-18
Εἰσαγωγή	13
Διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἕως τὸ 1919	16
ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ	19-31
Τὰ πρῶτα χρόνια	19
Στὸ Πανεπιστήμιο	20
Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων Β' τάξεως. Θήβα	21
Ἡ Ὑπηρεσία ἀπὸ τὸ 1919 ἕως τὸ 1933	22
Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων Α' τάξεως. Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀκρόπολη, Σπάρτη, Βόλος	23
Ἀπόψεις γιὰ τὴ Δημοτικὴ καὶ τὴν παράδοση	23
Φοιτητὴς τῆς Νομικῆς	24
Τὰ πρῶτα δημοσιεύματα	24
Ἀρχαιολογία καὶ Ζωή	25
Στὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλο	26
Τὰ δημοσιεύματα στὴν Ἀναγέννηση	27
Ἡ Σαμοθράκη τοῦ Ἰδα	28
Ἡ μετάφραση τοῦ Ἐνγκελς	29
Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ	32-53
Στὴ Γερμανία· Μόναχο καὶ Βερολῖνο	32
Διαφωνίες μετὰ τὸν Γιάννη Μηλιάδη	32
Ὁ Ποσειδῶνας τοῦ Ἀρτεμισίου	33
Ἡ συνεργασία μετὰ τὴ Νέα Ἑστία	34
Ἐπιστροφή στὴ Θήβα	35
Ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος, Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας	35
Σύγκρουση μετὰ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο	36
Τὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου	38
Ὁ Ἀπόστολος Ἀρβανιτόπουλος. Γνώμη τοῦ Καρούζου	39

Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου τῆς Θήβας	42
Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων	44
Ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος, Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας	45
Κυκλαδικὲς ἀπασχολήσεις	48
Ὁ Ἀναγκαστικὸς Νόμος 1947/1939	50
Διδάκτωρ	50
Ἀνασκαφὲς στὴ Νάξο	52
Σχέσεις μετὰ τὸν Νικόλαο Κοντολέοντα	52

ΑΓΩΝΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΧΝΙΑ 54-94

Ἡ γνώμη του γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο. Ἡ δεοντολογία τοῦ Κλά- δου	54
Ὁ Φοῖβος Σταυρόπουλος· ὁ χαρακτήρας του	56
Ὁ πόλεμος. Ἡ ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαίων	58
Τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς Wehrmacht στὴν Ἀθήνα	58
Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Κατοχὴ	60
Παραίτηση ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο	61
<i>Περικαλλὲς ἄγαλμα</i>	63
Σχέσεις μετὰ τὸν Ernst Buschor	64
Ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις	65
Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου	68
Πολιτικὴ δραστηριότητα	69
Τὸ τραγικὸ '44. Τὸ αὐριανὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης	69
Ἡ μετάφραση καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ Ἰππίου <i>Μεΐζονος</i>	71
Ἡ μετάφραση τοῦ <i>Σοφιστῆ</i> ἀπὸ τὸν Δημήτριο Γληνὸ	72
Μετὰ τὴν Κατοχὴ. Κρίση του γιὰ τοὺς Γερμανοὺς	75
Ἡ ὀργάνωση τῆς Ὑπηρεσίας μετὰ τὸν πόλεμο	76
Ἀπολογισμὸς ζημιῶν ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ τὴν Κατοχὴ	79
Πρῶτὴ παραίτηση ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία	80
Ἡ γνώμη του γιὰ τοὺς διανοούμενους πολιτικοὺς	80
Σχέσεις μετὰ τὸν Ἀντώνιο Κεραμόπουλο	81
Ἡ σύγκρουση μετὰ τὸν Ἀντώνιο Κεραμόπουλο. Ἡ παραίτηση	87
Ἡ Ὑπηρεσία τὸ 1948	91
Ὁ Γιάννης Μηλιάδης κατὰ τὴν Κατοχὴ	93
Ἡ <i>Ρόδος</i>	94

ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ 95-146

Ἐπάνοδος στὴν Ὑπηρεσία	95
Τὸ πρόβλημα τῶν ἀνασκαφῶν	96

Οἱ ἐκθέσεις ἀρχαίων στὸ Ἐξωτερικὸ	97
Ἦθος ἀνθρώπων δαίμων	98
Ὑποψήφιος Ἀκαδημαϊκὸς	99
Τὸ κριτήριον ἐκλογῆς στὴν Ἀκαδημία	106
Τὰ μαθήματα στὸ Ἀθῆναιον	106
Τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο κατὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὰ χρόνια μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση	108
Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	110
Οἱ ἀναστηλώσεις στὴν Ἑλλάδα	112
Ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου	114
Ὁ Ἀριστόδικος	116
Ἡ διεύθυνση τῆς Ὑπηρεσίας	119
Ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος, Διευθυντῆς τῆς Ὑπηρεσίας γιὰ δεύ- τερη φορὰ	124
Ὁ Ἰωάννης Κ. Παπαδημητρίου, Διευθυντῆς τῆς Ὑπηρεσίας.	
Ἡ τουριστικὴ πολιτικὴ	128
Ἡ μεταφορὰ τῆς Ὑπηρεσίας στὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως	130
Ὁ Ἰωάννης Κ. Παπαδημητρίου	139
Ὁ Σύλλογος Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων	141
Ἡ Ὑπηρεσία στὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας	142

ΤΟ ΔΕΙΛΙΝΟ ΕΝΟΣ ΟΝΕΙΡΟΥ 147-188

Γενικὸς Ἔφορος. Ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία	147
Ἡ Δίκη	147
Τὸ ζήτημα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως	150
Ἡ κρίση τοῦ 1967	159
Ἰωάννης Δ. Κοντῆς	164
Τιμητικὲς διακρίσεις	167
Ἡ πίστη του στὴν Ὑπηρεσία καὶ στὴν παράδοσή της	168
Ἡ ἱστορία τῆς Ὑπηρεσίας	169
Τί προσφέρει ἡ Ὑπηρεσία στοὺς Ἀρχαιολόγους	170
Τηλαυγὲς μνημῆα	173
Ἡ μέθοδός του	173
Ἡ γερμανικὴ ἐπίδραση	173
Ἡ γλῶσσα	174
Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία	176
Ὁ Χριστιανισμὸς στὴ ζωὴ του	176
Τὸ ἀδημοσίευτο ἔργο	177
Τὸ τέλος	178

Χαρακτηρισμός	178
Ἐπίλογος	179
Ἐπίμετρο. 1967-1994	182
Κατάλοιπα	184
Δημοσιεύματα γιὰ τὸν Χρῆστο Καροῦζο	187
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ	189-195
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	196
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	197-217

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ διήγηση πρόσφατων συμβάντων προκαλεῖ συνήθως ἀντιδράσεις καὶ δυσἀρέσκειες καὶ τοῦτο γιατί, κατὰ τὴν παλαιὰ διατύπωση, «ταράσσει τοὺς ἀνθρώπους οὐ τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὰ περὶ τῶν πραγμάτων δόγματα» (Ἐπικτ. Ἐγχειρίδιον 5). Τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν ἴσως ξαφνιάσουν ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι ἔχουν ἀντίθετη εἰκόνα γιὰ περιστατικά πού διηγοῦμαι καὶ οἱ ἀπόψεις τους γιὰ πρόσωπα εἶναι, φυσικά, σύμφωνες μὲ τὴν εἰκόνα αὐτή. Εὐτυχῶς ὅμως, τὰ τῆς ἀρχαιολογίας ἀπασχολοῦν λίγους, σχεδὸν κανέναν, ἐκτός καὶ ἂν πρόκειται γιὰ συνταρακτικές ἀνακαλύψεις. Ἄν συνέβαινε ἀλλιῶς, ἴσως νὰ μὴ γράφονταν ὅσα ἀκολουθοῦν. Δηλαδή, ἂν ὅλοι, ἢ τουλάχιστον οἱ πολλοί, ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν ἀρχαιολογία καὶ τὴ βελτίωση τῶν πραγμάτων πού τὴν ἀφοροῦν καὶ δὲν ζοῦσαν καιροσκοπικά ἢ ὡς ἀδιάφοροι θεατές, πολλὰ δυσάρεστα δὲν θὰ συνέβαιναν καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος γιὰ τὴ διήγησή μου.

Τὸ παρὸν ἄρχισε ὡς εἰσαγωγή στὸν τόμο «Μικρὰ Κείμενα» τοῦ Χρήστου Καρούζου. Ἐπεκτάθηκε (ἢ ἐπέκταση τοῦ ἔδωσε τὴν αὐτοτέλεια) γιὰ νὰ διευκρινιστοῦν σημεῖα τοῦ βίου του, γιὰ τὰ ὅποια πρὶν πολλὰ χρόνια ἄκουγα συγκρουόμενες μεταξὺ τους ἐκδοχές. Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη ὅτι τὰ σήμερα φυσικά καὶ αὐτονόητα πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια ἢ λιγώτεραμποροῦσαν νὰ σφραγίσουν τὴ μοῖρα ἐνὸς ἀνθρώπου· καὶ γιὰ πολλές χιλιάδες ἀνθρώπους ἔτσι συνέβη.

Στὴ συνοπτικὴ διήγησή μου προσπαθῶ νὰ μὴν προχωρῶ σὲ ἀξιολογήσεις, ἔχοντας ὑπ' ὄψη τὸ ἀπόσπασμα πού παραθέτω παραπάνω· ἢ ἄποψή μου γιὰ ὅσα θίγονται βεβαίως εἶναι σαφής, ὁ ἀναγνώστης ὅμως μπορεῖ νὰ σχηματίσει τὴ δική του, γιατί δίδονται ὅλα τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα, μάλιστα πολλὰ κείμενα, κυρίως ἐπιστολικά. Αὐτὰ ἀποτελοῦν πηγές πού γίνονται προσιτές στοὺς πολλούς.

Ὁ Χρῆστος Καρούζος ὑπῆρξε μορφή πού κυριάρχησε στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία. Δημιούργησε ἰσχυρὲς φιλίες καὶ ἐξ ἴσου ἰσχυρὲς ἐχθρότητες. Ἡ διήγηση τοῦ βίου του πέραν τοῦ αὐτοτελοῦς ἐνδιαφέροντος πού παρουσιάζει, φωτίζει κάπως καὶ τὴν κοινωνικὴ πλευρὰ τοῦ ἔργου τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἢ ὅποια δὲν γίνεται σήμερα ἀντιληπτή. Τὴν καλύπτει, πολλές φορές, ἡ εὐτέλεια τοῦ τρόπου ἐκτέλεσης καὶ προβο-

λῆς τοῦ ἔργου τους, συνάρτηση τῆς ἀφθονίας τῶν ὑλικῶν μέσων καὶ τῆς ἔλλειψης «ἀρχικοῦ νοήματος» στὶς ἐπιδιώξεις τους.

Κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ παρόντος μεγάλη βοήθεια μοῦ προσέφεραν δύο παλιές μου συνεργάτιδες, οἱ κυρίες Ἑλένη Τουμπανάκη καὶ Βάσω Ἀποστόλου. Τὶς εὐχαριστῶ.

B.X.Π.

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΙ

Εἰσαγωγή. Ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξε ἡ ἀρχαιολογία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἔχει πολλὰ φορὲς ἐξηγηθεῖ καὶ τονιστεῖ. Ἐξ ἀρχῆς ἔγινε ὑπηρετικὴ τῆς πολιτικῆς καὶ ἕως τὰ χρόνια μας δὲν μπόρεσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ ἀγκάλιασμά της ποὺ κατὰ καιροὺς ἀλλάζει μορφή. Στὴν ἀρχὴ ἔπρεπε νὰ ἐγγυηθεῖ τοὺς τίτλους καταγωγῆς τοῦ Ἑθνους ποὺ δημιουργήσε Κράτος, κατόπιν νὰ ἐπικυρώσει τὸ δίκαιο τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων καὶ τέλος νὰ λύσει, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς μετανάστες καὶ τοὺς ναυτικούς, τὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν τῆς Χώρας, χωρὶς νὰ τερματιστεῖ ἡ ἀποστολὴ της. Στὶς μέρες μας τὴ βλέπουμε πάλι πρόμαχο ὑποστήριξης ἐθνικῶν δικαίων. Ἡ πτώση τῶν ἀνατολικῶν καθεστώτων μᾶς ἔφερε στὴν πρὶν ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους περίοδο καὶ στὴν περίοδο τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς τμήματος τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο¹.

Ἡ ὑποτυπώδης Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἡ ἀναπτυσσόμενη Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔπρεπε νὰ φροντίσουν καὶ τὰ μνημεῖα· νὰ τ' ἀποκαλύψουν, νὰ τὰ φυλάξουν καὶ νὰ τὰ προβάλουν· νὰ καλλιεργήσουν καὶ τὴν ἐπιστήμη, δηλαδὴ νὰ δημοσιεύσουν τὰ ἀρχαῖα καὶ νὰ δώσουν στὸ Πανεπιστήμιο καθηγητὲς ποὺ θὰ μόρφωναν τοὺς νέους ἀρχαιολόγους.

Μὲ τὸν καιρὸ κύριο μέρος τῆς φροντίδας γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων πέρασε, ἐκ τῶν πραγμάτων, στὶς ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολές οἱ ὁποῖες, μὲ πρώτη τὴ Γαλλικὴ (1846), κατόπιν τὴ Γερμανικὴ (1874), τὴν Ἀμερικανικὴ (1881), τὴν Ἀγγλικὴ (1886), τὴν Αὐστριακὴ (1908) καὶ τὴν Ἰταλικὴ (1909), ἀνέλαβαν τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν μεγάλων κέντρων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότη-
τας. Στους ὀλιγάριθμους Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους-ὑπαλλήλους ἔμεινε ὡς κύριο καθῆκον ἡ νομικὴ καὶ ἡ πραγματικὴ προστασία τῶν ἀρχαίων, ἡ ὁποία ἀπορρόφησε τὸ μέγιστο τῶν δραστηριοτήτων τους. Οἱ ξένοι ἀντίθετα ἦσαν καὶ εἶναι πρόσωπα τῶν Πανεπιστημίων, ἔξω ἀπὸ κάθε πρακτικὴ φροντίδα καὶ συνδεδεμένοι ἐπαγγελματικὰ μὲ τ' ἀρχαῖα. Ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ καὶ συναισθηματικὴ σχέση ποὺ ἔχουν μ' αὐτὰ μόνον οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Ὑπηρεσίας, μποροῦν νὰ μελετοῦν καὶ νὰ δημοσιεύουν μὲ τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴ μέθοδο τοῦ ἀνατόμου, ὁ

όποιος δὲν συνδέεται ψυχικὰ μὲ τὸ νεκρὸ σῶμα ποὺ ἐξετάζει καθὼς τὸ τεμαχίζει. Στὴν προνομιακὴ σχέση ποὺ περιέγραψα βρέθηκαν καὶ μερικοὶ Ἑλληνες τοῦ Ἐξωτερικοῦ· ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς εἶναι ἕξοχο παράδειγμα· ὑπάρχουν κι ἄλλοι. Οἱ καθηγητὲς τῶν ἐλληνικῶν Πανεπιστημίων μετεῖχαν καὶ τῶν δύο καταστάσεων. Μάχιμοι ἀρχαιολόγοι στὰ πρῶτα χρόνια τους ὡς Ἐφοροί, μεταπηδοῦσαν μὲ τὴν καθηγητικὴ ιδιότητα στὴν κατηγορία τῶν ξένων, τουλάχιστον μέχρι τῆς συμβατικῆς χρονολογίας 1967. Ἐκτοτε τὰ Πανεπιστήμια ἀνήκουν στὴ δεύτερη κατηγορία, γιατί οἱ καθηγητὲς τῆς ἀρχαιολογίας δὲν προέρχονται, ὅπως παλαιότερα, ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, οἱ περισσότεροι τουλάχιστον. Στὸ παρελθὸν ἐξαιρέσεις ἦσαν μόνον ὁ Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος², ὁ Ἀντώνιος Οἰκονόμου³ καὶ ὁ Κυριάκος Μυλωνᾶς⁴. Ὁ Ross καὶ ὁ Ραγκαβῆς ἀνῆκαν στὴν Ὑπηρεσία.

Ἡ πραγματικότητα ποὺ περιέγραψα, τῆς ἀδυναμίας μελέτης τῶν ἀρχαίων, εἶχε γίνει ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πιττάκη καὶ τοῦ Ραγκαβῆ, καὶ δημιουργοῦσε δυσφορία στὰ μέλη τῆς Ὑπηρεσίας. Ἡ ἀντίδραση, ποὺ κατὰ καιροὺς ἐκδηλώνεται, στὴν ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη θέση ἐμβολίμων προσώπων στὰ ἐλληνικὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα, καλύπτεται μὲ τὴν ἀτράνταχτη δικαιολογία ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι διεθνὴς καὶ ὅτι βοηθώντας στὴν πρόοδό της ἀποδίδουμε, ἔστω μὲ ἑμμεσο τρόπο, τὸ προσωπικὸ μας χρέος. Ἡ ἴδια δικαιολογία ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἑτεροβαρῶν σχέσεων μὲ τοὺς ξένους ὅπου κυριαρχεῖ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀνταλλαγῆς.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἕως τὸ 1967, μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς Ὑπηρεσία προσωπικοτήτων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ ὑπηρετήσαν σ' αὐτὴν εἶναι μικρὸς ἀλλὰ ὅλοι, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, εἶναι πρόσωπα ποὺ ἐπέδρασαν στὴ διαμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζεται ἡ ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση τῶν ἐκάστοτε κυβερνήσεων, πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ κατεύθυνση στὴν ἐπιστημονικὴ πορεία της δινόταν ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ τὴ διηύθυναν. Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν στίς ἐπόμενες σελίδες ἐξαίρονται, ἴσως ὑπερβολικά, τὰ πρόσωπα καὶ οἱ ἐνέργειές τους. Δὲν εἶναι μιὰ καθυστερημένη ἱστορικὴ ἀντίληψη ποὺ ἀναγκάζει στὸ ξεχώρισμα τῶν περιόδων τῆς ἱστορίας τῆς Ὑπηρεσίας μὲ τὰ ὀνόματα προσώπων, ἀλλὰ ἡ γνώση ὅτι αὐτὰ ἔδρασαν ἀτομικά, τὰ περισσότερα, μὴ ἀκολουθώντας γενικὲς καθορισμένες ἰδεολογικὲς ἀρχές μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐπιτευχθοῦν ὠφέλιμα καὶ μόνιμα ἀποτελέσματα.

Ἡ δράση τῶν προσώπων ὑπαγορεύτηκε πολλές φορές ἀπὸ τὶς κομματικές προτιμήσεις τους. Παλαιότερα ὁ Στέφανος Δραγούμης δὲν μπόρεσε, παρὰ τὴ σφοδρὴ ἐπιθυμία του, νὰ γίνῃ Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐξ αἰτίας τῆς τρικουπικῆς τοποθετήσεώς του. Ὁ Καββαδίας, ὁ Μιστριώτης καὶ ὁ Κυπαρίσσης ἦσαν βασιλόφρονες μέχρι δουλικοῦτος καὶ αὐτὸ τὸ μετέφεραν στὴν ἀρχαιολογία. Ὁ Σβορώνος ὑπῆρξε στὴν Ὑπηρεσία ὁ ἐκφραστὴς τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1909. Ὁ Οἰκονόμος εἶχε στενὸτατες σχέσεις μὲ τὰ Ἀνάκτορα. Ὁ Μαρινάτος διοίκησε τὴν Ὑπηρεσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ τῆς 21ης Ἀπριλίου. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ τοὺς περιστοίχιζαν ἀκολουθοῦσαν τὴν καθορισμένη ἀπὸ αὐτοὺς γραμμὴ.

Μὲ τὴ γενικώτερη ἰδεολογικὴ ἀλλαγὴ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα μας, νέες τάσεις ἐμφανίζονται στὴν Ὑπηρεσία ποὺ ἐκφράζονται ἀπὸ τοὺς δημοτικιστὲς καὶ τοὺς σοσιαλιστὲς. Ὁ Καροῦζος καὶ ὁ Μηλιάδης, τοῦ κύκλου τοῦ Γληνοῦ, ἐκπροσωποῦν αὐτὲς τὶς τάσεις, χωρὶς φυσικὰ νὰ ὑπερβαίνουν τὰ ἰδεολογικὰ θεωρητικὰ ὅρια, ἀφοῦ ποτὲ αὐτὲς οἱ τάσεις δὲν ἔγιναν κυβερνητικὴ πρακτικὴ. Ἄλλοι, παλαιότεροι, Σωτηριάδης, Σκιᾶς, Ρωμαῖος, δείχνουν νὰ ἔχουν ἐνδιαφέροντα πέρα ἀπὸ τὴ στεγνὴ ἀρχαιολογία, ὅπως πολὺ παλαιότερα καὶ μὲ μεγαλύτερη εὐρύτητα συνέβαινε μὲ τὸν Ραγκαβῆ. Παράλληλα δημιουργεῖται στὴν ἴδια τὴ γενιὰ τοῦ Καρούζου καὶ τοῦ Μηλιάδου τὸ σκληρὸ ἀντίβαρο σ' αὐτὲς τὶς νέες τάσεις, ποὺ ἐπικράτησε ὀριστικὰ μὲ τὴν 4η Αὐγούστου καὶ τὰ μεταδεκεμβριανὰ. Τὸ ἀντίβαρο αὐτό, ποὺ ἴσχυσε ἕως τὸ 1974, ἀποτελοῦσαν στὴν Ὑπηρεσία ὁ Μαρινάτος, ὁ Σταυρόπουλος, ὁ Μιτσὸς καὶ ἄλλοι ὀλιγώτερο τολμηροὶ καὶ περισσότερο καιροσκόποι. Δὲν ἐκδηλώνονταν ἀλλὰ βρίσκονταν πάντα στὴν ὀρθή, αὐτὴν ποὺ ἐπικρατοῦσε, παρὰτάξιν χωρὶς νὰ ἀλλάζουν πραγματικὰ καὶ τὶς ιδέες.

Ἄν στὴν Ὑπηρεσία μπόρεσαν νὰ εἰσχωρήσουν καὶ νὰ βλαστήσουν οἱ νέες τάσεις, δὲν συνέβη τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὸ Πανεπιστήμιο. Τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Ἀθῆνας ἀποτελοῦσαν ἀντιδραστικὰ ἄτομα. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Κακριδῆ τὸ 1941 ἔφερε τὴν ἀπόλυτη καθαρότητα σ' αὐτήν. Οἱ ἀρχαιολόγοι καθηγητὲς, Οἰκονόμος, Ὁρλάνδος, Μαρινάτος, βρίσκονταν σὲ ἄρμονία μὲ τοὺς λοιποὺς, φιλολόγους, παιδαγωγούς, Ἐξαρχόπουλο, Πεζόπουλο, Σακελλαρίου, Λογοθέτη, Καλλιῆφα.

Μιὰ ἀπὸ τὶς προσωπικότητες ποὺ ἐπέδρασε περισσότερο σὲ πρῶτωπα τῆς Ὑπηρεσίας καὶ λιγώτερο στὴν ἐξέλιξή της, ὑπῆρξε ὁ Χρήστος Καροῦζος. Ἡ σύντομη διήγηση τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του ποὺ

αποπειρώμαι να κάμω, αποτελεί τμήμα της ιστορίας της Ύπηρεσίας. Για την πληρότητα της διήγησης θεώρησα απαραίτητες παρεκβάσεις από το κύριο θέμα. Η περίοδος 1919-1964, στην οποία εκτείνεται ή δημόσια ύπηρεσία του Καρούζου, είναι γενικώτερα σημαντική και άγνωστη και θα άξιζε να εξεταστεί διεξοδικά.

Διάγραμμα της ιστορίας της 'Αρχαιολογικής Ύπηρεσίας έως το 1919. Την πρώτη μορφή της ή 'Αρχαιολογική Ύπηρεσία⁵ πήρε όταν ιδρύθηκε από τον Κυβερνήτη 'Ιωάννη Καποδίστρια, στις 21 'Οκτωβρίου 1829, το «'Εθνικόν Μουσείον Αιγίνης», με Διευθυντή τον 'Ανδρέα Μουστοξύδη (1785-1860). Από τα πρώτα έργα του ήταν ή σύνταξη της έγκυκλίου αριθ. 953 της 23 'Ιουνίου 1830 ή οποία, χωρίς να είναι νόμος, περιέχει στα 8 άρθρα της βασικές διατάξεις για την προστασία των αρχαιοτήτων. Η δολοφονία του Καποδίστρια είχε ως συνέπεια την αποχώρηση του Μουστοξύδη από την κρατική ύπηρεσία. Το 1832, με διάταγμα της 10 Σεπτεμβρίου, διορίστηκε ό Κυριακός Πιττάκης «'Επιστάτης των έν 'Αθήναις 'Αρχαιοτήτων» με δικαιοδοσία στην 'Αττική και την Εύβοια.

Με το διάταγμα της 'Αντιβασιλείας της 3/15 'Απριλίου 1833 ιδρύθηκε το 'Υπουργείο Παιδείας και όρίστηκαν και οι σχετικές με την ανασκαφή, συντήρηση και προστασία των αρχαιοτήτων αρμοδιότητές του, χωρίς να συνιστάται ξεχωριστή Ύπηρεσία. Στο 'Υπουργείο ανήκε ή «προπαρασκευή εις ανασκαφήν και ανακάλυψιν των άπολεσθέντων άριστουργημάτων των τεχνών, ή φροντίς περί της διαφυλάξεως των ήδη υπάρχόντων και ή έπαγρύπνησις εις το να μη έξάγονται από το Κράτος». Το 1833 διορίζεται ως υπεύθυνος των αρχαιοτήτων όλης της τότε 'Ελλάδας ό Βαυαρός αρχιτέκτονας Adolf Weissenburg (1790-1840) και υποέφοροι ό Κυριακός Πιττάκης (Στερεά 'Ελλάς), ό 'Ιωάννης Κοκκώνης (Νήσοι Αιγαίου), ό Ludwig Ross (Πελοπόννησος). Κατά τη διετία της ύπηρεσίας του Weissenburg δημοσιεύτηκε από την 'Αντιβασιλεία ό νόμος της 10/22 Μαΐου 1834 «περί των έπιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών», ό όποιος αποτελεί και τον πρώτο αρχαιολογικό νόμο, βασισμένο στη νομοθεσία που ίσχυε τότε στην 'Ιταλία για την προστασία των αρχαιοτήτων της Ρώμης. Ο νόμος αυτός όριζε (άρθ. 61) ότι «όλοι αί έντός της 'Ελλάδος αρχαιότητες, ως έργα των προγόνων του έλληνικού λαού, θεωρούνται ως κτήμα

ἐθνικὸν ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἐν γένει». Μὲ τὸν νόμο δημιουργήθηκε ὁ πυρήνας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας μὲ τὸν διορισμὸ Γενικοῦ Ἐφόρου, ἐπόπτου τῶν Ἐπιστημονικῶν καὶ Τεχνολογικῶν Συλλογῶν (οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν σχηματιστεῖ ἀκόμη) καὶ Ἐφόρων γιὰ κάθε συλλογὴ καθὼς καὶ Ἐφόρων «κατὰ τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν καὶ τὰς Νήσους».

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1834 παύεται ὁ Weissenburg καὶ διορίζεται Ἐφορος ὁ Ludwig Ross (1806-1859), ἐνῶ ἡ Γενικὴ Ἐφορεία ἐδρεύει πλέον στὴ νέα πρωτεύουσα, τὴν Ἀθήνα. Ὁ Ross, φιλόλογος μὲ μεγάλη μόρφωση, ἔδειξε ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ δύσκολου χαρακτήρα του, ἦλθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Ὑπουργὸ Ἰάκωβο Ρίζο Νερουλὸ καὶ παραιτήθηκε τὸ 1836. Τὸν διαδέχτηκε ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, τοῦ ὁποίου οἱ ἐνέργειες γιὰ τὴν περισυλλογὴ καὶ διάσωση τῶν ἀρχαίων ὑπῆρξαν συνεχεῖς.

Τὸν Πιττάκη, ποὺ πέθανε τὸ 1863, διαδέχτηκε τὸν ἐπόμενον χρόνον ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης (1815-1888), σπουδασμένος στὴ Γερμανία· αὐτὸς παρέμεινε στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου ἕως τὸ 1884. Διάδοχός του ὑπῆρξε ὁ Παναγιώτης Σταματάκης († 1885) καὶ αὐτὸν διαδέχτηκε τὸ 1885 ὁ Παναγιώτης Καββαδίας (1850-1928), ὁ ὁποῖος παρέμεινε στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου ἕως τὸ 1909. Ὑπῆρξε δραστήριος καὶ μεθοδικὸς καὶ ὀργάνωσε τὴν Ὑπηρεσία. Δικό του ἔργο ἦταν ὁ ἀρχαιολογικὸς νόμος τοῦ 1899, ὁ ΒΧΜΣ' (2646), ἀπὸ τὸν ὁποῖο κατάγεται αὐτὸς ποὺ ἰσχύει σήμερα, ὁ γνωστὸς 5351/1932 «Περὶ Ἀρχαιοτήτων». Ἡ περίοδος τοῦ Καββαδία εἶναι περίοδος ἐπιστημονικῆς καὶ διοικητικῆς ὀργάνωσης. Ἡ Ὑπηρεσία παύει νὰ εἶναι μονομελής, διορίζονται Ἐφοροὶ μὲ σπουδὲς ἀρχαιολογίας στὸ Ἐξωτερικὸ καὶ μὲ τὴν παράλληλη ὀργάνωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, στὴν ὁποία Γραμματεὺς ἀπὸ τὸ 1859 ἕως τὸ 1894 εἶναι ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης, ἡ Ἑλλάδα ἀρχίζει νὰ δημιουργεῖ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη. Οἱ διορισμοὶ τῶν Ἐφόρων θὰ συνεχιστοῦν τακτικὰ ἕως τὸ τέλος τῆς θητείας τοῦ Καββαδία. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἔχει πλέον ἀποκτήσει ὑπόσταση καὶ ἔχει τὶς δυνατότητες νὰ ἐργαστεῖ ἐπιστημονικὰ πλὰι στοὺς ἀρχαιολόγους τῶν ξένων Σχολῶν.

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1909 εἶχε συνέπειες γιὰ τὴν Ὑπηρεσία. Ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου ὁ Καββαδίας, ἐξ αἰτίας τῆς αὐταρχικῆς διοίκησής του ποὺ εἶχε δημιουργήσει δυσaráσκειες στοὺς νέους καὶ δυναμικοὺς Ἐφόρους. Τὸν διαδέχτηκε ὁ Γαβριὴλ Βυ-

ζαντινός και αυτόν ο Βασίλειος Λεονάρδος (1857-1930), Διευθυντής του 'Επιγραφικού Μουσείου.

Με τὸν νόμο ΓΨΚΑ' (3721) καταργήθηκε ἡ θέση τοῦ Γενικοῦ 'Εφόρου καὶ ἡ Γενικὴ 'Εφορεία καὶ ιδρύθηκε Τμῆμα «'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας», με προϊστάμενο 'Εφορο τῶν 'Αρχαιοτήτων. Με τὸν νόμο ΓΨΛ' (3730) «περὶ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας τοῦ Κράτους» (24 Μαΐου 1910), ἀπέκτησε ἡ 'Υπηρεσία 'Οργανισμὸ καὶ ιδρύθηκε τὸ 'Αρχαιολογικὸν Συμβούλιον. 'Εξελιγμένη μορφή τῆς 'Υπηρεσίας τοῦ 1910 εἶναι ἡ σημερινή.

Τὸν Βασίλειο Λεονάρδο διαδέχτηκε ὡς Προϊστάμενος τῆς 'Υπηρεσίας ὁ Κωνστ. Κουρουνιώτης (1872-1945), ὁ ὁποῖος διατήρησε τὴν θέση αὐτὴ ἀπὸ τὸ 1914 ἕως τὸ 1920. Οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι καὶ κατόπιν ὁ πρῶτος Παγκόσμιος εἶχαν ἐπιπτώσεις στὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας. 'Η ἔκταση τῆς Χώρας μεγάλωσε, ἀνασκαφὲς ἔγιναν στὴ Μικρὰ 'Ασία κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἐλληνικῆς κατοχῆς, ἡ 'Ελλάδα βρέθηκε γιὰ πολλὰ χρόνια σὲ δίνη πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν παθῶν. Στὰ σημαντικὰ αὐτὰ χρόνια, τῆς δεύτερης δεκαετίας τοῦ αἰῶνα, ὁ νεαρὸς Χρῆστος Καρούζος φοιτᾷ στὸ Πανεπιστήμιο καὶ διορίζεται στὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Υπηρεσία.

ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΟΤΗΤΑΣ

Τὰ πρῶτα χρόνια. Ὁ Χρῆστος Καροῦζος γεννήθηκε στὴν Ἀμφισσα, στὶς 14 Μαρτίου 1900. Πατέρας του ἦταν ὁ γιατρὸς Ἰωάννης Καροῦζος, ἀπὸ τὴ Σουβάλα (σημ. Πολύδροσο) τοῦ Παρνασσοῦ, καὶ μητέρα του ἡ Βιολέττα, κόρη τοῦ Χριστόδουλου Στασινοῦ, ἀπὸ τοὺς Δελφούς, δημοδιδασκάλου καὶ ἱερέως στὴ Μητρόπολη τῆς Ἀμφισσας. Ὁ πατέρας του πολέμησε στοὺς Βαλκανικοὺς· ἔλαβε μέρος στὴ μάχη τοῦ Βελεστίνου καὶ σκοτώθηκε, ὄντας ἑφεδρος ἰατρός (λοχαγός), στὴ μάχη τοῦ Κιλκίς (19/21 Ἰουνίου 1913), ἀφήνοντας ὀρφανά, ἐκτὸς τοῦ Χρήστου, ἓνα γιὸ καὶ μία κόρη, τὸν Ἀθανάσιο ποὺ ἔγινε γιατρὸς καὶ τὴν Παναγούλα.

Τὶς γυμνασιακὲς του σπουδὲς ἔκαμε στὴν Ἀμφισσα (Γυμνάσιον Ν. Γιαγτζῆ). Ἐκεῖ ἄρχισε νὰ σχηματίζεται ἡ προσωπικότητά του. Ὁ ἴδιος λέγει⁶ ὅτι ἦταν «δημοτικιστὴς ἀπὸ ἡλικίας 14 ἐτῶν». Συμπατριώτης μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Δελμοῦζο ἀλλὰ πολὺ μικρότερος — ὁ Δελμοῦζος γεννήθηκε στὴν Ἀμφισσα τὸ 1880 — μεγάλωσε στὸ κλῖμα πού, μετὰ τὸ 1897 καὶ τὴν ἡθικὴ πτώση τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἔφερε ἡ βαθμιαία ἀλλαγὴ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1909, ὁ δημοτικισμός. Ὁ Δελμοῦζος ἀπὸ τὸ 1908 βρίσκεται στὸ Βόλο ὡς Διευθυντὴς τοῦ Παρθεναγωγείου. Ἦταν μεγάλη λοιπὸν ἡ διαφορὰ ἡλικίας ποὺ χώριζε τὸν Καροῦζο ἀπὸ τὸν παιδαγωγό. Στὸ μελέτημά του γιὰ τὸν Δελμοῦζο (76), στὴν οὐσία αὐτοβιογραφικὸ, διηγεῖται πῶς πρωτάκουσε στὴν Ἀμφισσα, μαθητὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, τὸ ὄνομα «ὁ Ἀλέκος ὁ Ντελμοῦζος». Ἦταν στὴν δεύτερη τάξη τοῦ Γυμνασίου καὶ «Θὲς ἀπὸ κάτι διαβάσματα θὲς ἀπὸ κάτι κουβέντες μ' ἓναν νέο θεῖο του φοιτητῆ, τὸ μαθητούδι ἔγινε κι αὐτὸ μαλλιαρὸς — κρυφὸς στὴν ἀρχή, ἀπὸ φόβο μὴν τὸν κακοπάρουν οἱ δασκάλοι του, μὰ γι' αὐτὸ ἴσια-ἴσια περήφανος μέσα του ποὺ ἀνακάλυψε τὴν ἀλήθεια».

Ὁ ἔφηβος Χρῆστος ἀρχίζει νὰ διαβάζει νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Κατὰ μία μαρτυρία⁷, στὴ δημοτικὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀμφισσας σωζόταν ἀντίτυπο τοῦ *Δωδεκάλογου* τοῦ *Γύφτου* μὲ σημειώσεις τοῦ νεαροῦ μαθητῆ. «Ὑστερα ἀπὸ δύο χρόνια [τὸ 1916] ἤρθε φοιτητὴς στὴν Ἀθήνα καὶ πρῶτῃ του δουλειᾷ ἦταν νὰ πάει μαζί μὲ τὸ θεῖο του νὰ γνωρίσει τὸ Δελμοῦζο, στὸ σπίτι τῆς Κολοκυθοῦς» (76).

Ἐντονη ἦταν ἡ ἀπασχόλησή του μὲ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ ἀνάλογη ἢ ἐπιθυμία του νὰ γνωρίσει τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα ποὺ πρωταγωνιστοῦσαν στὴν προσπάθεια ἐπικράτησης τῆς δημοτικῆς. Στις 31 Μαρτίου 1916 χρονολογεῖται ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Νίκος Ποριώτης, ἀπαντητικὴ σὲ γράμμα τοῦ νεαροῦ Καρούζου. Τοῦ λέγει πῶς «χάρη μεγάλη σᾶς χρεωστῶ γιὰ τὸ καλὸ σας γράμμα. Δροσιὰ ποὺ μὲ συγκίνησε σταλμένη ἀπὸ τοῦ Παρνασσοῦ τὰ πλάγια. Θὰ τὸ δείξω καὶ στὸν Ποιητὴ τῆς *Τρισεύγενης*. Τοῦτο μοναχὰ σᾶς λέω: Μακαρισμένα τὰ νιάτα σας ποὺ ἔρχονται στὴν ἐποχὴ ποὺ θεμελιώθηκε στὰ γερά τὸ παλάτι τὸ φωτεινὸ τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Ψυχάρη.

Φωτογραφία δὲν ἔχω νὰ σᾶς στείλω παρὰ μιὰ μικρούλα τῆς στιγμῆς καμωμένη στὰ 1913 ποὺ ἤμουν ἑφεδρος στὸ Ναυτικό. Καὶ τὴν ἔβαλα στὴν ἀρχὴ τῆς *Σαλώμης*».

Ἡ ἀλληλογραφία μὲ τὸν ὄριμο ποιητὴ συνεχίστηκε, γιὰτὶ δεύτερο γράμμα τοῦ Ποριώτη στάλθηκε στὸν Καρούζο ἓνα χρόνο ἀργότερα ἀκριβῶς, στίς 31 Μαρτίου 1917, εὐχαριστήριον γιὰ μικρὸ δῶρο τοῦ νέου: «Φίλτατε, σπολλάτῃ γιὰ τὸ δῶρο τὸ ἔξοχο. Δὲν ἦταν ἐλιές αὐτές, παρὰ φροῦττο ἀνώτερο κι ἀπὸ τοὺς χουρμάδες [--]. Σοῦ εὐχομαι ὅλα ἐκεῖνα καὶ χίλια περισσότερα γιὰ τὴ Λαμπρὴ καὶ νὰ σὲ δοῦμε καμιά μέρα, ἂν δὲν ἔρθω ἐγὼ στὸ ἀναμεταξύ».

Ὁ Νίκος Ποριώτης (1870-1945) εἶχε διακριθεῖ στὸ λογοτεχνικὸ κόσμον μὲ μεταφράσεις κλασικῶν ποιητικῶν ἔργων (Εὐριπίδη, Σαίξπηρ, Μολιέρου), ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ξανάχυναν τὴ μεγάλη λογοτεχνία καὶ ποίηση στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα. Τὸ πρόβλημα τῶν μεταφράσεων τῶν μεγάλων κειμένων εἶχε γίνῃ πολιτικὸ καὶ κοινωνικόν. Τὸ 1901 ἡ μετάφραση τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Πάλλη ὀδηγεῖ στὴ σύρραξη. Τὸ ἴδιον τὸ 1903 μὲ τὰ Ὁρεστικὰ. Ἡ μετάφραση τῆς Ὁρέστειας ἀπὸ τὸν Γ. Σωτηριάδη, τὸν ἀνασκαφέα τοῦ Θέρμου καὶ καθηγητὴ τοῦ Καρούζου, σὲ γλῶσσα μεικτὴ συγκλονίζει τὴν Ἀθήνα. Ὁ νέος φοιτητὴς ἔχει διαλέξει τὸ δρόμον του καὶ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν αὐθεντία τῶν καθηγητῶν του.

Τὸ 1917 ἀποκτᾷ τὴν *Προκήρυξη τῆς Φοιτητικῆς Συντροφιάς* (Ἀθήνα, Μάης 1910) τὴν ὁποία διαβάσει προσεκτικὰ⁸, τονίζοντας μὲ γαλᾶξιο μολύβι τὰ σημεῖα ποὺ τοῦ ἔκαμαν μεγαλύτερη ἐντύπωση καὶ κατοχυρώνει τὴν κατοχὴ τῆς γράφοντας τὸ ὄνομά του καὶ τὴ σημείωση «φοιτητὴς στὴ φιλολογία, Ἀθήνα Φλεβάρης 1917».

Στὸ Πανεπιστήμιον. Τὸ 1916 γράφεται στὸ Πανεπιστήμιον καὶ ταυτό-

χρονα, με την επίδραση του Δελμούζου, στον Έκπαιδευτικό Όμιλο. Συμφοιτητής του είναι ο Σπυρίδων Μαρινάτος (γενν. 1901), με τον οποίο θα συγκρουσθούν πολύ νωρίς. Μαρτυρείται από τον Σωκράτη Κουγέα⁹ ότι σε πανεπιστημιακό διαγωνισμό του 1916 για φοιτητική ύποτροφία ο Καρούζος υπερέτρησε του Μαρινάτου και διάνυσε τις σπουδές του ως υπότροφος του Πανεπιστημίου. Όπωςδήποτε οι διαφορές που χώριζαν τους δύο συμφοιτητές ήταν βαθύτερες, ιδεολογικές· εκείνες που τους χώριζαν ως το τέλος της ζωής τους. Ο Κουγέας θεωρούσε ότι η επιτυχία του Καρούζου στο διαγωνισμό ήταν η αρχή της μετέπειτα άντιζηλίας τους. Από τους καθηγητές του στο Πανεπιστήμιο ξεχώριζε, σε κάθε ευκαιρία σ' όλη του τη ζωή, τον Χρήστο Τσουντα για τη μέθοδο του οποίου μιλάει πολύ αργότερα, το 1957 (87). Άλλοι καθηγητές του ήταν ο Γεώργιος Χατζιδάκης, ο Νικόλαος Πολίτης, ο Παῦλος Καρολίδης, ο Γεώργιος Σωτηριάδης, ο Παναγιώτης Καββαδίας, ο Ιωάννης Σβορώνος, ο Γρηγόριος Βερναρδάκης, ο Ανδρέας Σκιᾶς, ο Σῆμος Μενάρδος, ο Θεοφάνης Κακριδής, ο Θεόφιλος Βορέας, ο Νικόλαος Έξαρχόπουλος, ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου. Από τους καθηγητές αυτούς, δεκαετίες αργότερα, ο Έξαρχόπουλος θα πολεμήσει την υποψηφιότητα του Καρούζου στην Ακαδημία. Ένα χρόνο μετά την είσοδό του στο Πανεπιστήμιο διορίζεται (31 'Οκτ. 1917) γραφεὺς στο Ὑπουργεῖο τῶν Οἰκονομικῶν. Στὴ θέση αὐτὴ παραμένει ἕως τὶς 26 'Ιουνίου 1918, ὁπότε παραιτήθηκε.

Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων Β' τάξεως. Θήβα. Τρία χρόνια μετὰ τὴν ἐγγραφή του στὸ Πανεπιστήμιο ὁ Καρούζος μετέχει σὲ διαγωνισμό καὶ διορίζεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ὡς Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων Β' τάξεως (25 'Ιουν. 1919), στὴν κατώτερη ἀρχαιολογικὴ-ὑπαλληλικὴ κατηγορία τῶν Ἐπιμελητῶν χωρὶς πανεπιστημιακὸ πτυχίο. Τοποθετεῖται στὴ Β' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια (Βοιωτία, Εὐβοία, Φθιώτις, Φωκίς καὶ Εὐρυτανία) με ἔδρα τὴ Θήβα. Ἐφορος τῆς Περιφέρειας ἦταν ὁ Νικόλαος Παπαδάκης (1863-1945) γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει με θαυμασμό καὶ ἀγάπη¹⁰. Τὸν εἶχε γνωρίσει στοὺς Δελφοὺς τὸ 1918 ἀνέος φοιτητής, ἄγουρος, με ὅλες τὶς σημασίες μὰ φανατικὸς γιὰ γράμματα¹¹. Ὁ Παπαδάκης ὅπως ἦταν φυσικὸ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὸν νέο (54). Ἐκानαν παρέα καὶ ἐκδρομὲς καὶ συζητοῦσαν γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν τέχνη. Κατὰ τὰ γραφόμενά του «σχεδὸν λογομαχῆσαν γιὰ τὴ Γέννηση τῆς Τραγωδίας τοῦ Νίτσε, ποὺ ὁ νέος

τὴν ἀγαποῦσε καὶ τὴν πίστευε θαυμαστὸ κλειδὶ γιὰ τὸ αἰνίγμα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας». Τὴν ἐπόμενη χρονιά 1919, τὸν Αὐγούστο, συνώδευσε ὡς Ἐπιμελητὴς τὸν προϊστάμενό του στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Οἷτης¹², διδακτικὴ γιὰ τὴ μέθοδο καὶ τὴ στάση τοῦ Παπαδάκι ἀπέναντι στὴν ἔρευνα. Σ' αὐτὸν ὁ Καροῦζος εἶδε «πόσο πλούσια καὶ πηγαία (ὅσο καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ), μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ εὐχαρίστηση τοῦ σοφοῦ ποὺ ἐρευνᾷ μόνον ἀπὸ πάθος γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ χωρὶς κανένα ἄλλο σκοπὸ δίπλα» (54).

Ἡ Ὑπηρεσία ἀπὸ τὸ 1919 ἕως τὸ 1933. Ὄταν ὁ Καροῦζος διορίστηκε στὴν Ὑπηρεσία, αὐτὴ βρισκόταν στὰ μέσα τῆς τρίτης περιόδου της, ἂν θεωρήσουμε ὡς πρώτη τὴν περίοδο Ross, Πιττάκη, Εὐστρατιάδου, Σταματάκη (1834-1885), ὡς δεύτερη τὴν περίοδο Παν. Καββαδία, ὡς τρίτη τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1909 ἕως τὸ 1933, χρονιά κατὰ τὴν ὁποία ὁ Γ. Οἰκονόμος ἔγινε Διευθυντὴς της καὶ ἡ διοίκησή της γιὰ πολλὰ χρόνια, ἕως τὸ 1958, ἀσκήθηκε ἀπὸ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου.

Κατὰ τὸ 1919 στὴν Ὑπηρεσία ὑπηρετοῦσαν εἴκοσι καὶ πλέον Ἐφοροὶ καὶ Ἐπιμελητὲς. Παλαιότερος ἦταν ὁ Βασίλειος Λεονάρδος καὶ τὸν ἀκολουθοῦσαν, κατὰ σειρὰ ἀρχαιότητος στὸν Κλάδο, οἱ ὑπόλοιποι¹³. Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸ 1914 ἕως τὸ 1920 ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης. Ἀκολούθησαν, κατὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα, ὁ Νικόλαος Κυπαρίσσης (1920-1922), ὁ Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος (1922-1925) καὶ πάλι ὁ Κουρουνιώτης (1925-1933). Τὸ 1932 δημοσιεύτηκε τὸ Προεδρικὸ Διάταγμα 5351 «Περὶ Ἀρχαιοτήτων» ποὺ ἰσχύει ἕως σήμερα¹⁴.

Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἰσχυρὸ ἀκόμη παράγοντα τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων στὴν Ἑλλάδα, Πρόεδρος ἦταν ὁ Νικόλαος Πολίτης καὶ Γραμματεὺς ὁ Παναγιώτης Καββαδίας. Ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ πτώση τοῦ Καββαδία, στίς 29 Νοεμβρ. 1920, ἕως τὸ 1924 ὑπῆρχε καὶ σ' αὐτὴν ἀστάθεια συνακόλουθη τῆς πολιτικῆς κατάστασης. Στίς 24 Φεβρ. 1924 ἐκλέχτηκε Γραμματεὺς ὁ Γ. Οἰκονόμος, ὁ ὁποῖος τὸ 1926 ἔγινε ἰδρυτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας, τὸ 1928 Καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας, τὸ 1930 Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἀπὸ τὸ 1933 ἕως τὸ 1937 Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ κατὰ τὸ διάστημα 1937/1938 Γενικὸς Διευθυντὴς Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν. Γιὰ πολλὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, τὸ Ὑπουργεῖο καὶ τὴν

Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἐπηρέαζε τὰ πράγματα τῆς Ὑπηρεσίας. Ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν Καροῦζο δὲν ἦταν εὐμενής. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ ἀπέναντι στὸν Μηλιάδη.

Στὴν ἀναστήλωση κυριαρχοῦσαν ὁ Νικόλαος Μπαλάνος γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος γιὰ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Ὁ τελευταῖος εἶχε ἀνάλογα μὲ τὸν Οἰκονόμο ἀξιώματα καὶ θέσεις ἀλλὰ ὑπερεῖχε τοῦ Οἰκονόμου ὡς πρὸς τὶς ἐπιστημονικὲς ικανότητες καὶ τὸ ἔργο, διδακτικὸ καὶ ὑπηρεσιακό.

Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων Α' τάξεως. Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀκρόπολη, Σπάρτη, Βόλος. Τὸ πτυχίον τοῦ Πανεπιστημίου ἔλαβε ὁ Καροῦζος στίς 22 Μαρτίου 1921, μὲ *Λίαν καλῶς*. Λίγο ἀργότερα, στίς 6 Μαΐου 1921, ἔγινε Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων Α' τάξεως, ἀνέβηκε δηλαδή στὴν τάξιν τῶν κανονικῶν πτυχιούχων Ἐπιμελητῶν τοῦ Κλάδου. Στίς 16 Ἰουλίου 1921 μετατέθηκε στὴν Α' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια (Ἀττικῆς, Μεγαρίδος, Αἰγίνης) τῆς ὁποίας Ἐφορος ἦταν ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλος. Ἀπὸ ἀντίγραφο Φύλλου Πορείας μαθαίνουμε πῶς ἀπολύθηκε ἀπὸ τὸ στρατὸ (Ἐμπεδον Πεζικοῦ Ἀθηνῶν) στίς 24 Νοεμβρίου 1921, «μεταφερθεὶς εἰς τὴν Β' σειρὰν ἐφεδρείας διὰ τὸν ἐν πολέμῳ ἀποβιώσαντα πατέρα του». Ἐχοντας χήρα μητέρα καὶ ἀνύπαντρη ἀδελφὴ ἐτύγχανε τοῦ προνομίου μικρότερης θητείας, τὴν ὁποία δὲν ἔχω προσδιορίσει. Δύο χρόνια μετὰ, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1923, μετατίθεται στὴν ζ' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια (Λακωνίας, Μεσσηνίας καὶ Κυθήρων) μὲ ἔδρα τὴ Σπάρτη. Ἐκεῖ μένει μικρὸ χρονικὸ διάστημα, μόλις ἕως τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1924, καὶ μετατίθεται πάλιν στὴν Α' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια. Λίγους μῆνες πιὸ ὕστερα, στίς 3 Μαΐου 1925, προάγεται, ταυτόχρονα μὲ τὸν Σπ. Μαρινάτο, σὲ Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων Β' τάξεως καὶ μετατίθεται στὴν Γ' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια (Λαρίσσης, Τρικάλων, Ἐλασσόνης, Μετσόβου, Γρεβενῶν, Β. Σποράδων) μὲ ἔδρα τὸν Βόλο, στὸν ὁποῖο φθάνει στίς 18 Ἰουνίου 1925.

Ἀπόψεις γιὰ τὴ Δημοτικὴ καὶ τὴν παράδοση. Στίς 1/2 Ἰανουαρίου 1923 χρονολογεῖται χειρόγραφόν του ποὺ ἔχει ὡς θέμα τοὺς τὸν Δημοτικισμό. Ἐχοντας ὡς ἀφορμὴ διαλέξεις τοῦ Δ. Γληνοῦ γιὰ τὴν κρίσιν τοῦ Δημοτικισμοῦ, ἀναπτύσσει τὶς ιδέες του, ἀρχίζοντας μὲ ὕφος ὀρμητικὸ γιὰ νὰ καταλήξει τὸ ἴδιο ἔντονα καὶ ἀπόλυτα. Εἶδαμε πῶς ἡ

νεοελληνική γλῶσσα ἀποτελοῦσε μόνιμη καὶ σταθερὴ φροντίδα τοῦ ἀπὸ τὰ μαθητικά χρόνια. «Πολὺ παρηγορητικὸ γεγονὸς οἱ διαλέξεις τοῦ κ. Γληνοῦ γιὰ τὴν κρίση τοῦ Δημοτικισμοῦ. Ἔχει ἀνυπολόγιστη σημασία γιὰ τὸ μέλλον τῆς ζωῆς μας — γενικώτατα — νὰ καταλάβομε, πῶς ὑπάρχουν προβλήματα ποὺ ἡ πραγματικότητα ἢ ἴδια μᾶς τὰ θέτει ἀμείλικτα καὶ στεγνὰ καὶ ποὺ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τ' ἀντιμετωπίσουμε ἀποφασιστικά, γιὰτὶ διαφορετικὰ ἀλύπητη θὰ εἶναι ἡ ἐκδίκησὴ τῆς. Καὶ δυστυχῶς δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ εἰποῦμε πῶς τὸ ἔχομε καταλάβει: οἱ νέοι πρὸ παντός — καὶ οἱ γέροι τὸ ἴδιο, ἀπ' αὐτοὺς ὅμως δὲν ἔχομε πιά νὰ περιμένομε τίποτε — δείχνουν τραγικὴν ἀδιαφορίαν· ἀλλὰ εἶναι ὀλέθρια αὐταπάτη τὸ νὰ φανταζόμαστε ὅτι μὴ παίρνοντας εἴδηση ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ μᾶς ζώνουν, γυρίζοντάς τους τὶς πλάτες γλυτώνουμε κιόλας ἀπ' αὐτά».

Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κύριο μέρος τοῦ δοκιμίου θὰ μᾶς δείξει τὸ πρόβλημα ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ κυρίως: «Ἕνα ἄλλο παράδειγμα θὰ δείξει καθαρώτερα τί θέλω νὰ εἰπῶ: Ἡ παράδοση τοῦ μαρμαρωμένου βασιλιᾶ γιὰ ὅλους τοὺς διανοούμενους ὡς τώρα εἶναι τὸ πιὸ ἄδολο καὶ τὸ πιὸ ἀκριβὸ ἐθνικὸ κειμήλιο. Ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια ὡς τόσο ὁ Πολίτης ἔδειξε — ἄνκαι δὲν ἠμπόρεσε ἢ δὲν ἠθέλησε νὰ φτάσει στὸ συμπέρασμα ὅπου ἡ ἀνάλυσή του ἔπρεπε φυσιολογικὰ νὰ τὸν φέρει — πῶς τὰ στοιχεῖα τῆς καὶ ἡ ὅλη νοοτροπία ποὺ ἀντιπροσωπεύει εἶναι πέρα πέρα ἀνατολίτικα (μερικὰ καὶ τούρκικα). Ἀλλὰ τότε μὲ ποιὰν λογικὴ βασίζουσαν ἐπάνω σ' αὐτὴ — καθὼς καὶ σ' ἄλλες παρόμοιες soi-disant πραγματικότητες — θεωρίες περὶ δημιουργίας ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐλληνικῆς τέχνης καὶ περὶ κατευθύνσεως πρὸς τὸ ἐλληνικὸ ἀνθρώπινο κττ, ἀφοῦ εἶναι μὴ ἐλληνικὸ στοιχεῖον;».

Φοιτητὴς τῆς Νομικῆς. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1925 γράφτηκε στὴ Νομικὴ Σχολή, ὅπως προκύπτει ἀπὸ φοιτητικὸ βιβλιάριο ὅπου ἀναφέρεται ὅτι εἶχε καταβάλει, τὴν ἴδια μέρα, τὰ δικαιώματα ἐγγραφῆς γιὰ τὰ ἔτη 1922/23, 1923/24 καὶ 1924/25. Τοῦτο ἐγίνε κατὰ τὸ ἄρθ. 1 παρ. 1. τοῦ ΝΔ τῆς 30/9/25. Δὲν φαίνεται ἀπὸ τὸ βιβλιάριο ὅτι φοίτησε οὔτε ὅτι ἐξετάστηκε ποτέ.

Τὰ πρῶτα δημοσιεύματα. Τὸ πρῶτο γνωστὸ δημοσίευμα τοῦ Καρούζου εἶναι ἡ κριτικὴ τῆς ἐκλογῆς ἀρχαίων ποιημάτων ποὺ εἶχε ἐκδόσει ὁ Σῆμος Μενάρδος (1), καθηγητὴς του στὸ Πανεπιστήμιο. Δημοσιεύτηκε

στο *Δελτίο του Έκπαιδευτικού Όμιλου* του 1923/24. Η κριτική έχει όξυτητα, δροσιά και όρμη όπως όλα τα νεανικά γραπτά του, ιδιότητες που θα διατηρήσει ως το τέλος. Με σαφήνεια, χωρίς φιλολογική ψυχρότητα, εξετάζει το θέμα του μεθοδικά και καταλήγει σε εύλογα συμπεράσματα.

Το 1925 δημοσιεύεται στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* (2) η πρώτη του αρχαιολογική μελέτη γραμμένη παλιότερα, μεταξύ 1921-1923, όταν υπηρέτησε στην Ακρόπολη. Αφορμή εύρηματα, κυριώτατα επιγραφές, μικρής ανασκαφής στο Δουργούτι. Ακολουθούν, το 1926, ένα έκτενές άρθρο στη *Λαϊκή Φωνή* του Βόλου (3) για τη σημασία και το ρόλο των έπαρχιακών μουσείων και ο μικρός αλλά υποδειγματικά γραμμένος οδηγός του *Αμφιαρείου Όρωπου* (7), στον οποίο συνοψίζονται μεθοδικά η γνώση από την ανασκαφή του ιερού και σκιαγραφείται η εικόνα του, πράγμα που δεν είχε πετύχει ο Dürrbach, ούτε ο ανασκαφέας Βασίλειος Λεονάρδος. Το μικρό βιβλίο, έκδοση του *Οδοιπορικού Συνδέσμου*, είναι γραμμένο σε γλαφυρή νεοελληνική γλώσσα που δείχνει την έγνοια του συγγραφέα του για κείνους που θα το διάβαζαν.

Το 1927 δημοσίευσε μελέτη για κεφαλή του Μουσείου Βόλου (4) και το 1929 την έκτενή μελέτη *Αρχαϊστικά* (5), που αποτέλεσε τη διδακτορική του διατριβή· είχε κατατεθεί στο Πανεπιστήμιο το 1928 αλλά μόλις το 1939 του δόθηκε ο τίτλος του διδάκτορος.

Τη θέση του στη Θεσσαλία δεν θεώρησε ως όριστική. Την 1 *Οκτωβρίου* 1926 υποβάλλει στο *Υπουργείο Αίτηση μετάθεσής του στη Θήβα*. Ο *Υπουργός Γ. Διδάχος* και ο *Διευθυντής Αρχαιοτήτων Κ. Κουρουνώτης* δέχονται το αίτημα και η μετάθεση πραγματοποιείται στις 12 *Οκτωβρίου*, σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα που σημαίνει ότι είχαν γίνει εκ των προτέρων οι απαραίτητες συνεννοήσεις με την *Κεντρική Υπηρεσία* και ότι υπήρχε σ' αυτήν εύμενης διάθεση για το πρόσωπό του.

Πρώτος καρπός της υπηρεσίας του στη Θήβα είναι η έκθεση για την τυχαία εύρεση αρχαίων στη *Βοιωτία*, τη *Λοκρίδα*, τους *Δελφούς* και τα *Πολιτικά της Εύβοιας* (6).

Αρχαιολογία και Ζωή. Ο τίτλος αυτός ανήκει σε κείμενο του *Καρούζου* (3) που δημοσίευσε το 1926 σε *έφημερίδα* του Βόλου. Για πρώτη φορά εκφράζει τις γνώμες του για τ' αρχαία και τα μουσεία ως

μέρος τῆς ζωῆς καὶ ὀρίζει τὴ θέσιν τῶν τοπικῶν μουσείων καὶ τὴ σημασία τους γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐπαρχίας. Προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο «τὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου μὲ τόσο καλὸ μέλλον ποὺ τοῦ προωριζότανε, παρατημένο στὴν τύχη τοῦ ἀπὸ τὸ Κέντρο, δὲν ἐγνώρισε οὔτε τοῦ τόπου τοῦ ἴδιου τὸ ἐνδιαφέρον». Ἀρνεῖται ὅτι ἡ ἔλλειψη πνευματικῆς ζωῆς στὴν ἐπαρχία ὀφείλεται στὸ ὑλιστικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία δίνει, σχεδὸν ἐπιγραμματικά, τὴν πρώτη περιγραφὴ τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ποὺ θὰ τὸν ἀπασχολήσει τὰ λίγα ἐπόμενα χρόνια. Τὸ κείμενο τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτο πολιτικὸ τοῦ Καρούζου, παλαιότερο κατὰ μερικὸς μῆνες τῶν δημοσιευμάτων στὴν Ἀναγέννηση (8, 9) ποὺ θὰ ἐξετάσουμε παρακάτω. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τοῦτο τὸ ἀπόσπασμα: «ὅποιος πάλι ἔχει μορφωθεί κοινωνιολογικὰ ξέρεῖ πὼς ἡ ἐποχὴ μας δὲν εἶναι καθόλου ὑλιστικώτερη ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη, πὼς ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ἦταν πάντα ἡ βάση κάθε κοινωνίας (ὁ ρυθμὸς της μόνο ἄλλαξε στὶς ἡμέρες μας, ἐγίνε πρὸ γοργός) καὶ πὼς τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα ἦταν πάντα στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος κάθε ἐποχῆς. Ἐπειτα τοὺς μεγάλους φεουδάρχες ποὺ στήριζαν ἄλλοτε καθ'αυτὸ οἰκονομικὰ τὴν τέχνη τοὺς ἀντικατάστησαν σήμερα οἱ κεφαλαιούχοι καὶ τὸ κράτος (κι' αὐτὸ θὰ γίνεται ὥσπου νάρθει ἡ ἐποχὴ ποὺ καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ θὰ γίνεῖ ἀπόχρημα τῶν πλατειῶν μαζῶν, ἐποχὴ ποὺ τὴ βλέπουμε κιόλας νὰ θαμποχαράζει)».

Στὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλο. Μέλη τῆς «Κοινωνιολογικῆς Ἑταιρείας» καὶ μέλη τῆς ἐταιρείας «Ἐθνικὴ Γλῶσσα» δημιούργησαν τὸ 1910 τὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλο¹⁵, ποὺ σκοπὸς τοῦ ἦταν ἡ ἱδρυση πρῶτου δημοτικοῦ σχολείου στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ ἀναμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης¹⁶. Ἐξ ἀρχῆς εἶχε δηλωθεῖ πὼς τοῦ Ὁμίλου «δὲν εἶναι δουλειά του οὔτε νὰ δείξει τί ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ γλῶσσα, οὔτε νὰ ὀρίσει τὴν τελειωτικὴ της μορφή»¹⁷. Ἐκ τῶν πραγμάτων ὅμως ὁ Ὅμιλος ἔστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ πρὸς τὸ γλωσσικὸ ζήτημα καὶ τὰ κοινωνικὰ (πολιτικὰ) προβλήματα τοῦ τόπου. Οἱ στυλοβάτες τοῦ Ὁμίλου, Ἀλέξανδρος Δελμούζος καὶ Δημήτριος Γληνός, γρήγορα διαφοροποιήθηκαν καὶ ὁ Ὅμιλος διασπάστηκε τὸ 1927. Τὴ διοίκησή του κράτησε ἡ ὁμάδα τοῦ Γληνοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀρχὴ ἦταν πὼς «κάθε σημαντικὴ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση, ἄρα καὶ ἡ ἐκπαιδευτικὴ, γίνεται μὲ μέσο τὴν πάλιν τῶν κοινωνικῶν τάξεων», ἀρχὴ καθαρὰ μαρξιστικὴ τὴν ὁποία ὁ Δελμούζος ἀπέρριψε¹⁸.

Ὁ Καροῦζος, μέλος τοῦ Ὁμίλου, ἀναμειγνύεται ἐνεργὰ στὴ δράση του, πρᾶγμα ποὺ ἀποτελέσσει, πολὺ ἀργότερα, τὸ κύριο στοιχεῖο κατηγόριας ἐναντίον του ἐκ μέρους τῶν ἀντιπάλων του. Ἀναμίχτηκαν ἐνεργῶς ἐπίσης καὶ ἡ κατόπιν γυναῖκα του Σέμνη Παπασπυρίδου καὶ ὁ Γιάννης Μηλιάδης. Μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ Ὁμίλου, τὸν Μάρτιο τοῦ 1927, ὁ Καροῦζος παρέμεινε κοντὰ στὸν Γληνὸ καὶ στὶς ἀρχαιρεσίες τῆς 24 Μαρτίου ἐκλέχτηκε, μαζί με τὴ Σέμνη, μέλος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς¹⁹. Ἡ πολιτικὴ-ιδεολογικὴ δράση του ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σκιαγραφεῖται ἀπὸ τὰ ἄρθρα του στὴν Ἀναγέννηση καὶ τὶς μεταφράσεις του.

Πολὺ ἀργότερα ἄλλαξε γνώμη γιὰ τὴ στάση του τὸ 1927. Τὸ 1954 τονίζει²⁰ σὲ ἔκθεσή του: «Πιστεύω ἀπὸ μακροῦ χρόνου, ὅτι ὀρθαὶ καὶ δίκαιαι ἦσαν αἱ γνώμαι τοῦ κ. Δελμούζου καὶ οὐχὶ τοῦ Γληνοῦ, ἔγραψα δὲ τοῦτο σαφῶς εἰς τὸ τεῦχος τοῦ Ἰουνίου 1953 τοῦ περιοδικοῦ *Παιδείαν*» (76).

Τὰ δημοσιεύματα στὴν Ἀναγέννηση. Ἀπ' ὅλα τὰ γραπτὰ τοῦ Καρούζου ἐκεῖνα ποὺ ἔμελλαν νὰ συζητηθοῦν κατὰ ποικίλους τρόπους ἦσαν τὰ ἄρθρα ποὺ δημοσίευσεν στὴν Ἀναγέννηση, τὸ περιοδικὸ ποὺ ἐξέδιδε ὁ Δ. Γληνός. Στὰ ἄρθρα του αὐτὰ (8, 9) συζητεῖ, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει, μετὰ τὸν Ν. Καζαντζάκη «περὶ τοῦ ἂν ὑπάρχουν ἱστορικοὶ νόμοι καὶ δυνατότητες προβλέψεων»²¹. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀπέρριπτε ὁ Καζαντζάκης ἀλλὰ ὁ Καρούζος λέγει ἀργότερα ὅτι «μὲ τὴν ἀπόλυτον πεποίθησιν τῶν νέων ὅτι ἔλυσαν ὅλα τὰ προβλήματα καὶ κατέχουν τὴν κλεῖδα τῶν μυστικῶν τοῦ κόσμου, καὶ ἔχων ἐκ θεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος ἀναγνώσει τὰ ἔργα τοῦ Μάρξ ὑπεστήριξα τὴν ὑπαρξίν ἱστορικῶν νόμων καὶ προβλέψεων καὶ ἔφερα ὡς παράδειγμα τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ Μάρξ, ὅτι ὁ οἰκονομικὸς παράγων εἶναι ὁ κινητήριος μοχλὸς τῆς ἱστορίας»²². Στὴ συζήτηση ἀναμίχθηκε ἡ Ἑλλή Λαμπρίδου²³, ποὺ κατηγόρησε τὸν Καρούζο γιὰ «ἀβάσιμο δογματισμό». Μάλιστα μιλώνοντας γιὰ τὴν ἀπόρριψη, ἀπὸ αὐτόν, τῆς ἀποψῆς τοῦ Bergson γιὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους, λέγει «ὅτι ἀντιζηγιάζει πολλὰ βιβλιοσκοῦληκα τῶν Γερμανικῶν πανεπιστημίων, ἂν ἤθελα νὰ φέρω τὴ συζήτηση στὸ ἐπίπεδο, ποὺ τὴ βάζουν μερικὲς ἐκφράσεις τοῦ κ. Κ.». Ὁ Κωνσταντῖνος Γεωργούλης, τότε ἀπὸ τὴν Καλαμάτα, ἀντικρούει καὶ αὐτὸς τὰ ἐπιχειρήματά του, ὁ ὁποῖος «ἀρχίζει τὴν ἀπάντησή του με ἓνα αὐταπόδεικτο αἴτημα, τὴν κλείνει με τὴν ἐλπίδα, πῶς καὶ ὁ κ. Καζαντζάκης θὰ «πιστέψῃ»

στήν κανονικότητα τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Εἶναι αὐτὸ ἡ πιὸ ἀρκετὴ αὐτοαναίρεση ὁλόκληρου τοῦ ἄρθρου, μιὰ τραγικὴ καὶ κάπως εἰρωνικὴ πνευματικὴ αὐτοχτονία»²⁴. Καὶ στοὺς δύο ἀπάντησε μὲ τὴ Δευτερολογία (9). Γιὰ τὶς ἀπώτερες συνέπειες τῶν γραπτῶν αὐτῶν στὴ ζωὴ του θὰ γίνει λόγος.

Τὰ ἄρθρα στὴν *Ἀναγέννηση* ἀπηχοῦν τὸν μαρξισμό τῆς Δευτέρας Διεθνοῦς (1889-1914), ποὺ ἐκφράζει μοιρολατρικὴ ἀντίληψη. Νόμοι ὁδηγοῦν τὰ πράγματα στὸ ἐπιθυμητὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι ἄποψη ταιριαστὴ γιὰ ἐκείνους ποὺ ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασίᾳ τους δὲν μποροῦν νὰ ἀναμιχθοῦν στὴν πολιτικὴ (ἐπαναστατικὴ) δράση. Δεκαετίες πολλὲς μετὰ, τὰ ἄρθρα ἐξακολουθοῦν νὰ διαβάζονται καὶ νὰ ἀναλύονται γιὰ τὴ θέση τους στὴν ἐλληνικὴ σοσιαλιστικὴ φιλολογία²⁵.

Τὶς ἀρχές του²⁶ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἐκφράζει μὲ τὸ ἐκτενὲς ἄρθρο του γιὰ τὸν Δημήτριον καὶ τὸν Γρηγόριον Βερναρδάκη (10). Συγχρόνως χαρακτηρίζει τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τῆς κλασικῆς φιλολογίας μὲ τὴν ὁποία ἤδη εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ παλιότερο μελέτημά του (2).

Ἡ Σαμοθράκη τοῦ Ἰδα. Κυρίαρχα στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος τοῦ Καρούζου κατὰ τὰ χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '20 περιέχονται στὰ ἄρθρα του στὸ *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου* (1), στὴ *Λαϊκὴ Φωνὴ* τοῦ Βόλου (3) καὶ στὴν *Ἀναγέννηση* (8-10), μὲ τὰ ὁποῖα, πολὺ νέος καὶ μαχητικὸς, ἐκφράζει δυναμικὰ ἀπόψεις γιὰ τὰ κοινωνικὰ, ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ θέματα. Τὸ 1926 πηγαίνει στὴ Σαμοθράκη γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους. Τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ ἐπίβλεψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Α. Salac καὶ τοῦ F. Chapouthier στὸ ἱερὸ τῶν Καβείρων. Ἦταν ἡ εὐκαιρία γιὰ νὰ ἰδεῖ καὶ νὰ γνωρίσει τὸ νησί. Καρπὸς τῆς γνώσης του ἦταν ἡ ἀνάλυση καὶ κριτικὴ (13) ποὺ κάνει στὴ *Σαμοθράκη* τοῦ Ἰωνος Δραγούμη. Στὸ δοκίμιό του βρίσκει τὸ κατάλληλο πεδίο γιὰ νὰ ἀναπτύξει τὶς κοινωνικὲς του ἀπόψεις, ἀντίθετες ἀπὸ τοῦ Ἰδα.

Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς τὴν ἀναλύει σύντομα στὰ προλεγόμενα ποὺ ἔγραψε ὅταν ἐπανεκδόθηκε τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* τοῦ Γ. Θεοδοῦ²⁷. Τονίζει «τὴν ἐξαιρετικὴν ποιότητα τῆς νεανικῆς αὐτῆς ἐργασίας τοῦ Χρήστου Καρούζου. Νεανικὴ: ἔτσι θὰ ἐξηγήσουμε τὸν ἐπιστημονικὸν του μεσσιανισμόν καὶ τὴ θέλησίν του νὰ ζητεῖ ἀπὸ τὶς ἐκφράσεις τοῦ Ἰδα ἄλλην ὕλην ἀπὸ ἐκείνην τὴν ὁποίαμποροῦσαν νὰ δώσουν· μὰ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, διαθέτουμε μὲ τὸ θερμὸ τοῦτο, τὸ γεμάτο πνευματικὸ

πάθος καὶ ἀνθρωπισμό, κείμενο, μιὰ ἐξαίσιμα μαρτυρία αὐτοβιογραφική, ὅμοια τῆς ὁποίας θὰ εὐχόμεσταν νὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε καὶ σὲ ἄλλων νεοελλήνων λογίων τὴν κληροδοσία.

Ὁ Καροῦζος κάνει μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στὴν προσωπικὴ ἐμπειρία τὴν ὁποία ἀπεκόμισε ἀπὸ ἓνα ταξίδι ποὺ εἶχε πραγματοποιήσει στὴν Σαμοθράκη πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια, καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ νησιοῦ —μὲ ὅλες τὶς προεκτάσεις της— ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸ φερώνυμο ἔργο τοῦ Ἰδα. Διαπιστώνει ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου ἐπῆρε ἀπλῶς ἀφορμὴ ἀπὸ τὸ νησι γιὰ νὰ ἐκφράσει τὶς θεωρίες του, μὲ γενικότητες καὶ αὐθαιρεσίες, χωρὶς καμμία σχέση μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα· ἡ ἀπογοήτευση τοῦ Χρήστου Καρούζου, ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπιτείνουν τὴν δυσφορία του στὴν συνάντησή του μὲ τὸν Δραγούμη. Οἱ σκοποὶ στοὺς ὁποίους ἀπέβλεπε τὸ μελέτημά του, εἴταν δύο: εἴταν «Πρῶτα ἡ ἐξέταση τῆς πραγματικῆς σημασίας τῆς ιδεολογίας τοῦ Ἰδα γιὰ σήμερα —καὶ σ' αὐτὸ ἀπάντησε μὲ μιὰ ἀπόλυτη ἄρνησή της. Ἐπειτα προσπάθησε ἀκόμα νὰ τοποθετήσει τὸν Ἰδα στὸ πραγματικὸ του περιβάλλον (κοινωνικῆς τάξης καὶ ἐποχῆς) καὶ νὰ εὐκολύνει ἔτσι τὴν ἱστορικὴ του κατανόηση». Προσθέτω ὅτι ἀρχίζοντας τοῦ ἀναγνωρίζει λογοτεχνικὰ χαρίσματα, μὲ τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἔχει λόγο νὰ ἀσχοληθεῖ στὴν συνέχεια τῆς μελέτης του, καὶ ὅτι παρουσιάζει μὲ πολὺ διεισδυτικὸ τρόπο, τεκμήρια γιὰ ἄμεσες παρουσίες τῆς προσωπικότητάς τοῦ Barrés μέσα στὴν Σαμοθράκη τοῦ Δραγούμη».

Στὴ μελέτη τοῦ Καρούζου ἀπαντᾷ ὁ Γιώργος Θεοτοκάς μὲ δικό του μελέτημα²⁸.

Ἡ μετάφραση τοῦ Ἑνγκελς. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς ὅλες οἱ μεταφράσεις ποὺ ἔκαμε ὁ Καροῦζος χρονολογοῦνται στὰ χρόνια 1927/1928. Πρώτη ἐμφανίστηκε τοῦ μικροῦ βιβλίου τοῦ Karl Krumbacher, *Ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία* (11) καὶ ἀκολούθησαν ὁ *Μαρξισμὸς καὶ φιλοσοφία* τοῦ Karl Kors (12), *Ὁ νεότερος οὐμανισμὸς στὴ Γερμανία* τοῦ Walter Kranz (14) καὶ ἡ *Μεταφυσικὴ τῆς Ἱστορίας* τοῦ Karl Schoeder (15). Ἡ δραστηριότητα αὐτή, ποὺ χρειάζοταν καὶ χρόνο καὶ κόπο πολὺ, ὀφείλεται στὴν ἔνταξή του στὸν Ἑκπαιδευτικὸ Ὅμιλο καὶ στὶς ὑποχρεώσεις ποὺ αὐτὴ τοῦ δημιουργήσε. Τελευταῖο (ἕως τὸ 1946) πολιτικῆς φύσης δημοσίευμα τοῦ Καρούζου, ποὺ παρουσιάστηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο *Χρ. Καστρίτης* (*Καστρί*, τὸ παλιὸ ὄνομα τῶν Δελφῶν), εἶναι ἡ

μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Ἑνγκελς *Anti-Dühring* (16), τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα του, ξεκίνησε ὡς «ἀρνητικὴ κριτικὴ» τῶν ἔργων τοῦ Dühring, *Kursus der Philosophie, Kursus der National-und Sozialökonomie, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus*. «Ἡ ἀρνητικὴ κριτικὴ ἔγινε θετικὴ, ἡ πολεμικὴ μεταβλήθηκε σὲ μιὰ ἐκθεση, μὲ λίγη ἢ πολλὴ συνοχή, τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ποὺ ἀντιπροσωπεύουμε ὁ Μάρξ κέγῳ καὶ τῆς κομμουνιστικῆς θεωρίας».

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ μετάφραση τοῦ δύσκολου καὶ μεγάλου (320 σελ.) αὐτοῦ ἔργου ξεκίνησε ἀπὸ ἐπιθυμία τοῦ ἴδιου τοῦ Καρούζου νὰ τὸ κάνει γνωστὸ ἢ εἶναι ἐργασία ποὺ τοῦ ἀνατέθηκε ὡς πολιτικὸ ἢ ἰδεολογικὸ καθήκον. Στὸν κύκλο τοῦ Γληνοῦ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι καλοὶ γνωστές τῆς γερμανικῆς γλώσσας· ἴσως ὅμως ὁ Καρούζος ἦταν ὁ καλύτερος, ἐκεῖνος ποὺ γνώριζε πολὺ καλὰ τὰ γερμανικὰ καὶ συγχρόνως τὰ ἐλληνικά. Τὰ κείμενα ποὺ μεταφράζονται τὶς περισσότερες φορὲς προδίδονται ὄχι μόνον ἀπὸ ἑλλειψὴ κατανόησης ἀλλὰ καὶ ὀρθῆς ἀπόδοσης.

Τὸν λόγο τῆς ἔκδοσης τὸν ἐκθέτει ὁ Καρούζος στὸν πρόλογό του (σ. ζ'): «γιά τὴν Ἑλληνικὴ “διανόηση”, ποὺ εἶναι τόσο ἐξαιρετικὰ φτωχὴ, ἢ σημασία τοῦ ἔργου εἶναι πολὺ μεγάλη. Φυσικὰ ἀπευθύνεται πρῶτα-πρῶτα σὲ κείνους ποὺ ἡ ταξικὴ τους θέση τοὺς ἔχει ἐτοιμάσει γιά τὴν κατανόηση τῆς μαρξικῆς θεωρίας, δηλαδὴ στὸ προλεταριάτο καὶ στίς ἄλλες πλατιὲς μάζες τῶν ἐκμεταλλευόμενων. Μὰ καὶ οἱ διανοούμενοί μας θὰ εἶχαν πολλὰ νὰ κερδίσουν ἀπὸ τὸ διάβασμα τοῦ ἔργου καὶ πρῶτα-πρῶτα τὴ γνώση, ἀπὸ αὐθεντικώτατη πηγὴ, τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ μαρξισμού, γιά τὴν ὁποία συνείθισαν νὰ μιλᾶνε μὲ τόση ἐλαφρὴ συνείδηση καὶ μὲ τόση ἄγνοια. Φυσικὰ πιστεύομε πάλι ὅτι καὶ σαυτοὺς ὄχι ἡ ἀτομικὴ, μὰ ἡ ταξικὴ «καλὴ θέληση» (ἀστικὴ ἢ μικροαστικὴ) παίζει τὸ βασικὸ ρόλο καὶ βάζει ὠρισμένα πλαίσια στὴν πρώτη, στὴν ἀτομικὴ· μὰ ἴσα-ἴσα μέσα σαυτὰ τὰ πλαίσια, ποὺ δὲν εἶναι ἀλύγιστα ἀλλὰ παίζουν μαζὶ μὲ τὴν ἱστορικοκοινωνικὴ στιγμὴ, ἔχει κάποια ἐλευθερία νὰ κινηθεῖ ἡ καλὴ τους πίστη (ποὺ αὐτοὶ δὲ συνηθίζουν νὰ τὴν ἐπικαλοῦνται) καὶ ἴσως αὕτὴ κάμει μερικοὺς νὰ συναιστανθοῦν πῶς δὲν τοὺς ἐπιτρέπεται νὰ πολεμοῦν μιὰ ἰδεολογία ὅταν τὴν ἀγνοοῦν τόσο χοντρικὰ (σὰν κάποιους ἀγνοῦς νεοέλληνες καὶ κάποιες φιλοσοφοῦσες κυρίες)».

Μὲ τὴ μετάφραση τοῦ Ἑνγκελς ἐγκαταλείπει ὁ Καρούζος, σχεδὸν ὀριστικά, τὴ θεωρητικὴ πολιτικὴ δραστηριότητα, αὐτὴν ποὺ ὀνομάστηκε Katheder Sozialismus. Σήμερα θὰ τὸν ὀνομάζαμε ἀκαδημαϊκὸ

μαρξιστή (academic marxism). Ἡ στάση του αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ κάπως μὲ τὴ στάση του στὴν ἀρχαιολογία. Ἦταν περισσότερο θεωρητικὸς καὶ λιγώτερο πραγματιστικὸς. Ἀρεσκόταν στὴ μελέτη, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μουσείων, καὶ τὸν τραβοῦσε λιγώτερο τὸ μνημεῖο ποὺ βρισκόταν στὸν τόπο του. Μαρτυρεῖται²⁹ ἓνα χαρακτηριστικὸ του, βασικὸ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς προσωπικότητάς του καὶ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετώπιζε τὸν φυσικὸ κόσμο: «Εἶχε τὴν εὐαισθησία νὰ χαίρεται τὸν λόγον, ἀρχαῖον καὶ νέον, ἐλληνικὸ καὶ ξένο, ὅπως χαιρόταν καὶ τὰ ἔργα τῶν ὀπτικῶν τεχνῶν, μὲ μιὰ λέξη κάθε ἀνθρώπινον δημιουργήμα. (Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ σὲ παρένθεση πῶς, ὅπως γνωρίζω ἀπὸ προσωπικὴ ὁμολογία του, ἡ φύση δὲν τοῦ πρόσφερε αὐτὴ τὴ χαρὰ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον)». Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ φύση καὶ ὁ περιορισμὸς του ἀπὸ τὸ 1942 ἕως τὸ 1964 στὸ Μουσεῖο καὶ τὶς βιβλιοθήκες —σ' αὐτὲς ὅχι τόσο πολὺ, γιατί μελετοῦσε στὸ σπίτι του περισσότερο— τὸν ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὴ συνολικὴ θεώρηση τοῦ ἀρχαίου ὕλικου κόσμου. Τὰ μόνον τοπογραφικῆς φύσεως γραπτὰ του, ποὺ περιγράφουν καὶ τὴ φύση, εἶναι τὰ κείμενα γιὰ τὸ Ἀμφιάρειον (7), τὴ Ρόδο (65), τοὺς Δελφοὺς (68) καὶ ἡ σύντομη περιγραφὴ τῆς ἀττικῆς καὶ τῆς βοιωτικῆς γῆς στὸν ὁδηγὸ τοῦ Μουσείου τῆς Θήβας (24).

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Στή Γερμανία· Μόναχο και Βερολίνο. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1928 ὁ Καροῦζος παίρνει ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια καὶ πηγαίνει στὸ Μόναχο. Γράφτηκε στὸ ἐκεῖ Πανεπιστήμιο ὡς τακτικὸς φοιτητῆς καὶ σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη του ἔκθεση σπουδῶν, τῆς 20 Μαΐου 1929, ἄκουσε ἀρχαιολογία ἀπὸ τὸν P. Wolters, ρωμαϊκὴ τέχνη ἀπὸ τὸν K. Weickert, ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸν E. Schwartz, ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης ἀπὸ τὸν W. Pinder καὶ τέχνη τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως ἀπὸ τὸν Stange. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1929 γράφτηκε ὡς ἀκροατῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου. Ἐκεῖ ἄκουσε τὸν Noack, τὸν Rodenwaldt, τὸν Hildebrandt, τὸν Zahn καὶ τὸν Deubner. Χάρη στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ποὺ ἔλαβε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μπόρεσε νὰ μείνει στὴ Γερμανία ἕως τὸ τέλος τοῦ 1930. Μαζί του ἔφυγε γιὰ τὴ Γερμανία καὶ ἡ κατόπιν σύζυγός του Σέμνη Παπασπυρίδη.

Διαφωνίες μὲ τὸν Γιάννη Μηλιάδη. Μαζί μὲ τὸν Καροῦζο καὶ τὸν Μαρινάτο εἶχαν διοριστεῖ στὸν Κλάδο ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ὁ Στρατῆς Παρασκευαΐδης καὶ ὁ Δημοσθένης Πίππας. Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1921, διορίστηκαν ἡ Σέμνη Παπασπυρίδη, ἡ Εἰρήνη Βαρούχα, ὁ Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος, ὁ Νικόλαος Λάσκαρις καὶ ἡ Ἑλένη Φίλτσου (κατόπιν σύζυγος τοῦ Νικ. Παπαδάκη, ἡ ὁποία παραιτήθηκε). Ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ὡς μεγαλύτερος (γενν. 1896) καὶ δραστηριώτερος, εἶχε προβάδισμα ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς ομάδας ποὺ ἀποτελοῦσαν αὐτός, ὁ Καροῦζος, ἡ Σέμνη, ὁ Στρατῆς Παρασκευαΐδης³⁰. Ἐπιθυμία τοῦ Καρούζου ἦταν νὰ ὑπηρετεῖ μόνιμα στὴν Ἀθήνα. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Μαρινάτο, δὲν στράφηκε πρὸς τὶς ἀνασκαφές, τὴν εὐκολὴ διέξοδο γιὰ ἐπίδειξη δραστηριότητος. Ἐχοντας ἐξ ἀρχῆς κατεῦθυνση θεωρητικὴ, τὴν ὁποία παγίωσε μὲ τὶς σπουδὲς τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης στὴν Γερμανία, ἐπιθυμοῦσε νὰ βρεθεῖ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Μὲ τὸν γάμο του μὲ τὴ Σέμνη (22 Δεκ. 1930), τὸ πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπιζε ἔγινε διπλό, γιατί καὶ ἡ γυναίκα του εἶχε τὶς ἴδιες ἐπιδιώξεις.

Μὲ τὸν νόμο 5329/1932 «περὶ τρόπου προσωρινῆς πληρώσεως κενῶν θέσεων ἐφόρων ἀρχαιοτήτων» ἔγινε δυνατὴ ἡ μετὰθεση τῆς Σέμνης στὴν Ἀθήνα, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, στὴ θέση τοῦ

Ἐφόρου Ἀγγείων ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μετακινήθηκε ἕως τὴν ἀποχώρησίν της, τὸ 1964.

Στὸν νόμο ὑπῆρχε διάταξη ἡ ὁποία ἐπέτρεπε στὸν πρῶν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Νίκο Μπέρτο καὶ τότε Γενικὸ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας νὰ καταλάβει τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἀμεση ἦταν ἡ ἀντίδραση τῶν ἄλλων Ἐφόρων, ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε δημοσίᾳ μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Σπυρ. Μαρινάτου στὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα*³¹, μὲ τὴν ὁποία ἔθετε καὶ αὐτὸς ὑποψηφιότητα γιὰ τὴ θέση.

Ὁ Καροῦζος καὶ ἡ γυναίκα του ἔβλεπαν εὐνοϊκὰ τὸν νόμο αὐτόν, γεμάτο προσωπικὲς διατάξεις, καὶ σὲ κάποιον ὑπόμνημα ποὺ ὑπέγραψαν, μαζί τους καὶ ὁ φίλος τους Στρατῆς Παρασκευαΐδης, τὸν παινεύουν. Τοῦτο προκάλεσε τὴν ἀγανάκτηση τοῦ Γιάννη Μηλιάδου, τότε στὴ Βιέννη, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ γράμμα του τῆς 4 Ἀπριλίου 1932. Σ' αὐτὸ κατηγορεῖ τὸν Καροῦζο ὡς πρωτεργάτη τῆς σύνταξης τοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος θὰ εἶναι καταστρεπτικὸς γιὰ τὸν Κλάδο, καὶ τὸν βεβαιώνει ὅτι δὲν ἔχει τίποτε ἐναντίον τῆς γυναίκας του, ἡ ὁποία ὁμως ἐπωφελέθη ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ νόμου, ὅπως γράφω παραπάνω. Κατὰ τῆς μετάθεσης τῆς Σέμνης ὑπέβαλαν κοινὴ ἀναφορὰ ὁ Μαρινάτος, ὁ Παπαδημητρίου, ὁ Πλάτων, χωρὶς ἀποτέλεσμα³².

Ὁ Ποσειδῶνας τοῦ Ἀρτεμισίου. Τὸ θαυμαστὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο ἀπασχόλησε τὸν Καροῦζο ὅλη τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν εὕρεσή του, στὸ τέλος τοῦ 1928, ἕως τὴ δημοσίευσή του στὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο*, τὸ 1933 (17, 19, 21). Ἡ δημοσίευση τοῦ εἶχε ἀναθεθεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Κουρουنيώτη· ἡ μελέτη τοῦ ἀγάλματος ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴ Γερμανία. Σὲ ἐπιστολικὴ διατριβή του στὸ *Ἐλεύθερον Βῆμα* (17) καὶ σὲ ἀρχαιολογικὸ περιοδικὸ (19) δίνει τὰ πρῶτα του συμπεράσματα.

Παρὰ τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν, ἡ δημοσίευση παραμένει ὑποδειγματικὴ «ἀναλυτικὴ μελέτη γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἀγάλματος, καλλιτέχνη καὶ θεατῆ»³³. Ὁ Καροῦζος μελέτησε τὰ πλαστικὰ ἔργα ποὺ εἰκονίζουν μορφές ποὺ ἐπιτίθενται, ὅσα σώζονται ἀπὸ τὸ 530 π.Χ. περίπου ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Παρθενῶνος, καὶ ὅρισε τὸ ἐργαστήριον ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ μεγάλο ἄγαλμα, πιθανῶς τοῦ Καλάμιδος. Ἐκφράστηκαν ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ ἂν τὸ ἔργο παριστάνει τὸν Ποσειδῶνα. Ὁ Καροῦζος διεξοδικὰ ἀνέλυσε τὴν κίνηση τοῦ ἀγάλματος, μάλιστα τὴ

θέση τῶν δακτύλων τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ, γιὰ νὰ καταλήξει στοῦ συμπέρασμα ὅτι ὁ θεὸς κρατοῦσε τρίαίνα. Ἡ σημαντικὴ διαπίστωση γιὰ τὸν καλλιτέχνη τοῦ ἔργου ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὸν δάσκαλό του E. Buschor καὶ τὸν A. Raubitschek.

Ἡ συνεργασία μὲ τὴ Νέα Ἑστία. Στὴν περίοδο 1929/30 ὁ Καροῦζος συνεργάζεται στὴ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*. Τὰ ἄρθρα του εἶναι σύντομα καὶ γιὰ δευτερεύοντα λήμματα (20). Ἀπὸ τὸ 1931 θὰ ἀρχίσει νὰ δημοσιεύει μικρὰ κείμενα στὴ *Νέα Ἑστία*. Ἡ συνεργασία θὰ συνεχιστεῖ, ἀραιότερη πρὸς τὸ τέλος, ἕως τὸ 1966, μὲ τελευταῖο του δημοσίευμα τὸν ἐπικήδειο τοῦ Κων. Ρωμαίου (106). Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1936 δημοσίευσε προγραμματικὸ κείμενο μὲ τὸν τίτλο *Ἐξήγηση* (28). Ἐκθέτει τίς ἀρχὲς ποὺ θὰ διέπουν τὰ μελλοντικά του ἄρθρα στοῦ περιοδικοῦ καὶ τὴν ἀποψή του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία τοῦ καιροῦ του: «Πιστεύω λοιπὸν ὅτι ἡ ἀρχαιολογία ἢ δὲν θὰ γίνῃ στὴν Ἑλλάδα ποτὲ ἐπιστήμη (ἀλλὰ θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ εἶναι, ὅπως ἕως τώρα, πρῶτο καὶ ὠμὸ ὕλικό), ἢ θὰ τὸ κάνει αὐτὸ τὸ πρᾶμα μονάχα σὰν ἱστορία τῆς τέχνης. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μέλλει ἡ ἀρχαιολογία ν' ἀπασχολήσῃ τούτῃ τὴ στήλη».

Περιγράφει ὁ Καροῦζος στοῦ σύντομο ἄρθρο του τὴν ἀρχαιολογία στὴ Δύση πρὶν ἀπὸ τὸν Βίνκελμαν, τὴ γέννηση τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ τὸν τρόπο ποὺ αὐτὴ καλλιεργεῖται στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὸν τόπο του καὶ τὴν ἀρχαιολογία λέγει πῶς «ὁ παρατηρητὴς αἰσθάνεται βέβαια τὴν ἀνάγκη νὰ κουνήσει θλιβερὰ τὸ κεφάλι γιὰ τὸ θέαμα ποὺ θὰ ἰδεῖ (λίγες ἐξαιρέσεις δὲν σώζουν τὴν κατάστασι)». Μέσα στὴν ἴδια χρονιά 1936 θὰ ἐκθέσῃ ἀναλυτικώτερα (33), στὴν κριτικὴ του γιὰ τὰ περιεχόμενα στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*, πῶς ἐννοεῖ τὴν ἀρχαιολογία. Ἦδη ἐδῶ τὸ δηλώνει: «Τὴν ἀξία τῆς ἀρχαιολογίας τὴ βλέπει [ὁ ἴδιος] ὄχι τόσο ἢ ὄχι μονάχα στ' ἀποτελέσματά της, ἀλλὰ στοῦ γεγονότος ὅτι κι' αὐτὴ σὰν ἐνέργεια εἶναι κομμάτι τῆς πνευματικῆς, δηλαδὴ τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας».

Τὰ κείμενά του στὴ *Ν. Ἑστία*, γιὰ πρόσωπα καὶ γιὰ πράγματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ γιὰ θέματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἀποτελοῦν, τὰ περισσότερα, συμπυκνωμένες ἐπιστημονικὲς μελέτες. Ἀπευθύνονται στοὺς ἀναγνώστες τοῦ περιοδικοῦ, γενικῆς παιδείας οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ εἶναι συνταγμένες μὲ ἐπιστημονικὴ μέθοδο.

Ἐπιστροφή στη Θήβα. Γυρίζοντας ἀπὸ τὴ Γερμανία ὁ Καροῦζος ἐπανῆλθε στὴ θέση του στὴ Θήβα, ὅπου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἄδειάς του τὸν ἀναπλήρωνε ὁ Νικ. Μπέρτος. Στις 31 Μαΐου 1930 προάγεται, μαζί μὲ τὸν Σπυρ. Μαρινάτο, σὲ Ἐφορο Α΄ τάξεως. Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του καὶ τὶς ὑπηρεσιακὲς ἐνέργειές του φαίνεται πὼς ἡ ἀρχαιολογία κατακτᾷ ὅλο καὶ περισσότερο μέρος ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντά του. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1931 ταξιδεύει στὴ Ρόδο γιὰ μελέτη. Στὸ τέλος τῆς ἴδιας χρονιᾶς παίρνει ἄδεια ἐπιδημίας στὴν Ἀθήνα γιὰ τέσσερις μῆνες. Ἡ ἐπιθυμία του εἶναι νὰ μετατεθεῖ στὴν πρωτεύουσα. Αἴτησή του τῆς 22 Ἰουνίου 1932, γιὰ μετάθεση στὴ θέση τοῦ Ἐφόρου τῶν Γλυπτῶν τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου, μένει ἀναπάντητη. Νέα τρίμηνη ἄδεια ἐπιδημίας τοῦ δίνεται στις ἀρχὲς τοῦ 1933. Τὸν Ἰούλιο τῆς ἴδιας χρονιᾶς ταξιδεύει στὴν Κρήτη γιὰ μελέτη. Νέα τετράμηνη ἄδεια ἐπιδημίας τοῦ δίνεται στὰ τέλη τοῦ 1933.

Ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος, Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας. Στὰ τέλη τοῦ 1933 Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων γίνεται ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος. Ἦταν γιὸς τοῦ Παναγ. Οἰκονόμου, παιδαγωγοῦ συντηρητικῶν ἀντιλήψεων, μάλιστα στὸ γλωσσικό³⁴. Ἐκαμε ἐξ ἀρχῆς ἐξαίρετες σπουδὲς καὶ εἶχε σπάνια γλωσσομάθεια. Ἡ σταδιοδρομία του ὑπῆρξε ἀπρόσκοπτη καὶ ἡ ἀνοδὸς του σὲ ἀνώτατα ἀξιώματα ταχύτατη. Παρὰ τὴ θρησκευτικὴ σχεδὸν ὑπόληψη πὺ ἀπολάμβανε, φαίνεται ὅτι ὡς καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο ὑπῆρξε ἀδιάφορος, μάλιστα περιφρονοῦσε τοὺς φοιτητές, καὶ τοῦτο μαρτυρεῖται γιὰ ὅλο τὸ διάστημα τῆς καθηγεσίας του. Ὡς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1924-1951) ἀπέφυγε νὰ πάρει οἰαδήποτε πρωτοβουλία πὺ θὰ τάραζε τὸ τέλμα μέσα στὸ ὁποῖο βρισκόταν τὸ Ἰδρυμα. Δὲν ἔλαβε μέτρα γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἀνασκαφῶν πὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐπισημάνει³⁵, οὔτε τῶν δημοσιεύσεων τίς ὁποῖες οὔτε ἐνεθάρρυνε οὔτε ἐνίσχυσε. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς του ἀπόψεις ἔπαιζαν πρωτεύοντα μεροληπτικὸ ρόλο στὴν πολιτεία του.

Ὁ Καροῦζος εἶχε ἐπιμηκύνει τὴν τελευταία του ἄδεια ἐπιδημίας κατὰ ἓνα μῆνα. Ὁ νέος Διευθυντὴς, μὲ ἔγγραφο τῆς 2 Ἀπριλίου 1934 πὺ ὑπέγραφε ὁ Ὑπουργὸς Ἰω. Μακρόπουλος, τὸν διατάζει νὰ ἐπιστρέψει στὴν ἔδρα του. Δὲν ἀρκεῖται σ' αὐτὸ μόνον ἀλλὰ στίς 13 Ἀπριλίου ζητάει ὁ ἴδιος, τηλεγραφικῶς, ἐπιβεβαίωση τῆς ἐπανόδου τοῦ ὑφισταμένου του στὴ Θήβα.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1934 πηγαίνει, μὲ νέα ἄδεια, στὴν Ὀλυμπία γιὰ μελέτη καὶ τὸν Νοέμβριο τῆς ἴδιας χρονιᾶς τοῦ χορηγεῖται δίμηνη ἄδεια ἐπιδημίας στὴν Ἀθήνα, ἀντὶ τῆς τετράμηνης πού εἶχε ζητήσει. Ἐπανῆλθε μὲ νέα αἴτηση καὶ ἡ ἄδεια πού ζητοῦσε τοῦ δόθηκε ὡς παράταση τῆς δίμηνης. Μὲ τὴν ἐκπνοή τῆς ἀδείας ἐγχειρίζεται στὸν Εὐαγγελισμό γιὰ σκωληκοειδίτιδα.

Μιά μικρὴ ἀνασκαφὴ στὴν πατρίδα του Σουβάλα (Πολύδροσο), ὅπου ἐρεύνησε ἱερὸ τῆς Δήμητρος, ἔμεινε σχεδὸν ἄγνωστη καὶ ἀδημοσίευτη. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε μὲ διακοπὲς καὶ συνεργάστηκε σ' αὐτὴν ὁ Ἰω. Τραυλός, ὁ ὁποῖος ἔκαμε καὶ τὸ σχέδιο τῶν ἐρεπιών³⁶.

Σύγκρουση μὲ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Καβαδία, τὸ 1909, τὴ διεύθυνση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀνέλαβαν οἱ Ἔφοροι. Πρῶτος Τμηματάρχης (Διευθυντῆς) ὑπῆρξε ὁ Ἐφορος Γαβριὴλ Βυζαντινός (1910)³⁷. ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὸν Βασίλειο Λεονάρδο³⁸ (1911-1914), τὸν Κωνστ. Κουρουνιώτη³⁹ (1914-1920), τὸν Νικόλαο Κυπαρίσση (1920-1922), τὸν Κωνστ. Ρωμαῖο⁴⁰ (1922-1925), τὸν Κουρουνιώτη γιὰ δεύτερη φορά (1925-1933), μὲ κατάληξη τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο⁴¹ (1933-1937), Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων ἀρχικά, ἀλλὰ τότε καθηγητὴ καὶ ἀκαδημαϊκό. Ἡ αὐτοδιοίκηση τῆς Ὑπηρεσίας ὑπῆρξε τὸ 1909 ὁμόθυμο αἶτημα τοῦ Κλάδου. Ἡ ἐπάνοδος ὡς κηδεμόνων τοῦ ξένων προσώπων, ὅπως μάλιστα ὁ ἄκρως συντηρητικὸς Οἰκονόμος, ἀδιάφορος καὶ ἀντιδραστικὸς σὲ κάθε προσπάθεια προόδου καὶ βελτιώσεως τῶν πραγμάτων, ἦταν φυσικὸ νὰ δυσαρεστεῖ τὸν Καροῦζο καὶ τὸν κύκλο του⁴².

Οἱ σχέσεις μὲ τὸν Οἰκονόμο κλονίζονται ὀριστικὰ μὲ τὴν ξαφνικὴ (3 Ἰουν. 1935) μετάρθεσή του στὴν παλιὰ θέση τοῦ Βόλου· στὴ Θήβα στέλνεται ὁ Βασ. Θεοφανείδης. Ὑπουργὸς ἦταν ὁ Δημήτριος Χατζίσκος. Πρὶν ἀκόμη κοινοποιηθεῖ ἡ ἀπόφαση τῆς μετάρθεσης, ὁ Καροῦζος ἀπευθύνει (15 Ἰουν. 1935) ἓνα ὀξὺ γράμμα στὸν Οἰκονόμο, τοῦ ὁποῖου σῶζεται τὸ πρόχειρο. Ἡ αἰτία τῆς μετάρθεσης εἶναι κομματικὴ, ὅπως ὁ Καροῦζος λέγει: «Ἕνας χωριάτης ὑποκινούμενος ἀπὸ τὸ ντόπιο κομματάρχη του, μὲ καταγγέλλει ὅτι τὸν ἀδίκησα ἀπὸ κίνητρα πολιτικοῦ φατριασμοῦ ἢ ἐνδιαφέροντος γιὰ ἓνα συγγενή μου καὶ τὸν ἐσυκοφάντησα· καὶ σεῖς ἀντὶ νὰ μὲ εἰδοποιήσετε νὰ δώσω ἐξηγήσεις ἢ νὰ μὲ καλέσετε σὲ ἀπολογία, τὸ κρατήσατε μὲ ιδιαίτερη ἐπιμέλεια μυστικὸ ἀπὸ μένα». Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ἦταν μιὰ λεπτομέρεια· δὲν ἦταν ἡ

ἀρχὴ τῶν κακῶν σχέσεων μὲ τὸν Οἰκονόμο. Στὴν ἀρχὴ τοῦ γράμματος ἀναφέρεται ὁ Καρούζος μὲ γενικότητα στὶς παλιότερες σχέσεις τους:

«Τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ ἀντιπαθεῖτε δὲν θὰ τὸ θίξω, γιατί εἶναι πολὺ παλιὰ ἱστορία, ὅπως δὲν θὰ θίξω καὶ ἄλλες σχετικὰ παλιότερες ἐκδηλώσεις τῆς ἀντιπάθειάς σας (τέσσερες αἰτήσεις μου στὸ ὑπουργεῖο γιὰ ν' ἀγοράσει ἀντίτυπα τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ Μουσείου τῆς Θήβας ἀναπάντητες). Δὲν σᾶς κατηγορῶ λοιπὸν ποὺ μὲ ἀντιπαθεῖτε, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ τὰ δικά μου αἰσθήματα γιὰ σᾶς δὲν εἶναι ἀκριβῶς εἰπεῖν συμπάθεια».

Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ μομφὴ τοῦ Καρούζου πρὸς τὸν Οἰκονόμο γιὰ τὴ σιωπὴ τοῦ Ὑπουργείου ὡς πρὸς τὸν Ὁδηγό του τοῦ Μουσείου τῆς Θήβας. Ἦταν δυνατόν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη νὰ ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ἡ διάδοση ἐπιστημονικοῦ βιβλίου γραμμένου στὴ δροσερὴ δημοτικὴ τοῦ Καρούζου; Στὸ Μεσοπόλεμο καὶ ἀργότερα, ἕως τὸ 1974, ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ δὲν ἦταν μόνο στὴν οὐσία ἀντιδραστικὴ ἀλλὰ καὶ στοὺς τύπους. Αὐτὸ θὰ φανεῖ τὸ 1941 μὲ τὴ δίωξη τοῦ Κακριδῆ, κατὰ τὴν ὁποία δὲν κρίθηκε ἡ καινοτομία του ἀλλὰ τὸ πνεῦμα ποὺ αὐτὴ ἐξέφραζε. Τὸ 1914 ὁ Β. Λεονάρδος, ἀρχαῖστής καὶ συντηρητικὸς ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἀποπειράθηκε⁴³ νὰ καταργήσῃ, στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα, τὸ φιλὸ πνεῦμα. Τὸ θέμα τελείωσε μ' ἓναν φιλιππικὸ τοῦ Μιστριώτη στὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ δημοτικὴ τοῦ Καρούζου καὶ τὸ μικρὸ του βιβλίον ἀντιπροσωπεύανε ἄλλο, νέο, πνεῦμα τοῦ ὁποίου τὴν ἐξάπλωση δὲν ἀνεχόταν ἡ ἀντιδραστικὴ ἰδεολογία τοῦ Οἰκονόμου.

Δὲν παραλείπει ὁ Καρούζος νὰ ἐκφράσῃ τὶς ἀπόψεις του καὶ γιὰ τὴ μετὰθεση στὴ Θεσσαλία, ποὺ τὴν θεωρεῖ τιμωρία:

«...καὶ τέλος μὲ τιμωρεῖτε ἄκριτο καὶ ἀναπολόγητο ἐξορίζοντάς με στὸ Βόλο· ξέρετε ὅτι εἶναι μιὰ περιφέρεια ἀρχαιολογικῶς ἄγονη, χωρὶς κανένα πνευματικὸ ἐνδιαφέρον, ὅπου μόνο ἓνας βοῦς ἀροτῆρ σὰν τὸν Ἀρβανιτόπουλο μπόρεσε νὰ ὑπηρετήσῃ· ὅτι τὸ Μουσεῖο του εἶναι ἀποτελεσματικὸ καὶ νεκρὸ καὶ δὲν ἔχει νὰ κάμῃ κανεὶς τίποτε».

Ἀρνεῖται νὰ πάει στὸν Βόλο καὶ ζητάει, ὡς μόνη ὑποχώρηση, νὰ μετατεθεῖ στὸ Ναύπλιο ἢ τὴ Μύκονο. Ἐκφράζει τὴν πικρία του γιὰ τὴν πρὸς αὐτὸν στάση τοῦ Ὑπουργείου καὶ γιὰ ὅσα λέγονται ἐναντίον του:

«Θὰ ἔχετε ἴσως ἔτσι καὶ τὴν ἱκανοποίηση [ὅταν παραιτηθῇ] ὅτι

θα γλυτώσει ὁ Κλάδος ἀπὸ τὸ «χειρότερό του ἀρχαιολόγο» (ὅπως ἔμαθα ὅτι εἶπε ἡ κ. πρωθυπουργοῦ [Λίνα Τσαλδάρη] σὲ κάποιαν ποὺ τῆς μίλησε, λένε, γιὰ μένα), ἀφοῦ μάλιστα ὁ Κλάδος δυνάμωσε τελευταῖα μὲ ἐκλεκτὰ στελέχη⁴⁴ σὰν τὸ Θεοφανεΐδη⁴⁵, τὸν Πιτίδη⁴⁶ καὶ τὸ Στεργιανόπουλο⁴⁷».

Ἡ ἀπειλὴ παραίτησης ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν —«οὔτε μιὰ ἡμέρα στὸ Βόλο»— καὶ οἱ ἄλλες ἐνέργειες τοῦ Καροῦζου (γράμμα στὸν Ὑπουργὸ) ἀνάγκασαν τὸν Οἰκονόμο σὲ ὑποχώρηση. Γιὰ νὰ γίνεи δυνατὴ ὅμως ἡ ἀλλαγὴ τῆς ὑπουργικῆς ἀπόφασης ὁ Καροῦζος φρόντισε νὰ καθυστερήσει τὴν ἐκτέλεσίν της. Ζητάει νὰ τοῦ ὀρίσουν τὸν ἀντικαταστάτη στὸν ὁποῖο θὰ παραδώσει τὴν ὑπηρεσίαν καὶ τ' ἀρχαῖαν τοῦ Μουσείου Θεβῶν —τὰ περισσότερα ἀκατάγραφα καὶ ὁπωσδήποτε ὅλα ἀτακτοποιήτα στὸ ἀκόμη καὶ σήμερα ἀνεπαρκὲς μουσεῖο— καὶ κυρίως τὸν τρόπο τῆς παράδοσης. Ὁ Ὑπουργός, δηλ. ὁ Οἰκονόμος, τοῦ ὑποδεικνύει παράδοση τοῦ μουσείου «ἐλέγχοντες σποραδικῶς τμήματά τινα τοῦ Μουσείου». Ὁ Καροῦζος, μὲ ἀναφορὰ τοῦ τῆς 1 Ἰουλίου, ζητάει δέμηνη ἀναρρωτικὴ ἄδεια λόγῳ ἰσχυρῆς κρίσης παλιᾶς στομαχικῆς πάθησης. Στις 9 Ἰουλίου τοῦ ἀνακοινώνουν ὅτι θὰ παραδώσει τὸ Μουσεῖο Θεβῶν καὶ τὴν Ἐφορείαν στὸν Ἐφορο Β. Θεοφανεΐδη. Στις 31 Ἰουλίου ἀνακοινώνεται ἡ χορήγησις μηνιαίας ἀναρρωτικῆς. Τέλος μὲ διάταγμα τῆς 27 Αὐγούστου 1935 ὁ Καροῦζος μετατέθηκε στὴ Μύκονο καὶ ὁ Θεοφανεΐδης στὰ Χανιά.

Τὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου. Τὴν κατάστασις τοῦ Μουσείου Βόλου τὴν εἶχε περιγράψει σύντομα ἀλλὰ παραστατικὰ στὸ δημοσίευμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος (3). Τὸ βλέπει μὲ τὸ ψυχρὸ μάτι τοῦ παρατηρητῆ, τὸ περιγράφει καὶ ἡ περιγραφὴ ποὺ κάνει διαψεύδει τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ πρὸς τὸν Οἰκονόμο, ὅτι στὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου «δὲν ἔχει νὰ κάμῃ κανεὶς τίποτε». Ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὸν περίμενε, τότε μόλις 35 ἐτῶν, νὰ τοῦ δώσει τὴν πραγματικὴν του μορφὴν, ἐρμηνεύοντας τὰ ἀρχαῖα του:

«Ἀπὸ τὸ σχετικὰ μεγάλο γιὰ τότε Μουσεῖο δύο μονάχα αἰθουσες κατορθώθηκε νὰ διαρρυθμιστοῦν καὶ νὰ περιλάβουν ταχτοποιημένα ἀρχαῖα· οἱ ἄλλες πέντε παρουσιάζουν ἀπαίσιο θέαμα βρωμερῆς ἀποθήκης, ὅπου λίγα κομμάτια εἶναι στημένα στοὺς τοίχους, ἓνα πλῆθος ἄλλα εἶναι ριγμένα χάμω τὸ ἓνα ἐπάνω στὸ ἄλλο, ἓνας σωρὸς ἀγγεῖα ἀξιόλογα εἶναι τοποθετημένα ἐπάνω σὲ ξύλινα ράφια, καὶ ὅλα αὐτὰ διανθίζονται μὲ παχύτατες σκόνες καὶ σοβάδες γκρεμισμένους ἀπ' τοὺς τοίχους. Τὰ ὑπόγειά του εἶναι γεμάτα ἀπὸ ζεμ-

πίλια καὶ κάσσεσ με ἀρχαῖα ποὺ κινδυνεύουν νὰ καταστραφοῦν γιατί ἔτσι ποὺ εἶναι σήμερα ἡ κατάστασι δὲν ὑπάρχει πουθενὰ θέσι νὰ τοποθετηθοῦν».

Ἡ ἀρνησὴ του νὰ πάει στὸν Βόλο ὀφειλόταν στὴν ἀπόστασι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, κυρίως ὅμως στὴν ποιότητα τῶν ἀρχαίων τῆς Θεσσαλίας. Χρόνια πρὶν, τὸ 1926, εἶχε ἐκφράσει μὲ σαφήνεια (3) τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ στόλισμα τοῦ Μουσείου Βόλου, τὶς γραπτὲς στῆλες τῆς Δημητριάδος: «Τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν ζωγραφιῶν αὐτῶν —οἱ ἐξαιρέσεις μετριοῦνται στὰ δάχτυλα τοῦ ἐνὸς χεριοῦ— στέκεται ἀπὸ καθαρὰ αἰσθητικὴ ἀποψη, κι ἂν ἀκόμη λάβομε ὑπόψη πὼς πρόκειται γιὰ ἐπαρχιακὸ κέντρο, σὲ πολὺ χαμηλὸ σκαλοπάτι».

Ἐξ ἀρχῆς ἀπέφυγε τὴ «γενικὴ ἀρχαιολογία», τὴν ὁποία ἄσκησε στὴν πρώτη του μελέτῃ καὶ στὴ μόνῃ του ἐκθεσῇ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο (2, 6). Εὐθὺς στρέφεται πρὸς ὀρισμένους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης, καθαρὰ θεωρητικούς, τοὺς ὁποίους μποροῦσε νὰ καλλιεργήσῃ ἔχοντας κοντὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ βιβλία. Ἡ ἔως τὸ 1940 ἐπίμονη προσπάθεια ἐπίτευξης ἐτήσιων ἐκπαιδευτικῶν ἀδειῶν (ἐπιδημιῶν) στὴν Ἀθήνα, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ βρεθεῖ κοντὰ στὰ βιβλία καὶ στὸ περιβάλλον ποὺ τοῦ ταιριάζει. Οὔτε οἱ ἀνασκαφὲς καὶ τὰ νέα εὐρήματα, οὔτε κάποιος παλιὰ ἀνασκαμμένος καὶ ἀδημοσίευτος χώρος τὸν τράβηξαν ποτέ. Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχαιολογίας ποὺ ἄσκησε καὶ θὰ τὸ δοῦμε νὰ κυριαρχεῖ ὡς τὸ τέλος. Σὲ κείμενο (19) τοῦ 1931 ρητὰ ὀρίζει ὅτι ὡς ἀρχαιολόγος ἀσχολεῖται μὲ τοὺς ἀρχαίους καὶ μὲ τὴν τέχνη τους: «Ἐγὶνα θεληματικὰ ἀρχαιολόγος κι ἔτσι ἀνήκω σὲ κείνους —δὲν εἶναι σήμερα πάρα πολλοί— ποὺ ἡ ἀσχολία μὲ τοὺς ἀρχαίους καὶ μὲ τὴν τέχνη τους ἐστάθηκε ἡ μεγάλῃ ἀγάπῃ τῆς ζωῆς τους».

Ὁ Ἀπόστολος Ἀρβανιτόπουλος. Γνώμη τοῦ Καρούζου. Ἐως τὸ 1940 περίπου μὲ δυσκολία διακρίνουμε τὴ γνώμῃ τοῦ Καρούζου γιὰ τὴν πορεία τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἀκόμη δυσκολώτερα γιὰ τὰ πρόσωπα τοῦ Κλάδου. Στὸ δημοσίευσμά του γιὰ τὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου (3) περιγράφει τὴν κατάστασι ποὺ εἶχε δημιουργήσῃ ἐκεῖ ὁ Ἀπόστολος Ἀρβανιτόπουλος (1874-1942), Ἐφορὸς Θεσσαλίας (1908-1917 καὶ 1920-1924). Ὁ Καρούζος εἶχε ἀναλάβει τὴ Θεσσαλία στὶς 25 Ἰουνίου 1925 καὶ ἡ ἐκεῖ ἀνάμνησι τοῦ προκατόχου του ἦταν πολὺ ἔντονη.

Τὴν ἐπιστημονικὴ εἰκόνα τοῦ Ἀρβανιτόπουλου βλέπουμε στὰ πρα-

κτικά τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ποὺ περιέχουν τὴν κρίση της γιὰ τὴν ὑποψηφιότητά του ὡς καθηγητοῦ τῆς ἀρχαιολογίας⁴⁸. Κρίνοντας τὸν Ἀρβανιτόπουλο ἀπὸ ὅσα μονόπλευρα ἔχουν γραφτεῖ γι' αὐτόν, σχηματίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση τοῦ πολυσχιδοῦς καὶ ἀκάματου καὶ ἀριστοῦ ἐπιστήμονος. Ἡ εἰκόνα εἶναι σὲ πολλὰ ψευδής, ἀποτέλεσμα «ἡρωολατρείας» μερικῶν μαθητῶν του.

Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Καρούζου ἀπὸ τὸν Βόλο ἔγινε γνωστὴ ἡ ὑπόθεση τοῦ χρυσοῦ στεφανιοῦ τοῦ Μουσείου Κοπεγχάγης, ἡ ἐξαγωγή τοῦ ὁποίου ἀποδόθηκε στὸν παλαιὸ Ἐφορο καὶ εὐρέτη του⁴⁹. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Καρούζου στὸν Βόλο, ὅπου θὰ διαχειριζόταν τὸ χάος τοῦ προκατόχου του, ποὺ δὲν δίσταζε νὰ πλήξει οἰονδῆποτε ἔλεγχε τὴν πολιτεία του, ἦταν ἀρκετὸς λόγος, ἐκτὸς τῶν προσωπικῶν ἀρχαιολογικῶν προτιμήσεων καὶ τῶν οἰκογενειακῶν φροντίδων ποὺ ἀντιμετώπιζε, γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ θέση ἡ ὁποία μόνο προβλήματα μποροῦσε νὰ τοῦ δημιουργήσει. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1927 εἶχε διατυπώσει τὴ γνώμη του γιὰ τὸν Ἀρβανιτόπουλο. Σὲ γράμμα του τῆς 30 Μαρτίου 1927 πρὸς τὸν Κεραμόπουλο, ποὺ μνημονεύεται καὶ σ' ἄλλο σημεῖο, ἐκφράζει τὴν ἐκπληξή του γιὰ τὶς ἐναντίον τοῦ παλιοῦ προϋσταμένου του καταγγελίες τοῦ Ἀρβανιτόπουλου, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν, ὅλες, εὐτελεῖς καταχρήσεις. Διαβεβαιώνει τὸν Κεραμόπουλο, ὅτι ἀντίθετα ἡ πολιτεία τοῦ Ἀρβανιτόπουλου στὴν Ἀκρόπολη⁵⁰ ἦταν ἀκριβῶς ἐκείνη γιὰ τὴν ὁποία τὸν κατηγοροῦσε.

«Ἀλλ' ἡ ἐκ τῆς ἐπιστολῆς σας ἐκπληξίς μου εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερα διότι, πάλιν ὡς ἐκ τῆς ὑπηρεσίας μου, εἶμαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω ὅτι ὁ μηνυτής σας κ. Ἀρβανιτόπουλος δὲν εὐρίσκεται καθόλου ἐν τάξει διὰ τὰς πράξεις ἀκριβῶς ἐκείνας διὰ τὰς ὁποίας σᾶς κατηγορεῖ (πλὴν τοῦ πρώτου σημείου, τοῦ περὶ πωλήσεως δηλ. ἀρχαίων, τὸ ὁποῖον δὲν δύναμαι ἐκ προσωπικῆς ἀντιλήψεως νὰ βεβαιώσω). Καὶ δῆ:

α) Ἀνεμειγνύετο ἐνεργότατα πάντοτε εἰς τὰ τῶν εἰσπράξεων τῶν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἐκκλησιδίων ἅμα τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἀναλήψει τῆς Ἐφορείας τῆς Α' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας, ἀπομακρύνοντας ἔως τότε παρ' αὐτὰ φύλακας καὶ τοποθετήσας γενικὸν ἐπ' αὐτῶν ἐπόπτην ἄλλον ἔμπιστόν του φύλακα, τὸν Σ. Μονήφορον, ὁ ὁποῖος καὶ ἀνεξελέγκτως διεχειρίζετο τὰ εἰς εἶδος (ἔλαιον) καὶ χρήματα ἔσοδα αὐτῶν, προκαλέσας μάλιστα ἐπανειλημμένως ἀνεγκλήσεις καὶ φιλονικίας μετὰ τῶν συναδέλφων του· βασίμως δὲ πιστεύω

ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτῇ τοῦ κ. Ἀρβανιτοπούλου μόνο σκοπὸν εἶχε τὴν συμμετοχὴν καὶ αὐτοῦ προσωπικῶς εἰς τὰ κέρδη τῶν ἐκκλησιῶν. Τὴν πεποίθησίν μου αὐτὴν ἐνισχύουν καὶ ἄλλα παρομοίας φύσεως γεγονότα ὅπως π.χ. τὸ ὅτι ἐκ χιλιοδράχμου πουρμπουάρ, τὸ ὅποῖον ἔδωσέ ποτε τὸ γραφεῖον Γκιόλμαν εἰς τοὺς φύλακας ἐπὶ τῇ ἀφίξει μεγάλης ὁμάδος περιηγητῶν, ἐκράτησεν ὁ κ. Ἀρβανιτόπουλος 150 δρχ. ὡς τόκον δῆθεν τῶν χρημάτων (500 δρχ. περίπου) τὰ ὅποια διέθεσεν πρὸς ἀγορὰν εἰσιτηρίων, ἐνῶ τὸ αὐτὸ ἔπραττεν ἕως τότε ἄνευ οὐδεμιᾶς ἰδιαιτέρας ἀμοιβῆς ὁ ἀρχιφύλαξ Π. Βρυχέας· ἢ ὅτι διατάξας ποτὲ τὴν ἄμεσον ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ ὠρισμένων περικλείστων ἀρχαιολογικῶν χώρων κατοικιδίων ζώων τὰ ὅποια ἔτρεφον ἐκεῖ φύλακές τινες, ἐπέτρεψεν ἔπειτα εἰς αὐτοὺς τὴν διατήρησίν των ἐπὶ τῷ ὄρω νὰ προσληφθῇ καὶ αὐτὸς ὡς συνέταιρος· ἢ τέλος τὸ ὅτι ἐπὶ τι διάστημα τὴν ἀποκλειστικὴν πώλησιν εἰκόνων καὶ βιβλίων εἶχεν ἀναθέσει εἰς τὸν ἔμπιστόν του φύλακα Σ. Μονήφορον κλπ.

β) Ἐκ τοῦ γραφείου τῆς Α' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας δὲν ἀντελήφθην μὲν, ἐφ' ὅσον τουλάχιστον ὑπέρετουν ὑπὸ τὸν κ. Ἀρβανιτόπουλον, νὰ ἔλαβεν πρὸς ἰδίαν χρῆσιν ἐπιπλὸν τι, ἀλλ' εὗρον ἐν τελείᾳ ἀταξίᾳ τὸ γραφεῖον τῆς Γ' Περιφερείας ὅταν τὸν διεδέχθην ἐκεῖ ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων· δὲν εὗρον ἐκεῖ οὐδὲ ἐν κάθισμα ἢ τράπεζαν γραφείου, καίτοι ὡς ἐπληροφορήθην παρὰ τοῦ Σ. Ὑπουργείου, ὁ κ. Ἀρβανιτόπουλος εἶχε λάβει ἐπανειλημμένως πιστώσεις δι' ἀγορὰν ἐπιπλὸν τοῦ γραφείου τῆς Ἐφορείας. Μετὰ τὸν διορισμόν σας εἰς καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου παρέλαβον ἐγὼ παρ' ὑμῶν προσωρινῶς τὴν Ἐφορείαν τῆς Α' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας, παρέδωσα δὲ αὐτὴν μετ' ὀλίγον εἰς τὸν διάδοχόν σας τότε κ. Ἀρβανιτόπουλον κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ ἐγὼ εἶχον παραλάβει αὐτὴν παρ' ὑμῶν καὶ σεῖς παρὰ τῶν προκατόχων σας, ἥτοι οὐχὶ κατόπιν παραβολῆς τῶν εὐρετηρίων τῶν Μουσείων πρὸς τὰ ἐν αὐτοῖς ἀρχαῖα ἀλλὰ δι' ἄπλοῦ πρωτοκόλλου καὶ τοῦτο διὰ λόγον ὁ ὁποῖος ρητῶς ἐν τῷ ἐκεῖ πρωτοκόλλῳ ἀναγράφεται καὶ τὸν ὅποῖον θεωρῶ ἰσχυρόν· ἡκουσα τότε πολλάκις τὸν κ. Ἀρβανιτόπουλον διαμαρτυρόμενον ἐντόνως καὶ συχνὰ μάλιστα ἀναξιοπρεπῶς διὰ τὴν «ἀνήκουστον» αὐτὴν ἀταξίαν κλπ. Κρίνων ἐκ τούτου ἤλπιζα ὅτι ὅλως ἀντίθετον κατὰστασιν θὰ εὕρισκα εἰς τὸ Μουσεῖον Βόλου· ποία ὁμως ὑπῆρξεν ἡ ἐκπληξίς μου ὅταν ἀντίκρυστα τὸ οἰκτρὸν θέαμα τοῦ ἐκεῖ Μουσείου, τοῦ ὁποίου τὰ περιεχόμενα, πλὴν τμήματός τινος, ἔκειντο φύρδην-μίγδην ἐρριμμένα ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀκατάγραφα δὲ ὅλα σχεδὸν καὶ

ἐπομένως ἀγνώστου νῦν προελεύσεως εἰς πάντα ἄλλον πλὴν τοῦ κ. Ἀρβανιτοπούλου (πιθανῶς καὶ εἰς αὐτόν)· τὴν οἰκτρὰν αὐτὴν κατάστασιν ἐπανειλημμένως ἐξέθεσα δι' ἀναφορῶν μου εἰς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον. Ἐν τῷ «γραφεῖῳ» τῆς Ἐφορείας δὲν ὑπῆρχεν ἵχνος ἀρχείου, οὔτε κατάλογος βιβλίων ἢ ἐπίπλων. Οἱ φύλακες διεμαρτύροντο ὅτι οὐδέποτε τοῖς παρήγγειλε στολὴν, ἂν καὶ ἤκουσα ἐν τῷ Ὑπουργεῖῳ ὅτι τῷ ἐδίδοντο αἱ σχετικαὶ πιστώσεις. Ἀλλας κατηγορίας ἐναντίον του, τὰς ὁποίας ἤκουσα, δὲν ἐπαναλαμβάνω πρὶν ἢ ἐξακριβώσῃ τὰς τὰς ὁ ἐνεργούμενος ἤδη ἔλεγχος.

Δι' ὅλους τοὺς ἀνωτέρω λόγους εὐρίσκω ἀπίστευτον ὅτι ὁ κ. Ἀρβανιτόπουλος ἐμήνυσε σᾶς διὰ πράξεις ὁποῖαι μόνον αὐτὸν βαρύνουσιν. Ἐθεώρησα δὲ τὴν ἀδρομερῇ ἐξιστόρησίν των χρέος μου ἐπιβεβλημένον ἀπέναντι τῆς ὑπολήψεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μας κλάδου ἢ ὁποία τελευταῖον ἰσχυρῶς κλονίζεται καὶ νομίζω ὅτι ἀνάγκη εἶναι καὶ δημοσίᾳ ν' ἀποδειχθῇ ὅτι ἂν ὠρισμένα ἄτομα ἐφέρθησαν ἀναξίως τῆς ἐπιστημονικῆς των θέσεως δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ γίνωνται ἀνοίκειοι γενικεύσεις καὶ ὥς πρὸς ἄλλους συναδέλφους ἀπολύτως ἐντίμους καὶ πιστοὺς εἰς τὸ καθῆκον των καὶ δὴ καὶ ὥς πρὸς σᾶς».

Ὅταν ὁ Καρούζος μετατέθηκε γιὰ δευτέρα φορά στὸν Βόλο εἶχε δοκιμάσει τὴν ἐχθρότητα τοῦ Ἀρβανιτόπουλου πρὸς τὸ πρόσωπό του. Ὡς εἰσηγητὴς τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του ὁ παλαιὸς Ἐφορος ὑπῆρξε ἀρνητικὸς καὶ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κρίση του αὐτὴ ἦταν σκόπιμα μεροληπτική. Εἶχε σχέση μὲ τὴ θητεία τοῦ Καρούζου στὸν Βόλο, τὶς κρίσεις του γιὰ τὸν ἐκεῖ προκατόχου του καὶ τὴ συμπαθεια τοῦ Κεραμόπουλου πρὸς τὸν νέο ἀρχαιολόγο. Ἡ ἐπάνοδος λοιπὸν στὸν Βόλο ἦταν δυσάρεστη ἀπὸ κάθε ἀποψη. Ἡ ἄρνηση τοῦ Καρούζου, παρὰ τὶς ἰσχνὲς ἐπίσημες δικαιολογίες ποὺ πρόβαλε, ἦταν δικαιολογημένη.

Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου τῆς Θήβας. Καρπὸς τῆς δευτέρας θητείας τοῦ Καρούζου στὴ Θήβα εἶναι ὁ μικρὸς φτωχοτυπωμένος κατάλογος (24) τῆς ἐκθεσης τοῦ Μουσείου της, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1934. Στὴ σύντομη καὶ γεμάτη σαφήνεια εἰσαγωγὴ του σκιαγραφεῖ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βοιωτικῆς τέχνης καὶ περιγράφει τὸν τόπο καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν περιορίζεται μόνον στὴν περιγραφή τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς τέχνης τῆς Θήβας. Προσπαθεῖ νὰ ξεχωρίσει τὴν τέχνη καὶ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Βοιωτίας, Ὀρχομενοῦ, Τανάγρας, Θεσπιῶν, καὶ ἀντιδιαστέλλει τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία τῆς Ἀττικῆς ὅπου ἡ Ἀθήνα ἀποτέλεσε τὴ μοναδικὴ καλλιτεχνικὴ πηγὴ.

Τὸ κείμενό του εἶναι λιτὸ καὶ περιεκτικό, καὶ γι' αὐτὸ οὐσιώδεις. Τὸ προσωπικὸ του ἀντίτυπο τὸ συμπλήρωνε ἕως τὸ τέλος μὲ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία· φαίνεται πὼς τὸ θέμα τῆς βοιωτικῆς τέχνης τὸν ἀπασχολοῦσε διαρκῶς. Τὸ σημαντικώτερο στὸ μικρὸ βιβλίον εἶναι ἡ γλῶσσα του. Δὲν γνωρίζω ἂν εἶχαν τότε γραφεῖ καὶ ἄλλα συστηματικὰ ἀρχαιολογικὰ βιβλία στὴ δημοτικὴ· νομίζω ὅτι εἶναι τὸ πρῶτο. Ἡ σύντομη σύγκριση τῆς Ἀττικῆς μὲ τὴ Βοιωτίαν εἶναι ἓνας ζωγραφικὸς πίνακας μὲ λόγια:

«Ὅποιος περάσει ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν στὴ Βοιωτίαν, εἴτε ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς Πάρνηθας ἔρθει (περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Τάναγρας) εἴτε ἀπὸ τὴ φυσικώτερη παλιὰ μπασιὰ τοῦ Κιθαιρώνα (κλεισούρα τῆς Κάζας, ἀρχαία Δρυὸς κεφαλαί), δὲν ἀργεῖ νὰ αἰστανθεῖ πὼς ὁ καινούργιος τοῦτος τόπος εἶναι πολὺ ἀλλιόωτικος ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν ποὺ ἄφησε πίσω του. Ἐκεῖ τὸ χῶμα ἦτανε κόκκινο σὰν φλόγα καὶ ἄπαχο· ἐδῶ καφετὶ καὶ ὀλοφάνερα πιὸ λιπαρό. Τὰ βουνὰ κι ὅλος ὁ τόπος εἶχαν ἐκεῖ κάτι διάφανα νερένια χρώματα μὲ ὅλο μεταβατικoὺς τόνους καὶ μιὰ μενεξελιὰ κυρίαρχη ἀπόχρωση· ἐδῶ τὰ χρώματα εἶναι μονοκόμματα τὸ ἓνα δίπλα στ' ἄλλο, λαδερὰ καὶ μουντά, μ' ἓνα μολυβὶ βασικὸ τόνο: ἡ ἀτμόσφαιρα εἶναι πιὸ βαριά ἐδῶ. Ἡ Ἀττικὴ γεμάτη ἀρθρώσεις ἀπὸ τὰ πολλὰ βουνὰ καὶ τὸ γιᾶλό της, μ' ἐλάχιστον τόπο ἐλεύτερον ἀνάμεσά τους· μόλις περάσεις τὴν Πάρνηθα ἢ Βοιωτίαν φανερώνεται ἀμέσως «καλὸν ἔχουσα τὸ πεδίων» (Ἀριστοφ. Λυσιστρ. 88) μὲ τὸν κάμπο τῆς Τάναγρας πρῶτα καὶ λίγο πιὸ ὕστερα μὲ τὸν ἄλλο τῆς Θήβας, προμηνύματα τῆς μεγάλης λεκάνης τῆς Κωπαΐδας».

Στὶς περιγραφὰς τῶν γλυπτῶν, αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ γραπτοῦ ὅπου συνήθως ἡ γλωσσικὴ ἀπολίθωση συντροφεύει τὴν ἐννοιολογικὴ κοινοτοπία, δίνει μόνον τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τους, ἐρμηνεύοντας μὲ λίγα λόγια τὸ ἔργο καὶ ὀρίζοντας τὴν ἐποχὴ του. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ ἀγάλματος 163:

«Μεγάλον ἀκέφαλον ἄγαλμα γυναίκας ντυμένης μὲ χιτῶνα ζωσμένο καὶ ἱμάτιον — ἀπὸ τῆς Θεσπιᾶς. Μιμεῖται ἴσως κάποιον ἐλληνιστικὸν τύπον. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς πλατιεὲς πτυχὲς τοῦ ἱματίου, στὶς ψιλότερες τοῦ στήθους καὶ στὶς πυκνὰ καὶ βαθιὰ τοῦ χιτῶνα γύρω στὰ πόδια, ὅπου τὸ τρυπὰνι ἔσκαψε βαθιὰ καὶ δημιούργησε δυνατὰς ἀντιθέσεις φωτὸς καὶ σκιᾶς, δείχνει μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἀφήνοντας σιγὰ-σιγὰ τὸν κλασικισμὸ παίρνει ζωγραφικὸν χαρακτήρα· ἓνα τέτοιο ἄγαλμα παύει σχεδὸν νὰ εἶναι πλαστικὸ ἔργο, δὲν εἶναι κα-

μωμένο για να βλέπεται από κοντά παρά από μακριά, σάν ιμπρεσιονιστική ζωγραφιά».

Δώδεκα χρόνια αργότερα θα δώσει την άποψή του (59) για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γράφονται οι περιγραφές των αρχαίων στους καταλόγους. Δεν μᾶς σώζεται το πρωτότυπο κείμενο παρά μόνον ἡ ωραία μετάφρασή του από τον Πιερ Ἀμαντρώ. Παραθέτει λοιπόν ὁ Καρούζος τὴν περιγραφή τῆς κεφαλῆς ΕΑΜ 332, πού εἶχε γράψει ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης τὸ 1869, καὶ τὴ σχολιάζει με τοῦτα τὰ λόγια:

«On ne lit pas souvent de pareilles descriptions dans les inventaires. Celle-ci est due à Stéphanos Koumanoudis, à qui la «période héroïque» de l'archéologie classique doit une reconnaissance infinie et, à qui les archéologues de la génération de Tsountas, de Wolters et de Holleaux, qui avaient pu encore apprécier directement l'ampleur de sa personnalité, n'ont pas ménagé leur estime et leur respect. Je n'hésite pas à qualifier d'admirable ce court texte, si exactement adapté à son objet, si «ἐπεικεῖς». On sent immédiatement l'«éthos» supérieur qui anime et élève cette description où pas un mot n'est superflu et qui forge des moyens d'expression réellement appropriés au caractère particulier de la tête qui, comme nous le verrons, n'est pas commune: il faut voir là l'héritage de la noblesse naturelle et du culte du sublime, qui caractérisent le classicisme dès l'époque de Winckelmann; c'est du classicisme que Koumanoudis était issu, et il avait, dans sa jeunesse, traduit Winckelmann. Le plus remarquable est que l'esprit classiciste de la description n'a porté en rien préjudice à l'exactitude, que souvent on cherche en vain dans les inventaires des temps plus récents, sobres dans leur «objectivité», et arrogants, et, de ce fait même, pas toujours consciencieux».

Ἡ συνεχὴς προσπάθεια τοῦ Καρούζου γιὰ τὴ γλῶσσα, τὴν ἐπίτευξη τῆς σωστῆς ἔκφρασης, ὄχι γλωσσικὰ ἀλλὰ ἐννοιολογικά, τὸν εἶχε ὀδηγήσει στὸν ἴδιο δρόμο καὶ στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μετὰ τὸν παλαιότερό του Κουμανούδη. Θεωροῦσε ὡς πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὸν ἀρχαιολόγο, μάλιστα τὸν νέο, τὴ δυνατότητα νὰ περιγράψει ὀρθὰ καὶ χωρὶς φλυαρίες τὸ ἀρχαῖο. Ἡ ἀρχὴ τῆς μελέτης καὶ τῆς κατανόησης τοῦ μνημείου εἶναι ἡ περιγραφή του, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρώτη ἐρμηνεία του.

Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων. Στὴ Μύκονο ἦταν διορι-

σμένος ήδη ως 'Επιμελητής τῶν 'Αρχαιοτήτων ὁ Νικόλαος Κοντολέων. Ὁ Καροῦζος ἀνέλαβε ὑπηρεσία τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1935. Μὲ τὴν πολιτειακὴ μεταβολὴ τῆς ἴδιας χρονιᾶς ὀρκίζεται, ὅπως ὅλοι οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, πίστη στὸν Βασιλιά. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ χορηγεῖται ἄδεια ἐπιδημίας στὴν Ἀθήνα. Εἶχε ζητήσει τετράμηνη καὶ ὁ Οἰκονόμος τοῦ χορηγεῖ δῖμηνη (ἔγραψε ὁ ἴδιος τὴν ἀπόφαση).

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1936 ὑποβάλλει αἴτηση γιὰ τρίμηνη ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια στὸ 'Εξωτερικό. Τὴν ἴδια αἴτηση κάνει καὶ ἡ Σέμνη. Ὡς αἰτιολογία προβάλλει τὴν ἐπίσκεψη μουσείων τοῦ 'Εξωτερικοῦ καὶ τὴν ἐξέτασή του «ὕπο τινος καλοῦ Εὐρωπαίου ἱατροῦ». Ἡ ἄδεια ἐγκρίθηκε καὶ σπεύδει νὰ γυρίσει στὴν Ἀθήνα πρὶν τοῦ κοινοποιηθεῖ. Τοῦτο προκαλεῖ τὴν ἀντίδραση τοῦ Οἰκονόμου, ὁ ὁποῖος τοῦ ὑποδεικνύει ἐγγράφως (4 Ἀπρ. 1936) νὰ γυρίσει στὴ θέση του, πρᾶγμα ποὺ ἀνακοινώνει ὁ Καροῦζος ἐκνευρισμένος, ὅτι ἐκτελεῖ στίς 18 Ἀπριλίου. Τοῦτο δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν Οἰκονόμο νὰ τὸν ἐπιτιμήσει μὲ ἔγγραφο ποὺ ὑπέγραφε ὁ Ὑπουργὸς Νικ. Λούβαρις.

Γιὰ τὸ 'Εξωτερικὸ ἔφυγε στίς 18 Μαΐου καὶ ἐπανῆλθε στὴ Μύκονο στίς 29 Ἰουλίου. Στίς 2 Νοεμβρίου ὅμως ζητάει τετράμηνη ἄδεια ἐπιδημίας στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ μελετήσει ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ τὴν ἀρχαῖκὴ παριανὴ γλυπτικὴ γιὰ τὴν ὁποία ἤθελε νὰ συντάξει βιβλίο. Ὁ Οἰκονόμος χρονοτριβεῖ καὶ ὁ Καροῦζος ἐκνευρισμένος πάλι γράφει στίς 14 Δεκεμβρίου ἀναφορά, τονίζοντας ὅτι «μὴ ἐπιθυμῶν ἐκ λόγων εὐλαβείας πρὸς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον νὰ ὑπογραμμίσω τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδ' ἀπλοῦ πολίτου ἢ αἰτήσεις θὰ ἔμενεν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἐντελῶς ἀναπάντητος, λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρακαλέσω ὅπως μοὶ χορηγηθῇ ἐπείγοντως δεκαπενθήμερος πρὸς τὸ παρὸν ἄδεια». Τὸ Ὑπουργεῖο τοῦ ἐπισημαίνει ὅτι «ὕμεῖς δικαιουῖσθε τ' ὀλιγώτερον παντὸς ἄλλου νὰ διαμαρτύρεσθε διὰ τὴν χορήγησιν ἀδείας». Παρὰ τὴν ἀντίθεση μὲ τὸ Ὑπουργεῖο, ἡ ἄδεια δόθηκε πλήρης.

Ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος, Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας. Γεννήθηκε στὸ Ληξούρι τῆς Κεφαλονιάς στίς 17 Ἀπριλίου 1901. Στὸ Πανεπιστήμιο γράφτηκε τὸ 1916 καὶ τὸ 1919 διαγωνίστηκε μὲ τὸν Καροῦζο γιὰ τὴ θέση τοῦ 'Επιμελητοῦ τῶν 'Αρχαιοτήτων Β' τάξεως, «ἐπιτυχὼν πρῶτος» ὅπως ὁ ἴδιος λέγει⁵¹. Στὴν πραγματικότητα εἶχε ἰσοβαθμίσει μὲ τὸν ἀντίπαλό του. Κατὰ τὸ διάστημα 1927-1929 βρισκόταν γιὰ σπουδὲς στὴ Γερμανία (Βερολῖνο, Χάλλη) καὶ εἶχε ὡς καθηγητὲς τοὺς

Noack, Rodenwaldt, Karo (κλασική αρχαιολογία), Sethe (αίγυπτιαολογία), Unger, Forrer (άσσυριοιολογία), Wilamowitz, Kern (κλασική φιλολογία) και W. Weber (άρχαία ιστορία). Τὸ 1929 ἔγινε Ἐφορος Κρήτης καὶ Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου.

Τὸ 1937 ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος ἐγκατέλειψε τὴ Διεύθυνση τῆς Ὑπηρεσίας γιὰ χάρις μεγαλύτερης θέσης, τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων, Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν. Μὲ τὴ νέα θέση ἡ ἐξουσία του ἐκτεινόταν σχεδὸν σὲ κάθε πνευματικὸ θέμα. Διάδοχός του στὴν Ὑπηρεσία, μὲ τὶς εὐλογίες του καὶ μὲ τὴ φανερὴ ὑποστήριξη τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ⁵², ὁ ὁποῖος τὸν διόρισε καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο, ἔγινε ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος. Τὸ γεγονὸς τῆς παλιᾶς του σχέσης μὲ τὸν Καροῦζο δὲν βάρυνε στὸ νέο Διευθυντὴ. Τοῦτο φάνηκε ἀμέσως, εὐθὺς ὡς ὁ Καροῦζος ζήτησε, στίς 8 Νοεμβρίου 1937, ἄδεια ἐπιδημίας στὴν Ἀθήνα. Ὁ Ὑπουργὸς Κ. Γεωργακόπουλος, ἔπειτα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Μαρινάτου, ἀπορρίπτει (18 Νοεμβρ. 1937) τὸ αἴτημα καὶ παρατηρεῖ «ὅτι οὐδεμία τῶν σημειουμένων ὑφ' ὑμῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν σας τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν Ἀθήναις παραμονῆς σας ἐπαρουσιάσθη εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ». Ὁ Ὑπουργὸς ἐννοοῦσε τὴ μελέτη γιὰ τὸν ναξιακὸ ἀμφορέα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. (36). Ὁ Καροῦζος ἐπεξηγεῖ (28 Νοεμ.) ὅτι «τὸ εὔρημα τὸ ὁποῖον ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὴν μελέτην μου, δὲν προέρχεται ἐξ ἀνασκαφῶν (εἴτε τοῦ κράτους εἴτε τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας), ἀλλ' εἶναι τυχαῖον εὔρημα ιδιώτου ἐν τῇ οἰκίᾳ του καὶ ὅτι, ἐπειδὴ ἐν τῇ μελέτῃ μου ἐξέθεσα ἀντιλήψεις διαφόρους τῶν μέχρι τοῦδε ἐπικρατουσῶν σχετικῶς μὲ τὰ ζητήματα ταῦτα, ἐθεώρησα χρήσιμον καὶ ἐπιβαλλόμενον νὰ θέσω ταύτας ὑπὸ τὴν κρίσιν εὐρυτέρου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, δι' ὃ καὶ παρέδωσα τὴν μελέτην εἰς τὸ γερμανικὸν περιοδικόν».

Καὶ αὕτῃ ἡ ἄδεια τοῦ δόθηκε. Ἡ χορήγησή της συνοδευόταν ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ὑπουργοῦ Κ. Γεωργακόπουλου (διὰ χειρὸς Μαρινάτου) «ὅτι ἀπουσία ὑμετέρων δημοσιευμάτων ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν Ἀρχαιολογικῶν περιοδικῶν δὲν εἶναι δεδικοιολογημένη, ἂν δὲ ἐξακολουθῇ συνεχιζομένη καὶ μετὰ τὴν ἤδη χορηγουμένην ἄδειαν θὰ ἀποτελέσῃ ὑπηρεσιακὴν παράλειψιν ὑμῶν, ἥτις ὡς ἔμπρακτος ἐπιβεβαίωσις τῶν διατυπωθεισῶν ἄλλοτε ὑφ' ὑμῶν καὶ διὰ τοῦ τύπου ἀντιλήψεων διὰ τὰ Ἑλληνικὰ περιοδικὰ χαρακτηρίζεται ὡς παράπτωμα πειθαρχικόν»⁵³.

Ὁ Μαρινάτος ἐννοεῖ τὴ βιβλιοκρισία ποὺ εἶχε κάνει ὁ Καροῦζος

στή Ν. *Ἑστία* (33) τῶν περιεχομένων στήν *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίδα* τοῦ 1934/35, κριτική ὁξεία καί προσβλητική γιά τήν *Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία*, τοὺς Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους καί εἰδικώτερα αὐτοὺς ποὺ μετεῖχαν μὲ μελέτες τοὺς στὸν τόμο, μεταξὺ τῶν ὁποίων καί ὁ Μαρινάτος. Μὲ τὸ ἄρθρο αὐτὸ γίνεται φανερὴ ἡ ὑπεροψία τοῦ Καρούζου καί ἡ ἐπιδίωξή του νὰ μειώσει τοὺς ἀρχαιολόγους ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς. Τὸ ἄρθρο περιέχει καί σωστὲς παρατηρήσεις, ὅπως ἐκείνη γιὰ τὸν τρόπο σύνταξης τῶν πορισμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ δημοσιεύονταν στὰ *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, καί τὴ θεμελιακὴ, ποὺ ἰσχύει σήμερα ἀκόμη περισσότερο, ὅτι ἀπὸ τίς ἐλληνικὲς ἀνασκαφὲς λείπει τὸ «ἀρχικὸ νόημα».

Τὰ μέλη τοῦ Κλάδου πίστευαν πῶς ἡ ἀνάληψη τῆς Διεύθυνσης Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸν Μαρινάτο θὰ ἔφερνε βελτίωση στήν Ὑπηρεσία. Σὲ γράμμα του τῆς 4 Δεκεμβρίου 1937 ὁ Γιάννης Μηλιάδης ἀναλύει τὴν τότε κατάσταση:

«Ὁ Μ(αρινάτος) ἀσφαλῶς ἔχει καλλίτερες διαθέσεις ἀπὸ τὸν ἄλλον [τὸν Γ. Οἰκονόμο], ἀλλὰ στὸ τέλος κατ' οὐσίαν ὁ ἄλλος κυβερνάει. Ἐπειτα καί ὁ Μ. ἔχει τίς καλὲς διαθέσεις ἕως τὸ σημεῖο ποὺ τίς ἀνακόπτουν τὸ ἀτομικὸ του συμφέρον ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καί τὰ προσωπικά του ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γενικὰ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε (παρ' ὅλο ποὺ ἔχει ἀρκετὲς καλὲς διαθέσεις) ὅτι εἶναι ἀντιπρόσωπος δικός μας στὸ κέντρο. Μᾶλλον ἀρχίζει νὰ νιώθει —σὰν κάθε φτασμένος καί καθισμένος στὰ πράγματα— πῶς συναντᾷ μᾶλλον στήν ὁμάδα τῶν φτασμένων παρὰ στήν ὁμάδα τῶν στρατευομένων. Διαβλέπει ὅτι ἡ ἀτομικὴ του ἱκανοποίηση θάρθει μᾶλλον ἀπ' αὐτοὺς. Ἐγὼ πιστεύω πῶς καί σ' αὐτὸ κάνει λάθος, μὰ θαργήσει νὰ τὸ πιστέψει κι αὐτός. Εἰδικὰ μὲ σένα ἀπὸ καιροῦ σὲ καιρὸ τὸν πιάνει μιὰ καχυποψία καί φοβᾶται σὰ νὰ πρόκειται νὰ τοῦ τὴ φέρεις ἀπὸ πίσω. Διαβλέπει... δακτύλους! Στὸ σημεῖο αὐτὸ προσπαθῶ ὅποτε τὸν βλέπω νὰ μαλακώνω τὰ πράγματα καί νὰ τὸν συνεφέρνω».

Παραστατικὴ ἡ ψυχολογικὴ εἰκόνα τοῦ Μαρινάτου, ὁ ὁποῖος δὲν παραδέχτηκε ποτὲ πῶς ἔκανε σὲ ὅτιδήποτε λάθος. Ἀντίθετα αὐτὸ συνέβη μὲ μερικοὺς ποὺ ἀνῆκαν στήν ὁμάδα του, κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς του.

Ἀλλὰ πῶς ἔβλεπε ὁ Μαρινάτος τὴ νέα του θέση; Σώζεται ἐπιστολή⁵⁴ του τῆς 13 Σεπτ. 1937, ἀπάντηση σὲ γράμματα τοῦ Ἰω. Παπαδημητρίου. Σ' αὐτὴν ἐκθέτει τίς σχέσεις του γιὰ τὴν Ὑπηρεσία καί τὰ σχέδια γιὰ τὸ μέλλον:

«Ἡ ἀνάληψις τῆς νέας θέσεως ἔγινε παρ' ἐμοῦ μὲ πολλοὺς δι-
σταγμοὺς —στὴν ἀρχὴ ἠρνήθη— Μέχρι σήμερα δὲ ἀντίκρυστα τό-
σας δυσκολίας ποὺ δὲν ἐβεβαιώθη ὅτι θὰ μπορέσω νὰ παραμείνω.
Ἔχω ὄρεξις νὰ ἐργασθῶ καὶ ὄχι νὰ διεκπεραιώσω ἔγγραφα μόνον.
Μόλις γυρίσω ἀπὸ τὸ Συνέδριον Κωνσταντινουπόλεως (φεύγω μεθαύ-
ριον πρωτῆ, διάρκεια 10 ἡμέραι) θὰ ἰδῶ τὸν κ. Πρόεδρον καὶ θὰ ζη-
τήσω νὰ θέσω τὰς βάσεις μιᾶς πραγματικῆς ἀναμορφωτικῆς προ-
σπαθείας. Ἄν δὲν ἐπιτύχω, θὰ καταθέσω τὴν ἐντολὴν καὶ τὸν
ἀκάνθινον στέφανον. Φαντασθεῖτε ὅτι ἡ πρώτη πρᾶξις μου ἦτο ἡ
μετάθεσις Μηλιάδου ἐκ Πατρῶν καὶ ἐτέθη συγχρόνως ζήτημα πα-
ραμονῆς εἰς τὸν Κλάδον ἄλλων Ἐφόρων (παρὰ τοῦ κ. Ὑπουργοῦ).
Ὅλα θὰ λυθοῦν, ἀλλὰ πόσα ποτήρια ἔχω ἀκόμη νὰ καταπιῶ, πολὺ
πικρά!».

Ὁ Μαρινάτος ἀρεσκόταν στὰ «πικρὰ ποτήρια» ἔγινε Διευθυντῆς
τῆς Ὑπηρεσίας δυὸ φορὲς ἀκόμη καὶ δὲν παρέλειπε νὰ ἐπαναλαμβάνει
ὅτι δὲν τοῦ ἄρесе ἡ «διοίκησις»⁵⁵. Ὁ Ἀναγκαστικὸς Νόμος 1947/
1939 δικό του ἔργο ἦταν, συνταγμένος στὰ μέτρα τῆς διοικήσεως ποὺ
ἀσκοῦσε.

Κυκλαδικὲς ἀπασχολήσεις. Νέα ἄδεια ζητάει ὁ Καροῦζος στὶς 30
Ἀπριλίου 1938, γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὰ Μουσεῖα τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κῶ,
ἡ ὁποία τοῦ δίδεται καὶ τὸν Νοέμβριον ἐπανέρχεται στὸ σύνθηδες αἵτημα
γιὰ τετράμηνη ἐπιδημία στὴν Ἀθήνα. Στὴν αἵτησή του ὁ Μαρινάτος
σημειώνει (12 Νοεμβρ.): «Δοθῇ ὑπὸ τὸν ὅρον παραδόσεως ἐργασίας
εἰς τὰ Ἑλληνικὰ ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ». Ἡ ἄδεια ἐπιδημίας περιέ-
χει τὸν ὅρο αὐτόν.

Μέσα στὸ 1938 ὁ Καροῦζος εἶχε ζητήσει πίστωση γιὰ τὴν ἀνα-
σκαφὴ σαρκοφάγου στὴ Θήρα. Ὁ χρόνος πέρασε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν
ἔγινε. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1939 ζητάει παράταση τῆς προθεσμίας ἀπόδο-
σης τοῦ ἐντάλματος τῶν 2.000 δραχμῶν (ὁ μισθός του τὴν ἴδια ἐποχὴ
ἔχει φθάσει τὶς 5.980 δρχ.). Τοῦ ἀπαντοῦν ὅτι τὸ αἶτημά του δὲν μπο-
ρεῖ νὰ ικανοποιηθεῖ γιατί ἔχει διαταχθεῖ ἤδη ἐπίσχεσις τοῦ μισθοῦ του.
Συγχρόνως μὲ ἄλλο ἔγγραφο τοῦ γίνεται παρατήρηση γιὰ διοικητικὴ
ὀλιγωρίαν· ὑπέβαλε ἀναφορὰ χωρὶς ἀριθμὸ πρωτοκόλλου, χωρὶς ἡμερο-
μηνία, χωρὶς τόπο ἐκδοσης. Ἐπὶ πλέον ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς παρα-
τηρεῖ: «Τὸ καθ' ἡμᾶς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν διὰ τί προετιμήσατε
τὴν ἔλευσιν ὑμῶν εἰς Ἀθήνας ἀντὶ τῆς ἐκτελέσεως τῆς ὑπηρεσίας ἣν ὁ
ἴδιος ἐζητήσατε».

Ὁ Καρούζος ἀπάντησε (10 Φεβρ. 1939) μὲ τρισέλιδη ἀναφορὰ καὶ πρόβαλε εὐλογες δικαιολογίες. Ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση εἶναι ἡ τελευταία παράγραφος, μὲ τὴν ὁποία ἐπισημαίνει ὅτι δὲν εἶχε δώσει ἔως τότε ἀφορμὴ γιὰ παρατήρηση γιὰ παραμέληση τῶν καθηκόντων του καὶ ὅτι θὰ ἐξακολουθήσει καὶ στὸ μέλλον νὰ ἐκπληρώνει τὰ καθήκοντά του «μετὰ τῆς αὐτῆς ἀφοσιώσεως». Πιθανῶς τὸ καθεστῶς τῆς 4ης Αὐγούστου εἶχε γίνει πιεστικὸ καὶ ἔβλεπε ὅτι ἡ ἔνταση τῆς σύγκρουσής του, ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Οἰκονόμου, θὰ κατέληγε δυσμενῶς γι' αὐτόν.

Μιὰ ἄλλη ὑπηρεσιακὴ ὑπόθεση ἔδειξε ἀκόμη ἐντονότερα τὸ κακὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσε. Μὲ ἀναφορὰ του τῆς 19 Μαρτίου 1939 ἐξέθεσε στὸ Ὑπουργεῖο τὶς ἀδυναμίες φύλαξης τῆς Δήλου —πρόβλημα ποὺ ἐξακολουθεῖ ἀμείωτο νὰ ὑπάρχει— καὶ ἀνακοίνωνε ὅτι μὲ τοὺς τρεῖς φύλακες ποὺ τοῦ ἔμεναν, δὲν θὰ ἄνοιγε τὸ Μουσεῖο στὶς ὁμάδες τῶν περιηγητῶν. Ἡ ἀπάντησή τοῦ Ὑφυπουργοῦ Σπέντζα ἦταν ἄμεση καὶ ἀπρόβλεπτη: «Ἐφ' ὅσον δὲ θεωρεῖτε ὅτι, οἱ κίνδυνοι τοὺς ὁποίους διατρέχουσιν αἱ ἀρχαιότητες εἶναι μεγάλοι τότε ἐπιβάλλεται νὰ εὐρίσκεισθε συνεχῶς εἰς τὴν ἔδραν σας, διακόπτοντες τὴν ἄδειάν σας ἵνα δι' ὅλων σας τῶν δυνάμεων φροντίζετε ὅχι μόνον διὰ τὰς ἀρχαιότητας τῆς Δήλου ἀλλὰ καὶ ὅλης, τῆς σημαντικωτάτης ταύτης περιφερείας τὴν ὁποίαν διευθύνετε. Ἄλλως δὲν ἀπαλλάσσεσθε τῶν εὐθυνῶν διὰ πᾶσαν τυχὸν μέλλουσιν νὰ προκύψῃ ἀνωμαλίαν». Ὅλο τὸ ἔγγραφο εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν Μαρινάτο. Στὴν ἀναφορὰ τοῦ Καρούζου ὑπάρχει ἡ σημείωσή του «κον Χαλ. ἀπὸ κοινοῦ κατὰ τὴν δοθεῖσαν προφορικὴν ὁδηγίαν»· στὸ σχέδιο ποὺ ὑπέγραψε ὁ ὑφυπουργὸς ἡ τελευταία πρόταση «Ἄλλως...» εἶναι ιδιόχειρὴ τοῦ Μαρινάτου.

Μὲ ἄλλα ἔγγραφα εἶχε τονιστεῖ στὸν Καρούζο ὅτι δὲν εἰδοποιοῦσε τὸ Ὑπουργεῖο γιὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἀδειῶν του καὶ αὐτὸ βρισκόταν σὲ ἀδυναμία νὰ ἐλέγξει τυχὸν καταχρήσεις τῶν διαταγῶν του. Ἡ παρακολούθησις αὐτῆς τῶν Ἐφόρων ἦταν κανόνας τὰ παλιὰ χρόνια, ὅταν τὸ προσωπικὸ ἦταν ὀλιγάριθμο καὶ ὁ ἔλεγχος εὐκόλος, παρὰ τὸ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν τηλέφωνα —μόνον στὰ γραφεῖα τῶν ΤΤΤ⁵⁶ ἢ στοὺς δήμους— καὶ ἡ κλήσις κάποιου μὲ πρόσκληση ἔκανε τὸ ὅλο ἐπιχειρήμα ἀδύνατο. Ἐτσι ὁ Καρούζος ἐμφανίζεται κατὰ τὸ 1939 τυπικὸς στὶς ἀναγγελίες ἔναρξης καὶ λήξης τῶν ἀδειῶν του. Τὴν ἴδια τακτικὴ ἐλέγχου ἐφήρμοσε ὁ Μαρινάτος ὅταν ἐπανῆλθε στὴν Ὑπηρεσίαν γιὰ τελευταία φορά, κατὰ τὸ διάστημα 1967-1973.

Τὴν τελευταία ἄδεια ἐπιδημίας στὴν Ἀθήνα ζήτησε τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1939. Μὲ ἔγγραφο τῆς 2 Νοεμβρίου τοῦ Ὑπουργοῦ Ν. Σπέντζα, ποὺ προσυπέγραφε ὁ Ἀναστ. Ὀρλάνδος (ὁ Μαρινάτος εἶχε ἐκλεγεῖ καθηγητὴς καὶ εἶχε ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων), ἀπορρίπτεται ἡ αἴτηση, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἀντικαταστάτης στὴν Ἐφορεία. Δεκαπέντε μέρες ἀργότερα, μὲ νέα ἀπόφαση ποὺ υπογράφουν τὰ ἴδια πρόσωπα, ἡ αἴτηση ἐγκρίνεται καὶ ὁ Καροῦζος φθάνει στὴν Ἀθήνα στὶς 15 Δεκεμβρίου.

Ὁ Ἀναγκαστικὸς Νόμος 1947/1939. Δύο χρόνια μετὰ τὴν ἀνάληψη τῆς Διευθύνσεως ὁ Μαρινάτος δημοσίευσε νέον ὀργανισμὸ τῆς Ὑπηρεσίας, τὸν Ἀναγκαστικὸ Νόμο 1947/1939. Μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ὀργανώσεως τῆς Ὑπηρεσίας, φρόντισε νὰ περιλάβει στὸν νέο νόμο διατάξεις ποὺ ὠφελοῦσαν αὐτὸν καὶ τοὺς φίλους του ἢ ἦσαν δυσμενεῖς γιὰ κείνους ποὺ δὲν συμπαθοῦσε. Κύρια διάταξη ὑπῆρξε ἡ ἀπαγόρευση εἰσόδου γυναικῶν στὴν Ὑπηρεσία (ἄρθ. 3 παρ. 3) καὶ ἡ πρόβλεψη (ἄρθ. 20) ὅτι ὅσες γυναῖκες βρίσκονταν τότε στὸν Κλάδο καὶ ἦσαν ἔγγαμες ἀποχωροῦσαν ὑποχρεωτικῶς ἔπειτα ἀπὸ 25 χρόνια δημόσιας ὑπηρεσίας. Ἡ διάταξη αὕτῃ ἀφοροῦσε μόνον τὴ Σέμνη Καρούζου καὶ τὴν Εἰρήνη Βαρούχα. Ἀπὸ τίς γυναῖκες ποὺ ὑπηρετοῦσαν τότε οἱ δύο ἄλλες, ἡ Ἰωάννα Κωνσταντίνου καὶ ἡ Ἄννα Ἀποστολάκη, ἦσαν ἀνύπανδρες. Ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ Μαρινάτου ἀστόχησε, γιὰτὶ νέος νόμος μετὰ τὴν Κατοχὴ κατήργησε τὴν ἐπίμαχη καὶ διαβλητὴ διάταξη⁵⁷. Ὁ Καροῦζος ὅμως στὸ γράμμα του τῆς 12 Δεκ. 1953 πρὸς τὸν Μαρινάτο (παρατίθεται στὰ τῆς Ἀκαδημίας) ὑπενθυμίζει τὴν ἐχθρικὴ πρὸς τὴ γυναίκα του διάταξη.

Μὲ τὸν νέο νόμο τροποποιήθηκαν τὰ ὅρια τῶν Ἀρχαιολογικῶν Περιφερειῶν καὶ οἱ ΙΑ' καὶ ΙΒ' συγχωνεύτηκαν. Ἡ πόλη τοῦ Πειραιῶς μὲ τὴ Σαλαμίνα, Αἴγινα, Πόρο, Τροιζηνία, τίς Κυκλάδες καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου (Μυτιλήνη, Χίος, Λῆμνος, Σάμος, Ψαρὰ κ.λ.π.) ἀποτέλεσαν τὴν Β' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια, μὲ ἔδρα τὸν Πειραιᾶ, καὶ ἡ μεταβολὴ τῆς ἔδρας τοῦ Καρούζου ὑπῆρξε ἀναπόφευκτη. Μὲ ΒΔ τῆς 19 Δεκεμβρίου 1939 μετατέθηκε στὸν Πειραιᾶ καὶ τοῦ ἀνατέθηκε προσωρινὰ καὶ ἡ διεύθυνση τῆς Α' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας (Ἀττικὴ καὶ Μεγαρίς). Ὁ Μαρινάτος εἶχε πάψει νὰ εἶναι Διευθυντής.

Διδάκτωρ. Δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰτὶ καθυστέρησε ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Καρούζου ὡς διδάκτορος. Ὅπως εἶδαμε, τὸ 1929 δημοσίευσε τὴ με-

λέτη *Ἀρχαϊστικά* (5). Τὸ 1939 τὴν ξανατύπωσε μὲ λεπτομερειακὲς ἀλλαγές ὡς ἀνεξάρτητο βιβλίο (47), μὲ τὸν ἴδιο τίτλο καὶ τὴ μνεία ὅτι πρόκειται γιὰ διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Στὸ ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημία γράφει⁵⁸: «Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1938, ἡ διατριβὴ εἶχεν ὑποβληθῇ τῷ 1928)». Εἶχε κάνει λάθος στὴ χρονολογία κτήσης τοῦ τίτλου· στὰ κατάλοιπα τοῦ Γ. Οἰκονόμου⁵⁹ σώζεται δελτάριό του, γραμμένο στὴ Μύκονο στὶς 3 Μαΐου 1939, μὲ τὸ ὁποῖο εὐχαριστεῖ γιὰ τὴ βοήθειά του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξέτασης γιὰ τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορος: «Κύριε Οἰκονόμε, ἐπειδὴ δὲν ἐπρόφτασα νὰ σᾶς ἰδῶ προτοῦ φύγω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ξεπληρώνω μὲ γράμμα τουλάχιστο τὸ χρέος μου: σᾶς εὐχαριστῶ λοιπὸν πολὺ γιὰ τὴν προθυμία πού εἶχατε νὰ μὲ διευκολύνετε στὴν προφορικὴ δοκιμασία μου (πού πῆρε τὴ μορφή ἰσχυρῆς δοκιμασίας τῆς ἀντοχῆς τῶν νεύρων μου) καὶ γιὰ τὴν ὑποστήριξή σας στὴ συζήτησι τῆς Σχολῆς. Μετὰ πάσης τιμῆς».

Ἡ ἀντιπάθεια τοῦ Οἰκονόμου πρὸς τὸν Καροῦζο δὲν ἐπηρέασε τὴν ἐπιστημονικὴ κρίση του, ἡ ὁποία ὑπῆρξε εὐμενής. Ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Καρούζου προκύπτει ὅτι κατὰ τὴ δοκιμασία ὑπῆρξε ἐχθρικὸ μέτωπο ἐναντίον του. Καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας τότε, ἐκτὸς τοῦ Οἰκονόμου, ἦταν ὁ Ἀρβανιτόπουλος (1926-1942), ἐνῶ στοὺς ἄλλους κλάδους τῆς Σχολῆς κυριαρχοῦσαν ὁ Ἐξαρχόπουλος, ὁ Πεζόπουλος, ὁ Χατζῆς, ὁ Κουκουλές, ὁ Φάβης, ὁ Καλιτσουνάκης. Εὐμενεῖς πρὸς τὸν ὑποψήφιο θὰ ἦσαν ὁ Κουγέας καὶ ὁ Βέης. Ἐκτὸς τοῦ Οἰκονόμου κανεὶς ἄλλος δὲν ἦταν ἱκανὸς νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ σοβαρότητα τὴν ἐξέτασι τοῦ θέματος τῆς διατριβῆς.

Ἀπὸ τὸν Σωκράτη Κουγέα μαθαίνουμε⁶⁰ ὅτι τὸ 1929 εἶχε συζητηθεῖ ἡ διατριβὴ στὴ συνεδρία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς 3 Μαρτίου 1929. Εἰσηγητὴς ἦταν ὁ Ἀπ. Ἀρβανιτόπουλος, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε δυσμενὴς πρὸς τὸν ὑποψήφιο διδάκτορα. Τὴν ὑπεράσπισή του ἀνέλαβε ὁ Ἀντ. Κεραμόπουλος. Ὁ Κουγέας, καθηγητὴς καὶ αὐτὸς τότε στὴ Σχολή, περιγράφει τὴ συνεδρία καὶ παρέχει ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ συζήτηση:

«Γνωρίζω καὶ γνωρίζουν πολλοί, ὅτι ὁ κ. Κεραμόπουλος ἔτρεφεν ἄλλοτε μεγάλην ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν κ. Καρούζον. Κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῆς 3ης Μαρτίου 1929, συζητουμένης τῆς ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβῆς τοῦ σημερινοῦ ὑποψηφίου [ἀκαδημαϊκοῦ] Χρ. Καρούζου, ὁ κ. Κεραμό-

πouλος χαρακτηρίζων «παιδαριώδεις» τὰς ἐναντίον τῆς διατριβῆς ἐξενεχθείσας γνώμας τοῦ εἰσηγητοῦ καθηγητοῦ Ἀπ. Ἀρβανιτοπούλου καὶ ψέγων τὸν εἰσηγητὴν ὅτι «δὲν ἀνετέθη αὐτῷ ἔργον [---] ἀλλὰ τι σοβαρώτερον ἀφοῦ τὸ μωμᾶσθαι δὲν εἶναι δύσκολον», ἐπαινεῖ τὴν διατριβὴν ὡς «πρώτης τάξεως τεχνοκριτικὴν μελέτην» καὶ καταλήγει διὰ τῶν ἐξῆς: «Ὁ ὑποψήφιος εἶναι μαθητὴς τῶν παλαιότερων καθηγητῶν τῆς Σχολῆς. Ἐφ' ὅσον ἐγὼ ἐγνώρισα αὐτὸν ἐκ τοῦ ἔργου του καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ ἐπιστημονικῶν συζητήσεων, καθ' ὃ ὡς Ἐφορος εἶχον αὐτὸν Ἐπιμελητὴν μου καὶ ὕστερον, δύναμαι ἀδεῶς νὰ εἶπω ὅτι τιμᾷ τοὺς διδασκάλους του ὡς ἐπιστήμων... Ἡ διατριβὴ αὐτοῦ εἶναι ἀρχαιολογική, ἔχει δὲ οὐσίαν ἐπιστημονικὴν, διότι διὰ τῆς ἀναλύσεως καὶ κατατάξεως τῶν ἐξεταζομένων ἔργων προάγει τὴν ἐπιστήμην, ὡς τοιαύτη δὲ εἶναι ἀξία ἐγκρίσεως. Εἰς τοῦτο ἐφιστῶ τὴν προσοχὴν τῆς Σχολῆς».

Ἀνασκαφὴς στὴ Νάξο. Ὁ Καροῦζος δὲν συμπαθοῦσε τίς ἀνασκαφὲς καὶ ἔκαμε τίς δυνατὸν λιγώτερες. Πρώτη του γνωστὴ εἶναι τῆς Σουβάλας, τὸ 1934. Τὸ 1937 σὲ συνεργασία μὲ τὸν Νικ. Κοντολέοντα ἔκαμε ἀνασκαφὴ στὴ Νάξο (38). Ἐρευνήθηκε γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο καὶ πρόχειρα ὁ χῶρος ἀπὸ τὸν ὁποῖο προερχόταν ὁ ἀμφορεὺς τῆς Ἀφροδίτης ποὺ δημοσίευσε (36), καθὼς καὶ ἡ περιοχὴ ἀρχαῖκου ἱεροῦ. Γιὰ δεύτερη χρονιά ἐρευνήθηκε ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ τὸ 1939 ἀπὸ τὸν Καροῦζο μόνον του, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ τότε φοιτητῆ Σωτ. Δάκαρη (45). Ὁ πόλεμος καὶ ἡ ἀλλαγὴ ἔδρας τῆς Ἐφορείας ἔθεσαν τέρμα στὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητά του.

Σώζεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας αἴτηση τοῦ 1941 τοῦ Λίνου Πολίτη διενεργείας ἀνασκαφῆς στὴν Κέα μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ Καροῦζου. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐγίνε γιὰ εὐνόητους λόγους.

Σχέσεις μὲ τὸν Νικ. Κοντολέοντα. Στὶς Κυκλάδες Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων ἦταν ὁ Νικ. Κοντολέον, διορισμένος τὸ 1933. Μαζί του ὁ Καροῦζος ἔκαμε τὴν ἀνασκαφὴ στὴ Νάξο τοῦ 1937. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀδείας του στὴ Γερμανία (1939) ὁ νέος Ἐπιμελητὴς ἔχει ἀλληλογραφία μὲ τὸν προϊστάμενό του. Στὸ τελευταῖο γράμμα του (25 Δεκ. 1939) τοῦ γράφει ὅτι «ἐξαιρετικὰ μ' ἐχαροποίησε ἡ εἰδηση πὼς ἄρχισεν ἐπὶ τέλους ἡ τακτοποίησις τοῦ Μουσείου τῆς Δήλου καὶ ποὺ γίνεται κατὰ τόσο γόνιμο καὶ διδαχτικὸ τρόπο· θὰ ἤθελα παρὰ πολὺ καὶ ὁ ἴδιος νὰ εἶχα παρακολουθήσει τὴ

δουλειά αυτή· όσο για τη δημοσίευση τῶν γλυπτῶν τῆς Δήλου ἐγὼ βέβαια μὲ πολλή μου εὐχαρίστηση θὰ τὴν ἀνελάμβανα, ὥστε σᾶς εὐχαριστῶ πολὺ πού θὰ μὲ προτείνετε, ἐφ' ὅσον φυσικὰ καταλαβαίνετε ὅτι ἡ ἔκταση τῆς δουλειᾶς δὲν θὰ ναι τόση ὥστε νὰ μὴ μπορέσω νὰ ἀνταποκριθῶ». Ἐκτοτε οἱ σχέσεις τους ψυχράθηκαν σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε στὸ τέλος, πολὺ ἀργότερα, νὰ δημιουργηθεῖ μεταξὺ τους οὐσιαστικὴ διάσταση. Ἀρχικὴ αἰτία τῆς ψυχρότητας ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κοντολέοντος στὴν Τήνο, γιὰ τὴν ὁποία δημοσιεύτηκε⁶¹ σημείωμα τοῦ Καρούζου. Ἀπὸ τὸ σημείωμα αὐτὸ δημιουργήθηκε, κατὰ τὸν Κοντολέοντα, ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε γίνεи ἀπὸ τὸν προϋστάμενό του. Τὴν ἄποψη αὐτὴ τὴ διατυπώνει ὁ Κοντολέων σὲ ἐπιστολὴ του τῆς 2 Αὐγ. 1946: «Οὔτε ὅμως τότε — οὔτε τώρα στὸ γράμμα σας θέλετε νὰ δεχθῆτε ὅτι ἡ διατύπωση πού κάνατε στὸ σημείωμα ἐκεῖνο γιὰ τὴ δική μου συμμετοχὴ στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Τήνου μὲ μεταβάλλει εἰς ἀπλοῦν ἐπιστάτην τῆς ἀνασκαφῆς». Ὁ Καρούζος, γιὰ νὰ παύσει ἡ ἀπόδοση σ' αὐτὸν τῆς ἀνασκαφῆς, δημοσίευσε σὲ μεγάλο ἀμερικανικὸ περιοδικό⁶² διευκρίνηση. Δεύτερη αἰτία ὑπῆρξε ἡ δημοσίευση⁶³ σημειώματος σχετικοῦ μὲ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Θησείου⁶⁴. Στὸ σημείωμα αὐτὸ ὁ Καρούζος, διὰ τοῦ Pierre Amandry, ἔδινε πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολογία καὶ τὴν τεχνοτροπία τῆς στήλης, χωρὶς νὰ λέγει ὅτι πρῶτος ὁ Κοντολέων διέκρινε τὴν ἀξία της, κάτι πού πιθανὸν δὲν ἐγνώριζε. Ὁ Κοντολέων ἄλλωστε λέγει στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ὅτι δέχεται «ὡς ἀρκετὴ τὴ διαβεβαίωσή σας, ὅτι ὁ Μπακαλάκης δὲν σᾶς εἶπε ὅτι ἐγὼ ἢ τουλάχιστον ἐγὼ καὶ ἐκεῖνος διεπιστώσαμε τὴ σημασία τῆς στήλης ἀνάμεσα σὲ πλῆθος ἀπὸ ἄλλες ἀσήμαντες ἀρχαιοότητες». Παρὰ τὴ διαμάχη ἡ στήλη δὲν δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κοντολέοντα.

ΑΓΩΝΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΧΝΙΑ

Ἡ γνώμη του γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο. Ἡ δεοντολογία τοῦ Κλάδου. Μὲ τὸν Α.Ν. 1947/1939 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια τῶν Κυκλάδων περιέλαβε τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τοῦ Σαρωνικοῦ καὶ τὴν Τροιζηνία· ἔδρα τῆς ὀρίστηκε ὁ Πειραιᾶς. Ἡ νέα ρύθμιση ἔκανε τὴν Περιφέρεια ἐπιθυμητὴ στὸν Φοῖβο Σταυρόπουλο, τότε στὴν Πάτρα, ποὺ μὲ γράμμα του τῆς 23 Ὀκτωβρίου 1939 ἀνιχνεύει τὶς διαθέσεις τοῦ Καρούζου:

«Τελευταίως μονάχα, πρόσωπα δικά μου ἐβολιδосκόπησαν τὸν κ. Ὑπουργὸν [Νικ. Σπέντζαν] ἂν θᾶθελε ἐν περιπτώσει καὶ τὸν Πειραιᾶ δὲν τὸν ἐζητοῦσες ἐσύ, γιὰ ἓνα οἰονδήποτε λόγο, νὰ τὸν ἔδινε σὲ μένα.

Ὁ Ὑπουργὸς ἐφάνη πρόθυμος ὅχι μόνον αὐτὸ νὰ κάνῃ ἀλλὰ νὰ βοηθήσῃ καὶ σένα στὴν ἄλλῃ θέσῃ ποὺ θᾶπαιρνες. Σήμερα ὅπως μοῦ-γραψαν ἀπὸ τὰς Ἀθήνας μπορεῖ νὰ τραβήξῃς καὶ γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη».

Ὁ Σταυρόπουλος μὲ τὴν τελευταία του φράση ἐννοεῖ τὴν πρόταση τοῦ Κωνσταντίνου Ρωμαίου πρὸς τὸν Καρούζο νὰ γίνῃ καθηγητῆς στὸ Ἀριστοτέλειο. Ὁ Καρούζος ἀπαντᾷ ἀπὸ τὴ Δῆλο (27 Ὀκτ. 1939) μὲ γράμμα σκληρὸ καὶ παθιασμένο. Ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Σταυρόπουλου οἱ σχέσεις τους φαίνονται θερμὲς καὶ φιλικές. Ἦδη ὅμως ὁ Καρούζος ἔχει ἀρχίσει νὰ σχηματίζει κακὴ γνώμη γιὰ τὸν συνάδελφό του, ποὺ ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια θὰ γίνεταὶ χειρότερη καὶ θὰ φθάσῃ στὴν ἀπέχθεια μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1948.

Τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τοῦ γράμματος βρίσκεται στὶς ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζει γιὰ τὴν πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία καὶ τοὺς συναδέλφους του στὴν Ὑπηρεσία. Στὰ ὅσα καταμαρτυρεῖ δὲν εἶναι ἄμοιρο καὶ τὸ καθεστὼς τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ ἡ συνακόλουθη φθορὰ τῶν συνειδήσεων. Τὸ γράμμα προδίδει τὴν ὑπεροψία ποὺ εἶναι φανερὴ καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ Καρούζου, σχετικὰ μὲ τὸν Κλάδο καὶ τὴν Ὑπηρεσία:

«Ἀγαπητὲ Φοῖβο, ἀπαντῶ ἀμέσως στὸ γράμμα σου, ποὺ τὸ ἔλαβα σήμερα. Ἀπὸ τότε ποὺ μοῦ πρωτόκαμαν λόγο γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ἡ ἀπόφασή μου εἶναι ἀρνητικὴ, καὶ δὲν ὑπάρχει γιὰ μένα κανένας λόγος νὰ τὴν ἀλλάξω. Εἶναι τόση ἡ ἀδιαφορία μου (γιὰ νὰ

μὴν πῶ καμμιά χειρότερη λέξη) γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τόσο μεγάλη ἢ ἀγάπη μου γιὰ τὴ ζωντανὴ ἀρχαιολογία καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μου γιὰ τὰ νησιά, ὥστε δὲν θ' ἀλλάξω τὴ σημερινή μου θέση με τίποτε· τὴν ἀπόφασή μου αὐτὴ τὴν εἶχα πάρει προτοῦ ἀκόμη νὰ γίνεαι γνωστὸ πὼς ὁ νέος νόμος μεταθέτει τὴν ἔδρα στὸν Πειραιᾶ (θὰ ἔμαθες μάλιστα πὼς ἔκαμα καὶ ὑπόμνημα στὸν Ὑπουργὸ ἐναντίον τῆς μεταβολῆς αὐτῆς), πρᾶγμα ποὺ ἀποδείχνει πὼς τὴν ἐπῆρα ὄχι ἀπὸ λόγους ἀτομικοῦ συμφέροντος, ἀλλὰ ἀπὸ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ἐπιταγή. Γι' αὐτὸ, μολονότι θὰ εὐχαριστοῦσα πολλοὺς ἂν τοὺς ἀδειαζα τὴ γωνιά πηγαίνοντας στὸ Πανεπιστήμιο, ἐν τούτοις δὲν μπορῶ νὰ τοὺς κάμω τὴ χάρη αὐτῇ· καὶ μένοντας πάλι στὴν ἀρχαιολογία δὲν ἔχω σκοπὸ νὰ παρατήσω, ἀπὸ δική μου θέληση τουλάχιστο, τὰ νησιά ὅπουδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ ἔδρα τῆς Περιφέρειας. Μοῦ φαίνεται μάλιστα, ὅτι ἡ τόσο συχνὴ κουβέντα γιὰ τὴν Ἐφορεία μου μπορεῖ νὰ μοῦ κάνει κακό, καὶ ἐσένα δὲν σὲ λογαριάζω μαζί με ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ με βλάψουν.

Ἐδῶ θὰ μπορούσα νὰ σταματήσω, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχω γεννηθεῖ σὲ μέρος ὅπου οἱ ἄνθρωποι (γιὰ κακὸ δικό τους) συνηθίζουν νὰ λένε ὅλη τους τὴ σκέψη, δὲν θὰ σοῦ κρύψω καὶ ἐγὼ τὴ δική μου, μ' ὅλο ποὺ κιντυνεύω νὰ σοῦ γίνω δυσάρεστος — ἀλλὰ ἡ ἐχτίμηση ποὺ μοῦ ἔχεις μοῦ δίνει θάρρος. Γιὰ τοὺς περισσότερους νεώτερους συναδέλφους (ἀλλὰ καὶ πολλοὺς παλιότερους συγχρόνους μου) ἡ καρδιά μου ἔχει κρυώσει γιὰ τὸς βλέπω ξεδιάντροπους ἀρριβίστες καὶ ρεκλαμαδόρους, ταπεινοὺς καὶ θρασεῖς μαζί, μανιασμένους νὰ φτάσουν ὅπως-ὅπως, ἔτοιμους νὰ περιποιηθοῦν ὅλα τὰ καθεστῶτα (ἀρχαιολογικὰ καὶ πολιτικὰ) καὶ νὰ ποδοπατήσουν ὄχι μόνον τὴν οὐσιαστικὴ ἀξία ἀλλὰ καὶ τὰ δικαιώματα ἀνθρώπων ποὺ τοὺς ἔφαγε τόσα χρόνια τώρα ἡ ἐπαρχία καὶ ἡ ἐρημιά. Ἐνα τελευταῖο παράδειγμα: ὁ Θεοψιάδης, ποὺ πέρασε ὡς τώρα ἀβρόχοις ποσὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία, ἄρπαξε τὴ Θήβα ἀπὸ τὸ Μηλιάδῃ κι ὁ κ. Κουρουνιώτης, προθυμότητος πάντα γιὰ τέτοια πρόσωπα καὶ μόνον γιὰ τέτοια, τὸν ὑποστήριξε. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ σοῦ τοὺς ὀνομάσω ὅλους, γιὰ τὸ οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι πολὺ λίγες. Μέσα σ' αὐτὲς τίς ἐξαιρέσεις ἔχω ὡς τώρα καὶ σένα — θέλω νὰ πῶ μ' αὐτὸ ὅτι κι ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι ἄδειαζε ὁ Πειραιᾶς, οἱ οἰκονομικοὶ λόγοι δὲν μοῦ εἶναι ἀρκετὴ δικαιολογία γιὰ νὰ διεκδικήσεις τὸν Πειραιᾶ, ἀφοῦ χτὲς ἔφυγες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Μὲ πολλοὺς χαιρετισμούς».

Παρακάτω θὰ ἰδοῦμε πὼς στὴ δεκαετία τοῦ 1950 ἔγινε στὸν Καροῦζο καὶ ἄλλη πρόταση καθηγεσίας, τὴν ὁποία δὲν δέχτηκε.

Ἀπὸ τὸ γράμμα πρὸς τὸν Σταυρόπουλο καὶ ἀπὸ τὸ πολὺ νεώτερο πρὸς νέο διδάκτορα τοῦ 1964 (βλ. παρακάτω), γίνεται ἐντελῶς φανερὴ ἡ γνώμη τοῦ Καρούζου γιὰ τὴ στάση ποὺ πρέπει νὰ τηροῦν οἱ ἀρχαιολόγοι, μέλη τοῦ Κλάδου. Αὐστηρὴ τήρηση τῆς ἱεραρχίας, ποὺ προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ σειρά εἰσόδου στὴν Ὑπηρεσία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ ὑπηρεσιακὴ προκοπὴ, θητεία στὴν ἐπαρχία, πραγματικὴ ἀπασχόληση μὲ τ' ἀρχαῖα, ἀποφυγὴ τοῦ θορύβου καὶ τῆς σκόπιμης προβολῆς, δικαιώματα ποὺ νὰ βασίζονται σὲ οὐσιαστικὰ προσόντα καὶ ὄχι σὲ χαριστικούς νόμους. Ὁ Μιτσὸς καὶ ὁ Σταυρόπουλος ὑπῆρξαν πρόσωπα ποὺ τὸν ἐνόχλησαν στὴν ἀρχή, ὅταν ἦταν προϊστάμενός τους, γιὰ τὴν ἐκπλήρωση προσωπικῶν φιλοδοξιῶν ποὺ ξέφευγαν ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς δεοντολογίας. Στὸν Καρούζο φαινόταν ἀνήκουστο, καὶ ἦταν, ἐνῶ ὁ τόπος βρισκόταν σὲ μεγάλη ἀνάγκη ἀνθρώπων, ἀπὸ κάθε ἄποψη, δύο Ἐφοροὶ νὰ περιφέρονται στὴν Ἀθῆνα μὲ μόνον σκοπὸ τὴν ἐξασφάλιση τῆς κοσμικῆς τους ἡσυχίας. Ἡ ἐνόχληση ποὺ ἐκδηλώθηκε ἀπὸ τοὺς δύο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση, μεταβλήθηκε σιγὰ σιγὰ σὲ σκόπιμη βλάβη ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τοὺς σκοποὺς τρίτων φθορᾶς τοῦ Καρούζου.

Ὁ Φοῖβος Σταυρόπουλος· ὁ χαρακτήρας του. Γιὰ τὸν Σταυρόπουλο σῶζεται τὸ πρόχειρο ἀναφορᾶς τοῦ Καρούζου πρὸς τὸν Ὑπουργό, πιθανώτατα τοῦ 1949. Σ' αὐτὴν ἐκθέτει τὴ γνώμη του γιὰ τὸν ὑφιστάμενό του Ἐφορο καὶ περιγράφει σύντομα καὶ παραστατικὰ τὴ σταδιοδρομία του. Ὅσο γνωρίζω, ὁ Σταυρόπουλος (1904-1972) δὲν ἄσκησε ποτὲ τὰ πραγματικά του καθήκοντα. Ἀσχολιοῦταν, ἀπὸ τὸ 1960 τουλάχιστον ποὺ ἔχω προσωπικὴ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς Ὑπηρεσίας, εἴτε μὲ τὸ Ταμεῖο Ἀρωγῆς τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας εἴτε μὲ τὴ δίωξη τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, σὲ συνεργασία μὲ τὸ εἰδικὸ τμήμα τῆς Ἀστυνομίας καὶ τῆς Χωροφυλακῆς. Μετὰ τὴν 21 Ἀπριλίου 1967 ὑπῆρξε στενὸς συνεργάτης τοῦ Μαρινάτου στὸ θέμα τῆς μεταβολῆς τῆς Γενικῆς Διεύθυνσης Ἀρχαιοτήτων καὶ περίμενε, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι συνεργάτες στὴν ἴδια ἐπιχείρηση, ὅτι θὰ ἐτύγχανε ἀνταμοιβῆς γιὰ τὴν ὑποστήριξη ποὺ προσέφερε. Τὸν θυμοῦμαι, Δεκέμβριο τοῦ 1967, στὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων (Βασιλίσσης Σοφίας) νὰ ἐκφράζει στὴ Φραντζέσκα Ρεμούνδου (διοικητικὴ ὑπάλληλο) τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὸν παραμερισμὸ του καὶ νὰ λέει πὼς οἱ φίλοι του τὸν πότισαν «ἀντὶ τοῦ μάννα χολήν», ἐννώνοντας τὸν Μαρινάτο, ποὺ εἶχε ἐκκαθαρί-

σει τὸ παλιό του περιβάλλον καὶ διοικοῦσε μόνος τὴν Ὑπηρεσία. Μέρος τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Καρούζου εἶναι τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ:

«Ὁ ἐκ τῶν μετατεθέντων Φ. Σταυρόπουλλος ὑπῆρξε πάντοτε διὰ τὴν Ὑπηρεσίαν βάρος ἄχρηστον καὶ πέτρα σκανδάλου. Παραλείπων παλαιότερα γεγονότα δύναμαι νὰ βεβαιώσω ὑπευθύνως, ὡς Προϊστάμενος τότε τῆς οἰκείας Ἐφορείας, ὅτι τοποθετηθεὶς κατὰ τὸ 1933 ὡς Ἐπιμελητὴς εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος οὐδ' ἅπαξ ἐνεφανίσθη εἰς τὴν θέσιν του, ἀλλὰ παρέμεινεν ἐν Ἀθήναις. Προαχθεὶς κατὰ τὸ 1938 εἰς Ἐφορον, δηλ. ἀμέσως μόλις ἔλαβε μετὰ 17ετεῖς σπουδὰς τὸ δίπλωμά του, ἐτοποθετήθη ἀναγκαστικῶς εἰς Πάτρας· ἀλλὰ πρὶν ἢ παρέλθῃ ἔτος, κατὰ τὸ 1939, πληροφορηθεὶς ὅτι μετετίθετο διὰ νόμου ἢ ἔδρα τῆς Ἐφορείας Κυκλάδων ἐκ Μυκόνου εἰς Πειραιᾶ (παρὰ τὴν γνώμην ἐμοῦ τοῦ ἀμέσως ἐκ τῆς μεταθέσεως ὠφελουμένου) μοὶ ἔγραψεν εἰς Μύκονον ἐπιστολὴν, τὴν ὁποίαν κατέχω καὶ διὰ τῆς ὁποίας μοὶ ἐπρότεινεν νὰ μὲ βοηθήσῃ νὰ καταλάβω θέσιν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης ὥστε νὰ ἔλθῃ αὐτὸς εἰς Πειραιᾶ· εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἀπήντησα ὅτι καὶ ἂν τοῦτο συνέβαινε πολλοὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ εἶχον δικαίωμα νὰ μετατεθῶσιν εἰς Πειραιᾶ. Ἀπὸ τοῦ ἐλληνοϊταλικοῦ πολέμου ὅμως ἤλθε πλέον εἰς Ἀθήνας, κατὰ δὲ τὸ θέρος τοῦ 1941 ἐτοποθετήθη πλέον ὀριστικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς περιφήμου ὑπ' ἀρ. 1 πράξεως τοῦ Τσολάκογλου καὶ κατὰ παράβασιν πασῶν τῶν διατάξεων τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου, εἰς τὸ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσεῖον ὡς Ἐφορος τῶν γλυπτῶν. Ἡ τοποθέτησις αὐτοῦ εἰς τοιαύτην περίοπτον καὶ σημαντικὴν θέσιν τὴν ὁποίαν ἐλάμπρυναν ἀρχαιολόγοι ὅπως ὁ Καστριώτης, ὁ Οἰκονόμος, ὁ Ρωμαῖος, ὁ Εὐαγγελίδης κ.ἄ., ἀφῆκεν ἐμβροντήτους ἀπαξάπαντας τοὺς Ἕλληνας καὶ ξένους ἀρχαιολόγους».

Ἡ «περίφημος ὑπ' ἀρ. 1» πράξη τοῦ Τσολάκογλου εἶναι τὸ Νομοθετικὸ (!) Διάταγμα⁶⁵ ὑπ ἀριθμ. 1 «περὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς Κυβερνήσεως, τῶν Ὑπουργῶν καὶ ἄλλων διατάξεων». Μὲ τὸ ἄρθρο 5 δόθηκε ἡ δυνατότητα στοὺς Ὑπουργοὺς νὰ προβαίνουν σὲ οἰαδήποτε ἐνέργεια σχετικὴ μὲ τὴν ὑπηρεσιακὴν κατάστασιν τῶν Δημοσίων Ὑπαλλήλων, χωρὶς νὰ δεσμεύονται ἀπὸ τὴν ἕως τότε νομοθεσία.

Ὁ Καρούζος ὑπῆρξε, τὸ 1948, στόχος ἐχθρικών ἐνεργειῶν τοῦ Σταυρόπουλου ποὺ θὰ ἐξιστορηθοῦν παρακάτω. Μερικὰ χρόνια νωρίτερα, τὸ χειμῶνα τοῦ 1940, νεώτερος ἀρχαιολόγος τοῦ Κλάδου, ὁ Ἰωάννης Κοντῆς, Ἐπιμελητὴς Ὀλυμπίας, κατηγορήθηκε ἐπίσημα ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους «ἐπὶ ξενοφιλίᾳ». Ἡ κατηγορία εἶχε ὡς συνέπεια τὴ

σύλληψή του, τὴ μεταγωγή του καὶ κράτηση στὴν Ἀθήνα ἐπὶ 15 ἡμέρες, κατὰ τὸν Ἰαν. καὶ Φεβρ. 1941. Μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Γ. Οἰκονόμου, τοῦ ὁποίου ὁ Κοντῆς ἦταν μαθητῆς, τὴν ὑπόθεση ἐξέτασε προσωπικὰ ὁ Ὑφυπουργὸς Ἀσφαλείας Κων. Μανιαδάκης, ὁ ὁποῖος διαλείκανε τὴ σκευωρία καὶ τὸν ἀπήλλαξε ἀπὸ τὴν κατηγορία. Σὼζονται τὰ ἔγγραφα τῆς ἀνακρίσεως στὰ ὁποῖα φαίνεται καθαρὰ ἡ ἀνάμιξη τοῦ Σταυρόπουλου, τότε Ἐφόρου Πατρῶν μὲ ἀρμοδιότητα καὶ στὴν Ὀλυμπία. Ἀπὸ μεγάλη ἔκθεση τοῦ Κοντῆ, τῆς 15 Ἰαν. 1943, πρὸς τὸν Γ. Οἰκονόμο, ἀποσπῶ σύντομο χαρακτηρισμὸ τοῦ Σταυρόπουλου:

«Τὴν προθυμίαν μου νὰ ἐξυπηρετῶ τοὺς ξένους συναδέλφους τῆς ἀνασκαφῆς [τῆς Ὀλυμπίας] διὰ παντὸς μέσου παρεχομένου ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ τῶν ὑπουργικῶν διαταγῶν τὴν ἐχαρὰκτῆρισεν ὡς «δουλοπρέπειαν»! Δὲν γνωρίζω ποία ἦτο ἡ βάσις τῶν ἀντιλήψεών του ἐκείνων. Τὸ γεγονός πάντως εἶναι ὅτι συνήθως ἀνεμείγνυε κατὰ τὰς πολυώρους ἐν τῷ ξενοδοχείῳ τῆς Ὀλυμπίας πολιτικὰς συζητήσεις του μετὰ διαφόρων τὴν διήγησιν κατορθωμάτων «ἐθνικῶν» σχετιζομένων πρὸς ἐμπόδια τὰ ὁποῖα εἶχε παρεμβάλει εἰς τὸ ἔργον ξένων ἀρχαιολόγων. Ἀνέφερε π.χ. πῶς κατόρθωσε νὰ διακόψῃ ξένην ἀνασκαφὴν ἡ ὁποία θὰ τὸν ἠνάγκαζεν νὰ παραμείνῃ ἐπὶ τινὰ χρόνον μακρὰν τῶν Πατρῶν ἢ Ἀθηνῶν καὶ τοῦτο ἐθεώρει ὡς τὸ σπουδαιότερον δεῖγμα τῆς ἐθνικῆς του δράσεως».

Ἡ ὑπόθεση ποὺ διηγεῖται ὁ Κοντῆς εἶναι μεγάλη καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ὀργιώδη ἀρχαιοκαπηλία στὴν περιοχὴ τῆς Ὀλυμπίας, πρὶν ἀπὸ τὴν τοποθέτηση ἐκεῖ τοῦ Κοντῆ, ὁ ὁποῖος διαδέχτηκε τὸν Παναγιώτη Νεράντζουλη⁶⁶.

Ὁ πόλεμος. Ἡ ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαίων. Οἱ ἀρχαιολόγοι κατὰ τὸ 1940 ἦσαν λίγοι καὶ μόνοι τους, μὲ τὴ βοήθεια λίγων ξένων (ὡς πρὸς τὸ ΕΑΜ), φρόντισαν γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαίων. Ὄταν οἱ Γερμανοὶ κατέλαβαν τὴν Ἑλλάδα ὅλα τὰ μεγάλα μουσεῖα ἦσαν ἄδεια καὶ τὰ ἀρχαῖα κρυμμένα. Στὸ ἔργο τῆς ἀπόκρυψης ὁ Καροῦζος εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ. Ἀπὸ τὰ πρωτόκολλα ἀποκρύψεως προκύπτει ὅτι εἶχε λάβει μέρος στὶς σχετικὲς ἐνέργειες ποὺ ἀφοροῦσαν τὰ μουσεῖα Θηβῶν, Κεραμεικοῦ, Πειραιῶς καὶ Χαλκίδος. Δὲν ὑπάρχουν φάκελοι γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῶν νησιῶν τῶν Κυκλάδων καὶ δὲν γνωρίζουμε γι' αὐτὰ πῶς ἔγινε ἡ ἀπόκρυψή τους⁶⁷.

Τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς Wehrmacht στὴν Ἀθήνα. Τὸ 1940 Διευθυντῆς τοῦ Γερμανικοῦ

Ἰνστιτούτου ἦταν ὁ W. Wrede, ὁ ὁποῖος κατεῖχε τὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ τὸ 1937 ἕως τὸ 1944. Εἶχε διαδεχθεῖ τὸν Georg Karo (1930-1936), τὸν ὁποῖο ὁ Hans Reinerth εἶχε καταγγεῖλει ὡς Ἑβραῖο⁶⁸. Ὅταν ὁ Wrede ἀνέλαβε τὴ θέση τῆς Ἀθήνας ἦταν γνωστότατος στοὺς ἀρχαιολογικοὺς κύκλους. Τὸ βιβλίο του *Attische Mauern* (1933), συστηματικὸ καὶ παραστατικὸ, ἐξακολουθεῖ ἕως σήμερα νὰ κατέχει κύρια θέση στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὄντας Διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου εἶχε καὶ μεγάλη θέση στὸ Ναζιστικὸ Κόμμα· ἦταν Landesgruppenleiter γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ μοναδικὴ φροντίδα του τὸν καιρὸ τοῦ πολέμου ἦταν ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν τοῦ ναζιστικοῦ κόμματος. Τὴν ἐποχὴ τῶν νικῶν τοῦ Hitler τὸ 1942 ὁ Wrede δημοσίευσε τὸ ἡμερολόγιό του τῶν ἡμερῶν τῆς γερμανικῆς ἐπίθεσης στὴν Ἑλλάδα, τῆς προέλασης καὶ τῆς εἰσόδου τους στὴν Ἀθήνα, τῶν ἡμερῶν 6-27 Ἀπριλίου 1941. Στὴν περιγραφή του⁶⁹ δὲν ὑπάρχει οὔτε μία σκέψη γιὰ τὸν τόπο ποὺ τὸν φιλοξενοῦσε καὶ εἶχε δώσει πνευματικὸ περιεχόμενον στὴ ζωὴ του, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν ἐβλεπαν ὡς φίλο καὶ τοῦ ἀνοιγαν τὰ σπίτια τους, γιὰ τοὺς Ἕλληνες συναδέλφους του ποὺ βρίσκονταν στὸ μέτωπο. Ἄλλοι ὑπῆρξαν περισσότεροι σοφοὶ καὶ δὲν ἄφησαν γραμμένα τὰ αἰσθήματα τους. Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο παραθέτω μικρὰ ἀποσπάσματα:

«7-14 Ἀπριλίου: Ὁ ἐλληνικὸς τύπος ἀπὸ τὶς 6 Ἀπριλίου καὶ μετὰ κυκλοφορεῖ μὲ ἀκατάσχετες ὕβρεις κατὰ τῆς Γερμανίας. Ὁ Führer, ὁ λαὸς καὶ ἡ Wehrmacht χλευάζονται μὲ τὸ χειρότερο τρόπο, μὲ λόγια καὶ γελοιογραφίες. Συνειδητὰ καλλιιεργεῖται ἡ ἀγριότητα· μᾶς ὀνομάζουν Οὐννους, βαρβάρους [--]. Τὸ ἡθικὸ στὸ σπίτι μας εἶναι σταθερὰ καλὸ. Ὑπολογίζουμε σὲ εἴσοδο στὴν Ἀθήνα τὸ Πάσχα, κι ἔτσι τὴν τοποθετοῦμε στὶς 20 Ἀπριλίου, στὰ γενέθλια τοῦ Führer. 15 Ἀπριλίου: Κανεῖς δὲν θέλει νὰ φύγει. Μὰ εἶναι καθαρὸς παραλογισμὸς νὰ ἀπελαθοῦμε μόλις πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξη τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων. Κανεῖς δὲν θέλει νὰ χάσει τὴν ἐμπειρία, καὶ ὅλοι θέλουν νὰ εἶναι ἐδῶ στὴ διάθεση τῶν στρατευμάτων μας [--]. 27 Ἀπριλίου: Σωστά! Στὸν ἰστό, στὴν κορυφὴ τοῦ φρουρίου, φεγγοβολᾷ τὸ κόκκινο τῆς σημαίας τοῦ Reich. Ἡ κραυγὴ «ὁ ἀγκυλωτὸς σταυρὸς στὴν Ἀκρόπολη» ἀντηχεῖ στὸ σπίτι [--]. Μέχρις ἀργὰ τὴ νύχτα ἀκουγαν οἱ γείτονες τοῦ σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Ἀκαδημίας 23 χαρούμενα γερμανικὰ τραγούδια».

Ὁ Wrede (γενν. 1893) μετὰ τὸν πόλεμο ἔζησε ἀπομονωμένος στὸ Nagold, κοντὰ στὸ Tübingen, ὅπου ἀσχολήθηκε καὶ μὲ θέματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχιακῆς ἀρχαιολογίας. Πέθανε τὴν 31 Δεκεμβρίου 1990.

Γερμανοί αρχαιολόγοι στην Ἑλλάδα κατά τὴν Κατοχή. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Καροῦζος δὲν ἦταν δυνατόν νὰ συνεχίσει τὶς σχέσεις του μὲ τὸ Ἰνστιτούτο, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Georg Karo τὸ 1936 εἶχε γίνει τὸ κέντρο τοῦ ναζισμοῦ στὴν Ἀθήνα. Μέλη τοῦ Ἰνστιτούτου κατὰ τὸ διάστημα 1937-1944 ἦσαν οἱ ὑποδιευθυντὲς Karl Kübler (1937-1944) καὶ Otto Walter (1939-1944) καὶ ὁ Διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ Τμήματος Edmund Weigand (1942). Τὸ ὑπόλοιπο προσωπικὸ ἦσαν οἱ Ulf Jantzen (1937-1939), Ernst Homann-Wedeking (ἕως τὸ 1938), Frank Brommer (1938-1940), Kurt Gebauer (1939-1942), Hans Riemann (1937), Werner Peek (1940-1941), Herbert von Buttlar (1940-1944), Karl Arno Pfeiff (1942-1943) καὶ Kimon Grundmann (1941-1944).

Παράλληλα πρὸς τὸ Ἰνστιτούτο ἐργάστηκαν στὴν Ἑλλάδα ἀρχαιολόγοι μὲ τὴν ὑποστήριξη ἢ τὴν προτροπὴ τῶν στρατηγῶν-διοικητῶν μεγάλων μονάδων. Στὴν Κρήτη ἔκαμαν ἀνασκαφὲς οἱ Jantzen, Drerup, Kirsten, Welter, Grundmann, Schörgendorfer. Στὴ Θεσσαλονίκη ὁ Dr. Stössel, στὴν Παλατίτσα ὁ Dr. Exner, στὴ Λάρισα ὁ μηχανικὸς (Baurat) Kuthe. Ἀνασκαφὲς κοντὰ στὴ Χαλκίδα ἔκαμαν ὁ S. Lauffer καὶ ὁ R. Harder.

Στὴν Ἑλλάδα ἔδρασε κατὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὸ Ἰδρυμα τοῦ Alfred Rosenberg. Τὸ Τμήμα Προϊστορίας τοῦ Ἰδρύματος διέθυνε ὁ Hans Reinerth, ὁ ὁποῖος ἔκαμε ἀνασκαφὲς κοντὰ στὸν Βόλο, σὲ προϊστορικὴ τούμπα. Γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἰδρύματος ἀνασκαφὲς στὴ Λακωνία ἔκαμε καὶ ὁ W. von Vacano. Ἐκπρόσωπος τοῦ Sonderkommando Rosenberg στὴν Ἑλλάδα ἦταν ὁ λοχαγὸς von Ingram [Sonderkommando = Εἰδικὸ τμήμα τῶν SS μὲ ἀστυνομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρμοδιότητες σὲ κατεχόμενες περιοχές].

Μέλη τοῦ Ἰνστιτούτου στρατεύτηκαν καὶ ὑπηρέτησαν στὴν Ἑλλάδα μὲ στολή, ὅπως ὁ Werner Peek ποὺ δὲν παρέλειψε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν εἰδικότητά του, τὶς ἐπιγραφές, καὶ ὁ Frank Brommer ὁ κατόπιν μελετητὴς τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνος. Ἐπιστρατευμένος μὲ βαθμὸ ὑπαξιωματικοῦ ἦταν ὁ Roland Hampe, μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ μὲ σύζυγο Ἑλληνίδα. Ὁ ἴδιος διηγεῖται πὼς ἀπέφυγε στὴν ἀρχὴ νὰ ἀποκαλύψει τὶς σχέσεις του μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ γνώση ποὺ εἶχε τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Στὴν Ἑλλάδα βρισκόταν πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ ὁ Gabriel Welter. Εἶχε κάμει πολυετεῖς ἀνασκαφὲς στὴν Αἴγινα καὶ μετὰ τὴν Κατοχὴ παρέμεινε στὴν Ἑλλάδα.

Μορφωτικός ακόλουθος στη Γερμανική Πρεσβεία τῆς Ἀθήνας ἦταν ὁ ἀρχαιολόγος Erich Böhrlinger († 1971), φίλος τῶν νεανικῶν χρόνων τῶν δύο ἀδελφῶν Stauffenberg, τοῦ Alexander καὶ τοῦ Berthold. Ὁ Böhrlinger μετὰ τὸν πόλεμο διετέλεσε Διευθυντὴς τοῦ Κεντρικοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὸ Βερολῖνο.

Στὴ Μακεδονία βρισκόταν κατὰ τὴν Κατοχὴ, μὲ τὸν βαθμὸ τοῦ λοχαγοῦ, ὁ ἐπιγραφικὸς Günther Klaffenbach, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτησε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴν Κοζάνη. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Schönebeck, ἄφησε ἀγαθὲς ἀναμνήσεις στοὺς ἐκεῖ Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους.

Ὁ παλιὸς φίλος τοῦ Καρούζου Emil Kunze βρισκόταν στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ὀλυμπία συνεχίζοντας τὶς μελέτες του. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς βρισκόνταν στὴν Ἑλλάδα, γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, καὶ ἄλλοι γνωστοὶ ἀρχαιολόγοι, ὅπως ὁ Hans Ulrich von Shönebeck⁷⁰, Προϊστάμενος τῆς Kunstschutz στὴν Ἑλλάδα, γερμανικῆς στρατιωτικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων καὶ τὴ ρύθμιση τῶν σχέσεων μὲ τὴν ἐλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Διάδοχός του ἦταν ὁ W. Kraiker (1899-1987). Ἡ Σέμνη διηγεῖται⁷¹ γιὰ τὴ συναναστροφή τους κατὰ τὴν Κατοχὴ μὲ μερικοὺς Γερμανοὺς, κυρίως τὸν καθηγητὴ Rudolf Fahrner⁷², τὸν Eb. Zeller καὶ τὴ γνωριμία τους μὲ τὸν καθηγητὴ ἱστορικὸ Alexander Stauffenberg (1905-1964), τοῦ ὁποῖου οἱ δύο ἀδελφοί, ὁ δίδυμος Berthold (1905-1944) καὶ ὁ Klaus (1907-1944), ὁργάνωσαν τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα (20 Ἰουλίου 1944) κατὰ τοῦ Hitler καὶ ἐκτελέστηκαν⁷³.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς βρισκόταν ἀκόμη στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐργαζόταν ὁ H. Schleif, ἀρχιτέκτων τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας, στενότερος συνεργάτης τοῦ Himmler καὶ στέλεχος τῆς ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας «Κληρονομιά τῶν Γερμανῶν προγόνων», ποὺ εἶχε ἰδρύσει τὸ 1935 ὁ ἀρχηγὸς τῶν SS ὡς ἀντίβαρο καὶ ἀντίπαλον δέος πρὸς τὸν H. Reinerth, ὁ ὁποῖος διηύθυνε τὸν προϊστορικὸ τομέα τῆς Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte τοῦ Alfred Rosenberg⁷⁴. Ἡ Ὑπηρεσία Sonderkommando Rosenberg δὲν μπόρεσε νὰ ἀσκήσει μεγάλῃ δράσῃ στὴν Ἑλλάδα ἐξ αἰτίας τῆς ἀντίδρασης τῆς Kunstschutz, τοῦ Shönebeck στὴν ἀρχὴ καὶ τοῦ Kraiker ἀργότερα.

Παραίτηση ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο. Ὁ Χρήστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου εἶναι, ἴσως, οἱ ἐξοχώτεροι ἀντιπρόσωποι τῆς γερμανομαθημένης μερίδας τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων,

κρίκοι μιᾶς μακρᾶς παράδοσης πού ἀρχίζει μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβῆ καὶ συνεχίζεται μετὰ τὸν Στ. Α. Κουμανοῦδη, τὸν Παν. Εὐστρατιάδη, τὸν Παν. Καββαδία καὶ ὅλους, σχεδὸν χωρὶς ἐξαιρέση, τοὺς ἀρχαιολόγους πού διορίστηκαν ἕως τὸ 1945.

Ὁ Καροῦζος εἶχε ἐκλεγεῖ μέλος τοῦ Κεντρικοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ἀπὸ τὸ 1927 καὶ οἱ σχέσεις του μετὰ αὐτὸ καὶ ὅλους τοὺς Γερμανοὺς ἀρχαιολόγους ἦσαν πάντα θερμές. Δύο βδομάδες μετὰ τὴν ἐπίθεση τῶν Γερμανῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδας ὁ Χρῆστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου, μετὰ ἐπιστολὴν τοὺς πρὸς τὸν W. Wrede, ζήτησαν τὴ διαγραφὴν τοὺς ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν μελῶν τοῦ Ἰνστιτούτου. Σώζεται, γραμμένον ἀπὸ τὴ Σέμνη καὶ μονογραμμένον καὶ ἀπὸ τοὺς δύο, τὸ ἐλληνικὸ πρόχειρο τῆς ἐπιστολῆς πού εἶναι τοῦτο:

«Ἀπρίλιος 1941. Πρὸς τὸν κ. Wrede κλπ. Θὰ σᾶς εἴμεθα πολὺ εὐγνώμονες, ἂν φροντίσετε νὰ διαβιβασθῇ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐν Βερολίνῳ κεντρικὴν Δ/νσιν τοῦ Ἰνστιτούτου ἡ ἐσώκλειστος παραίτησίς μας ἀπὸ τῆς ιδιότητός μας ὡς μελῶν αὐτοῦ. Σ. Κ., Χ. Κ.».

«Ἰνστιτούτον. Βερολίνον. Διὰ τῆς παρουσίας μας ἀνακοινοῦμεν ὑμῖν ὅτι δὲν ἐπιθυμοῦμεν πλέον νὰ ἀνήκομεν εἰς τὰ μέλη τοῦ Ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου τοῦ Γερμανικοῦ Κράτους καὶ παρακαλοῦμεν, ὅπως παύσητε καταλέγοντες ἡμᾶς εἰς τὰ ἀντεπιστέλλοντα μέλη αὐτοῦ. Μετὰ τιμῆς, Σ. Κ., Χ. Κ.».

Ἄν ἀναλογιστοῦμε ποιὸς ἦταν τότε ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου, ποιά ἡ δύναμή του καὶ πόση ἡ ἀλαζονεία τῶν Ναζί, ἀξίζει νὰ θαυμάσουμε τὴν τόλμη τῆς ἐνέργειας τοῦ ζευγαριοῦ. Ὁ Σωκράτης Κουγέας⁷⁵ σύντομα τὸ τονίζει:

«Ἡ ἐλληνοπρεπὴς αὐτὴ χειρονομία θὰ ἐστοίχιζεν εἰς τὸν Καροῦζον ἐξορίαν καὶ περιορισμὸν εἰς στρατόπεδα καὶ θὰ ἐπάθαιεν οὗτος ὅ,τι ἔπαθον καὶ οἱ Βέλγοι καθηγηταί, ὁ Pirenne⁷⁶ καὶ ἄλλοι, οἱ ὅποιοι εἶχαν προβῆν εἰς παρομοίαν πατριωτικὴν πρᾶξιν κατὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον. Ἀλλὰ οἱ Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι ἐκτιμῶντες καὶ εὐλαβούμενοι τὴν ἐπιστημονικὴν προσωπικότητα τοῦ Καρούζου, ἐμπόδισαν τὴν ἀπέλασιν».

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα ὁ Καροῦζος διηγεῖται σύντομα τὸ γεγονός αὐτὸ (55) καὶ τὸ τοποθετεῖ χρονικὰ στὴν ἡμέρα τῆς εἰσόδου τῶν Γερμανῶν στὴν Ἀθῆνα⁷⁷:

«Ἐκαμα τῇ στιγμῇ ἐκείνῃ κάτι πού ἀπὸ καιρὸ τὸ λογάριζα· ἔστειλα στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τὴν παραίτησή»

μου από μέλος του. 'Από πολλά χρόνια έδω είχε πάψει νά έχει καμμιὰ σχέση με τήν 'Επιστήμη κι έπρεπε νά τούς κοπεϊ ή έλπίδα, ότι θα πετύχαιναν τίποτε στήν προσπάθεια πού τή μάντευα συστηματική και μεθοδική, νά μᾶς λερώσουν όλους με άθῶες προτάσεις εϊρη-νικῆς και πολιτιστικῆς συνεργασίας».

'Η άνοδος τῆς Γερμανίας και ή πορεία της πρὸς τὸ χειρότερο τὸν άπασχολοῦσε έντονα από παλιά, καθὼς και τή γυναίκα του. Σέ γράμμα πρὸς τή Σέμνη, τῆς 3 'Οκτωβρίου 1929 από τή Ρώμη, λέγει πὼς «αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ φασισμὸς μοῦ δίνει περισσότερο στὰ νεῦρα, γιατί μοῦ φαίνεται περισσότερο θρασὺς και σιχαμένος». Εἴμαστε, στήν 'Ελλάδα, ἀκόμη ἀρκετὰ μακριὰ από τὴ δική μας έκδοχή τοῦ φασισμού· ὁ νέος ἀρχαιολόγος ὅμως βλέπει καθαρὰ τὴν πορεία τῶν πραγμάτων τῆς Εὐρώπης.

Περικαλλές ἄγαλμα. 'Από τίς μελέτες πού ἔγραψε ή πλέον χαρακτηριστική τῆς πνευματικῆς και ἐπιστημονικῆς του συγκρότησης εἶναι τὸ *Περικαλλές ἄγαλμα* (51), δημοσιευμένη στὸν τόμο πού ἀφιερώθηκε στή μνήμη τοῦ δασκάλου του Χρήστου Τσουντα. 'Ο ἴδιος δίνει πολὺ σύντομη και λιτὴ περιγραφὴ τῆς μελέτης του, με τήν ὁποία «διερευνᾶται, διὰ πρώτην φοράν, τὸ θέμα τῆς "αἰσθητικῆς" τῶν ἀρχαϊκῶν 'Ελλήνων (μέχρι και τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.), τὸ ὁποῖον ἄπασαι αἱ σχετικαὶ μελέται τῶν ξένων ἐρευνητῶν εἶχον ἀγνοήσει ή παρακάμψει. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον συλλέγονται πλήρως τὰ ἐπιγραφικὰ πρῶτον και εἴτα τὰ φιλολογικὰ τεκμήρια (ποιητῶν και φιλοσόφων) τὰ δυνάμενα νά φωτίσουν τὸ θέμα, κατατάσσονται εἰς χρονικὰς ὁμάδας και ἐρμηνεύεται ὁ νοῦς αὐτῶν, διαπιστουμένης οὔτω αἰσθητῆς ἐξελίξεως εἰς τὸν τρόπον τοῦ βλέπειν και συναισθάνεσθαι τῶν πρῶιμων 'Ελλήνων»⁷⁸. 'Η τυπολογικὴ και χρονολογικὴ κατάταξη τῶν λειψάνων τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων τὸν άπασχολοῦσε, ἀλλὰ ἤθελε νά τὴν συνταιριάζει και με τὴν ιδέα πού εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι γι' αὐτήν. Στὴν πρώτη δημοσίευση τῆς μελέτης ὑπάρχει ὁ ὑπότιτλος *Αἰσθήματα και ιδέες τῶν ἀρχαϊκῶν 'Ελλήνων γιὰ τὴν τέχνη*. Στὴ δεύτερη (1946) γίνεται συντομότερος, *Οἱ ἀρχαῖκοι 'Ελληνες γιὰ τὴν τέχνη τους*. 'Από γνῶστες τῆς ἀρχαίας τέχνης χαρακτηρίστηκε ή μελέτη αὐτὴ ὡς πρωτοποριακὴ⁷⁹. ἔως σήμερα δὲν ἔχει ξεπεραστεῖ και τοῦτο δὲν ἔχει νά κάμει με τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, ὅσο με τὴν ἀντίληψη πού κυριαρχεῖ γι' αὐτήν και τὸν ἀρχαῖο κόσμο.

'Η δεύτερη έκδοση τῆς μελέτης, τοῦ 1946, διαφέρει σὲ λεπτομέ-

ρειες από την πρώτη και πλεονεκτεί σέ τοῦτο: παρέχονται τὰ ἀρχαῖα ἐπιγράμματα καὶ σέ μετάφραση. Ἄν τὰ κλασικά κείμενα παρουσιάζουν δυσκολίες νὰ ξαναχυθοῦν στὴ νεοελληνική, τ' ἀρχαῖα ἐπιγράμματα ἀποτελοῦν πολλές φορές ἀξεπέραστα γλωσσικά ὅρια· ὁ ἐρμηνευτὴς ἔπρεπε νὰ προσπαθήσει, πέρα ἀπὸ τὸ χοντρικὸ νόημα τῆς κάθε λέξης, ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ φτάσει ὥς τὸν ἀρχικὸ ἐννοιολογικὸ πυρῆνα της, ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ψυχανεμιστεῖ τὸν συναισθηματικὸ πλοῦτο ποὺ συνοδεύει τὸ ἄκουσμά της. Σ' ἓνα δεύτερο στάδιο, ἀκόμα πιὸ δύσκολο, ὁ ἐρμηνευτὴς, ὡς μεταφραστὴς τώρα, ἔπρεπε νὰ ἀγωνιστεῖ νὰ βρεῖ τὴν ἀντίστοιχη νεοελληνική λέξη, μιὰ λέξη ποὺ νὰ ἔχει ὅχι μόνο τὸ ἴδιο βάθος καὶ πλάτος, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο, ὅσο γίνεται, συναισθηματικὸ φορτίο»⁸⁰.

Ἡ ἔκδοση τοῦ 1946 ἔγινε σέ μονοτονικὸ σύστημα. Τοῦτο δὲν ἦταν πρωτοβουλία τοῦ συγγραφέα ἀλλὰ τοῦ Κακριδῆ. Τὸ χειρόγραφο εἶναι πλήρως τονισμένο. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ὁ Καρούζος γνώριζε τὴν ἐνέργεια τοῦ Κακριδῆ ἀλλὰ δὲν θέλησε ν' ἀντιταχθεῖ σ' αὐτὴν γιὰ προσωπικοὺς λόγους. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1954, ὁ Κεραμόπουλος σέ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας μέμφεται τὸν Καρούζο γιὰ τὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς μελέτης, ἡ ὁποία «μετεφράσθη εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Κακριδῆ»⁸¹.

Σχέσεις μὲ τὸν Ernst Buschor. Ὁ Ε. Buschor ὑπῆρξε ὁ προτιμώμενος καθηγητὴς τοῦ Καρούζου. Ἡ σχέση τους καὶ ὁ σύνδεσμός τους ἦταν παλιὸς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Buschor ἦταν Διευθυντὴς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ἀπὸ τὸ 1921 ἕως τὸ 1929. Μὲ τὴ συναναστροφή του εἶχε δεχθεῖ «ἀποφασιστικὲς παρορμήσεις στὴ σύλληψη τῆς τέχνης σὰν καθρέφτη τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος»⁸². Δὲν παραξενεύει λοιπὸν ποὺ τὸ 1941 (28 Ὀκτωβρίου) στέλνει στὸν Buschor τὸ ἀνάτυπο τῆς μελέτης του *Περικαλλῆς ἄγαλμα* (51), μὲ τὴν ἀφιέρωση «τοῦ κ. Buschor, πολλὰ χαιρετίσματα Χ. Κ.» καὶ στὴν ἐσωτερικὴ σελίδα τὴν ἐξῆς σημείωση: «καὶ παιδεῖα μὲν οὐδεπώποτε γέγονεν Καδμεία, νῦν καὶ δὲ ἀνθρώποις πολλὰὶ δὴ τοιαῦται γεγόνασιν τε καὶ ἔσονται, Πλάτων (Νόμοι Α 641 c). 28-10-41». Ὁ ὑπαινιγμὸς εἶναι φανερός καὶ ἔγινε ἀντιληπτὸς ἀπὸ τὸν παραλήπτη⁸³. Ὁ Buschor τοῦ ἀπάντησε στὶς 18 Δεκ. 1941, λέγοντας πὼς «ich habe ihre Schrift mit brennendes Interesse und reichsten Gewinn gelesen; dass Sie das Thema aufgeworfen haben und wie Sie es lösten, verpflichtet uns alle zu Dank». Ὅποιαδήποτε κι ἂν ἦταν ἡ στάση τοῦ Buschor πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο

(συμπάθειας πρὸς τοὺς Ναζί) καὶ κατὰ τὴ διάρκειά του, ὁ Καροῦζος τὴν παραβλέπει. Τὸ ἔργο ποὺ θεωροῦσε ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερά του, τὸν *Ἀριστόδικο*, τὸ ἀφιερώνει, τὸ 1961, σ' αὐτόν.

Ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις. Μὲ τὸν Νῆκο Μπέρτο⁸⁴ ὁ Καροῦζος εἶχε παλιά φιλία. Τοὺς βρίσκουμε μαζὶ μέλη τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου μετὰ τὴ διάσπασή⁸⁵ του καὶ κατόπιν συναδέλφους στὴν Ὑπηρεσία. Ἡ σταδιοδρομία του στὴν Ὑπηρεσία ὑπῆρξε ἄτακτη καὶ στίς ἐπιδιώξεις του γιὰ τὴν κατάληψη, τὸ 1932, τῆς θέσης τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀντιτάχθηκαν ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ὁ Σπ. Μαρινάτος καὶ ἄλλα μέλη τῆς Ὑπηρεσίας⁸⁶. Ὁ σύνδεσμος τῶν δύο ἀρχαιολόγων φαίνεται καθαρὰ στὴν κριτικὴ ποὺ κάνει ὁ Καροῦζος στὸ βιβλίον τοῦ Μπέρτου *Τζιόττο* (22), κριτικὴ ἀνεπιφύλακτα ὑμνητικὴ, κάτι ποὺ παραξενεύει, γιὰτὶ ὁ συγγραφέας τῆς ἦταν πάντα φειδωλὸς ἕως αὐστηρὸς στίς κρίσεις καὶ τίς ἐκφράσεις του.

Σώζεται τὸ πρόχειρο ἐπιστολῆς τοῦ Καρούζου τῆς 12 Μαΐου 1942, πρὶν ἀναλάβει τὴ Διεύθυνση τοῦ Μουσείου, μὲ τὴν ὁποία κατηγορεῖ τὸν Μπέρτο γιὰ ἐγκατάλειψη τῶν κοινῶν ἰδανικῶν καὶ προσχώρηση, τρόπον τινά, στὴν ἀντίθετη ὁμάδα τῶν ἀρχαιολόγων τοῦ Κλάδου ποὺ κύρια μέλη τῆς κατὰ τὸν ἐπιστολογράφο ἦσαν ὁ Νικόλαος Κυπαρίσσης⁸⁷, ὁ Φοῖβος Σταυρόπουλος⁸⁸ καὶ ἡ Ἰωάννα Κωνσταντίνου⁸⁹. Ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπραξία τῶν ἀρχαιολόγων στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ δυστυχία τῶν καιρῶν εὐνοοῦσαν ποικίλες δραστηριότητες, ποὺ πιθανὸν μὲ ἄλλες συνθῆκες δὲν θὰ ἐκδηλώνονταν. Στὴν ἐπιστολὴ παλιὲς ἀντιθέσεις τοῦ Κλάδου, ποὺ ὁ πόλεμος τίς ἔκαμε ἐντονώτερες, χωρίζουν τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους, ποὺ ἀσχολοῦνταν παράλληλα καὶ μὲ τὰ καθημερινὰ προβλήματα τῆς εὕρεσης τροφῆς καὶ τῆς ἐπιβίωσης. Τὸ γράμμα εἶναι προσωπικὸ ἀλλὰ καθρεφτίζει, ἀρκετὰ συγκεχυμένα, τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε, τὴ δεύτερη χρονιά τῆς κατοχῆς:

«12-5-42. Ἀγαπητὲ Νῆκο οὔτε προχτὲς τὸ Σάββατο κατῶρθωσά νά μιλήσω, ὅπως ἐσχόπευα, μαζί σου ἄνετα καὶ νά σοῦ πῶ πόσο ἐλάχιστα μὲ ἔχουν ἱκανοποιήσει οἱ κουβέντες ποὺ ἐκάμαμε σ' ὅλες τίς τελευταῖες μας συναντήσεις καὶ πόση ἀνησυχία μοῦ ἔχουν ἀφήσει. Καί, μὲ τοὺς σημερινούς ὅρους τῆς ζωῆς μας ἀμφιβάλλω ἂν θὰ μπορέσουμε ποτὲ νά μιλήσουμε μαζί ὅπως ἄλλοτε. Ἀποφασίζω λοιπὸν νά σοῦ γράψω σύντομα ὅσα ἔχω νά σοῦ πῶ.

Ἀφ' ἧν παλιότερες ἀνησυχίες μου. Ἡ κουβέντα μας τοῦ Πάσχα

μοῦ ἔφερε τὸ πρῶτο δυνατό ξάφνιασμα. "Όταν μοῦ εἶπες, ὅτι, ἐπειδὴ δὲν ἤρθαμε νὰ σὲ βροῦμε ἔγκαιρα τότε πού μᾶς εἰδοποίησες, ἐσὺ ἔφτιαξες μόνος σου νόμο γιὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο (πού παρὰ λίγο θὰ εἶχε δημοσιευτεῖ καὶ ἐμεῖς θὰ τὸν ἐμαθαίναμε ἀπὸ τὴν Ἐφημερίδα), εἶδα μὲ τρόπον τί χάος χωρίζει τὴ δική μου ἀντίληψη γιὰ τὴ συνεργασία ἀπὸ τὴ δική σου. Καὶ ἂν ἀκόμα ἤσουν αὐτὸς βέβαιος ὅτι ἐμεῖς σκόπιμα ἀποφύγαμε νὰ σὲ ἰδοῦμε, δὲν θὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἓνας ἄνθρωπος, πού συνεργάζεται μὲ δύο-τρεῖς ἄλλους, μπορεῖ νὰ κάμει μιὰ ἐνέργεια (τόσο σοβαρὴ μάλιστα) μόνος του χωρὶς νὰ ἐπιδιώξῃ μὲ κάθε θυσία νὰ ἐξακριβώσῃ πρωτύτερα τὶς σύμφωνες ἢ ἀντίθετες διαθέσεις τους· καμμιά σκοπιμότητα (ἀνάγκη γρήγορης ἐνέργειας κ.τ.τ.) δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τέτοια μονομερῆ δράση. "Αν πάλι προεξοφλοῦσες τὸ ὅτι ἐμεῖς θὰ ἐγκρίναμε ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ νόμο σου, αὐτὸ εἶναι μιὰ μεγάλη πηγὴ ἀνησυχίας γιὰ τὸ πῶς ἐννοεῖς νὰ πραγματοποιεῖς τὴν συνεργασία μας. Στὴν οὐσίᾳ τοῦ νόμου σου, πού κι αὐτὴ μαρτυρεῖ διαφορὰ ἀντιλήψεων ἀπὸ τὶς δικές μας, δὲν σταματῶ. [διαγραμμένα: γιὰτὶ αὐτὴ τὴ διαφορὰ τὴ θεωρῶ θεμιτὴ καὶ δυνατὴ ἀνάμεσα σὲ συνεργάτες].

"Ἄλλῃ πηγὴ ἀνησυχίας ἦτανε καὶ εἶναι ἡ ἀκαθόριστὴ στάση σου ἀπέναντι τοῦ γενικοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου. Δὲν σοῦ ξέφυγε ποτὲ σὲ καμμιά κουβέντα μας μιὰ καθαρὴ καὶ ξάστερη ἀποδοκιμασία ὅλων ἐκείνων τῶν σχεδιαζομένων μέτρων, πού χτυποῦν εἴτε τὴν ὑπηρεσίᾳ γενικὰ εἴτε ἐμᾶς ἀτομικὰ τὸν καθέναν, εἴτε θετικὰ καὶ ἄμεσα εἴτε ἀρνητικὰ καὶ ἔμμεσα (δηλ. μὲ τὸ νὰ εὐνοοῦνται οἱ σκοποὶ ἰδιοτελῶν ὑποκειμένων)· πολὺ λιγώτερο σοῦ ξέφυγε καθαρὴ καὶ ξάστερη ὑπόσχεση, ὅτι θὰ ἐπολεμοῦσες τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς μὲ ὅσα μέσα καὶ δύναμη εἶχες συγκρουόμενος στὴν ἀνάγκη μὲ τοὺς ἀντίθετους. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅχι μόνον ἐμεῖς δὲν κατωρθώσαμε νὰ γνωρίσουμε ἔγκαιρα τὸ σχεδιαζόμενο νόμο⁹⁰ (μόνον ἐμεῖς!), ἀλλὰ καὶ ὁ δικός σου ρόλος μοῦ μένει ἀκόμη καὶ τώρα ἀκατανόητος· ὀρίστηκες ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ στὴν ἐπιτροπὴ τῆς ἐξετάσεως τοῦ νόμου, ἀλλὰ ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ δὲν ἐλειτούργησε (ἐνῶ καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ τὴν ἐμπιστοσύνη ἔχεις καὶ τοῦ Γενικοῦ, ἀφήνω στὴν πάντα τὸν Κυπαρίσση)· τὸ νόμο δὲν τὸν εἶδες, ἀλλὰ ὠρισμένες πολὺ χαρακτηριστικὲς διατάξεις του τὶς ἤξερες.

Ὁδυνερὴ ἦταν γιὰ μένα καὶ μιὰ ἄλλῃ σου ἐνέργεια: εἶχες μάθει βέβαια τὶς ἀηδίες, πού ἐδημιούργησαν στὸ Συμβούλιο τοῦ συσσιτίου μας ἡ ἐταιρεία Σταυρόπουλου-Κωνσταντίνου καὶ ἀπόφυγες ἐπιμελέ-

στατα, απέναντί μας τουλάχιστο, να τις κρίνεις. 'Αλλά όταν ο Εὐ-αγγελίδης σε ρώτησε τί να κάμει, τὸν ἐσυμβούλεψες να ὀρίσει να διοικεῖ τὸ συσσίτιο ἐκ περιτροπῆς ἢ συντροφιᾶ ἢ δική μας καὶ ἡ 'Εταιρεία τῶν ἄλλων! 'Η προχειρότητα τῆς ὑπόδειξης αὐτῆς μαρτυρεῖ πρῶτα-πρῶτα μὲ πόση ἀδιαφορία ἀντίκρισες τὸ ζήτημά μας καὶ ὅμως, παρ' ὅλη σου τὴν ἀδιαφορία, μὲ ἐλαφρὴ καρδιὰ ὑπέδειξες λύση. 'Αλλά τὸ σπουδαιότερο γιὰ μένα εἶναι, ὅτι ἡ λύση αὐτὴ μαρτυρεῖ ποιά εἶναι ἡ ψυχολογία σου σήμερα ἀπέναντι τῶν παλιῶν συνεργατῶν σου, οἱ ὅποιοι πιστεύοντας καὶ τότε, ὅπως καὶ τώρα, στὰ ἰδανικὰ ἐκεῖνα ἀγωνίστηκαν να ξανάρθῃς⁹¹ στὴν ὑπηρεσία μας γιὰ να τὰ ἐφαρμόσουμε μαζί.

'Η συμβουλὴ σου στὸν Εὐαγγελίδη τοὺς παλιοὺς αὐτοὺς συνεργάτες σου τοὺς θεωρεῖ σὰν μιὰ ὁποιαδήποτε μερίδα ἀρχαιολόγων, ποὺ τσακώνεται γιὰ κουροφέξαλα μὲ μιὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη μερίδα καὶ σύ, ὡς τρίτος σήμερα πιά, συμβουλευεῖς καὶ ἄλλους πῶς θὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὸ μπελᾶ να βρίσκονται ἀνάμεσα στοὺς τσακωμούς, καὶ προπαντὸς πῶς δὲν θὰ δυσανεστηθεῖ ἡ ἐταιρεία τῶν ἄλλων.

'Η ἐκπληξή μου ἀπὸ τὴν ψυχολογία σου αὐτὴ (ποὺ καθρέφτης τῆς ἦταν τοὺς τελευταίους μῆνες καὶ ἡ στάση τοῦ ἀγαπητοῦ Μήτση [Δ. Εὐαγγελίδη]) εἶναι ἀπερίγραπτη. Δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ να χωρέσει ὁ νοῦς μου, ὅτι αἰσθάνεσαι τὸν ἑαυτό σου τόσο ξένο ἀπέναντι στοὺς παλιοὺς συνεργάτες σου, σὲ ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐπὶ χρόνια πολλὰ ἔκανες σχέδια... 'Αντίθετα, εἶχα ὡς τελευταῖα τὴν πεποιθήση ὅτι, ἔπειτα ἀπὸ ὅλα τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων 10 μηνῶν, εἶχε ἔρθει πιά ἡ ὥρα ποὺ θὰ ἔσπαζες κάθε σχέση σου καὶ θὰ κλωτσοῦσες ὀριστικὰ καὶ ἐπιδειχτικὰ τὴν ἀχαραχτήριστη ἐταιρεία τῶν ἀνόμων συμφερόντων Κυπαρίσση-Σταυρόπουλου-Κωνσταντίνου, ποὺ συγκεντρώνει τὴν περιφρόνηση ὁλόκληρου τοῦ Κλάδου μας. Τὴν καθαρὴ καὶ ξάστερη αὐτὴ πράξη δὲν θέλησες ἢ δὲν μπόρεσες να τὴν κάμεις. 'Εκατάλαβα τέλος ὅτι, ἀφοῦ αὐτὴν τὴν πράξη δὲν τὴν ἀποφάσιζες πολὺ λιγώτερο πρέπει να περιμένουμε ὅτι θὰ πολεμήσεις τὴν ἐταιρεία αὐτὴ στὸ 'Υπουργεῖο, ἀδέσμευτος καὶ μὲ τὸν ἐνθουσιασμό ὅτι βοηθᾷς να πραγματοποιήσουμε τὰ ἰδανικὰ μας. 'Αντίθετα, εἶδα ὅτι ἐμεῖς δὲν πρέπει να σὲ ἐνοχλήσουμε πιά μὲ τὴν ὑπόμνηση τῶν ἰδανικῶν μας, καὶ ὅτι γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους δὲν πρέπει να λογαριάζουμε παρὰ μόνο στὸν ἑαυτό μας. Εὐχομαι να μὴ βρεθοῦμε ἀντιμέτωποι· ἀλλὰ ἂν αὐτὸ συμβεῖ, ἐγὼ βέβαια θὰ φερθῶ μὲ συνέπεια (χωρὶς να ἐπηρεαστῶ ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση

τῆς πραγματικῆς μου ἐπιδίωξης γιὰ τὴ Δ/νση τοῦ Ἐθν. Μουσείου). Γεῖά σου, τελειώνω μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι τουλάχιστο δὲν θὰ κάμεις τὴν προσβλητικὴ γιὰ μένα σκέψη, ὅτι τὰ αἰσθήματα ποὺ περιέχονται σ' αὐτὸ τὸ γράμμα εἶναι ἑτεροκίνητα καὶ ὄχι αὐθόρμητα καὶ γνήσια δικά μου. [διαγεγραμμένο: μὲ φιλία] (Χρῆστος)».

Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ σκέψη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου δὲν ἄφηνε, ἐξ ἀρχῆς, τὸν Καροῦζο. Γιὰ πρώτη φορὰ θέτει ὑποψηφιότητα γιὰ τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ του, μὲ ἀναφορά του τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1941, στὴν ὁποία λέγει ὅτι «εἰς ἣν περίπτωσιν ἤθελε, διὰ λήξεως τῆς ἀποσπάσεως τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Δ. Εὐαγγελίδου, μείνει κενὴ ἡ θέσις τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, παρακαλῶ διὰ τῆς παρούσης, ὅπως τοποθετηθῶ εἰς τὴν θέσιν ταύτην, διὰ τὴν ὁποίαν, πλὴν τοῦ συναδέλφου κ. Μηλιάδου, εἶμαι ὁ μόνος ἔχων τὰ νόμιμα προσόντα». Ὁ Ὀρλάνδος δὲν ἔδωσε ἀπάντηση ἀλλὰ σημείωσε «ἀρχεῖον». Ὁ Καροῦζος ἐπανέρχεται μὲ ἄλλη ἀναφορά (17 Μαΐου 1942) καὶ μὲ τὸ ἴδιο αἶτημα, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν ἴδια τύχη ἀπὸ τὸν Νικολ. Κυπαρίσση, πρόσκαιρο Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων. Σύντομα ὅμως ἡ ἐπιθυμία του ἱκανοποιεῖται· μὲ διάταγμα τῆς 24 Ἰουλίου 1942, ποὺ ὑπογράφει ὁ Πρωθυπουργὸς Γ. Τσολάκογλου καὶ ὁ Ὑπουργὸς Σ. Γκοτζαμάνης, μετατίθεται «τῇ αἰτήσει του» στὴ Διεύθυνση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τοῦ 1942 δὲν εἶναι ἐκεῖνο τῆς 28 Ὀκτ. 1940. Τὰ ἀρχαῖα ἔχουν κρυφτεῖ μέσα στὴν ἄμμο καὶ τὰ χρυσὰ βρίσκονται στὴν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Οἱ αἵθουσες τοῦ Μουσείου ἔχουν παραχωρηθεῖ σὲ διάφορες Ὑπηρεσίες καὶ ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς του ἴσως εἶναι θεατὰ μερικὰ ἀρχαῖα στὶς ἀλῆς τοῦ Μουσείου ἔξω ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια.

Οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Γ. Μηλιάδου, Διευθυντὴ τῆς Ἀκροπόλεως, εἶναι ἄριστες καὶ αὐτὸν ὑποδεικνύει ὡς ἀναπληρωτὴ του κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀπουσίας του στὴν πατρίδα του, «ὁ ὁποῖος, ὅς συνθήκας εὐρίσκεται σήμερον τὸ Ἐθν. Μουσεῖον, εἶναι κατὰ τὴν πεποιθήσιν μου ὁ μόνος ἐγγυώμενος διὰ τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τῆς διοικήσεως τοῦ Μουσείου, καὶ ὁ ὁποῖος καὶ ἄλλοτε διηύθυνε τὸ Μουσεῖον». Τὸ Ὑπουργεῖο δὲν συμφωνεῖ καὶ ὀρίζει ἀναπληρωτὴ τὸν Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων Ἀντ. Κεραμόπουλο. Αὐτὸ ἔκαμε τὸν Καροῦζο, λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸν Δεκέμβριο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νέας ἀδειας, νὰ δηλώ-

σει ὅτι «δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ὀρισθῇ ἀναπληρωτῆς μου, ἀφοῦ θὰ εἶμαι πάντοτε καὶ εὐκόλως εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ὑπηρεσίας».

Πολιτικὴ δραστηριότητα. Μαρτυρίες γιὰ πολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ Καρούζου, ἐκτὸς τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὰ θεωρητικὰ δημοσιεύματά του, δὲν ὑπάρχουν. Στὴν Κατοχὴ ἀποτελοῦσε μέλος ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ προγράμματος τῆς ΕΛΔ⁹². Πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς ἦταν ὁ Γιάννης Μηλιάδης⁹³. Γνωρίζουμε πὼς ὁ Καρούζος καὶ ἡ γυναίκα του εἶχαν στενὲς φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Σβῶλο, ἥδη πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, καὶ ἡ ἀνάμειξη στὰ πολιτικὰ, ἐντελῶς θεωρητικοῦ χαρακτήρα, εἶναι ἡ κατὰληξη τῆς ιδεολογικῆς πορείας του ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν εἴσοδό του, τὸ 1916, στὸν Ἑκπαιδευτικὸ Ὁμιλο.

Τὸ τραγικὸ '44. Τὸ αὐριανὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς οἱ Καρούζοι κατοικοῦσαν στὴν ὁδὸ Ἀλωκεπῆς, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Μαράσλειο. «Τὰ καλοκαιρινὰ βράδυα ἡ συσκοτίσις ἔκανε πιὸ ἀβάσταχτη τὴν ἀτμόσφαιρα. Ὁ Χρῆστος ὅμως ἐπέμενε νὰ μελετᾷ στὸ γραφεῖο του, ἐγὼ δὲν ἄντεχα καὶ καθόμουν ἐμπρὸς στὸ παράθυρο τοῦ ἄλλου, τοῦ ἀνοιχτοῦ γραφείου»⁹⁴.

Ἄν στὴν ἀρχὴ τῆς Κατοχῆς ὑπῆρχε κάποια ἀρχαιολογικὴ ἀπασχόληση, μὲ τὸ πέρασμα τῶν ἡμερῶν λιγότευε κάθε δυνατότητα μελέτης στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο. Καὶ νέες Ὑπηρεσίες καταλάμβαναν τοὺς ἄδειους χώρους του καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι γίνονταν σιγὰ-σιγὰ ὄλο καὶ πιὸ ξένοι στὸ δικό τους σπιτί. Ἡ ἀποξένωση ἀπὸ τὰ μνημεῖα ἔστρεψε τὸν Καρούζο σὲ θεωρητικώτερες ἀπασχολήσεις ποὺ γιὰ χρόνια εἶχε παραμερίσει. Ἀπὸ τὸ 1942 ἀσχολιόταν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, μὲ τὴ μετάφραση τοῦ *Ἰππίου Μείζονος*. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1944 καταπιάστηκε μ' ἓνα φιλοσοφικὸ θέμα, *Τὸ αὐριανὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης*⁹⁵. Τὸ ἀρκετὰ μεγάλο κείμενό του χαρακτηρίζει ὡς «σχεδιάσμα». Δὲν φαίνεται πὼς ἀσχολήθηκε ξανὰ μ' αὐτό. Τὸ '44 ἦταν ἡ χειρότερη χρονιὰ τῆς Κατοχῆς καὶ οἱ πρῶτοι μῆνες του ἦσαν ἡ ἀνάπαυλα πρὶν ἀπὸ τὴν τραγικὴ τελικὴ πορεία ποὺ ὀδήγησε στὸ φόνο, τὴν ἀποχώρηση τῶν Γερμανῶν καὶ τὰ γεγονότα τοῦ Δεκεμβρίου. Ξεκινώντας τὴ μελέτη ὁ Καρούζος δηλώνει:

«Θὰ εἰπῶ, μὲ ὅσο λιγώτερα λόγια μπορῶ, ποῖο φαντάζομαι πὼς θὰ εἶναι τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης αὖριο. Γιὰ τὴν ἐπιστήμη θὰ μιλήσω, καὶ ὅμως μεταχειρίστηκα τὴ λέξη «φαντάζομαι»,

γιατί είναι μέσα στην ουσία τῆς ἐπιστήμης νὰ ξέρεи τὰ σύνορά της, νὰ ξέρεи δηλαδή πὼς ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἐπιθυμία μας νὰ γνωρίσομε δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἱκανότητά μας νὰ γνωρίσομε· ἡ ἀπόσταση ἴσα-ἴσα αὐτὴ τῆς ἐπιθυμίας ἀπὸ τὴν ἱκανότητα εἶναι ποὺ θρέφει καὶ κρατάει στὴ ζωὴ τὴν ἐπιστήμη».

Ποιὰ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο χρόνων, ποὺ ὁ Καροῦζος βλέπει σὰν ὁρόσημο πνευματικό; Μὲ τὴ λήξη του οἱ ἄνθρωποι θὰ θέσουν πάλι τὰ ζητήματα καὶ θὰ χαράξουν νέα πορεία:

«Σήμερα ποὺ ἡ κριτικὴ ἱκανότητα τοῦ νοῦ νεκρώθηκε μὲ τὰ ἀπανωτὰ χτυπήματα ποὺ τῆς ἔδωσε ἡ «ἐξπρεσιονιστικὴ» ἐπιστήμη, σήμερα ποὺ μὲ τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων χρόνων τὸ κρασί τοὺς ἀνέβηκε στὸ κεφάλι καὶ «τρικυμίζει ὅξω νοῦ τὸ πανηγύρι» (Γρυπάρης), σήμερα μόνο ἡ ἐπιστήμη κάνει τέτοια κυνικὴ ὁμολογία ἀδιάλλαχτης ἔχθρας κατὰ τοῦ ἀντικειμένου της καὶ ἀναλαβαίνει νὰ δώσει στὸ μαθητὴ της ἔτοιμα «τὴ φαντασία καὶ τὸ πάθος» ποὺ ὁ Σολωμὸς εἶχε ἐξορίσει καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀληθινῆς τέχνης, τῆς μεγάλης τέχνης. Τὸ ξεχαρβάλωμα τῆς σχέσης τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου εἶναι τέλειο, ἔχει πιά ἀποτελειώσει, τὸ ἀντικείμενο ἀφανίστηκε ὁλότελα γιὰ χάρη τοῦ ὑποκειμένου. Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση βρῆκε τὴν ἐπιστήμη ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος».

Προχωρώντας ὀρίζει μὲ ἀκρίβεια αὐτὸ ποὺ περιγράφει ὁ τίτλος τῆς μελέτης του:

«Αὐτὸ φαντάζομαι πὼς θὰ εἶναι τὸ αὐριανὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης· τὸ πρόβλημα τῆς ἀποκατάστασης τῆς ἀντικειμενικότητάς της, τὸ πρόβλημα τῆς ἀλληλουχίας ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου. Δὲν πρέπει νὰ ἀφανιστεῖ κανένας ἀπὸ τοὺς δύο ὅρους ἀλλὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ διαλεχτικὴ τους ἀλληλουχία σύμφωνα μὲ τὴν ἕως τώρα πεῖρα τοῦ σκεπτόμενου ἀνθρώπου. Ἀλλὰ μόνο τὴ γενικὴ μορφή τῆς ἀλληλουχίας αὐτῆς, ποὺ φανταζόμαστε πὼς ξανά θὰ πραγματοποιηθεῖ, θὰ μπορούσαμε νὰ δώσομε ἐδῶ. Αὐτὸ σημαίνει: ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξης τοῦ ἀντικειμένου ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὸ ὑποκείμενό μας καὶ ἀπὸ τὴ γνώση μας· ἀναγνώριση ὅμως καὶ τοῦ ὅτι καὶ τὸ ὑποκείμενο αὐτὸ εἶναι ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη, ἓνα κομμάτι τοῦ ἀντικειμένου, (πρᾶγμα ποὺ κάνει ἄλλωστε δυνατὴ τὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου) καὶ πὼς ἡ θέση τοῦ ἐνὸς ἀντίκρου στὸ ἄλλο δὲν εἶναι σταθερὴ ἀλλὰ διαλεχτικὴ καὶ μεταβλητὴ, πὼς μπορεῖ δηλαδή σὲ κάθε δοσμένη περίπτωση ν' ἀλλάζουν ἀμοιβαῖα τὴ θέση τους· τέλος ἀναγνώριση πὼς μόνο μὲ τὸ σεβασμὸ τῆς ἰδιαίτερης ὑπαρξης τοῦ ἀντι-

κειμένου και με τὴ γνώση του μπορούμε νὰ ἐκπληρώσουμε τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ μεταβάλλουμε τὸ ἀντικείμενο ἀπὸ ὃν καθ' ἑαυτὸ σὲ ὃν γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας. Ἔτσι θὰ μείνουμε πιστοὶ στὸ χρυσὸ παράγγελμα τοῦ Βάκωνος «ὑποτάξου πρῶτα στὴ φύση γιὰ νὰ τὴν κυριέψεις», ποὺ ὁ Σολωμὸς θὰ στάθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ κατὰλαβε τὴ σημασία του καὶ γιὰ τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος».

Τὸ 1944 δὲν εἶναι χρονιὰ ποὺ μπορεῖς νὰ προβλέψεις. Ὅλα εἶναι γκρεμισμένα καὶ ἡ ἀναζήτηση τοῦ Καρούζου εἶναι κέντρισμα τοῦ νοῦ του ἐναντία στὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὸ βούλιαγμα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἐπιστήμη εἶναι ἀλλαγὴ στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλαγὴ στὴν καθημερινὴ ζωὴ τους, αὐτὴ ποὺ ὀρίζει τὴν ἀντίδρασή τους ἀπέναντι στὰ προβλήματα ποὺ ὑψώνονται κάθε φορὰ μπροστὰ τους:

«Μὲ ποιὰ συγκεκριμένη μορφή θὰ πραγματοποιηθεῖ ξανά ἡ ἀληλουχία αὐτῇ, ποὺ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τόσο τὴ λαχταράει, αὐτὸ νομίζω πὼς οἱ συνειθισμένοι ἄνθρωποι δὲν μπορούμε νὰ τὸ προβλέψουμε καὶ νὰ τὸ εἰποῦμε ἀπὸ τώρα. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἀλλαγές καὶ στὴ θεωρία ἀκόμη πρέπει νὰ συντρέξουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ θεωρητικὴ προετοιμασία τῆς ἀλλαγῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐξωπνευματικοί, κοινωνικοὶ ὅροι κατάλληλοι (πρβλ. *Anti-Dühring* σελ. 1)⁹⁶. Θὰ ὑπάρξουν οἱ προϋποθέσεις αὐτές; Θὰ ἀπαντήσω μὲ δύο στίχους ἀπὸ μιὰ «πάντα νέα», ὅπως λέει ὁ Παλαμᾶς, ὠδῇ τοῦ Κάλβου: φαίνεται εἰς τὸν ὀρίζοντα/ὡσάν χαρᾶς ιδέα (εἰς Ἀγαρηνοὺς. Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι)»⁹⁷.

Ἡ μετάφραση καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ Ἰππίου Μείζονος. Ὁ Καρούζος ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μετάφραση τοῦ *Ἰππίου Μείζονος* τὰ χρόνια 1942-1944. «Τὸν ἐκέντριζε πρὸς αὐτὴ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἀρχαία αἰσθητικὴ, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἐσωτερικὴ παρόρμηση νὰ ἀποδώσῃ τὸ πλατωνικὸ κείμενο στὴ δημοτικὴ, τὴν ἐθνικὴ μας γλῶσσα. Θέλησε νὰ δείξῃ κι αὐτὸς πόσο ὥριμη ἦταν νὰ ἀποδώσῃ καὶ τίς πιὸ περίπλοκες ἀφηρημένες ἔννοιες» (53).

Δὲν περιορίστηκε στὴ μετάφραση μόνο τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου. Αὐτὴ ὑπῆρξε ἀφετηρία γιὰ τὴ σύνταξη μακρότατης μελέτης (Ἀπρίλιος 1945) μὲ τίτλο *Αἰσθητικὰ ζητήματα τῶν προσωκρατικῶν χρόνων*. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μελέτης περιγράφει τὸν σκοπὸ της καὶ τὸν δικαιολογεῖ:

«Μέσα στην ολότελη σχεδόν απουσία τεκμηρίων άμέσων για τὰ αίσθητικά ζητήματα τῶν προσωκρατικῶν χρόνων, εἶναι λογικὸ νὰ σκεφθοῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε για ἀφετηρία μας τὸ πρῶτο φιλολογικὸ ἔργο μὲ αίσθητικὸ θέμα ποὺ μᾶς ἐσώθηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους μετασωκρατικούς χρόνους, τὸ διάλογο τοῦ Πλάτωνος ποὺ ἔχει τίτλο *Ἰππίας Μείζων* καὶ θέμα «περὶ τοῦ καλοῦ»· εἶναι λογικὸ νὰ περιμένομε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ ἀφορμὴ θὰ πῆρε ἀπὸ συζητήσεις σχετικὰς παλιότερες ἢ τουλάχιστο ἀπὸ κατάσταση ποὺ δημιουργοῦσε τὴν ἀνάγκη τῆς συζήτησης καὶ θὰ ἐξετάζει ιδέες ποὺ θὰ εἶχαν (κάποιες τουλάχιστο ἀπ' αὐτὲς) ἀκουστεῖ πρωτύτερα ἢ τουλάχιστο δίνει τὴ μορφή τῆς ιδέας σὲ συναισθήματα καὶ σὲ κρίσεις γνώριμα ἀπὸ παλιότερα στοὺς χρόνους ἐκείνους· εἶναι δηλαδὴ λογικὸ νὰ σκεφθοῦμε νὰ μεταχειριστοῦμε —ὕστερα βέβαια ἀπὸ κριτικὴ ἔρευνα— τὸν *Ἰππία* καὶ σὰν πηγή για τὴν αίσθητικὴ τῶν προσωκρατικῶν χρόνων. (Δὲν συζητῶ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τοῦ διαλόγου καὶ γιατί νομίζω πὼς ἔχει ἀποδειχτεῖ πὼς ἄδικα μπῆκε τέτοιο πρόβλημα καὶ γιατί τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν ἔχει πολλὴ σημασία για τὴν ἄποψη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἀφοῦ ὁ διάλογος ἀνήκει πάντα στὸν κύκλο τῆς πλατωνικῆς σκέψης καὶ στοὺς χρόνους της).»

Ἄλλα ἐνδιαφέροντα ἐμπόδισαν τὸν Καροῦζο νὰ ὁλοκληρώσει τὴ μελέτη του καὶ νὰ τὴν δημοσιεύσει. Στὸ ὑπόμνημα ποὺ ὑπέβαλε στὴν Ἀκαδημία (1953) τὴν ἀναφέρει στὰ πρὸς δημοσίευσιν καὶ τὴν ὀνομάζει *Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὸν Πλατωνικὸν Ἰππίαν τὸν Μείζονα*. Μὲ λίγες γραμμὲς ὀρίζει τὸ περιεχόμενό της: «Δι' ἀναλύσεως καὶ μακροῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ τοῦ Πλάτωνος ὀρισμῶν τοῦ καλοῦ καὶ δι' ἱστορικῆς διερευνήσεως παλαιότερων παντοειδῶν μαρτυριῶν δίδεται ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς αἰσθητικῆς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πλάτωνος. Καὶ ταύτης τῆς μελέτης ἔχουν ἤδη γραφεῖ ἐξ κεφάλαια, ἥτοι τρία εἰσαγωγικὰ καὶ τρία ἀναλύοντα καὶ σχολιάζοντα ἱστορικῶς τοὺς τρεῖς ἐκ τῶν ἐπτὰ ὀρισμῶν τοῦ καλοῦ».

Ἡ μετάφραση τοῦ Σοφιστῆ ἀπὸ τὸν Δημήτρη Γληνό. Τὸ τελευταῖο κείμενο τοῦ Καροῦζου μὲ ξεκάθαρο πολιτικὸ περιεχόμενο εἶναι ἡ μελέτη του για τὴν ἐκδοση τοῦ *Σοφιστῆ* τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τὸν Γληνό (58). Ὁ διάλογος εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ 1940 καὶ ὁ Γληνὸς πέθανε στίς 23 Δεκεμβρίου τοῦ 1943.

Ὁ Καροῦζος ἀναλύει τὸ γενικώτερο ἔργο καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ Γληνοῦ καὶ τονίζει ἐξ ἀρχῆς ὅτι αὐτὸς «ἔκαμε δικό του τὸ ἰδανικὸ τῆς

καινούριας ἀπελευθερωτικῆς προσπάθειας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ποὺ πρωτοπόρο εἶχε τὴν ἐργασία». Ἐξετάζει τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ καταλήγει ὅτι δύο τύποι θεώρησης τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὑπάρχουν: «ὁ φορμαλιστικός, ποὺ προσέχει μόνον τὸ ἐξωτερικὸ σχῆμα καὶ τὸ μελετάει, εἶνε ὅμως ἀνίκανος νὰ βρεῖ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ σχέση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ εἶναι, τῆς οὐσίας καὶ γι' αὐτὸ ἀρνιέται τὴν τελευταία· καὶ ὁ ρεαλισμός, ποὺ δέχεται μὲν τὴν ἀντικειμενικὴ οὐσία, ὅταν ὅμως εἶναι στατικὸς τὴ χωρίζει ἀπὸ τὴ μορφή κ' ἔτσι μπλέκει πάλι ἄλυτα τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης οὐσίας καὶ μορφῆς». Στὴν ἐρμηνεία του ὁ Γληνὸς τὸν δικό του τύπο θεώρησης τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δηλαδὴ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία, ὀνόμασε *δυναμικὸ ρεαλισμὸ* μόνον «γιὰ νὰ περάσῃ τότε τὸ γραπτὸ του ἀπὸ τὴ μεταξικὴ λογοκρισία». Ὁ Καροῦζος λέγει πῶς «θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ τὴ λέμε πιὸ σωστά, νομίζω, μὲ τὸ γνωστότερο καὶ ἱστορικώτερο ὄνομά της *διαλεκτικὸ ρεαλισμὸ ἢ ὕλισμό* — καὶ ν' ἀποφύγουμε ἔτσι τὴ λέξη *δυναμικός*, ποὺ τὴν ἐλέρωσε ἐλεεινὰ καὶ τὴν ἔκαμε ἄχρηστη γιὰ μᾶς ὁ φασισμός». Δέχεται πῶς οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες ἔγιναν ἐμπόδιο στὴν προκοπὴ τοῦ λαοῦ καὶ ὅτι ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν ἑλλείψῃ σοβαρῆς καὶ οὐσιαστικῆς σχέσης τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα «πέφτει ὁλόκληρη καὶ βαρεῖα στὴν παρασιτικὴ ὀλιγαρχία, ποὺ ἐξουσίαζε τὴ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ στὴν πνευματικὴ της ἡγεσία». Τελειώνοντας τὴ μελέτη διακηρύσσει πῶς «ἡ αὐριανὴ Ἑλλάδα, ἡ ἀληθινὰ ἐλεύθερη, ἐκείνη ποὺ θ' ἀποσπάσῃ τὶς ἱστορικὲς τῆς τύχες ἀπὸ τὰ χέρια τῆς ἀνάξιας παρασιτικῆς ὀλιγαρχίας καὶ θὰ τὶς δώσει στὸ λαὸ τῆς — ἡ αὐριανὴ Ἑλλάδα θὰ τὸ κάμει πρᾶγμα τὸ ὄνειρο αὐτό [τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν]».

Δὲν ὑπάρχει, τουλάχιστον δὲν γνωρίζω, ἄλλο κείμενο νεώτερο στὸ ὁποῖο νὰ ἐκφράζει τὶς κοινωνικὲς ἀπόψεις του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πλευρά. Τὸ ὅτι δημοσιεύτηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο *Χ. Λογάρης* (ἀπὸ τὸ *Λογάρει*, θέση στὴν κοιλάδα τοῦ Πλειστοῦ, στοὺς Δελφούς) εἶναι ἡ αἰτία ποὺ ἡ πατρότητά της ἦταν γνωστὴ μόνον σὲ στενὸ κύκλο διανοουμένων καὶ ἔμεινε ἐντελῶς ἄγνωστη σ' ὅλους τοὺς ἀρχαιολόγους, συνεπῶς καὶ σὲς ἀρχὲς ἀσφαλείας.

Στὴ μελέτη στὸν τόμο Γληνοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία στὸν Καροῦζο νὰ καταφερθεῖ μὲ σφοδρότητα ἐναντίον τοῦ φιλόλογου Βασιλείου Λαοῦρδα γιὰ τὴν κριτικὴ του⁹⁸ τῆς ἔκδοσης τοῦ *Σοφιστῆ*. Ὁ Λαοῦρδας

θεωρεῖ ὅτι «ὁ κ. Ἀλεξάνδρου [ψευδώνυμο μὲ τὸ ὅποιο ὁ Γληνὸς ἐξέδωσε τὸν πλατωνικὸ διάλογο] ἐπεχείρησε σημαντικώτατο ἔργο· ἂν ἀπέτυχε, σ' αὐτὸ δὲν φταῖνε μόνο οἱ μεθοδικὲς προϋποθέσεις του (προϋποθέσεις ἄλλωστε πολιτικὲς, ὄχι πνευματικὲς), ἀλλὰ καὶ ὁ ἄκριτος φανατισμὸς του, πού, ὅσο κι' ἂν παρουσιάζεται μὲ φιλοσοφικὴν ἐπένδυση, ἀνήκει πάντα στὴν πρώτη —ὑπερνικημένη πιά ὀριστικῶς—περίοδο τοῦ δημοτικισμοῦ». Προβάλλει ὡς τὴν ιδεώδη μορφή τοῦ φιλολόγου («ὁ μεγαλύτερος φιλόλογος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος ἦταν συνειδητὸς καθαρολόγος — ὄχι δημοτικιστὴς») τὸν Ἰωάννη Συκουτρῆ καὶ χαρακτηρίζει τὸν Γληνὸ ὡς ἕνα «τὸ πολὺ-πολύ, καλὸ μεταφραστή». Ὁ Καρούζος χαρακτηρίζει τὸν Λαούρδα ὡς «τὸ γνωστὸ (αὐτοδιορισμένο) Κάτωνα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, ὑμνητὴ χιτλερικῶν βιβλίων καὶ βιβλίων [τοῦ Συκουτρῆ] πού εἶναι γραμμένα μὲ αἵμα». Τὴ γνώμη του γιὰ τὸν Συκουτρῆ τὴ συνοψίζει στὴ φράση «καὶ πάνω ἀπ' ὅλα πυργώνεται μιὰ ἀπολιθωτικὴ ἀποκάλυψη, ὅτι εἴχαμε καὶ στὸν τόπο μας ἕναν «ἀπὸ ἄλλη πνευματικὴ ὕλη πλασμένο, μὲ τραγικότητα ὅμως καὶ παλμὸ ισάξιο τοῦ Winckelmann, τοῦ Hölderlin ἢ τοῦ Dilthey», τὸν Ἰωάννη Συκουτρῆ, τὸ δάσκαλό του» τὸν ὅποιο εὐθὺς ὁ Καρούζος χαρακτηρίζει ὡς «κοντικόν».

Εἶναι φανερὴ ἡ ἀντιπάθεια τοῦ Καρούζου γιὰ τὸν Συκουτρῆ⁹⁹, γιὰ τὶς γλωσσικὲς, τὶς κοινωνικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς του ιδέες. Ἦσαν δύο χαρακτῆρες ἐντελῶς ἀντίθετοι καὶ πουθενὰ δὲν φαίνεται νὰ συναντήθηκαν, παρὰ τὸ ὅτι φοιτοῦσαν στὸ Πανεπιστήμιο τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ. Δὲν ἦσαν βέβαια οἱ φιλολογικὲς ιδέες τοῦ Συκουτρῆ πού ἐξαγρίωναν τὸν Καρούζο, ἀλλὰ οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς πού ἐξέφραζε ὁ νέος φιλόλογος, μὲ ιδιαίτερη μάλιστα θέρμη. Στὰ «Ἐπιλεγόμενα» τῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου τοῦ Th. Zielinski, *Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι*¹⁰⁰, διακρίνονται καθαρὰ οἱ φασιστικὲς ἢ, ἡπιώτερα, οἱ ὀλιγαρχικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς γνώμες του, οἱ ὁποῖες σὲ μιὰ ἄλλη μετάφρασή¹⁰¹ του προκαλοῦν κατάπληξη:

«Τοιουτοτρόπως κατάρθωσαν [οἱ Ἑβραῖοι τῆς Γερμανίας] π.χ. νὰ παρασταθῇ ἀκόμη καὶ εἰς χώρας, πού δὲν ἐνδιαφέρονται ἀμέσως διὰ τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Γερμανίας, ὅπως εἶναι ἡ Ἑλλάς, τὸ σοβαρώτατον εἰς τὰς πολιτικὰς του ἐπιδιώξεις καὶ πολυάριθμον κόμμα τοῦ Hitler, ὡς κόμμα ἀρπάγων καὶ ταραχοποιῶν, μόνον διότι εἰς τὸ πρόγραμμά του ἔχει τὸν περιορισμὸν τῆς ἐπιδράσεως τῶν Ἑβραίων, ὡς ὑπαλλήλων ἢ ὡς οἰκονομικῶν παραγόντων, εἰς τὴν ἐθνικὴν τῆς Γερμανίας πολιτικὴν».

Είδαμε πώς τὴ γνώμη του γιὰ τὸν φασισμό ὁ Καροῦζος τὴν εἶχε ἐκφράσει σὲ γράμμα πρὸς τὴ Σέμνη στίς 3 Ὀκτ. 1929. Ὁ Συκουτρῆς παραβλέπει ὅ,τι εἶχε συμβεῖ στὴ Γερμανία ἕως τὸ 1933, τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐντελῶς ὠμὰ εἶχε διατυπώσει πολὺ νωρίτερα ὁ Hitler στὸ βιβλίο του *Mein Kampf*, καὶ χαρακτηρίζει τὸ ἀπὸ τότε ἀπεχθές ναζιστικὸ κόμμα ὡς «σοβαρώτατον». Ὁ Καροῦζος μὲ τὴν ἐμπειρία τοῦ πολέμου, τῆς κατοχικῆς τραγωδίας καὶ τῆς ἐξολόθρευσης τῶν Ἑβραίων, ἀποδεικνύεται μετριοπαθής. Ἴσως δὲν ἤθελε νὰ ταυτιστεῖ ὄψιμα μὲ τοὺς κατήγορους καὶ διῶκτες τοῦ Συκουτρῆ, ποὺ ἦσαν καὶ δικοὶ τοῦ ἀντίπαλοι ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἀποψη.

Μετὰ τὴν Κατοχὴ. Κρίση τοῦ γιὰ τοὺς Γερμανούς. Ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους ἦταν ἴσως ἐκεῖνος ποὺ γνώρισε καλύτερα τὴ Γερμανία, τὸν πολιτισμὸ τῆς καὶ τὴν ἐπιστήμη τῆς. Πολὺ νέος μελέτησε καὶ κατανόησε τὰ ἔργα μεγάλων διανοητῶν τῆς, τοῦ Marx καὶ τοῦ Engels. Ἡ σχέση του μὲ τὴ Γερμανία καὶ τοὺς Γερμανούς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἦταν συνεχῆς καὶ στενὴ. Ὁ καλύτερος φίλος του ἦταν ὁ Emil Kunze. Ἀνάλογη μὲ τὸν δεσμὸ ποὺ εἶχε δημιουργήσει μὲ τοὺς Γερμανούς, ἦταν καὶ ἡ ἀπογοήτευση καὶ ἡ πίκρα τοῦ γιὰ τὸν δρόμο ποὺ ἀκολούθησε ἡ Γερμανία καὶ μάλιστα μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους ποὺ τοὺς θεωροῦσε φίλους του.

Τὰ αἰσθήματά του γιὰ ὅ,τι συνέβη τὰ ἐκφράζει πολὺ ἔντονα ὀχτῶ μῆνες μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας, στὴ συνέντευξη ποὺ ἔδωσε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1945 στὰ *Ἐλεύθερα Γράμματα* (55). Κακίζει τὴ Γερμανία καὶ τοὺς Γερμανούς, τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο (Wrede) καὶ ἀγανακτεῖ γιὰ τὴ στάση μερικῶν Γερμανῶν ἀρχαιολόγων: «Ἐκινούσαν τόσο πιὸ πολὺ τὴν ἀγανάχτηση καὶ τὸ μῖσος ὅσο βλέπαμε ὅτι τὴν Ὑπηρεσία μας προσπαθοῦσαν νὰ τὴν πιέσουν καὶ νὰ τὴν ἐξευτελίσουν οἱ ἄνθρωποι ἴσα-ἴσα, ποὺ ὄχι μόνον εἶχαν ζήσει χρόνια πολλὰ στὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχαν βρεῖ πάντοτε ἀπὸ τοὺς συναδέλφους τους καὶ ἀπ' ὅλους τοὺς Ἑλλήνες τὴν πιὸ θερμὴ φιλία, ὄχι μόνον ἔλεγαν πὼς ἡ Ἑλλάδα εἶχε γίνει πατρίδα τους κι' ἄλλαζαν τὰ ὀνόματά τους μὲ Ἑλληνικὰ ἀλλὰ καὶ ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο περιποιόντουσαν καὶ κολάκευαν ταπεινοὶ τοὺς Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους σὰν σκυλάκια: γνήσιοι τύποι θρασύδειλων καὶ λακέδων, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἴσα-ἴσα ἔγιναν τώρα σταυρωτῆδες».

Παρὰ τὸ ὅτι οἱ Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι κατὰ τὴν Κατοχὴ φέρθηκαν

εὐνοϊκὰ ἕως εὐεργετικὰ γιὰ τ' ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδας, γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι ἐνδιαφέρθηκαν πραγματικά, ἐκεῖνο ποὺ πείραξε τὸν Καροῦζο, καὶ ὅλους τοὺς Ἑλληνες ἀρχαιολόγους, ἦταν ἡ ἀγέρωχη, ἀλαζονικὴ καὶ πολλὰς φορὲς πιεστικὴ στάση μερικῶν. Οἱ φίλοι στὸ Πανεπιστήμιο καὶ στὶς βεγγέρες τοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ παλαιοῦ καιροῦ μεταβλήθηκαν ξαφνικὰ σὲ πρόσωπα ποὺ ἀπαιτοῦσαν, ἀπὸ τοὺς σκλαβωμένους ἀπὸ τὸν γερμανικὸ στρατὸ Ἑλληνες, ἐκεῖνα ποὺ σὲ καιρὸ εἰρήνης δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἀποκτήσουν. Ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς ποὺ φέθηκαν ὀρθὰ ὑπῆρχαν καὶ λίγοι οἱ ὅποιοι ἔθεσαν τὴν κομματικὴ τους ιδιότητα καὶ τὴ ναζιστικὴ ἰδεολογία πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία, ὅπως ὁ W. Wrede γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος προηγουμένως. Τὶς λίγες μέρες ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου ἐναντίον μας ἐκ μέρους τῆς Γερμανίας ὡς τὴν εἴσοδο τῶν Γερμανῶν στὴν Ἀθήνα, τὶς πέρασε προστατευμένος καὶ φρουρούμενος, δυσανασχετώντας γιὰ τὶς ἐναντίον τῶν Γερμανῶν φραστικὲς ἐκδηλώσεις τῶν Ἀθηναίων.

Οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι στὴν Ἀθήνα θεωροῦσαν τὸν Καροῦζο ὡς τὸν ἄνθρωπο στὸν ὁποῖο μπορούσαν νὰ ἔχουν ἐμπιστοσύνη, γιὰτὶ γνώριζαν ὅτι πρυτάνευε σ' αὐτὸν τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἀμεροληψία. Ὅταν οἱ Ἴταλοὶ ἀρχαιολόγοι ἀναγκάστηκαν νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὁ Διευθυντὴς τῆς Ἱταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Luciano Laurenci τοῦ ἀπηύθυνε ἐπιστολὴ (12 Μαΐου 1944), μὲ τὴν ὁποία τὸν εὐχαριστοῦσε γιὰ τὴ στάση του ἀπέναντί τους:

«Θέλω νὰ σᾶς ἐκφράσω τὴν εἰλικρινῆ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὰ φιλικὰ καὶ συναδελφικὰ αἰσθήματα τὰ ὁποῖα ἐπιδειξάτε εἰς αὐτὰς τὰς δυσκόλους στιγμὰς καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ προσφέρετε τὰ ἴδια αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης καὶ εἰς τοὺς ἄλλους συναδέλφους τοὺς ὁποίους δὲν θὰ μπορέσω νὰ ἐπισκεφθῶ [--]. Γιὰ τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα ποὺ εἰς ὑμᾶς ἐγὼ θαυμάζω εἶμαι βέβαιος ὅτι ὅποτε παρουσιασθῇ ἀνάγκη ὁμοῦ μετὰ τῶν συναδέλφων σας θὰ κάμετε ὅ,τι σᾶς εἶναι δυνατόν γιὰ τὴν προστασίαν τῶν ἀκινήτων καὶ τῶν περιεχομένων τῶν δύο Ἰνστιτούτων [τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ τῆς Ἱταλικῆς Μορφώσεως]».

Ἡ ὀργάνωση τῆς Ὑπηρεσίας μετὰ τὸν πόλεμο. Τὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης τῆς Ὑπηρεσίας εἶναι τόσο παλιὸ ὅσο καὶ αὐτή. Ὅ,τι γίνε-ται εἶναι πάντα λιγώτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται. Τὸν Καροῦζο εἶχε ἀπασχολήσει πολὺ ἡ μεταπολεμικὴ μορφή τῆς Ὑπηρεσίας, ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ πρόοδος τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Σχεδὸν

εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1944, ὁ Πρωθυπουργὸς Γεώργιος Παπανδρέου τοῦ πρότεινε νὰ ἀναλάβει τὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων τὴν ὁποία κατεῖχε ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλος. Ὁ Καροῦζος ἀρνήθηκε, ὅπως ἄλλωστε ἦταν φυσικό. Ὁ χαρακτήρας του καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ διαμόρφωσή του δὲν συμβιβαζόταν μὲ τὴ θέση αὐτὴ πού, θεωρητικά, θὰ ἀπαιτοῦσε δράση καὶ ἔντονη διοικητικὴ ἀπασχόληση. Ὁ νέος Διευθυντὴς εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ συμμάζεμα ἀπὸ τὶς καταστροφές, τὴν αὔξηση τοῦ προσωπικοῦ, τὴν ἐπισκευὴ καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν μουσείων· ἔπρεπε ἀκόμη νὰ δώσει νέα πνοὴ σὲ μιὰ Ὑπηρεσία μὲ μίζερη νοοτροπία, παραγκωνισμένη καὶ παρεξηγημένη. Ἡ πρόταση τοῦ Παπανδρέου ἔγινε πιθανῶς προφορικὰ ἢ μέσω τρίτου. Ἡ ἀπάντησις (Νοέμβριος 1944) τοῦ Καρούζου εἶναι ἀναλυτικὴ· μ' αὐτὴν σκιαγραφεῖται ἡ τότε κατάστασις τῆς Ὑπηρεσίας καὶ δίνονται οἱ γενικὲς κατευθύνσεις τῆς μελλοντικῆς δράσεως της, πού ἰσχύουν ἀπόλυτα καὶ σήμερα:

«Σεβαστέ μου κ. Πρόεδρε, Ἡ μεγάλη τιμὴ πού μοῦ ἐκάματε νὰ μὲ σκεφτεῖτε γιὰ Διευθυντὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας στὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας —καὶ σᾶς εὐχαριστῶ θερμὰ γι' αὐτὴν— μοῦ δίνει τὸ θάρρος νὰ Σᾶς ἐκθέσω σύντομα τὰ προβλήματα πού στὸ κοντινὸ μέλλον τὸ ἀναγεννημένο Κράτος θὰ ἔχει νὰ λύσει γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Τὰ σοβαρώτερα προβλήματα τῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1) Μουσεῖα: ὅλα σχεδὸν τὰ μεγάλα μας Μουσεῖα (Ἀθηνῶν, Δελφῶν, Ὀλυμπίας, Δήλου, Ἡρακλείου), ἀλλὰ καὶ τὰ μικρότερα, εἶναι τώρα διαλυμένα καὶ πρέπει νὰ ξαναγίνουν ἀπὸ τὴν ἀρχή. Καὶ νὰ ξαναγίνουν ὄχι μὲ τὴν παλιά τους μορφή, ἀλλὰ τέτοια πού καὶ τὶς αἰσθητικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου νὰ ικανοποιοῦν καὶ τὴ μὀρφωση τοῦ λαοῦ νὰ ἐξυπηρετήσουν.

2) Προσωπικό: Ὁ κλάδος μας ὑποφέρει ἀπὸ τρομερὴ ἔλλειψη ἀνωτέρων καὶ κατωτέρων στελεχῶν, πού ἦταν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο πολὺ αἰσθητή. Μὲ τόσο ἀραιομένο προσωπικὸ θὰ εἶναι δυσκολώτατο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὰ σοβαρὰ ἔργα πού μᾶς περιμένουν. Εἶναι ἄμεση ἀνάγκη νὰ προσλάβομε νέους ἱκανοὺς καὶ νὰ τοὺς μορφώσουμε τὸ γρηγορώτερο.

3) Νέα εἰδικὰ καθήκοντα: Εἶναι βέβαιο ὅτι μὲ τὴν εἰρήνη καὶ ἄλλες ἑλληνικὲς χῶρες θὰ ξαναγυρίσουν στὴ μητέρα τους. Αὐτὸ μᾶς δημιουργεῖ βαριὲς ὑποχρεώσεις. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φανοῦμε κατώτεροι καὶ πιὸ ἀδιάφοροι ἀπὸ τοὺς ἔως τώρα ξένους κυριάρχους μας.

Στὰ Δωδεκάνησα οἱ Ἴταλοι εἶχαν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἰδρύσει εἰδικὸ ἱστορικὸ-ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο καὶ ὀργανώσει λαμπρὸ μεγάλο Μουσεῖο στὴ Ρόδο, καθὼς καὶ ἄλλα μικρότερα στ' ἄλλα νησιά. Χρέος μας εἶναι, ἀμέσως μετὰ τὴν εἰρήνην, νὰ ἐξασφαλίσουμε πρῶτα ἀπὸ τὴν ὕλική πλευρὰ τὴν ἐκεῖ καλλιτεχνική μας περιουσία (ὑπάρχει φόβος νὰ μᾶς τὴν ἔχουν ἀρπάξει οἱ Ἴταλοι καὶ Γερμανοί), καὶ ὕστερα νὰ ἀρχίσουμε καινούργια, ἐλληνικὴ περίοδο ἔρευνας.

4) Καθήκοντα συμβολῆς στὸ νεοελληνικὸ πολιτισμὸ: Εἶναι τὰ οὐσιαστικώτερα. Οἱ ἀρχαιολόγοι χρέος ἔχουν νὰ καταβάλουν σοβαρὴ πνευματικὴ ἐργασία, ὥστε ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα νὰ γίνει καὶ γιὰ μᾶς πηγὴ ζωῆς, τέτοια ποὺ στάθηκε καὶ εἶναι γιὰ τοὺς ἄλλους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς. Οἱ ἀνθρώπινες ἀξίες ποὺ ὑπάρχουν ἀνεξάντλητες μέσα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη πρέπει νὰ γονιμοποιήσουν καὶ τοῦ δικοῦ μας λαοῦ τὴν ψυχὴ. Ὑπάρχουν σήμερα στὸν τόπο καὶ στὸ λαὸ ὅλες οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία τὸ ἰδανικὸ αὐτό, ἐνῶ ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, ὁ ξεπεσμὸς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστῆμης στὴν Ἑλλάδα θὰ ἐπηρεάσῃ πολὺ ἄσχημα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς μας γενικώτερα ζωῆς.

Τὰ βαριά αὐτὰ χρέη ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία τὰ ἀντιμετωπίζει σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τοὺς σάλους τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας, μὲ δυνάμεις λιγοστές. Ἀπὸ τὴ γενικὴ κατάσταση τοῦ Κράτους καὶ ἀπὸ τὴν ἀνικανότητά τῶν ἀνθρώπων, ποὺ τὸ Κράτος ἐκεῖνο τῆς ἀποσύνθεσης εἶχε διαλέξει, ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία βρίσκεται τώρα σὲ πολὺ μεγάλη κρίση. Γιὰ νὰ βγοῦμε ἀπ' αὐτὴν πρέπει οἱ λίγες δυνάμεις ποὺ ἔχομε νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὅπως πρέπει καὶ ἐκεῖ ποὺ πρέπει. Ἡ Διεύθυνση ὅμως τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας στὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας ἀπαιτεῖ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ θὰ τὴν ἀναλάβει ἰδιότητες καὶ ἰκανότητες ποὺ ἐγὼ δυστυχῶς δὲν τίς ἔχω. Ἡ ἄρνησή μου νὰ τὴν δεχτῶ δὲν εἶναι λιποταξία ἀπὸ τὸν ἀγῶνα, οὔτε ἀποφυγὴ εὐθύνης —εἶμαι πάντοτε ἔτοιμος νὰ ἀγωνιστῶ καὶ ποτὲ δὲν θὰ ζητήσω νὰ ξεφύγω ἀπὸ τὴν ὑπεύθυνη δράση—, ἀλλὰ πηγάζει ἀπὸ εὐσυνείδητη ἀνάλυση τοῦ ἑαυτοῦ μου. Ἡ ὑπηρεσία ὅμως πρέπει πάντως νὰ ἀποχτήσῃ τὸ Διευθυντὴ της. Τὸ μπάλωμα τῆς ἀνάγκης μὲ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου (ποὺ παίρνουν τὴ Διεύθυνση στὸ Ὑπουργεῖο γιὰ πάρεργο καὶ δὲν ἔχουν συναίσθηση ὑπαλληλικῆς εὐθύνης οὔτε ἀπέναντι στὸν Ὑπουργό τους, οὔτε ἀπέναντι στὸν Κλάδο ποὺ διοικοῦν), θὰ ᾔταν ὀλέθριο νὰ ἐξακολουθήσῃ. Ὑπάρχει ὅμως ὁ

κατάλληλος άνθρωπος για την Διεύθυνση αυτή και Σᾶς παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ Σᾶς τὸν ὑποδείξω: εἶναι ὁ συνάδελφος Μηλιάδης πού, ὅπως ἡ ὑπαλληλική του σταδιοδρομία στὶς ἐπαρχίες, στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, καὶ στὴν Ἀκρόπολη, ἔχει ἀντικειμενικὰ ἀποδείξει, ἔχει ὅλες τὶς ἱκανότητες πού χρειάζονται γιὰ τὸ δύσκολο αὐτὸ ἔργο. Ἵσως εἶναι χρήσιμο νὰ προσθέσω, ὅτι ἀπὸ τοὺς δέκα τέσσερες ἀρχαιολόγους, ἐφόρους καὶ ἐπιμελητές, πού βρισκόμαστε αὐτὴ τὴ στιγμή στὴν Ἀθήνα, οἱ ἔντεκα τουλάχιστον συμφωνοῦν ὅλοι στὸ πρόσωπο τοῦ κ. Μηλιάδη, καὶ πιστεύω ὅτι καὶ σὲ κείνους πού βρίσκονται στὴν ἐπαρχία ἡ ἀναλογία θὰ εἶναι ἡ ἴδια.

Ἡ προσωπικὴ μου γνώμη εἶναι ὅτι καὶ σὲ ἄλλους ὁμαλώτερους καιροὺς, μὲ ὅποισδήποτε συνθῆκες, ἡ τοποθέτηση τοῦ κ. Μηλιάδη στὸ Ὑπουργεῖο θὰ ἦταν πολὺ καλὴ λύση. Γιὰ ὅποιον ὅμως ξέρεи ἀπὸ κοντὰ τὴν τρομερὴ λειψανδρία τοῦ κλάδου μας εἶναι βέβαιο ὅτι σήμερα εἶναι καὶ ἡ μόνη. Κάθε ἄλλη, (ἀκούσαμε π.χ. νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸν πολὺ νεώτερό μας ἔφορο Κερκύρας κ. Παπαδημητρίου, παλιό μας ὑφιστάμενο), καὶ παράνομη θὰ ἦταν καὶ θὰ ἐχειροτέρευε τὰ πράγματα σὲ βαθμὸ ἀπελπιστικὸ (ὅπως καὶ ἡ παράταση τῆς σημερινῆς κατάστασης)».

Ἡ ἄρνησή του ἱσως ὑπῆρξε θεωρητικὰ βλαπτικὴ γιὰ τὴν Ὑπηρεσία. Ἡ πρόταση τοῦ Παπανδρέου ἐγίνε πριν ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Δεκεμβρίου. Στὶς 3 Ἰαν. 1945 πρωθυπουργὸς ἐγίνε ὁ Νικ. Πλαστήρας. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι τουλάχιστον ὁ Ὑπουργὸς Παν. Χατζηπάνος ἐπιθυμοῦσε, κατὰ προτροπὴ τοῦ Γ. Παπανδρέου, νὰ ἀναλάβει ὁ Καροῦζος τὴ Διεύθυνση τῆς Ὑπηρεσίας.

Ἀπολογισμὸς τῶν ζημιῶν ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ τὴν Κατοχή.

Ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1943 εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐργασία καταγραφῆς τῶν παντὸς εἶδους ζημιῶν πού εἶχαν πάθει τὰ ἑλληνικὰ ἀρχαῖα. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀσχολήθηκαν ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ὁ Νικόλαος Ζαφειρόπουλος, κυριώτατα ὅμως ὁ Καροῦζος καὶ ὁ Μαρίνος Καλλιγᾶς. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας τῶν δύο Ἐφόρων ἦταν τὸ μικρὸ βιβλίον πού ἐκδόθηκε τὸ 1946 *Ζημὶαι τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατῶν Κατοχῆς*. Οἱ δύο συντάκτες βασίστηκαν σὲ ἔγγραφα τοῦ Ὑπουργείου καὶ ἀναφορὲς Ἐφόρων καὶ φυλάκων ἢ πληροφορίες πού πολὺς φορὲς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐλεγχθοῦν.

Τὴν ἀλήθεια τῶν στοιχείων πού περιεῖχε τὸ μικρὸ βιβλίον ἢ τὴ σοβαρότητα τῶν ζημιῶν ἀμφισβήτησε ἀργότερα ὁ R. Hampe¹⁰². Ἐκτενῆ

έπιστολή για τὸ ἴδιο θέμα ἔστειλε ὁ W. Kraiker στὸν Κεραμόπουλο ἀπὸ τὴν Χαϊδελβέργη στὶς 27 Ἰουνίου 1947, τὴν ὁποία κοινοποίησε καὶ στὸν Καρούζο.

Πρώτη παραίτηση ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία. Ἐμμέσως προκύπτει, ἀπὸ τὸν ὑπηρεσιακὸ φάκελο τοῦ Καρούζου, ὅτι τὸ 1945 εἶχε ὑποβάλει τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία ἐξ αἰτίας τῆς τότε κατάστασης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Μὲ ἔγγραφό του τῆς 17 Ἰουλίου 1945 ὁ Ὑπουργὸς Δημ. Μπαλάνος τοῦ λέγει ὅτι «ἀπαντῶντες εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμ. 168/26-5-1945 ὑμετέραν ἀναφορὰν ὡς καὶ εἰς προηγουμένους, ἐν αἷς περιέχεται ἡ παραίτησίς σας ἐκ τῆς ὑπηρεσίας, παρακαλοῦμεν νὰ μὴ ἐπιμείνητε εἰς αὐτὴν ἀφοῦ ἤδη τὸ ζήτημα τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ξένων ὑπηρεσιῶν ἐκ τοῦ Μουσείου ἐτακτοποιήθη». Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν ξένων ὑπηρεσιῶν ρυθμιζόταν σιγὰ-σιγὰ, νέος κίνδυνος παρουσιάστηκε. Συζητήθηκε πολὺ σοβαρὰ νὰ ἐπιταχθεῖ τὸ νέο κτίριο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ νὰ μεταβληθεῖ σὲ φυλακὴ, ἀναγκαία τότε γιὰ τοὺς πολιτικούς κρατούμενους, πολυπληθεῖς μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Δεκεμβρίου 1944. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἀναγκάστηκε νὰ διαμαρτυρηθεῖ πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Παιδείας, θεωρώντας ὅτι «ἀποτελεῖ ἀνεπιγνώστως ἀληθῆ ἐχθρικήν πρᾶξιν κατὰ τῆς ἀγαθῆς φήμης τοῦ Ἔθνους, τοιαύτη σκέψις, πολλῶν δὲ μᾶλλον θὰ δυσφημίσει τὴν πατρίδα τοῦτο, ἐὰν γίνῃ ἀπόφασις»¹⁰³.

Στις 20 Αὐγούστου 1945 ὁ Καρούζος ζητάει εἰκοσάήμερη ἄδεια (μαζί του καὶ ἡ Σέμνη) καὶ ὑποδεικνύει ὡς ἀναπληρωτὴ του τὸν Γιάννη Μηλιάδη. Ὁ νέος ὑπουργὸς ὅμως, ὁ Γ. Οἰκονόμος, δὲν δέχεται τὴν εἰσήγηση τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ὀρίζει ὡς ἀναπληρωτὴ τὸν μετὰ τὴ Σέμνη στὴν ἱεραρχία τοῦ μουσείου Ἐφορο Φοῖβο Σταυρόπουλο. Ὁ Καρούζος ἀντιδρᾷ μὲ ἔντονη ἀναφορὰ (15 Σεπτ. 1945), λέγοντας γιὰ τὸν Σταυρόπουλο ὅτι «οὐδὲ θὰ εὐρίσκετο ὅλως ἐν τῷ Μουσείῳ ἄνευ τοῦ περιβοήτου ἐκείνου καὶ ἀνατρεπτικοῦ πάσης ἀρχῆς κατοχικοῦ νόμου ὑπ' ἀριθμ. 1, τοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καταργηθέντος». Παιρτεῖται ἀπὸ τὴν ἄδεια, ὁ Οἰκονόμος ὅμως ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο ὀρίζοντας τὴ Σέμνη ὡς ἀναπληρώτρια, γιατί εἶχε ἤδη πάρει τὴν ἄδειά της καὶ μπορούσε νὰ βρῖσκεται στὸ Μουσεῖο.

Ἡ γνώμη του γιὰ τοὺς διανοομένους πολιτικούς. Στὴν πίσω ὄψη ἐνὸς γαλλικοῦ πολυγραφημένου ἔντυπου¹⁰⁴, ποὺ ἀναφέρεται στὰ πράγματα τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ λογοτεχνικῆς Γαλλίας μετὰ τὴ λήξη

τοῦ πολέμου, ἔχει σημειώσει ὁ Καροῦζος σκέψεις του γιὰ τοὺς καθηγητὲς καὶ τοὺς «διανοοῦμενους» ποὺ ἀναμιγνύονται στὴν πολιτική. Τὸ κείμενό του εἶναι γενικό, δὲν μνημονεύει κανέναν τῆς ἐποχῆς του, πιστεύω ὅμως πὼς εἶχε ὑπ' ὄψη του τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας μετὰ τὸν πόλεμο καὶ τὴ φθορὰ τῶν ἀριστερῶν ἰδεῶν. Πιθανῶς εἶχε ὑπ' ὄψη του τοὺς καθηγητὲς Ὑπουργοὺς Παιδείας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, Ἀμαντο, Μπαλάνο, Οἰκονόμο, Θεοδωρακόπουλο, Ἀθανασιάδη Νόβα. Παραθέτω τὸ κείμενο αὐτοῦσιο, γιὰτὶ δείχνει τὴ γνώμη του γιὰ ἓνα θέμα ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει:

«Ὁ J. Benda διηγίεται στ' ἀπομνημονεύματά του πὼς ὁ Réguy, αὐτὸς ὁ "ὁμοσμένος ἐχτὸς" τῆς Σορβονικῆς ἐπιστήμης, ὅταν τὸ 12 μῆκαμε στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ ἔλεγε χαιρέκακα μὲ τὴν ἐφημερίδα στὸ χέρι «τί μᾶς εἶχαν πεῖ οἱ καθηγητὰδες (les prof); Πὼς οἱ Ἕλληνες δὲν θὰ πάρουν ποτὲ τὴ Θεσσαλονίκη, ἔ;» (NRF 1937, II, 209). Ἡ ἱστορία αὐτὴ μοῦ ἐντυπώθηκε στὸ νοῦ, ὅχι μόνο γιὰτὶ εἶναι τοῦ Réguy καὶ ἀναφέρεται στὰ δικά μας πράγματα, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ μοῦ φάνηκε τόσο τυπικὴ γιὰ τὴ συνομοταξία τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ποὺ καμαρώνουν πὼς ἡ πολιτικὴ δὲν εἶναι δουλειά τους, ποὺ στὴν πράξη κάνουν ἀδιάκοπα πολιτικὴ καὶ μάλιστα τοῦ χειρότερου εἶδους, τὴν πολιτικὴ τοῦ ἀνεύθυνου κι ἀσύδοτου ὑπερπολιτικοῦ, καὶ ποὺ ἡ πραγματικότητα ξέρει καὶ τοὺς χαντακώνει κάθε φορὰ μὲ τὸν πιὸ σίγουρο τρόπο: Κάνοντάς τους γελοίους.

Ἡ συμμετοχὴ ἐνὸς [διαγραμμένο: καθηγητῇ] "διανοοῦμενου" στὴν πολιτικὴ ξεκινάει ἀπὸ μιὰ ἀνήθικη κάποτε συνειδητὴ πράξη: θὰ κυβερνήσει χωρὶς νὰ εἶναι ὑπεύθυνος. Ἡ ἠθικὴ ἐκδικεῖται: ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς δέχονται τοὺς θεωροῦν μειωμένους ἐπειδὴ μειωμένη εἶναι καὶ ἡ εὐθύνη τους καὶ τοὺς βάζουν νὰ ἐκτελοῦν ὅ,τι θέλουν αὐτοὶ ποὺ εἶναι "ὑπεύθυνοι". Ἀρχίζουν τότε οἱ κακὲς ὥρες γιὰ τὸν "διανοοῦμενο": τί νὰ κάνει; νὰ φύγει; (νὰ ἐξεταστεῖ γιὰτὶ δὲν ἀποφασίζει νὰ φύγει): καὶ τότε παρουσιάζεται ἄγκυρα σωτηρίας (συνειδησιακῆς, ὅταν χρειάζεται τέτοια!, καὶ ἐξωτερικῆς) μιὰ σπουδαία ἀνακάλυψη: ὁ σταυρὸς τοῦ μαρτυρίου»¹⁰⁵.

Σχέσεις μὲ τὸν Ἀντώνιο Κεραμόπουλο. Ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλος¹⁰⁶ (1870-1960) ὑπῆρξε ὁ πρῶτος προϊστάμενος τοῦ Καρούζου στὴν Ἀκρόπολη. Οἱ σχέσεις τους ἦταν καλὲς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἄρχισαν νὰ σκιάζονται γιὰ νὰ φθάσουν στὴ βίαιη σύγκρουση, δημιουργημένη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ περιέβαλ-

λαν τὸν γηραιὸ καθηγητὴ¹⁰⁷. Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι θὰ ξαναβρεθοῦν στὸ δρόμο τοῦ Χρήστου καὶ τῆς Σέμνης Καρούζου στὸ τέλος τοῦ ὑπαλληλικοῦ βίου τους, συνεπεῖς δημιουργοὶ ἀνωμαλίας στὸν Κλάδο τὸν ὁποῖο ἐκμεταλλεύτηκαν, ἀποφεύγοντας νὰ προσφέρουν ὅτιδήποτε χωρὶς ἀντάλλαγμα.

Σῶζονται τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Καρούζου πρὸς τὸν Κεραμόπουλο, ποὺ δείχνουν τὴ βαθμιαία πορεία πρὸς τὸ 1948. Στὴν πρώτη, τῆς 30 Μαρτίου 1927, ὁ Καρούζος ἐκφράζει πρὸς τὸν Κεραμόπουλο τὴ συμπάθειά του γιὰ τὶς καταγγελίες ποὺ εἶχε κάμει ἐναντίον του ὁ Ἄπ. Ἀρβανιτόπουλος. Οἱ καταγγελίες, τὶς ὁποῖες ὁ Καρούζος διαρρήδην ἀποκρούει καὶ καταδικάζει, εἶναι ἓνα σύνολο ἀπὸ μικρότητες. Ὅτι ὁ Κεραμόπουλος πουλοῦσε γλυπτὰ, ὀλόγλυφα καὶ ἀνάγλυφα, ὅτι εἶχε ἀναμιχθεῖ στὰ «εἰσοδήματα τῶν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἐκκλησιδίων», ὅτι ὑποκατέστησε τὴ θερμάστρα τοῦ Μουσείου [Ἀκροπόλεως] μὲ ἄλλη καὶ τὴν καλὴ τὴν πῆγη σπίτι του. Ἀντιθέτως ὁ Καρούζος, προσωρινὸς Διευθυντὴς Ἀκροπόλεως μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Κεραμόπουλου ὡς καθηγητοῦ στὸ Πανεπιστήμιο, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ παρέδωσε τὴν Ἀκρόπολη στὸν Ἀρβανιτόπουλο καὶ συγχρόνως ὁ διάδοχός του στὴ Θεσσαλία. Γνωρίζοντάς τον λοιπὸν καλὰ, ἀντιστρέφει στὸ γράμμα του τὶς κατηγορίες τὶς ὁποῖες ἀποδίδει, μὲ λεπτομέρειες, στὸν κατήγορο, πλὴν μιᾶς (γιὰ τὸν Ἀρβανιτόπουλο), τῆς πώλησης ἀρχαίων, τὴν ὁποία, ὅπως λέγει «δὲν δύναμαι ἐκ προσωπικῆς ἀντιλήψεως νὰ βεβαιώσω», καὶ περιγράφει, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ τὴν κατάσταση ποὺ βρῆκε στὸν Βόλο.

Ἀφορμὴ γιὰ τὴ δεύτερη ἐπιστολή, τῆς 18 Ἰουνίου 1944, εἶναι ἡ κρίση τοῦ Καρούζου γιὰ τὸν Μάρκελλο Μιτσό, ποὺ ἐκφράστηκε σὲ Ὑπηρεσιακὸ Συμβούλιο. Ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Καρούζου εἶναι φανερὸ πὼς ἔχει ἤδη ἐπέλθει ρήξη ἀνάμεσά τους: «Ὅτι στὸ πρόσωπό μου ἀποβλέπετε μὲ μεγάλη δυσπιστία καὶ καχυποψία μοῦ εἶναι φανερὸ πολὺν καιρὸ τώρα», ἐπεξηγώντας παρακάτω «ὅτι ἔφτανε νὰ πῶ ἐγὼ τὴ γνώμη μου, γιὰ νὰ πάρετε σεῖς τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀποψη».

Ἡ ἀντίθεση ὅμως ἀνάμεσα στὸν παλαιὸ καὶ τὸν νέο ἀρχαιολόγο ἔχει τὴν αἰτία της ἔξω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Καρούζου. «Παρὰ πολλὰς φορὲς δυστυχῶς, καὶ σὲ ἰδιωτικὲς κουβέντες καὶ σὲ δημόσιες συζητήσεις, ἐχαρκτηρίσατε τὴ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική σας κρίση μου ὡς ἀποτέλεσμα προσωπικῆς προκατάληψης καὶ ἐμπάθειας στὴν ὁποία μάλιστα μὲ παρασύρει ὁ κ. Μηλιάδης [--]. Σὲ κάθε περίπτωσι διαφωνίας

μου με σᾶς τὸ πρῶτο πού θὰ φέρετε στὴ μέση εἶναι τὰ προσωπικά μου καὶ τὸν Μηλιάδη [--]. Μὲ παρασταίνετε ὄργανο τοῦ κ. Μηλιάδη ἢ ἀνίκανο νὰ σχηματίσω δική μου ἀνεξάρτητη καὶ ἀνεπηρέαστη κρίση ἢ τουλάχιστον ἀνίκανο νὰ ὑπερασπίσω τὴν κρίση μου ἀντίκρου στὴν κρίση ἐκείνου». Ὑπενθυμίζει διαφωνίες του μετὰ τὸν Μηλιάδη, μάλιστα στὴν περίπτωση τῆς προαγωγῆς τοῦ φίλου του Στρατῆ Παρασκευαΐδη καὶ τοῦ Νικολ. Κοτζιᾶ, στὴν ὁποία ἦταν ἀντίθετος, καὶ περιγράφει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν νοοτροπία του: «Στὰ πρόσωπα καὶ στὰ προσωπικά ζητήματα εἶμαι μετριοπαθέστατος, γιὰ νὰ μὴν πῶ ὁλότελα ἀδιάφορος· ἢ ἀκριβέστερα: τὸ φυσικό μου εἶναι τέτοιο, ὥστε μόνο γιὰ ἀντικείμενα καὶ γιὰ ιδέες μπορῶ νὰ παθαίνομαι, ποτὲ γιὰ πρόσωπα, καὶ μόνο περνώντας ἀπὸ τὸ ἐνδιάμεσο τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῆς ιδέας φτάνω τέλος καὶ στὰ πρόσωπα, ποτὲ δὲν ξεκινῶ ἀπὸ αὐτά· ἢ προσήλωσή μου στὴν ἀρχὴ αὐτὴ μοιάζει μετὰ τὸ φανατισμὸ τοῦ μαθηματικοῦ. Ἀλλὰ κι ἂν σὰν ἄνθρωπος κ' ἐγὼ δὲν εἶμαι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ συναισθήματα συμπάθειας ἢ ἀντιπάθειας, ἔχετε ὅμως ἀρκετὲς ἀποδείξεις πὼς δὲν ἐπέτρεψα ποτὲ στὸ συναισθημά μου νὰ μεταμορφωθεῖ σὲ κρίση καὶ δὲν ἔχετε οὔτε μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἡ μήπως εἶναι ἀνάγκη ὕστερα ἀπὸ τόσα χρόνια, πού ἡ ὑπηρεσία μ' ἔχει πολλὰς φορὲς δοκιμάσει, νὰ δώσω ἀκόμη ἀποδείξεις πὼς καμμιά μου ἐνέργεια δὲν ἐπήγασε ἀπὸ ἐκδικητικὰ συναισθήματα καὶ πὼς, ἂν κρίνω αὐστηρὰ μερικὰ πρόσωπα, εἶναι ἴσια-ἴσια γιὰτὶ ἀγαπῶ καὶ πονῶ τοὺς νέους, πού ἀξίζουν, καὶ τὸν Κλάδο, πού ζώντας μέσα του (καὶ ἔχω σκοπὸ νὰ μείνω μέσα του ἀκόμη πολὺ, ἂν ἡ τύχη μοῦ γράφει ἡμέρες) ὑποφέρω πολὺ γιὰ τὸ κατάντημά του;».

Τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ Καροῦζος θὰ ἐκφράσει πάλι, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, σὲ ἐπιστολὴ, τὴν πίστη του στὸν Κλάδο, αὐτὴ τὴν πίστη πού φαίνεται πὼς μόνο αὐτὸς εἶχε. Ἀρνεῖται ἐδῶ, τὸ 1944, τὴν ὑπαρξὴ προσωπικῶν ἐλατηρίων στὶς κρίσεις καὶ τὶς πράξεις του καὶ θεωρεῖ ὡς φοβερὴ ἀδικία καὶ χοντρή προσβολὴ μιὰ τέτοια γνώμη, καταλήγοντας στὴ δήλωσιν ὅτι «τὸ γράμμα μου τοῦτο εἶχε καὶ τὸ σκοπὸ νὰ σᾶς κάμω γνωστό, ὅτι, μ' ὅλο τὸ σεβασμὸ πού χρῶστώ στὸν παλιό μου καὶ τωρινό μου προϋστάμενο καὶ στὸ ἄτομό σας καὶ στὰ χρόνια σας, δὲν ἔχω τὴ δύναμη νὰ μὴν ἀμυνθῶ».

Τὴν αἰτία πού προκάλεσε τὸ ἔντονο αὐτὸ γράμμα, τὸν Μιτσό, τὴν θίγει πολὺ σύντομα, ἐπιγραμματικά, στὴν τελευταία παράγραφο. Ὁ Μιτσὸς ἀκολούθησε στὴν ὅλη ὑπηρεσία του στὸν Κλάδο μέθοδο καὶ

τακτική αντίθετη τῆς νοοτροπίας τοῦ Καρούζου. Σὲ ἄλλο σημεῖο θὰ εἰπωθοῦν περισσότερα· τὴν ἐδῶ αἰτία χαρακτηρίζει ὡς ἀσήμαντη, καὶ ἦταν ἀσήμαντη. Ὁ ἐναντίον του ρόλος τοῦ Μιτσοῦ θὰ φανερωθεῖ εὐθὺς μετὰ τὸν πόλεμο. Ἐδῶ ὅμως ἀντιδρᾷ γιὰ λόγους δεοντολογίας: «Ὅσο γιὰ τὸ ἀσήμαντο ζήτημα τοῦ κ. Μιτσοῦ, ποὺ ἔδωσε τὴν τελευταία ἀφορμὴ γιὰ νὰ ξεκαθαρίσω ἄλλη μιὰ φορὰ (καὶ εὐχομαι τελευταία) τὴ στάση μου, τὴ συνείδησή μου τὴν καθησυχάζει πέρα-πέρα τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν αὐστηρή μου κρίση τὴ συμμερίζεται ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ ἀρχαιολογικὸς κλάδος».

Τὸ τελευταῖο γράμμα γράφτηκε τὴν 1 Ἰουνίου τοῦ 1946. Ὁ Κεραμόπουλος εἶναι ἀκόμη Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἡ ἀντίθεση Κλάδου καὶ Πανεπιστημίου ἔντονη, ὅπως συνέβαινε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀνέλαβε ὡς Διευθυντὴς ὁ Οἰκονόμος καὶ κατόπιν ὁ Μαρινάτος. Οἱ καθηγητές, ὅλοι πρῶην Ἐφοροί, ἀλλάζοντας ὑπηρεσιακὴ ἰδιότητα, ἄλλαζαν καὶ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὸν Κλάδο, τὸν ὁποῖο κρατοῦσαν καταπιεσμένο καὶ ταπεινωμένο καὶ τὸν ἐμπόδιζαν ν' ἀναπτυχθεῖ ἐπιστημονικά. Ἡ νοοτροπία αὐτὴ τῆς ἀντίδρασης συνεχίζεται καὶ σήμερα. Διάδοχοι τῶν τότε καθηγητῶν εἶναι οἱ κομματικοὶ ἐκπρόσωποι τῶν σημερινῶν κυβερνήσεων στὰ συμβούλια, κυρίως τὸ Ἀρχαιολογικόν, μὲ παράλληλο ἀποκλεισμὸ τῶν μελῶν τοῦ Κλάδου. Ἐτσι ἐμφανίζονται ὡς μέλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου πρῶην ἀξιωματικοί, μηχανικοί, τραπεζικοί, ἀρχιτέκτονες, τεχνικοί. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ μέλη τοῦ Κλάδου γίνονται ἀπλοὶ διεκπεραιωτές τῶν ὑποθέσεων καὶ ἡ γνώμη τους ὄχι μόνον δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψη ἀλλὰ ἀντίθετα ὑποχρεώνονται νὰ ἐφαρμόζουν ἀποφάσεις ποὺ βρίσκονται πέραν οἰασδῆποτε ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας.

Στὸ τρίτο γράμμα θίγονται δύο θέματα κυρίως, τῆς αὐτοδιοίκησης τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῶν τυπικῶν προσόντων τῶν μελῶν της. Ἡ θέσπιση, ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλο, τῆς κτήσης διδακτορικοῦ διπλώματος γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους τοῦ Κλάδου μέλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ ἀποκλείσει ἀπὸ αὐτὸ τὸν Γιάννη Μηλιάδη, δίνοντας τὸ προβάδισμα καὶ τὴν πλειοψηφία στοὺς καθηγητές, Μαρινάτο, Ὁρλάνδο, Σωτηρίου. Τὰ θέματα πέραν τῆς προσωπικῆς χροιάς τους —τῆς ὑπεράσπισης τοῦ Μηλιάδη—, ἔχουν γενικώτερη σημασία γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ δὲν ἔχουν λυθεῖ ἀκόμη. Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴ σημασία τους πρέπει νὰ γνωρίζουμε ποιά ἦταν ἡ ἐπίδρασή τους στὸ παρελθόν, τότε μάλιστα, τὸ 1946, ποὺ οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ

Κλάδου δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς 23, μετὰ ἓναν πόλεμο πού πολλοὶ πίστευαν πὼς τὸ τέλος του θὰ ἔφερνε ἀλλαγὴ καὶ βελτίωση σὲ πολλὰ κακὰ τοῦ τόπου. Ἡ βελτίωση δὲν ἦλθε καὶ ὁ Καροῦζος βλέπει ἀντίθετα τὴν ὀπισθοδρόμηση νὰ παίρνει τὴ θέση της:

«Ἐδῶ καὶ τρεῖς μῆνες ἐπληροφορηθήκαμε, ὅτι μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐπικύρωσης τῶν κατοχικῶν νόμων εἴχατε τροποποιήσει τὸ νόμο 1521/1942 ἔτσι ὥστε οἱ Δ/τὲς τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ τῆς Ἀκρόπολης, δηλαδὴ οἱ μόνοι πού ἐκπροσωποῦν τὸ στρατευόμενο καὶ ὑπεύθυνο ἀρχαιολογικὸ κλάδο στὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, δὲν θὰ εἶχαν στὸ μέλλον δικαίωμα νὰ κρίνουν ὡς Σύμβουλοι τοὺς διδάκτορας νεώτερους ἀρχαιολόγους, ἂν δὲν εἶχαν καὶ οἱ ἴδιοι διδακτορικὸ δίπλωμα. Ἦρθα τότε μὲ τὸν κ. Μηλιάδη στὸ Ὑπουργεῖο καὶ σᾶς παραπονεθήκαμε γι' αὐτὸ καὶ σᾶς ζητήσαμε νὰ ἀνακαλέσετε τὴν τροποποίηση, γιατί:

1) Τὸ νὰ ἔχουν (γιὰ πρώτη φορὰ) ἀπὸ τότε πού ὑπάρχει τὸ Συμβούλιο οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κλάδου λιγώτερα δικαιώματα γνώμης ἀπὸ τοὺς Καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου εἶναι ὑποτιμητικὸ καὶ προσβλητικὸ καὶ ἄδικο γιὰ τὸν κλάδο, ἐνῶ αὐτὸς εἶναι πού μοχθεῖ πραγματικὰ καὶ ἔχει ἀπάνω του ὅλα τὰ βάρη καὶ τίς εὐθύνες.

2) Δὲν εἶναι ἠθικὸ νὰ ζητᾶτε σήμερα ἀπὸ ἀνώτατους ἀρχαιολογικοὺς ὑπαλλήλους, πού ἔχουν 27 χρόνια ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ἓνα προσόν, πού γιὰ πρώτη φορὰ ἐθεσπίστηκε ὡς ἀπαραίτητο γιὰ τὴν σταδιοδρομία τῶν ἀρχαιολογικῶν ὑπαλλήλων τὸ 1939, ὅταν ἐκεῖνοι εἶχαν πιά εἴκοσι χρόνια ὑπηρεσία, καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο καὶ ὁ νόμος τοῦ 1939 ἀκόμη (νόμος τοῦ κ. Μαρινάτου!) ἔκαμεν ἐξαίρεση γι' αὐτοὺς μὲ τίς μεταβατικὲς του διατάξεις. Καὶ αὐτά, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ προχωρήσουμε σὲ συζήτηση γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ ἀξία μερικῶν διδακτορικῶν διπλωμάτων, τῶν τελευταίων χρόνων μάλιστα.

3) Εἶναι καὶ ἄδικο καὶ ἀνακόλουθο νὰ ἔχετε σήμερα ἀπὸ τοὺς Συμβούλους ἐφόρους ἀρχαιοτήτων καὶ Διευθυντὲς Μουσείων μιὰν ἀξίωση, πού οἱ σημερινοὶ Καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου δὲν τὴν εἶχαν ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους ὅταν ἦταν ἔφοροι Σύμβουλοι, ἀφοῦ τὸ διδακτορικὸ δίπλωμα τὸ πῆραν (ὅπως καὶ Σεῖς ὁ ἴδιος) μόνον ὅταν ἀποφάσισαν νὰ περάσουν στὸ Πανεπιστήμιο —κι ὅμως αὐτὸ δὲν τοὺς ἐμπόδιζε νὰ ἔχουν πολλὰ χρόνια στὸ Συμβούλιο ἴσα δικαιώματα μὲ τοὺς διδάκτορες καὶ νὰ κρίνουν κιόλας ἄλλους συναδέλφους τοὺς διδά-

κτορες. Τέλος ἐγὼ προσωπικὰ ἔκαμα ἔκκληση στὰ 75 (77, μὲ διωρθώσατε) χρόνια Σας, νὰ μὴ θελήσετε, τώρα στὸ τέλος τοῦ δημοσίου βίου Σας, νὰ κάμετε μιὰ ἐνέργεια ποὺ θὰ ἔφερνε ἀναστάτωση στὸν κλάδο.

Ὑστερα ἀπὸ τὰ λόγια μας αὐτὰ ἀναγνωρίσατε τὸ λογικὸ τοῦ αἰτήματός μας καὶ μᾶς ὑποσχεθήκατε δυὸ φορές ὅτι θ' ἀνακαλούσατε τὴν τροποποίηση.

Καταλαβαίνετε τώρα πόσο ἐσάστισα, ὅταν εἶδα προχτὲς νὰ δημοσιεύεται μ' ὅλα ταῦτα ἡ τροποποίησή Σας στὴν Ἐφημ. τῆς Κυβερνήσεως, καὶ τὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνθηκα νὰ Σᾶς θυμίσω τὰ παρὰπάνω γεγονότα —χωρὶς σχόλια».

Ἡ ἀντίθεση τοῦ Καρούζου καὶ τοῦ Γιάννη Μηλιάδῃ μὲ τὸν Κεραμόπουλο συνεχίστηκε τοὺς μῆνες ποὺ ἀκολούθησαν καὶ κορυφώθηκε ἐπὶ ὑπουργίας Παν. Χατζηπάνου (25 Ὀκτ. 44 - 3 Ἰαν. 45), μὲ τὴν ὑποβολὴ ὑπομνήματος πρὸς αὐτόν. Κατὰ σημείωμα τοῦ Καρούζου ποὺ γράφτηκε μετὰ τὸν Μάιο τοῦ 1948, τὸ ὑπόμνημα «ὑπέγραψαν πάντες οἱ τότε ἐν Ἀθήναις εὐρισκόμενοι Ἐφοροὶ καὶ Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων, περὶ τοὺς 15, μηδὲ τοῦ Σταυροπούλου ἐξαιρουμένου, ζητοῦντες τὴν ἀποκατάστασιν τῆς προπολεμικῆς τάξεως ἐν τῇ Διευθύνσει Ἀρχαιοτήτων, δηλ. τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ (τακτικοῦ δὲν προέβλεπε τότε ὁ νόμος) ἐκ τῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων μόνον, ὅχι δὲ καὶ τῶν τακτικῶν ἐκ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. Εἰς τοὺς ἐπιδώσαντες τὸ ὑπόμνημα 6-7 ἀρχαιολόγους ὁ Χατζηπάνος ἐδήλωσεν, ὅτι εἶχεν ἤδη ἔτοιμον τὸ Διάταγμα τοῦ διορισμοῦ εἰς τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Καρούζου (κατὰ σύστασιν τοῦ κ. Γ. Παπανδρέου), οὗτος ὅμως —παρὼν κατὰ τὴν ἐπίδοσιν— ἤρνήθη νὰ τὴν δεχθῇ· οὕτω καὶ μόνον οὕτω παρέμενεν ὁ Κεραμόπουλος, δηλ. ἐλέω τῶν Δεκεμβριανῶν. Τὸ αὐτὸ ὑπόμνημα ὑπέβαλαν ἐκ νέου ἀργότερον (1945 ἢ 1946) [εἰς τὸ διάστημα 8 Ἀπρ. - 11 Αὐγ. 1945] εἰς τὸν ὑπουργὸν Δ. Μπαλᾶνον ὁ Μηλιάδης καὶ Καρούζος, εἰδοποιήσαντες μάλιστα περὶ τούτου καὶ τὸν Κεραμόπουλον πρὸ τῆς ἐπιδόσεως».

Γιὰ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ὁ Κεραμόπουλος λέγει ὅτι οἱ ἀρχαιολόγοι «κλειστῶν ὄντων τῶν μουσείων συνέταξαν ἐπὶ ἑαμοκρατίας σοβιετικὴν αἴτησιν πρὸς τὸν Ὑπουργόν, δι' ἧς ἐζήτουν τὴν ἐκ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ συμβουλίου ἀπομάκρυνσιν πάντων τῶν μὴ ἐφόρων μελῶν καὶ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, ἀρχαιολόγων καὶ μὴ, ἵνα οἱ ἔφοροι καὶ ἐπιμεληταὶ διευθύνουν τοὺς ἐφόρους καὶ ἐπιμελητάς [--]. Ἀρχηγοὶ τῆς

ἐπαναστατικῆς ταύτης τροπῆς καὶ τῶν καινοφανῶν σκέψεων ἦσαν ὁ Ἐφορος διευθυντὴς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ὁ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου [--]. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἐφορος τῆς Ἀκροπόλεως εἶχεν ἐγκαταλίπει αὐθαίρετως τὴν θέσιν του καὶ ἀπέλθει ὡς βουλευτὴς τῆς Π.Ε.Ε.Α (᾿Ἐθνοσύμβουλας τῆς Ἀθῆνας») εἰς τὰ βουνά, ὁπόθεν μετὰ μῆνας ἐπανελθὼν μετὰ τὸ Ε.Α.Μ. καὶ τὸν ΕΛΑΣ ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του»¹⁰⁸.

Εἶναι φυσικὸν μὲ τὴν ἀπελευθέρωση νὰ ἐκδηλωθεῖ μὲ σφοδρότητα ἡ ἀντίθεση πού ὑπῆρχε στὴ μερίδα πού ἐκπροσωποῦσαν ὁ Καροῦζος καὶ ὁ Μηλιάδης καὶ ἐκείνην τοῦ Κεραμόπουλου, τοῦ Μαρινάτου, Σταυρόπουλου, Μιτσοῦ. Ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίθεση γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὴ μελλοντικὴ πνευματικὴ πορεία τοῦ τόπου γίνεται ὡμὰ πολιτικὴ καὶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1944 καὶ τὸ καθεστῶς τῆς ΕΣΣΔ. Ἀλλωστε ὁ Μηλιάδης εἶχε συλληφθεῖ κατὰ τὰ Δεκεμβριανὰ καὶ εἶχε σταλεῖ στὴν Ἑλ Ντάμπα, στὴν Αἴγυπτο.

Ἡ σύγκρουση μὲ τὸν Ἀντώνιο Κεραμόπουλο. Ἡ παραίτηση.

Ἀπὸ τὰ προηγούμενα φαίνεται μὲ σαφήνεια ὅτι οἱ ἀρχικὰ καλὲς σχέσεις τοῦ Καροῦζου μὲ τὸν Κεραμόπουλο εἶχαν μεταβληθεῖ καὶ τὰ δυσμενῆ αἰσθήματα ἦσαν ἀμοιβαῖα. Ἡ ἀντίθεση μεταξὺ Κεραμόπουλου καὶ Καροῦζου-Μηλιάδου ἔχει τὴ φανερὴ καὶ γνωστὴ αἰτία τῆς πού περιγράφει¹⁰⁹ ὁ Σωκράτης Κουγέας:

«Τί ἐμεσολάβησεν ἐν τῷ μεταξύ [ἀπὸ τὸ 1929 ἕως τὸ 1954], ὥστε ὁ τότε ἐπαινετὴς νὰ γίνεται σήμερον σφοδρὸς κατήγορος τοῦ ἀρχαιολόγου Καρούζου, δὲν θεωρῶ πρέπον νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ. Εἶναι γνωστόν, ὅτι εἰς ταραχώδεις περιστάσεις συμβαίνουν πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐνίοτε ὠθοῦν εἰς ρῆξιν καὶ εἰς ἀδιαλλαξίαν, ὅχι μόνον φίλους, ἀλλὰ καὶ συγγενεῖς, συχνὰ δὲ καὶ μέλη τῆς αὐτῆς οἰκογενείας.

Τὸ βαθύτερον αἷτιον τῆς ρήξεως τῶν μεταξύ Κεραμοπούλου καὶ Καρούζου σχέσεων ὑπῆρξεν ἡ ἐκδηλωθεῖσα ἀντίθεσις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀντιλήψεων κατὰ τὴν ἐπάρατον Κατοχήν, καθ' ἣν ὁ μὲν κ. Κεραμόπουλος, ὁμότιμος ἤδη Καθηγητὴς, ἐδέχθη καὶ διωρίσθη Διευθυντὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Παιδείας, συνεργαζόμενος οὕτω εἰς τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα μὲ τὸν κατακτητὴν, ὁ δὲ κ. Καρούζος ὑπέβαλεν ἑγγράφον αἰτησιν εἰς τὸ ἐν Βερολίνῳ Κεντρικὸν Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον ζητῶν νὰ διαγραφῇ ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ἀντεπιστελλόντων μελῶν αὐτοῦ εἰς ἐνδειξιν διαμαρτυρίας καὶ ἀγανακτήσεως διὰ τὴν Γερμανικὴν βίαν»¹¹⁰.

Ὁ Κεραμόπουλος ἐξ ἄλλου περιβαλλόταν ἀπὸ πρόσωπα τῆς Ὑπηρεσίας ἐχθρικὰ πρὸς τὸν παλιό του Ἐπιμελητὴ (Σταυρόπουλος, Μιτσός). Διευθυντὴς τῆς ὙΔΑΠ (Ὑπηρεσία Διαχειρίσεως Ἀρχαιολογικῶν Πόρων) ἦταν ὁ Σωτ. Πανᾶς, πρῶην καθηγητῆς σὲ ἐμπορικὴ σχολὴ στὴν Κρήτη, εὐνοούμενος τοῦ Ὑπουργείου καὶ κυρίως τοῦ Μαρινάτου, ὁ ὁποῖος μὲ μεταβατικὴ διάταξη νόμου¹¹¹ τὸν μετέταξε στὴ θέσιν ποῦ κατεῖχε. Κατὰ τὸν Κουγέα ὁ Πανᾶς ἦταν μάρτυς τοῦ Μαρινάτου στὴν ὑπόθεση τοῦ διαζυγίου του. Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος διάλεξε, μὲ ἐμπνευση τοῦ Σταυρόπουλου, ὡς πεδίο ἀνάπτυξης τῶν δραστηριοτήτων του τὴν ἐπιστημονικὴ περιουσία τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, τὰ δημοσιεύματά του καὶ τὸ πολύτιμο καὶ ἀναντικατάστατο φωτογραφικὸ ἀρχεῖο του.

Τὸ ἔτος στὸ ὁποῖο διαδραματίζονται τὰ γεγονότα ποῦ θὰ περιγραφοῦν, τὸ 1948, ἦταν ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη βαρὺ καὶ γιὰ μερικοὺς πολὺ βαρὺ. Ὅλες λοιπὸν οἱ ἐνέργειες ποῦ ἔγιναν ἐναντίον τοῦ Καρούζου ἢ στὶς ὁποῖες αὐτὸς ἀντιτάχθηκε, ἔγιναν μὲ ὄρους εὐνοϊκοὺς γιὰ τοὺς ἀντιπάλους του.

Ἡ σύγκρουση τῶν δύο ἀρχαιολόγων ὑπῆρξε σφοδρὴ καὶ εἶναι γνωστὴ σ' ὅλες τὶς λεπτομέρειές της ἀπὸ τὸν ὑπηρεσιακὸ φάκελο τοῦ Καρούζου. Κατὰ τὴ διήγησιν τοῦ ἴδιου¹¹², τὸ κλῆμα τῆς ἔριδας δημιουργεῖται μὲ ἐνέργειες τοῦ Μιτσοῦ ἐναντίον του καὶ συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν λογιστὴ Προϊστάμενο τῆς ὙΔΑΠ, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ ἐγκαταστήσει στὸ Μουσεῖο ἐργαστήρια ἐκμαγεῖων κλπ. Ἀκολούθησαν οἱ ἐνέργειες τοῦ Φ. Σταυρόπουλου, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑπηρεσιακὴ ἀρμοδιότητα ἐπὶ τῆς περιουσίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Λέγει λοιπὸν ὁ Καρούζος ὅτι «κατ' εἰσήγησιν λοιπὸν τοῦ Σταυρόπουλου ὁ κ. Κεραμόπουλος, ὅπως ὠμολόγησεν ὁ ἴδιος, παρεχώρησε κατὰ τὸ παρελθὸν φθινόπωρον, αὐτοβούλως καὶ χωρὶς νὰ ἐρωτήσῃ τὸ Ἀρχ. Συμβούλιον, εἰς τὸν εὐνοούμενόν του Σ. Πανᾶν, πάλιν, ὁλόκληρον τὸ ἐκ 30.000 περίπου πλακῶν φωτογραφικὸν ἀρχεῖον τοῦ Γερμ. Ἰνστιτούτου, καθαρῶς ἐπιστημονικὸν καὶ μοναδικὸν ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τὰς ἑλληνικὰς ἀρχαιότητας, πρὸς ἐμπορικὴν ἐκμετάλλευσιν». Κατὰ εἰσήγησιν πάντοτε τοῦ Σταυρόπουλου, ὁ Κεραμόπουλος ἐγκρίνει τὴν παραχώρηση στὴν ὙΔΑΠ τοῦ ἀποθέματος τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου (σειρὲς τοῦ *AM*, *Attische Mauern* τοῦ W. Wrede, *Tigyns* κ.ἄ.) καὶ γιὰ τὴ διεκπεραίωση τῆς παραδόσεως τῶν δημοσιευμάτων στὴν ὙΔΑΠ ζητεῖται ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλο ἡ βοήθεια τοῦ

Γραμματέως τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Ἰω. Ἰωακείμ. Μετὰ ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ Κεραμόπουλου ὁ Καροῦζος συγκατατέθηκε, παρὰ τὴν ἀρχικὴ ἄρνησή του· μετὰ μερικὲς ἡμέρες ὅμως ἀνακάλεσε τὸν Ἰωακείμ. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Κεραμόπουλου ἐκδηλώθηκε, κατὰ τὸν Καροῦζο, εἴκοσι μέρες ἀργότερα. Τηλεφωνικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τους στίς 16 Φεβρ. 1948, ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ Κεραμόπουλου, κατέληξε σὲ σύγκρουση καὶ ἀνταλλαγὴ φράσεων ποὺ ὁ καθένας τους θεώρησε προσβλητικὲς γιὰ τὸν ἑαυτό του. Τὴν ἴδια ἡμέρα, μὲ ἔγγραφο ποὺ ὑπογράφει ὁ Ὑπουργός, διατάσσεται ὁ Ἰω. Ἰωακείμ νὰ παρουσιαστεῖ στὸ Ὑπουργεῖο γιὰ ὑπηρεσία. Ὁ Καροῦζος ἀμέσως ἀντιδρᾷ καὶ μὲ μακροσκελὴ ἀναφορά (τῆς 16 Φεβρ.) ἐκθέτει στὸ Ὑπουργεῖο τὴν ὅλη ὑπόθεση, δηλαδὴ τὴν ἐνεργὸ ἀνάμιξη τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ὑπηρεσίας στὴ διοίκηση τοῦ Μουσείου. Ὁ Κεραμόπουλος τὴν ἐπομένη, μὲ ἀναφορά του πρὸς τὸν Ὑπουργό, τὸν κατηγορεῖ ὅτι στὸ τηλεφωνικὸ αἴτημά του «ἐξωργίσθη καὶ διὰ καταρρακτώδους ὀργίλης ἀντιλογίας ὑπερβαινούσης πᾶν ὅριον εὐλαβείας καὶ πειθαρχίας ἀντετάχθη καὶ ἠρνήθη πᾶσαν ὑποχώρησιν». Ὁ Καροῦζος στὴν ἀναφορὰ τῆς 21 Ἰουν. 48, ποὺ μνημόνευσα, λέγει ὅτι ὁ Κεραμόπουλος «ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ Ὑπουργείῳ γραφείου του, παρόντος τοῦ Σταυροπούλου καὶ καθ' ὑπαγόρευσιν αὐτοῦ, καλέσας με εἰς τὸ τηλέφωνον μοῦ ἐπετέθη τραχύτατα».

Ὁ Ὑπουργός, βασιζόμενος στὴν ἀναφορὰ τοῦ Διευθυντῆ του καὶ πιεζόμενος ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὸ περιβάλλον του, καλεῖ τὸν Καροῦζο στίς 19 Φεβρ. σὲ ἀπολογία, γιὰτὶ μίλησε στὸν προϊστάμενό του Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων «κατὰ τρόπον ἀντιπειθαρχικόν, ἀνευλαβῆ καὶ ἀνάρμοστον». Πρὶν ὁ Καροῦζος λάβει τὴν κλήση ὑποβάλλει στὴν Ὑπηρεσία, στίς 20 Φεβρ., τὴν παραίτησή του ποὺ ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθμ. 33/18-2-48 ἀναφοράν μου λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω τὴν ἀπὸ τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας παραίτησίν μου. Τὰ ἐν τῇ ἀναφορᾷ ἐκείνῃ ἐκτιθέμενα καταδεικνύουσι ἅπαξ ἔτι, ὅτι ἡ πολλάκις ἐκδηλωθεῖσα ἐχθρότης τοῦ κ. Διευθυντοῦ τῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τοῦ προσώπου μου ἐνετάθη εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε τὸν ἄγει ὄχι μόνον εἰς τὸ νὰ προσβάλλῃ τὸ ἄτομόν μου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ νὰ καταρρακῶνῃ τὸ ἀξίωμα τοῦ Διευθυντοῦ ἰδρύματος οἷον τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναποφεύκτως θὰ βλάψῃ καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ Μουσεῖον. Τὸ καθήκον μου ἔναντι τῆς ἱστορίας τοῦ σεμνοῦ τούτου ἰδρύματος, ἀλλὰ καὶ ἔναντι τοῦ παρελθόντος μου τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ ὑπαλλή-

λικού, μοι ἐπιβάλλει νὰ ὑποβάλω ἀμέσως τὴν παραίτησίν μου, ἡ ὁποία παρακαλῶ νὰ γίνῃ ἀποδεκτή».

Ἡ κλήση σὲ ἀπολογία ἐπιδόθηκε στὶς 25 Φεβρουαρίου· ὁ Καρούζος δὲν ἀπολογήθηκε ἀλλὰ ἔδωσε διευκρινήσεις γιὰ τὴν ὑπόθεση ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ, ἐπιμένοντας στὴν ἀποδοχὴ τῆς παραίτησής του. Στὶς 16 Μαρτίου διαβιβάστηκε ὁ πειθαρχικὸς φάκελος στὸν Ἄνδρ. Παπαγεωργακόπουλο, θεολόγο, Ἐκπαιδ. Σύμβουλο, γιὰ νὰ διενεργήσει ἀνάκριση. Τὸ πόρισμα ὑποβλήθηκε στὶς 19 Μαΐου καὶ μ' αὐτὸ ὁ ἀνακριτὴς χαρακτηρίζει τὴ στάση τοῦ Καρούζου πρὸς τὸν Κεραμόπουλο ὡς «ἐκδηλο ἀπείθεια ὑφισταμένου πρὸς Προϊστάμενον». Στὶς παρατηρήσεις ὁμοῦς λέγει ὅτι «δυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ πιστευτόν, ὅτι μόνη ἀφορμὴ τῆς ὑποβολῆς ὑπὸ τοῦ Χρ. Καρούζου παραιτήσεως ἀπὸ τῆς θέσεώς του ὑπῆρξε ἡ μετὰ τοῦ κ. Ἀντωνίου Κεραμοπούλου καὶ αὐτοῦ ἐκδηλωθεῖσα πρὸ τριμήνου διένεξις [--] μήπως ἐκτὸς τῆς ὡς ἄνω διενέξεως καὶ ἄλλοι λόγοι ὑπάρχουσι, οἵτινες δημιουργοῦσι τὴν μεταξύ των διένεξιν τόσον σοβαράν». Τὴν διένεξιν ὁ Κεραμόπουλος ἀποδίδει σὲ ὑπηρεσιακὰ αἵτια καὶ μόνον σὲ δύο σημεῖα ἀναφορᾶς του, τῆς 6 Μαΐου 1948, πρὸς τὸν Ὑπουργὸ ἐμφανίζει καὶ πολιτικὸς λόγους. Λέγει λοιπὸν ὅτι «εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον καὶ ἐν γνώσει τοῦ ἀδιαθετοῦντος τότε Διευθυντοῦ ἐωρτάσθησαν τὰ "εἰκοσάχρονα" "εἰκοσιπεντάχρονα τοῦ ἐρυθροῦ στρατοῦ" ἢ (καί;) τὰ "τρίχρονα" τοῦ ΕΑΜ καὶ ἐξεφωνήθησαν καὶ λόγοι ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Μουσείου». Στὴν ἴδια ἀναφορὰ ξαναθυμίζει τὸ ὑπόμνημα τῶν μελῶν τοῦ Κλάδου πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Χατζηπέτσο γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κεραμόπουλου ἀπὸ τὴν Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων γιὰ «νὰ κυβερνοῦν οἱ Ἐφοροὶ καὶ οἱ Ἐπιμεληταὶ τοὺς Ἐφόρους καὶ τοὺς Ἐπιμελητὰς κατὰ τὸ σύστημα τῶν σοβιέτ»¹¹³.

Συνήθεις ὑπηρεσιακὲς ὑπαλληλικὲς ἐνέργειες, ὅπως ἡ ὑποβολὴ ὑπομνημάτων στὸν Ὑπουργό, θεωροῦνταν ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλο ἀποπειρες δημιουργίας σοβιέτ. Οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοὶ διατυπώνονταν σοβαρὰ καὶ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ τοὺς ἔλεγαν τοὺς πίστευαν κιόλας. Ὅταν μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1957, ἀπέκτησα ἑμμισθὴ σχέση μὲ τὴν Ὑπηρεσία ὡς ἔκτακτος ὑπάλληλος, διάχυτη ἦταν ἡ γνώμη ὅτι στὴν Ὑπηρεσία κυριαρχοῦσαν οἱ ἀριστεροί, χωρὶς νὰ προδιορίζονται οἱ ἐπιμεμπτες πράξεις τῶν μυθικῶν αὐτῶν προσώπων ποὺ προσωποποιοῦνταν στοὺς Καρούζους καὶ τὸν Μηλιάδη.

Ἡ παραίτηση τοῦ Καρούζου ἔγινε δεκτὴ καὶ αὐτὸς ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία στὶς 12 Ἰουλίου 1948. Μὲ τὸ Βασιλικὸ Διάταγμα τῆς

ἀποδοχῆς τῆς παραίτησης (ὕπογράφηκε στίς 25 Μαΐου καὶ δημοσιεύθηκε στίς 26 Ἰουνίου) τοῦ ἐκφράστηκε ἡ βασιλικὴ εὐαρέσκεια.

Ἡ Ὑπηρεσία τὸ 1948. Ἡ εὐκαιρία γιὰ τὴν ἀλλαγὴ προϋσταμένου τῆς Ὑπηρεσίας μετὰ τὸν πόλεμο ἦταν ἐκείνη τοῦ 1944, ἡ ὁποία χάθηκε μὲ τὴν ἄρνηση τοῦ Καρούζου νὰ δεχτεῖ τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων. Τὸν τότε Ὑπουργὸ Παν. Χατζηπαῖνο ἀκολούθησαν πολλοὶ ἕως τὸ 1948 (Π. Ράλλης, Κ. Ἀμαντος, Δ. Μπαλάνος, Γ. Οἰκονόμος, Ι. Θεοδωρακόπουλος, Γ. Ἀθανασιάδης Νόβας, Γ. Μαῦρος, Κ. Τσαλδάρης, Α. Παπαδημός, Δ. Βουρδουμπᾶς). Ὁ Κεραμόπουλος μπόρεσε νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση του καὶ μαζί του νὰ ἐνισχυθοῦν πρόσωπα ποὺ ζημίωσαν τὴν Ὑπηρεσία. Μόνοι ἀντίπαλοι τοῦ Κεραμόπουλου ἦταν ὁ Καρούζος καὶ ὁ Γιάννης Μηλιάδης. Οἱ ἐλάχιστοι ἄλλοι Ἐφοροὶ καὶ Ἐπιμελητὲς εἶναι πολὺ ἀδύναμοι γιὰ νὰ λάβουν θέση. Ἡ ἀντεπίθεση ἐναντίον τοῦ Κεραμόπουλου ἐκδηλώνεται στίς 20 Ἰουνίου μὲ ἄρθρο σὲ ἐφημερίδα¹¹⁴. Ὁ ἄγνωστος συντάκτης τοῦ ἁρθροῦ (Καρούζος ἢ Μηλιάδης) ζητεῖ ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Δ. Βουρδουμπᾶ ἐξηγήσεις γιὰ τὴν κατάρρευση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, τὰ αἷτια τῶν παραιτήσεων τῶν Διευθυντῶν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ τῶν παλαιότερων παραιτήσεων τῶν Ἐφόρων Καβάλας Γεωργίου Μπακαλάκη καὶ Πατρῶν Λίνου Πολίτη, τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία τοῦ Φώτη Πέτσα καὶ τοῦ Δημ. Πάλλα ἐξ αἰτίας τῶν μέτρων ἐξυγιάνσεως. Ζητεῖ ἀκόμη ἐξηγήσεις γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Κεραμόπουλου στὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων ἐνῶ ἔχει ὑπερβεῖ κάθε θεμιτὸ ὄριο ἡλικίας.

Ἀκολουθοῦν δύο νέα δημοσιεύματα¹¹⁵ καὶ ἄρθρο τοῦ Κων. Τσάτσου¹¹⁶, μὲ τὸ ὁποῖο κατηγορεῖται ἡ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων γιὰ ἀδιανομία καὶ ἀνεπάρκεια. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ δημοσίᾳ τὸ θέμα τῆς παράδοσης τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴν ὙΔΑΠ καὶ ἐπισημαίνεται ὅτι ἀγνοήθηκε ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλο ἡ ἀντίθετη γνώμη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, καὶ καλεῖται ὁ Ὑπουργὸς «νὰ παραμερίσῃ τὴν φιλοφροσύνην καὶ τὴν ἐπιείκειαν ποὺ εἰς ἄλλας περιστάσεις ὀφείλονται εἰς τὴν μεγάλην ἡλικίαν».

Ὁ Ὑπουργὸς Δ. Βουρδουμπᾶς ἀπάντησε¹¹⁷ κατὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κεραμόπουλου, τὶς ὁποῖες υἱοθέτησε πλήρως. Ἀκολούθησε, στὴν ἴδια ἐφημερίδα, ἐκτενέστατη ἀπάντηση ποὺ ὑπέγραφε Ἀρχαιολόγος

[Χ.Κ.], με αποκλειστικό θέμα την τύχη του φωτογραφικού αρχείου του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου¹¹⁸. Σὲ νέο ἄρθρο¹¹⁹ ἐπαναλαμβάνονται οἱ κατηγορίες κατὰ τοῦ Κεραμόπουλου καὶ ἀκολουθοῦν σὲ λίγες μέρες¹²⁰ τὰ βίαια καὶ μακρὰ ἄρθρα τοῦ Καρούζου, 'Ηρωικὸ καὶ ἐμπορικὸ πνεῦμα (63), μετὰ τὰ ὁποῖα κατάγγειλε τὴν ἀπόφαση τῆς Διεύθυνσης 'Αρχαιοτήτων νὰ πουλήσει ἄχρηστα καὶ διπλᾶ ἀρχαῖα. Τὰ ἀκλόνητα ἐπιχειρήματα τοῦ Καρούζου δὲν συνέτισαν τὸν Κεραμόπουλο. 'Ο πλέον ἀκατάλληλος ἄνθρωπος τοῦ περιβάλλοντός του, ὁ Προϊστάμενος τῆς ὙΔΑΠ, ἀναλαμβάνει νὰ ἐξηγήσει¹²¹ τὴν ἐπιχείρηση τῆς πώλησης τῶν ἀρχαίων καὶ συγχρόνως τὴν «ὑπεράσπιση» τῆς 'Υπηρεσίας ἀπὸ τὶς κατηγορίες τοῦ Μηλιάδη καὶ τοῦ Καρούζου. 'Ενδιαφέρον ἔχει σήμερα ἡ περικοπὴ ἡ σχετικὴ μετὰ τὴν πώληση ἀχρήστων ἀρχαίων, ποὺ δικαιώνει τὴν ἀρθρογραφία τοῦ Καρούζου.

«Σχετικῶς μετὰ τὴν πώλησιν τῶν ἀχρήστων ἀρχαίων, δὲν γνωρίζουν ὅτι εἰς τὰς διαφόρους ἀνασκαφὰς ἢ καὶ τυχαίως ἀνευρίσκονται κατὰ χιλιάδες μικρὰ πῆλινα ἀγγεῖα, ἀρύβαλλοι, λύχνοι ἢ ἄλλα ἐντελῶς ἄχρηστα ἀρχαῖα ἅτινα καταστρέφονται ἀποθηκευμένα ἢ μεταφερόμενα, ἐνῶ ἦτο δυνατόν ἐκ τῆς πωλήσεώς των νὰ εἰσπράττωνται ἱκανὰ χρηματικὰ ποσὰ ὑπὲρ τῶν Μουσείων; Γνωρίζουν ἀκόμη ὅτι περὶ τῆς ἀχρηστίας τῶν ἀρχαίων θὰ ἐγνωμοδοτεῖ τὸ 'Αρχαιολογικὸν Συμβούλιον. Αὐτό, ἐνῶ θὰ προσεκόμιζε ἔσοδα εἰς τὴν 'Αρχ. 'Υπηρεσίαν θὰ ἐπληττε συγχρόνως τὴν ἀρχαιοκαπηλίαν, ἥτις ἐματαιώσε εἰς τὸ παρελθὸν τὰς ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου προσπάθειάς τῆς ὑπηρεσίας. Οὕτω ὁ κ. Χ. Καρούζος γίνεται ἤδη προστάτης τῆς.

'Ακόμη ὅτι τὰ ἄχρηστα αὐτὰ ἀρχαῖα διευκολύνουν τὴν πώλησιν καὶ χρησίμων ὑπὸ διαφόρων κακοήθων ἐμπόρων καὶ ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη θὰ γίνῃ πολὺ καλύτερα ἀπ' αὐτὸ τοῦτο τὸ Κράτος, ὅπως γίνεται εἰς τὴν Κύπρον, τὴν Αἴγυπτον καὶ ἄλλαχοῦ. Καὶ πάλιν γνωρίζουν τὴν ἀλήθειαν καὶ ἐκ προθέσεως τὴν διαστρέφουν».

Τὰ ὡμὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Πανᾶ (διατηρήθηκε στὴ θέση του ἕως τὸ 1960), τὰ ὁποῖα ἦσαν γνωστὰ βέβαια στὸν Κεραμόπουλο καὶ τὸν κύκλο του, δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε ἡ πρόθεσις τῆς πώλησης τῶν ἀρχαίων τὴν ὁποία ὑπεστήριζαν ἐκεῖνοι ποὺ περιέβαλλαν τὸν γηραιὸ Διευθυντή.

'Η σύγκρουσις μετὰξὺ Καρούζου καὶ Κεραμόπουλου φαινομενικῶς ἔχει ὡς αἰτία τὴ διαφωνία τοὺς πάνω σὲ ἀσήμαντο ὑπηρεσιακὸ θέμα. Τὰ πραγματικὰ αἷτια ἦσαν πολιτικά, ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς δύο, καὶ ἐπιστημονικά.

Τὰ ἐπιστημονικὰ αἵτια ἦσαν ἡ ἐκποίηση τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ κυρίως ἡ παρ' ὀλίγον διάλυση τοῦ φωτογραφικοῦ τοῦ ἀρχείου. Ὑπῆρξε εὐτύχημα τότε γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἡ παρουσία τοῦ Καρούζου καὶ ἡ ἰσχυρὴ του ἀντίδραση. Ἴσως τὸ ἀρχεῖο νὰ σωζόταν, ἔστω μὲ τὶς ἀναπόφευκτες ζημιές καὶ ἐλλείψεις, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι θὰ συνέβαινε ἔτσι· τὸ πιθανώτερο εἶναι πῶς τὸ ἀρχεῖο αὐτό, ἄχρηστο ἐντελῶς ἀπὸ ἐμπορικὴ ἄποψη ἀκόμη καὶ σήμερα, θὰ καταστρεφόταν κατὰ μεγάλο μέρος ἢ θὰ σκορπιζόταν.

Ὁ Γιάννης Μηλιάδης κατὰ τὴν Κατοχή. Κύριο στοιχεῖο τοῦ ἀριστερισμοῦ τῆς Ὑπηρεσίας, κατὰ τὸν Κεραμόπουλο καὶ τὸ περιβάλλον του, ἦταν ἡ στάση τοῦ Γιάννη Μηλιάδη κατὰ τὴν Κατοχή. Ὁ Μηλιάδης ἦταν τότε Ἐφορος τῆς Α' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Ἀκρόπολη, Ἀθήνα, Ἀττικὴ) καὶ ἡ στάση του ἀπέναντι στὶς ἀρχές Κατοχῆς ἦταν δυναμικὴ ἔως ἐνοχλητικὴ. Στὶς ἀρχές τοῦ 1944 ἐγκατέλειπε τὴν Ὑπηρεσία καὶ ἀνέβηκε στὸ βουνὸ ὡς Ἐθνοσύμβουλος τῆς Κυβερνήσεως τῆς ΠΕΕΑ (Πολιτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης), ἡ ὁποία σχηματίστηκε στὶς 10 Μαρτίου 1944 καὶ ἀνασχηματίστηκε στὶς 18 Ἀπριλίου μὲ Πρόεδρο τὸν Ἀλέξανδρο Σβῶλο. Κοντὰ τῆς εἶχε ἡ Κυβέρνηση τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν 250 ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Αὐτοὶ εἶχαν ἐκλεγεῖ σὲ ἐκλογές¹²² ποὺ ἔγιναν σ' ὁλόκληρὴ τὴν Ἑλλάδα στὶς ἀρχές Μαΐου 1944. Μέλος τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου ἦταν ἀκόμη ὁ Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δημ. Πάλλας.

Ὁ Ὑπουργὸς Δ. Βουρδουμπᾶς σὲ ἐπιστολὴ του¹²³ χαρακτήρισε τὸν Γιάννη Μηλιάδη ὡς κομμουνιστὴ, εἰς βάρος τοῦ ὁποίου εἶχε σχηματιστεῖ φάκελος. Γιὰ ἐνίσχυση τοῦ ἰσχυρισμοῦ του δημοσίευσε ἀναφορὰ τοῦ Μηλιάδη, τῆς 24 Ὀκτωβρίου 1944, τὴν ἐξῆς: «Γυρίζοντας ἀπὸ τὴν Ἐλεύθερη Ἑλλάδα ὅπου εἶχα τὴν τιμὴν νὰ ἀντιπροσωπεύσω τὸν Λαὸν τῶν Ἀθηνῶν σὰν αἰρετὸς Ἐθνικὸς Σύμβουλος καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα καὶ τὸν σχηματισμὸν τῆς ἐνιαίας κυβέρνησης τῆς χώρας, λαβαίνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω ὅτι ἀναλαβαίνω ἀπὸ σήμερα καὶ πάλι τὰ καθήκοντα σὰν Διευθυντῆς τῆς Ἀκρόπολης τῆς Ἀθήνας».

Ὁ Μηλιάδης παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία στὶς 8 Αὐγούστου 1947 καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς παραίτησης δημοσιεύτηκε στὶς 2 Νοεμβρίου. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βουρδουμπᾶ ἀπαντᾷ τὴν ἐπομένῃ¹²⁴ καὶ ἀρνεῖται

ὅτι εἶναι ἢ ὅτι ὑπῆρξε ποτὲ κομμουνιστής: «οὔτε εἶμαι οὔτε ὑπῆρξα ποτὲ κομμουνιστής, οὔτε εἰς τὰ Δεκεμβριανὰ εἶχα τὴν παραμικρὰν ἀνάμιξιν». Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ὑπουργὸς ἦταν τὸ προπέτασμα πίσω ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρυβόταν ὁ Κεραμόπουλος, τὸν ρωτάει: «Ὑπάρχει μήπως κανεὶς φάκελος δι' ἐκείνους οἵτινες ὥργωναν μὲ τὸ αὐτοκίνητον τοῦ Ἰταλοῦ Λαουρέντσι [τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κατὰ τὴν Κατοχὴ] τὴν ὑπαιθρον δῆθεν δι' ὑπηρεσίαν, πράγματι δὲ διὰ νὰ ἀνταλλάσσουν, μέσω τῶν φυλάκων ἀρχαιοτήτων, τὰ προϊόντα τῶν ἀγροτῶν μὲ τὸ κρατικὸν κινίνον ποὺ εἶχαν στὴ βαλίτσα τους;».

Ὁ Μηλιάδης¹²⁵ ἐννοεῖ τὸν Κεραμόπουλο, τοῦ ὁποῖου μαρτυροῦνται μετακινήσεις μὲ γερμανικὰ καὶ ἰταλικά στρατιωτικὰ αὐτοκίνητα, καθὼς καὶ ξεναγήσεις ἀπὸ αὐτὸν γερμανικῶν στρατιωτικῶν τμημάτων.

Ἡ Ρόδος. Ἀγαθὸ ἀποτέλεσμα τῆς παραίτησης τοῦ Καρούζου ἦταν ἡ σύνταξη τοῦ ὁδηγοῦ *Ρόδος* (65). Τὸ θέμα τῆς ροδιακῆς πλαστικῆς τὸν ἀπασχολοῦσε ἀπὸ παλιὰ καὶ στὴ Ρόδο εἶχε πάει γιὰ μελέτη στὸν Μεσοπόλεμο. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του ἔξω ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία (1948-1949) ἔμεινε στὴ Ρόδο γιὰ ἀρκετὰ μακρὸ διάστημα καὶ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκεῖ νέας μελέτης του ἦταν ὁ ὁδηγός, ποὺ ἀποτελεῖ εἰσαγωγὴ στὴ ροδιακὴ τέχνη καὶ ὠραία περιγραφὴ τῆς μεσαιωνικῆς πόλης καὶ τῶν λειψάνων της. Στὰ Δωδεκάνησα Ἐφορος ἦταν τότε ὁ Ἰωάννης Δ. Κοντῆς¹²⁶, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ συζητήσει θέματα ὀργάνωσης τῆς Ὑπηρεσίας. Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἡ γνωριμία αὕτὴ θὰ γίνει στενὸς σύνδεσμος.

ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Ἐπάνοδος στὴν Ὑπηρεσία. Πιθανῶς γιὰ λόγους ἀντιπολιτευτικοὺς ὁ Καροῦζος ὑπέβαλε στὸν Ὑπουργὸ Παιδείας (30 Αὐγ. 1948) ἀναφορά μὲ τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται τοὺς νόμους περὶ ὀρίου ἡλικίας τῶν ὑπαλλήλων· ζητεῖ νὰ ἀπολυθεῖ ὁ Κεραμόπουλος καὶ νὰ γίνουν οἱ ἀναγκαῖες ἐνέργειες γιὰ τὴν πλήρωση τῆς θέσης τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων. Καταλήγει λέγοντας ὅτι «ἔχω τὰ οὐσιαστικὰ καὶ τυπικὰ προσόντα, ἵνα διορισθῶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Διευθυντοῦ εἰς περίπτωσιν πληρώσεως ταύτης».

Στις 16 Φεβρουαρίου 1949 ὁ νέος Ὑπουργὸς Παιδείας Κων. Τσάτσος, φίλος τοῦ Καρούζου, ἀπευθύνεται πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο (εἶχε ἀρμοδιότητες καὶ Ὑπηρεσιακοῦ Συμβουλίου) καὶ ἐρωτᾷ «ἐπὶ τῆς σκοπιμότητος τῆς ἐπανόδου τοῦ παραιτηθέντος Ἀρχαιολόγου καὶ Διευθυντοῦ τοῦ ἡδὴ ὑπὸ ἀνασυγκρότησιν Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Πρωτευούσης κ. Καρούζου». Στις 22 Φεβρ. ὁ Καροῦζος ὑποβάλλει στὸν Ὑπουργὸ αἴτηση λέγοντας ὅτι «λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ θέσω εἰς τὴν διάθεσιν ὑμῶν τὰς ὑπηρεσίας μου καὶ νὰ παρακαλέσω, ὅπως ἐπαναδιορισθῶ εἰς τὴν Διεύθυνσιν τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου, ἐξ ἧς ἀπεχώρησα παραιτηθεὶς κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος».

Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο (Ι. Κυβέλος, Α. Ὁρλάνδος, Γ. Οἰκονόμος, Γ. Σωτηρίου, Σ. Μαρινάτος, Γ. Πάντζαρης, Κ. Πάγκαλος, Ν. Κοτζιάς, Ι. Παπαδημητρίου) δύο μέρες μετὰ τὸ αἶτημα τοῦ Ὑπουργοῦ ἀποφαίνεται ὁμοφώνως «ὅτι εἶναι σκόπιμον νὰ ἐπανέλθῃ οὗτος [ὁ Χ.Κ.] εἰς τὴν θέσιν του. Κατὰ τὴν διεξαχθεῖσαν συζήτησιν παρετηρήθη ὅτι ὁ κ. Καροῦζος ἐσπευσμένως παρητήθη ἐκ τῆς ὑπηρεσίας».

Γιὰ νὰ γίνῃ ὁ ἀναδιορισμὸς ἀπαραίτητο ἦταν πλέον πιστοποιητικὸ νομιμοφροσύνης. Τὸ ἀρμόδιο συμβούλιο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀναφέρει στὸ πρακτικὸ του τῆς 19 Ἀπρ. 1949, τὶς πληροφορίες ἀνωνύμων μαρτύρων σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Καροῦζος 1) κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατοχῆς ἐξεφώνησε λόγο ὑπὲρ τοῦ ΕΑΜ, 2) ὅτι ἐφιλοξένησε στὸ Μουσεῖο τὴν Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωάνναν Κωνσταντίνου «συλληφθεῖσαν κατὰ τὸ κίνημα, ἀπολυθεῖσαν ὅμως μετὰ τινος ἡμέρας», 3) ὅτι ἐφιλοξένησε [στὸ Μουσεῖο προφανῶς] κατόπιν τηλεφωνικῆς διαταγῆς τοῦ Ἀντ. Κεραμοπούλου «τὸν υἱὸν τοῦ φύλακος Μυκηνῶν Τσετσέκου,

καταζητούμενον τότε δι' έαμικήν δρᾶσιν κατὰ τὴν κατοχήν», 4) «Ότι ἠνέχθη ὑπὸ τινων ὑφισταμένων του ὑπαλλήλων ἐν τῷ Μουσείῳ Έαμικήν δρᾶσιν». Τὸ Συμβούλιο τὸν χαρακτήρισε ὡς νομιμόφρονα κατὰ τὶς διατάξεις τοῦ Α. Ν. 516/1948, διότι «ἡ περίοδος τῆς Κατοχῆς δὲν τίθεται ὑπὸ ἔρευναν καὶ ἐξέτασιν διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τινος ὡς νομιμόφρονος».

Τῆς γνωματεύσεως τοῦ Συμβουλίου Νομιμοφροσύνης προηγήθηκε δῆλωση γραπτὴ τοῦ Καρούζου «συμφώνως ἄρθρῳ 4, παρ. 3, ΑΝ 516/1948», μὲ τὴν ὁποία ἔπρεπε ἐκεῖνος ποὺ τὴν ἔκαμε νὰ ὁμολογήσει τὴν τυχὸν ἀνάμιξή του σὲ ἀριστερὲς καὶ κομμουνιστικὰς ὁργανώσεις καὶ νὰ ἀποκηρύξει ρητῶς τὸν κομμουνισμό. Ἴσως ἦταν ἡ πρώτη καὶ ἡ μόνη αὐτοῦ τοῦ εἴδους ποὺ εἶχε ὑπογράψει.

Ὁ ἀναδιорισμὸς ἔγινε μὲ ΒΔ τῆς 9 Μαΐου καὶ ἡ ὀρκομωσία ἐνώπιον τοῦ Κ. Τσάτσου στὶς 16 Μαΐου. Ὁ Κεραμόπουλος εἶχε παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, τὴν ὁποία τότε διηύθυνε ὁ Α. Ὁρλάνδος.

Τὸ πρόβλημα τῶν ἀνασκαφῶν. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὁ Καρούζος εἶχε ἐκδηλώσει τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸν τρόπο ποὺ γίνονταν καὶ δημοσιεύονταν οἱ ἀνασκαφὰς τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Στὴν κριτικὴ του τῶν περιεχομένων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1934/35 (33) λέει ξεκάθαρα τὴ δυσμενῆ γνώμη ποὺ ἔχει γιὰ τὶς δημοσιεύσεις τῶν ἐλληνικῶν ἀνασκαφῶν: «κάνουν ἀνασκαφὰς βέβαια οἱ Ἑλληνες ἀρχαιολόγοι, μά, ἐπειδὴ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὰς αὐτὲς λείπει τὸ ἀρχικὸ νόημα, οἱ Ἑλληνες κατάντησαν νὰ μὴ δημοσιεύουν παρὰ ἀντίγραφα ἀπὸ τὸ πρόχειρο ἡμερολόγιό τους».

Τὴ γνώμη του αὐτὴ δὲν ἄλλαξε. Στὶς 17 Δεκεμβρίου 1952 χρονολογεῖται μακρὰ ἔκθεσή του πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο γιὰ τὸ πρόβλημα —ποὺ ἀποτελοῦσαν τότε— οἱ ἐλληνικὲς ἀνασκαφὰς. Θεωροῦσε σχεδὸν ὅλες τὶς ἐλληνικὲς ἀνασκαφὰς ὡς μέσον ἐκ μέρους τῶν ἀνασκαφῶν ἀπόδειξης ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος. Δὲν ἐξαιροῦσε ἀπὸ τὴν ἐναντίον τῶν πολυπραγμόνων ἀνασκαφῶν κατηγορία καὶ τὸν ἑαυτό του, διότι δὲν εἶχε δημοσιεύσει δύο ἀνασκαφὰς του, τῆς Σουβάλας καὶ τῆς Νάξου, θεωροῦσε ὅμως «ὅτι εἶναι ὑπὲρ αὐτοῦ τὸ ὅτι συναισθανόμενος τὸ ἀνεκπλήρωτον χρέος του δὲν ἐζήτησε νὰ ἐνεργήσῃ καὶ ἄλλας ἀνασκαφὰς» (73). Ὁ Καρούζος προχωρεῖ καὶ σὲ ὑποδείξεις καὶ προτάσεις γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ κακοῦ, ποὺ δὲν τὶς ἔλαβε κανεὶς ὑπ' ὄψη, οὔτε τὸ 1952 οὔτε τὸ 1992, ὅταν δημοσιεύτηκε ἡ ἔκθεσή του¹²⁷.

Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οἱ ἀρχαιολόγοι καλύπτουν μὲ τὶς πολλὰς καὶ ποικίλεις ἀνασκαφὰς τὴν ἀδυναμία τους σὲ ἄλλους τομεῖς καὶ ὅτι κατορθώνουν, προσφέροντας ὕλη στίς ἐφημερίδες, τὰ περιοδικὰ καὶ τὴν τηλεόραση, νὰ κερδίσουν μιὰν ἐφήμερη φήμη. Πρῶτος πού ἐφήρμοσε τὴ μέθοδο αὐτὴ στὴν Ἑλλάδα ἦταν ὁ Σλήμαν μὲ τὴν ἐκτεταμένη δημοσιότητα πού ἔδωσε στὰ εὐρήματά του. Ἐπειτα ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες ἐπαναλήφθηκε τὸ φαινόμενο μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β' τῶν Μυκηνῶν, τῶν χαλκῶν ἀγαλμάτων τοῦ Πειραιῶς, τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Θήρας καὶ σὲ βαθμὸ ὑπερβολῆς μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Βεργίνας, ὅπου ὁ ἀνασκαφέας βρέθηκε παγιδευμένος ἀπὸ πολιτικὰς καὶ ἄλλες δυνάμεις.

Ἄν τὸ κακὸ σταματοῦσε στίς ἀνασκαφὰς πού μνημονεύτηκαν καὶ οἱ ὁποῖες προβλήθηκαν κατὰ τρόπο ἀντιεπισημονικό, ἡ ζημία δὲν θὰ ἦταν πολὺ μεγάλη. Σήμερα ὅλοι οἱ ἀρχαιολόγοι διαθέτουν μιὰ ἐφημερίδα, ἓνα περιοδικὸ καὶ ἓνα σταθμὸ τηλεοράσεως (ἀκόμη καὶ οἱ λατόμεοι, οἱ θησαυροθῆρες καὶ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι), μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων προβάλλουν ἀσήμαντες ἀνασκαφὰς πού δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἐρμηνεύσουν ἢ στίς ὁποῖες δίνουν ἐρμηνεῖς μεγέθους Βεργίνας. Ἄν ὁ Σλήμαν πίστεψε ὅτι βρῆκε τὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονος, σήμερα δὴμαρχοι βρίσκουν τὸν τάφο τοῦ Ὀδυσσεύς. Ὁ σφαλερὸς δρόμος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας, πού εἶχε διαπιστώσει ἀπὸ τὸ 1952 ὁ Καροῦζος, ὁδήγησε τὰ πράγματα στὸ σημερινὸ ἀδιέξοδο τῶν ἀνασκαφῶν «χωρὶς ἀρχικὸ νόημα».

Οἱ ἐκθέσεις ἀρχαίων στὸ Ἐξωτερικό. Ὁ Καροῦζος ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἀντίθετος σὲ κάθε αἴτημα ἀποστολῆς ἀρχαίων στὸ Ἐξωτερικὸ γιὰ ἔκθεση σὲ ξένα Μουσεῖα, οὐσιαστικὰ γιὰ ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευση. Μετὰ τὸν πόλεμο ὑπῆρξαν αἰτήματα ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴν Αὐστραλία κατευθεῖαν πρὸς αὐτὸν γιὰ τὴν ὀργάνωση ἐκθέσεων οἱ ὁποῖες, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς προβολῆς τῆς Ἑλλάδας στὸ Ἐξωτερικὸ, θὰ τόνωναν τὰ ἀναιμικὰ ξένα Μουσεῖα, κάτι πού ἄρχισε νὰ γίνεται καὶ στὴν Ἑλλάδα¹²⁸. Διοργανώνονται ἐκθέσεις μὲ ἀρχαῖα τῶν κρατικῶν Μουσείων καὶ ὁ ὀργανωτὴς προσφέρει τὸ ταψί¹²⁹, δηλαδὴ τὸ κτήριό του.

Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἦταν ὁ πρῶτος, τότε, πού δεχόταν τὰ αἰτήματα τῶν ξένων. Ὁ ἴδιος διηγεῖται (72) ὅτι ἤδη τὸ 1950 ὁ Dietrich von Bothmer εἶχε ἔλθει στὴν Ἑλλάδα «μὲ μακρὸν

κατάλογον τῶν ἐλληνικῶν ἀριστουργημάτων καὶ μετὰ τὴν πρότασιν μεταφορᾶς των καὶ ἐκθέσεώς των εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν Μουσεῖον». Ὁ Καροῦζος ἀρνήθηκε τὸν δανεισμό καὶ ἡ ἀπόπειρα τῶν Ἀμερικανῶν δὲν τελεσφόρησε.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1955 ὁ πρεσβευτὴς μας στὴν Αὐστραλία Δημ. Λάμπρος διεβίβασε στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν πρόταση νὰ γίνῃ στὴ Μελβούρνη ἐκθεσὴ ἀρχαίων μας, μετὰ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐκεῖ Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 1956. Τόνιζε ὅτι ἡ ἴδια πρόταση εἶχε γίνῃ ἀπὸ τοὺς Αὐστραλοὺς κατευθεῖαν στὸν Καροῦζο καὶ εἶχε συναντήσῃ τὴν ἀπόλυτη ἀρνήσῃ του. Χρειαζόταν λοιπὸν νὰ μεταπειστῇ. Ὁ πρεσβευτὴς νόμιζε ὅτι τὸ θέμα «ἡδύνατο, ἐν ἀνάγκῃ, νὰ τεθῇ ὑπ' ὄψιν τοῦ Στρατάρχου-Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως». Κατὰ τὴ συζήτηση στὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο ὁ Καροῦζος ἀρνήθηκε νὰ συγκατατεθεῖ στὴν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος τῶν Αὐστραλῶν, ὑπενθυμίζοντας συγχρόνως ὅτι ὁ Ἰω. Παπαδημητρίου καὶ ὁ Σπ. Μαρινάτος εἶχαν ταχθεῖ, μετὰ δηλώσεις καὶ συνεντεύξεις σὲ ἐφημερίδες, ὑπὲρ τῆς διοργάνωσης ἐκθέσεων στὸ Ἐξωτερικὸ μετὰ ἀρχαῖα ποὺ βρίσκονταν στὴν Ἑλλάδα, στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὁ πρῶτος, στὴν Ὀλλανδία ὁ δεύτερος. Καὶ τὸ 1963 ποὺ δημιουργήθηκε θέμα ἀποστολῆς ἀρχαίων στίς ΗΠΑ ὁ Καροῦζος σφοδρὰ ἀντιτάχθηκε, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, καὶ ἡ ἐκθεσὴ δὲν ἔγινε¹³⁰.

Ἦθος ἀνθρώπων δαίμων. Ὁ τίτλος τῆς μελέτης τούτης, ἀφιερωμένης στὸν Ἀλέξανδρο Δελμοῦζο (76), εἶναι λόγοι τοῦ Ἡράκλειτου¹³¹ ποὺ μᾶς σώθηκαν ὡς σπάραγμα: «μοῖρα γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ὁ χαραχτήρας του»¹³². Ὁ Καροῦζος ξαναγυρίζει στὰ γεγονότα τοῦ 1927, τὴ διάσπαση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, τὴν προσχώρησίν του στίς ἀπόψεις τοῦ Γληνοῦ. Ὁμολογεῖ ὅτι «συμπαθοῦσε τὴν κριτικὴ ποὺ ἔκαναν οἱ “προοδευτικοὶ” στίς “συντηρητικὰς”, ὅπως τὶς ὀνόμαζαν, γνώμες καὶ προτάσεις τοῦ Δελμούζου, ποὺ ἐπέμενε νὰ ἀπομακρύνει ὁ Ὀμιλος τὴν πολιτικὴ ἀπὸ μέσα του».

Μιλώντας γιὰ τὸν Δελμοῦζο μιλάει γιὰ τὸν ἑαυτό του. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγραφε τὸ σύντομο κείμενο ἐτοιμαζόταν γιὰ τὴν Ἀκαδημία καὶ τὸν περίμεναν νέες περιπέτειες. Ἀλλὰ, μᾶς λέει, «πιστεῖται στὴν ἀλήθεια τοῦ λόγου τοῦ Ἡράκλειτου, ὅτι μοῖρα γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ὁ χαραχτήρας του καὶ ἡ μοῖρα, φυσικά, δὲν γερνάει (μόνο ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ξέρομε ποιὸς εἶναι ὁ ἀληθινὸς χαραχτήρας τοῦ καθενὸς κ'

ἔτσι βρίσκομε πολλές φορές ἀναπάντεχη μιὰ μεταβολή πού δὲν εἶναι μεταβολή)».

Ὑποψήφιος Ἀκαδημαϊκός. Ὁ ἀναδιορισμὸς τοῦ Καρούζου στὴν Ὑπηρεσία ἔθεσε σὲ κίνηση ἐναντίον του μηχανισμὸ σχηματισμοῦ φακέλου στὴν Ἀσφάλεια. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Πιστοποιητικὸ Κοινωνικῶν Φρονημάτων του, τότε γιὰ πρώτη φορὰ ἔγινε συλλογὴ πληροφοριῶν γι' αὐτόν, οἱ ὁποῖες ἀρχειοθετήθηκαν. Ἡ ὑποψηφιότητα στὴν Ἀκαδημία θὰ εἶναι νέα περιπέτεια. Δύο χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γ. Οἰκονόμου (21 Ἰουν. 1951) προκηρύχτηκε (23 Μαρτίου καὶ 9 Ἰουνίου 1953) ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πλήρωση ἔδρας Ἀρχαιολογίας. Ὑποψήφιοι ἦσαν ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος, ὁ Χρῆστος Καρούζος καὶ ὁ Ἀνδρέας Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός¹³³. Οἱ δυὸ παλαιοὶ ἐχθροὶ βρέθηκαν ἀντιμέτωποι νὰ διεκδικοῦν τὴν ἀνώτερη πνευματικὴ διάκριση στὴν Ἑλλάδα. Ἡ σφοδρότητα τῶν ἀντιθέσεων σὲ τέτοιες περιπτώσεις εἶναι μεγάλη καὶ ὁ πόλεμος γίνεται σὲ κύκλους φιλικούς ἢ μὲ τίς ἐφημερίδες. Κάποιοι λόγοι τοῦ Καρούζου ἔθιξαν τὸν Μαρινάτο. Ἡ αἰτία πού προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ Καρούζου ἦταν ἄρθρο τῆς Ἑστίας ἐναντίον του. Θεωρώντας ὅτι συντάκτης ἢ ὑποβολεὺς ἦταν ὁ Μαρινάτος, τοῦ τὸ εἶπε ξεκάθαρα καὶ ἔντονα, κατὰ τὴ συνήθειά του. Ὁ ἀντίπαλός του, τηρώντας τοὺς κανόνες τῆς δεοντολογίας, σπεύδει (9 Δεκ. 1953) νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τοῦτο τὸ γράμμα:

«Φίλε Κύριε Καρούζο, Ἐν σχέσει πρὸς τὴν χθεσινὴν σου ἀνακοίνωσιν πρὸς ἐμέ, μοῦ φαίνεται τώρα καθαρώτερα, ὅτι ἴσως νὰ ὑπενόεις συμμετοχὴν ἰδικήν μου εἰς τὸ προχθεσινὸν ἄρθρον τῆς Ἑστίας, τὸ ὁποῖον ἀκόμη καὶ τώρα δὲν τὸ ἔχω ἶδει.

Δι' αὐτό, καὶ διότι δυνατόν νὰ ἐπαναληφθοῦν καὶ ἄλλα ὅμοια πράγματα, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ σοῦ δηλώσω μὲ τὸν κατηγορηματικώτερον τρόπον, ὅτι ὅχι μόνον εἶμαι ἀπολύτως ξένος πρὸς αὐτά, ἀλλ' ὅτι καὶ μὲ δυσαρεστεῖ πᾶσα δημοσία συζήτησις περὶ τῶν τῆς Ἀκαδημίας, διότι ἀπλούστατα ἔχω νὰ χάσω ἐξ αὐτῆς. Νομίζω, ὅτι ἡ ἄμιλλά μας ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὴ, διὰ νὰ δικαιώσῃ τὸν ἓνα μετὰξὺ μας. Οὔτε θὰ ἐπεθύμουν, ἂν τυχὸν ἐξέλθω νικητὴς ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀγῶνα, νὰ δώσω ὅπλα εἰς τοὺς φοβεροὺς ἀνθρώπους πού σὲ ὑποστηρίζουν, νὰ εἰποῦν ὅτι ὁ ἀγὼν διεξήχθη ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ὅχι ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου.

Διότι, δυστυχῶς, ὅσα ὑπώπτευσα, μετεβλήθησαν εἰς πραγματικότητα. Ἐχω τὴν ἐπίσημον βεβαίωσιν ἀπὸ ἐπίσημον πρόσωπον τῆς

Ἀκαδημίας, ὅτι κυκλοφοροῦν εἰς βάρος μου ὅλα ἐκεῖνα τὰ οἰκεῖα εἰς μερικοὺς ἀνθρώπους τεχνάσματα, τὰ ὅποια μὲ θίγουν ὡς ἄνθρωπον. Καὶ ἀπὸ τυχαίας συζητήσεις μαθάνω ὅτι πρόσωπα, τὰ ὅποια δὲν μὲ γνωρίζουν καὶ ἐξ ὀψεως, ἐκφράζονται μὲ τόσον ἐμπαθῇ λύσσαν ἐναντίον μου, ὥστε ἡ ὀργανωμένη προπαγάνδα εἶναι φανερά. Δι' αὐτὸ λοιπὸν τονίζω καὶ πάλιν, ὅτι οὐδεμίαν ἔχω εἶδῃσιν ἀπὸ τὰ συμβαίνοντα τοῦ δημοσιεύματος καὶ τῶν τυχόν ἄλλων, δύνασαι δὲ νὰ χρησιμοποιήσῃς τὴν παροῦσαν. Καὶ τὸ πρόσωπον ποῦ μοῦ ἀνέφερες φαίνεται νὰ εἶναι ξένον πρὸς τὸ δημοσίευμα. Μοῦ εἶπαν ἀπλῶς, ὅτι ἡ διεύθυνσις τῆς ἐφημερίδος «γνωρίζει τὰ πάντα». Μὲ ἐκτίμησιν. Σπ. Μαρινᾶτος».

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Καρούζου (12 Δεκ. 1953), ἐπίσης στὸν ἐνικό, δείχνει τὴν ὀργὴν ποὺ τὸν κατέχει. Γιὰ μιὰ ἀκόμῃ φορὰ ὁ Μ. βρίσκεται μπροστὰ του, ἐμπόδιο καὶ διώκτης:

«Φίλε κ. Μαρινᾶτε, Ἀπαντῶν εἰς τὴν ἀπὸ 9 τρ. μ. ἐπιστολὴν σου θέλω νὰ σὲ πληροφορήσω, ὅτι οὐδὲν «ὕπενόουν», ἀλλὰ τὰ εἶπα ὅλα καθαρά: ὅτι δηλ. ἄγνωσθ μὲν τὸν συντάκτην τοῦ ἄρθρου ἐκείνου, εἶναι ὅμως φανερόν ὅτι ἐγγράφη ἢ ὑπεκινήθη ἀπὸ πρόσωπα τὰ ὅποια γνωρίζεις καὶ περὶ τῶν ὁποίων γνωρίζεις πῶς ἐνεργοῦν καὶ πῶς θὰ ἐνεργήσουν· καὶ πρὸ δύο μηνῶν μὲ προειδοποίησες περὶ τούτου (προφορικῶς «ἀλλὰ πόσον καιρὸ θὰ μπορῶ νὰ τοὺς συγκρατῶ;») καὶ ἐν τῇ προσφάτῳ ἐπιστολῇ σου ἡ ἀπειλητικὴ προειδοποίησις εἶναι σαφὴς («δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθοῦν καὶ ἄλλα ὅμοια πράγματα», καὶ «ἡ ἐφημερίς γνωρίζει τὰ πάντα»). Ἡ ἐπιστολή σου, νομίζω, προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἐκ τῶν προτέρων ἓνα ἠθικὸν «ἄλλοθι» γιὰ σένα, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι ἀστοχεῖ τοῦ σκοποῦ της· διότι ὑπεύθυνος εἶναι κανεὶς ὅχι μόνον δι' ὅσα ὁ ἴδιος κάνει, ἀλλὰ καὶ δι' ὅσα παραλείπει νὰ κάνει. Μέσα διὰ νὰ ἐνεργήσῃς ὅ,τι πρέπει (συμφώνως δέ, ὅπως λέγεις, πρὸς τὴν πεποίθησίν σου καὶ τὴν ἐπιθυμίαν σου) ἔχεις πολλὰ καὶ παντοειδῆ καὶ ἀποτελεσματικὰ, ἡ δὲ παράλειψις ἀποτελεῖ ἐπίσης θετικὴν πρᾶξιν. Σοῦ εἶπα ὅτι καὶ εἰς τὸ παρελθὸν ἔγιναν ἀντικείμενον ἐχθρικῶν ἐνεργειῶν σου, καθὼς καὶ ἡ σύζυγός μου (αὐτὴ μάλιστα μέχρις ἐξοντώσεως, διὰ εἰδικῆς διατάξεως τοῦ νόμου σου). Τὰ σημερινὰ συνεπῶς δὲν ἀποτελοῦν τίποτε νέον, ὅπως δὲν ἀποτελεῖ τίποτε νέον καὶ ἡ ἰδική μου στάσις, ἡ ὁποία ὑπῆρξε πάντοτε στάσις πνευματικοῦ ἐργάτου, ἀπαθῆς, οὐδέποτε ἐκτραπεῖσα εἰς πρᾶξιν ἐναντίον σου. Καὶ σήμερον δὲν ἀποβάλλω τὴν ἀπάθειαν οὔτε ἐπὶ τῇ ἀπειλῇ, ὅτι ἡ ἐφημερίς γνωρίζει τὰ πάντα», ἀφοῦ δὲν ἔχω τίποτε τὸ ὅποιον νὰ μὴ θέλω νὰ εἶναι γνωστὸν εἰς οἰονδήποτε.

‘Αφ’ ἐτέρου θὰ ὁμολογήσης, ὅτι προδίδει ἔλλειψιν ψυχραιμίας ἀπὸ μέρους σου καὶ ἀτελῇ αἴσθησιν τῆς πραγματικότητος, ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ἀνθρώπων ποὺ μὲ ὑποστηρίζουν ὡς «φοβερῶν ἀνθρώπων». Οἱ ἄνθρωποι αὗτοι μπορεῖ μὲν νὰ ἔκαμαν τὸ ἐγκλημα (ὅπως θὰ πιστεύης) ὅτι μὲ ἐκτιμοῦν, μπορῶ ὅμως νὰ σὲ βεβαιώσω ὑπευθύνως καὶ 100%, ὅτι οὐδέποτε ἐξέτρεψαν ἢ θὰ ἐκτρέψουν τὴν προσπάθειάν των ἔξω τῆς περιοχῆς τοῦ πνεύματος —μακάρι νὰ μπορούσες νὰ ἰσχυρισθῇς καὶ σὺ τὸ ἴδιον διὰ τοὺς ἰδικούς σου (διότι ὅσα μὲν κατηγορεῖς τῶν φίλων μου εἶναι σπερμολογίαι διαψευδόμεναι ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ ἐκ τῶν κειμένων, τῶν δὲ μεθόδων τῶν φίλων σου ὑπάρχουν ἀδιάψευστα ἔγγραφα καὶ ἔντυποι ἀποδείξεις). Ὁ τοιοῦτος ὑπὸ σοῦ χαρακτηρισμὸς ἐκείνων ποὺ μὲ ἐκτιμοῦν, ὡς «φοβερῶν ἀνθρώπων», μοῦ δίδει τὸ δικαίωμα νὰ προβῶ καὶ ἐγὼ εἰς χαρακτηρισμὸν τῶν ἰδικῶν σου· κρατῶ ὅμως καὶ πάλιν τὴν ἀπάθειάν μου καὶ δὲν παρασύρομαι ἀπὸ τὸ ἰδικόν σου προηγούμενον. Τὴν παροῦσαν μου δύνασαι ἐπίσης νὰ χρησιμοποιοῦσης. Χρόνια πολλὰ γιὰ τὴν γιορτὴ σου, Μὲ ἐκτίμησιν, Χρῆστος Καροῦζος».

Στὴν εἰσήγησιν τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Ἀκαδημίας ὁ Καροῦζος προτάθηκε ὡς πρῶτος ὑποψήφιος κατὰ σειρὰν ἀπὸ τὴν τάξιν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν. Ἡ ἀντίδρασις τῶν ἀντιπάλων στὴν Ἀκαδημία, Κεραμόπουλου καὶ τοῦ παλιοῦ του καθηγητῆ Νικ. Ἐξαρχόπουλου, ἐκδηλώθηκε ἔντονα στὶς συνεδρίες τῆς Ἀκαδημίας (4, 11, 18, καὶ 22 Φεβρ. 1954), ἐντονώτερα ὅμως δημοσίᾳ μὲ μακρότατο τρίστηλο ἄρθρο στὴν *Ἑστία* τῆς 19 Μαρτίου 1954, μὲ τὸν τίτλον «Ἄς ζητήσουμε τὸν φάκελλον!». Τὸ ἄρθρο, δριμὺ καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ τρόπου διατύπωσής του ἄδικο, εἶναι, κατὰ τὸ ἀστυνομικὸ ὕφος τῆς ἐποχῆς, ἀνάπτυξη τῶν πληροφοριῶν ποὺ περιεῖχε τὸ πρακτικὸ τοῦ Συμβουλίου Νομιμοφροσύνης τῆς 19 Ἀπριλίου 1949, τὶς ὁποῖες ὅμως τὸ Συμβούλιο αὐτὸ δὲν εἶχε λάβει ὑπ’ ὄψιν του γιὰ τὴν κρίσιν του, ἐπεὶδὴ ἀφοροῦσαν πραγματικὰ ἢ ψευδῇ γεγονότα ποὺ εἶχαν γίνει κατὰ τὴν Κατοχή. Ἡ *Ἑστία* καταφέρεται ἐναντίον ὅλων ὅσοι ὑπεστήριξαν τὸν Καροῦζο, ἀποδίδοντας καὶ σ’ αὐτοὺς τὴν ἰδιότητα τοῦ ἀριστεροῦ:

«Οἱ ὁκτῶ ἐαμῖται τῆς Τάξεως, ὅμως, οἱ ὁποῖοι ψηφίζουν πάντοτε ὡς εἷς ἄνθρωπος ὅταν ἡ Ἀκαδημία ἔχη νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς, ἐπρόβαλαν τὴν ὑποψηφιότητα ἐνὸς ἄλλου μετρίου ἀρχαιολόγου, μηδέποτε διενεργήσαντος ἀνασκαφᾶς, ἀλλὰ ὑποστηριζομένου ζωηρῶς ὑπὸ τῆς κλίικας τῶν δημοτικιστῶν καὶ ἐαμιτῶν, ποὺ κατέχουν καὶ σήμερον ἀκόμη τὰς πλέον ἐπικαίρους

κρατικὰς θέσεις, καί, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ὁποίων, ἐπετράπη ἀπὸ ἐτῶν καὶ αὐτὸ τὸ πρωτοφανές: ὁ ἀριστερὸς ἀρχαιολόγος νὰ διευθύνῃ [--] μετὰ τῆς συζύγου του —δημοσίας, ἐπίσης, ὑπαλλήλου— τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀκόμη, 10 ὁλόκληρα ἔτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, λειτουργεῖ ὑποτυπωδῶς μὲ ὀλίγας αἰθούσας καὶ ἐλάχιστα ἐκθέματα, κατὰ τρόπον προκαλοῦντα τὴν δικαίαν ἀγανάκτησιν τῶν ξένων τουριστῶν.

Ἐννοεῖται, ὅτι, κατὰ τὴν συζήτησιν τῆς δευτέρας ταύτης ὑποψηφιότητος, πολλοὶ ἐκ τῶν καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου, γνωρίζοντες τὰ τῆς ἐαμικῆς δράσεως τοῦ ὑποψηφίου ἐπέστησαν τὴν προσοχὴν τῶν συναδέλφων των ἐπ' αὐτῆς: τόσον ὅμως οἱ 8 ἀριστεροὶ καὶ ἕτεροι 5-6 παρασυρθέντες ὑπ' αὐτῶν, ἰσχυρίσθησαν ὅτι αὐταὶ εἶναι «συκοφανταίαι» ἢ ὑπερβολαί.

Τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ Καρούζου ἀνέλαβε κυρίως ὁ Σωκράτης Κουγέας¹³⁴, «ὁ ἐπὶ κεφαλῇς τῶν ἀριστερῶν» τῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὴν Ἑστίαν, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τρεῖς φορές τὴν Γενικὴ Ἀσφάλεια καὶ συναντήθηκε μὲ τὸν Διευθυντὴ τῆς Θεοδ. Ρακιντζῆ. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν, καθὼς καὶ τῶν ἐγγράφων διαβημάτων τοῦ Καρούζου πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Ἑσωτερικῶν καὶ κατόπιν πρὸς τὸν Ἀρχηγὸ τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων, ἦταν τὸ ἐξαιρετικὰ δυσμενὲς ἔγγραφο τῆς Ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν, τῆς 25 Φεβρουαρίου, μὲ τὸ ὁποῖο δείχτηκε ὅτι ὁ φάκελος τοῦ ὑποψηφίου ἀκαδημαϊκοῦ πλουτίστηκε ἐπὶ πλέον μὲ τὴ μνεῖα καὶ τὴν ἀνάλυσιν τῶν δημοσιευμάτων του στὴν Ἀναγέννησιν (8, 9), τίς σχέσεις του μὲ τὸν Γληνὸ καὶ τὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὁμιλο, καὶ μὲ νέα στοιχεῖα τῆς δράσεως του στὸ Μουσεῖο κατὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὴν εὐθὺς μετὰ περίοδον (διαδηλώσεις ποὺ ὁργανώθηκαν στὸ Μουσεῖο, κομμουνιστικὰ σύμβολα, εὔνοια πρὸς τοὺς [ἀριστεροὺς] ζωγράφους Α. Κοντόπουλο καὶ Α. Παπαηλιόπουλο, φιλοξενία τοῦ ἐαμίτη γιοῦ τοῦ φύλακα Μυκηνῶν Τσετσέκου). Δὲν ἔλειψε καὶ ἡ κατηγορία ὅτι καὶ τότε, τὸ 1954, συνεργαζόταν μὲ ὁμάδα διανοουμένων «ρεπόντων εἰς τὸν φιλοκομμουνισμόν», δηλαδὴ μὲ τοὺς ὁμιλητὰς στὸ Ἀθήναιον. Δὲν παραξενεύει ὅτι ἡ Ἀσφάλεια δὲν μνημονεύει τὴ μελέτη γιὰ τὸν Σοφιστὴ τοῦ Γληνοῦ (58). Τὸ περίεργον θὰ ἦταν τὸ ἀντίθετον.

Ἡ πολεμικὴ ποὺ ἔγινε, χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς, εἶχε πρόσκαιρον ἀποτέλεσμα. Ἡ ψηφοφορία τῆς 7 Μαρτίου 1954 ὑπῆρξε ἄκαρπη ἀλλὰ ἡ συστηματικὴ πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Καρούζου συνεχίστηκε ἐντονώτερη. Παρὰ τὸ ἔγγραφο τῆς Ἀσφαλείας πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν, τοῦ Φε-

βρουαρίου 1954, καὶ τὴν ἄγωνα ψηφοφορία τῆς 7 Μαρτίου, ὁ Θεόδωρος Ρακιντζῆς, Διευθυντὴς Ἀσφαλείας, στέλνει στὴν Ἀκαδημία καὶ νέο ἔγγραφο, τῆς 14 Ἰουλίου 1954. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὑπάρχει στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Ὁ Κουγέας εἶχε φροντίσει νὰ κάμει ἀντίγραφο¹³⁵, τὸ ὁποῖο παραθέτω γιὰ τὸ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζει, ἱστορικὸ, πολιτικὸ καὶ κοινωνικόν:

«Ἀθῆναι 14 Ἰουλίου 1954. Πρὸς τὸ ὑφυπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Ὑπηρεσίαν Συντονισμοῦ. Θέμα: περὶ τοῦ Χρ. Καρούζου. Εἰς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀρ. 58432/12-4-54 ὑμετέρας διαταγῆς, δι' ἧς μοὶ διεβιβάσθησαν 1) Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν καὶ ἕτερον πρὸς τὸ Ὑπ. Ἑσωτερικῶν. 2) Πρακτικὸν Συμβουλίου Νομιμοφροσύνης. 3) Ἀνακοίνωσις τοῦ τότε Ὑπουργοῦ Βουρδουμπᾶ. 4) Ἀντίγραφον ἐγγράφου καταθέσεως πρὸς τὴν Σύγκλητον τῆς Ἀκαδημίας τοῦ καθηγητοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Σ. Κουγέα, λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρωμεν τὰ κάτωθι:

Πρὸ ἐξαμήνου περίπου μὲ ἐπεσκέφθη ὁ Ἀντιπρόεδρος [τῆς Ἀκαδημίας] κ. Σ. Κουγέας ζητῶν πληροφορίας [--]. Ἐξετάσας τὸν φάκελον εἶδον ὅτι «οὐδὲν εἰς βάρος του» καὶ τοῦτο ἀνεκοίνωσα εἰς τὸν κ. Κουγέα.

Μετά τινας ἡμέρας κατὰ τὴν συνεδρίασιν ἐπιτροπῆς ἐξ Ὑπουργῶν καὶ ἐκπροσώπων διαφόρων Ὑπουργείων ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Τύπου, συζητούμενων θεμάτων ἐκκαθαρίσεως ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν, ἐλέγχθη ὑπὸ τινος τῶν συνέδρων «τώρα θέλουν νὰ κάμουν Ἀκαδημαϊκὸν τὸν Καρούζον». Τοῦτο μοὶ ἔκαμεν ἐντύπωσιν, δι' ὃ καὶ τὴν ἐπομένην διέταξα τὸν ἀρμόδιον ἀξιωματικὸν τῆς Ἀσφαλείας Παπασπυρόπουλον Κωνστ. νὰ προβῇ εἰς ἐμπεριστατωμένην ἔρευναν πρὸς διαπίστωσιν τῶν πραγματικῶν φρονημάτων καὶ τῆς ἐν γένει διαγωγῆς τοῦ Καρούζου Χρήστου, ἐξ ἧς προέκυψαν τὰ ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 19702/185073 ἀπὸ 25-2-54 ἐγγράφῳ πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν.

Κατόπιν τοῦ διαβιβασθέντος ἡμῖν διὰ τῆς ὑπ' ἀρ. 58432 τῆς 12-4-54 ὑμετέρας διαταγῆς ὑπομνήματος ἐνηργήθη ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας νεωτέρα ἔρευνα, ἐξ ἧς προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ Καρούζος Χρήστος ἀπὸ 1916-28 ἦτο μέλος τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου ὑπὸ τὸν Γληνὸν καὶ κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἐπηρεάζετο πλήρως ὑπὸ τῶν Μαρξιστικῶν ἰδεῶν [τὰ περὶ διαφωνίας εἰς τὸν Ἐκπαιδευτικὸν Ὁμιλὸν μεταξὺ Γληνοῦ καὶ Δελμούζου καὶ τὰ τῆς πρὸς τὸν Γληνὸν ἐντάξεως τοῦ Χ.Κ. καὶ τὰ περὶ τῶν εἰς τὴν Ἀναγέννησιν δημοσιευμάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν τὸν Χ.Κ. ἐπηρεαζό-

μενον από Μαρξιστικές ιδέας]. Κατά τὸ ἔτος 1928 μετέβη εἰς Γερμανίαν ὅπου ἔμεινε μέχρι τοῦ 1931 καὶ ὑπηρετήσας εἰς Μύκονον καὶ Θήβας· ὑπηρετεῖ καὶ διαμένει ἀπὸ τοῦ 1940 ἐνταῦθα.

Ἐκ τῆς ἐνεργηθείσης ἐρεῦνης δὲν προέκυψαν στοιχεῖα ἐνεργοῦ ἀναμίξεως του κατὰ τὴν κατοχὴν εἰς ἐαμικὴν ὀργάνωσιν, εἶναι ὅμως γνωστὸν ὅτι εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἀνεπτύχθη ζωηρὰ ἐαμικὴ κίνησις [ἀναφέρονται αἱ συγκεντρώσεις ἐαμιτῶν, ἀνάρτησις πινακίδων κλπ.] ἀλλὰ εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου συγκέντρωσις πολλῶν ὑπαλλήλων ἐκ διαφόρων Ὑπουργείων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἀναμεμιγμένοι εἰς τὸ ΕΑΜ. Ὁ Καροῦζος Χρῆστος εἰς τὸ ἀπὸ 24-6-54 ὑπόμνημά του δὲν ἀμφισβητεῖ τοῦτο, πλὴν ἰσχυρίζεται ὅτι ταῦτα ἐγένοντο ὅχι τῇ συγκαταθέσει αὐτοῦ [ἀναφέρονται ζωγραφήματα κομμουνιστικῶν συμβόλων κλπ.] καὶ ὅτι οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ συγκρατήσῃ τοὺς ὑπαλλήλους.

Ὡς πρὸς τὴν κατηγορίαν περὶ ἀντεθνικῆς ὁμιλίας ὁ ἴδιος ἰσχυρίζεται, ὅτι ὠμίλησε κατὰ τὴν ἐθνικὴν ἑορτὴν περὶ τοῦ Ἑθνικοῦ Ὑμνου. Λόγω παρελεύσεως χρόνου δὲν ἐξηκριβώθη εἰς ποίαν ἑορτὴν ὠμίλησε καὶ ποῖον περιεχόμενον εἶχεν ἡ ὁμιλία του. Ἀπὸ τῆς καταστολῆς τοῦ Δεκεμβριανοῦ κινήματος δὲν διεπιστώθη κομμουνιστικὴ τις ἐκδήλωσις του, πλὴν παρεσχέθη ἡμῖν πληροφορία ὅτι ἐντὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ὑπέθαλψε τὸν γνωστὸν καὶ ἐκτελεσθέντα κατόπιν κομμουνιστὴν Τσετσέκον. Ὁ Καροῦζος Χρῆστος ἰσχυρίζεται, ὅτι τὸν Τσετσέκον ἐδέχθη διὰ διαταγῆς τοῦ τότε Διευθυντοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καθηγητοῦ Κεραμοπούλου, ἀλλ' ὁ Κεραμόπουλος ἐρωτηθεὶς ἐδήλωσεν ὅτι ἠγνόει τότε καὶ τὴν ὑπαρξιν υἱοῦ Τσετσέκου.

Ὁ Καροῦζος Χρῆστος δὲν ἐψήφισε¹³⁶ κατὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 31-3-46 [ἐκτίθεται ἡ δικαιολογία τοῦ Καρούζου ὅτι μεταβαίνων νὰ ψηφίσῃ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα, ὅπου ἦτο ὑποψήφιος ὁ γαμβρὸς του Κρεμέζης, ἡμποδίσθη ἀπαγορευθείσης τῆς κυκλοφορίας αὐτοκινήτων].

Τυχάνει μέλος τοῦ «Ἀθηναίου» [λέγεται εἰς τί ἀσχολεῖται τὸ «Ἀθηναῖον» ἀλλὰ προστίθεται] τούτου τὸ ἰδεολογικὸν περιεχόμενον δὲν ἔχει ἡ Ὑπηρεσία μας τὴν εὐχέρειαν νὰ ἐρευνήσῃ [ἀναφέρεται τὸ ἐν τῇ «Παιδείᾳ» (Ἰούν. 1953) δημοσιευθὲν ἄρθρον τοῦ Χ.Κ., ὅπου ἀναγνωρίζεται, ὅτι ὁ Δελμοῦζος εἶχε τότε δίκαιον καὶ τὸ ἐγγράφον καταλήγει:]

Ἐν συμπεράσματι ἐκ τῆς ἐνεργηθείσης ἐρεῦνης προέκυψεν ὅτι ὁ

Καροῦζος Χρήστος δὲν ἐμφορεῖται σήμερον ὑπὸ κομμουνιστικῶν φρονημάτων καὶ ὅτι αἱ διατυπωθεῖσαι τὸ 1927 εἰς τὴν Ἀναγέννησιν ἰδέαι του δὲν ἀπηχοῦν τὰς σημερινὰς του ἀντιλήψεις, ἀλλὰ φέρεται σήμερον πιστεύων, ὅτι ἦτο ὑπερβολικὴ ἢ ὑπὸ τοῦ Μάρξ τοποθέτησις τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως ἐπὶ οἰκονομικῶν καὶ ὕλικῶν βάσεων καὶ ὅτι εἰς ἐλάχιστον μόνον ποσοστὸν ὁ οἰκονομικὸς παράγων μετέχει εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ τὸ αὐτό, ἂν ὅχι μεγαλύτερον ποσοστὸν ἐπιδρῶν ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἐθνολογικοὶ καὶ ἄλλοι παράγοντες. Οὗτος τυγχάνει δημοτικιστὴς καὶ πιστεύει ὅτι ἔχει ἐθνικὴν σημασίαν ἡ δημοτικὴ γλῶσσα. Τὸ φιλομαρξιστικὸν παρελθόν του, ἡ ἀκαθόριστος κατοχικὴ του διαγωγὴ, ἡ δημοτικὴ γλῶσσα τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῖ, ἡ μετακινηματικὴ ἐπιφυλακτικότης του ἔναντι τῆς πολιτικῆς τοῦ Κ.Κ.Ε. καὶ τῆς ἀνταρσίας, ἔναντι τῆς ὁποίας δὲν ἔλαβε δημοσίως σαφῆ θέσιν, ἡ κατὰ τὸ 1946 δημοσίευσίς εἰς τὸ κομμουνιστικὸν περιοδικὸν «Ἐλεύθερα Γράμματα» συνεντεύξεώς του, ἔστω καὶ οὐχὶ πολιτικοῦ περιεχομένου, εὐλόγως ἐδημιούργησεν τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν, ὅτι οὗτος ἐξηκολούθει νὰ ἐπηρεάζεται ὑπὸ φιλοκομμουνιστικῶν ἀρχῶν. Ἐπὶ τούτοις ἀναφέρομεν, ὅτι δὲν ἀποτελεῖ δέσμευσιν εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν καὶ διὰ πᾶσαν ἄλλην ὁμοειδῆ Ὑπηρεσίαν τοιαύτην, ἡ ἀναζήτησις στοιχείων, ἔστω καὶ τὸ 1954, ὅταν πρόκειται περὶ προσώπου τὸ ὁποῖον ἐκθέτει ὑποψηφιότητα Ἀκαδημαϊκοῦ, ἐφ' ὅσον διὰ τὸν διορισμὸν τούτου διατυποῦνται ἐν ἐπισήμῳ συνεδριάσει Ἐπιτροπῆς ὑπαινιγμοὶ ἀναφερόμενοι εἰς τὴν νομιμοφροσύνην του. Ὁ Διευθυντής, Θεόδωρος Ρακιντζῆς».

Στις 24 Φεβρ. 1955 προκηρύχτηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία ἡ πλήρωση δύο ἐδρῶν Ἀρχαιολογίας. Στις 12 Μαΐου ἐκλέχτηκε ὁ Μαρινάτος καὶ ἔπειτα ἀπὸ μία βδομάδα, στίς 19 Μαΐου 1955, ἐκλέχτηκε ὁ Καροῦζος. Παρὰ τὸ ὅτι δὲν τοῦ ἔγινε ἐπίσημη ὑποδοχὴ στὴν Ἀκαδημία, τὸ ἀπέφυγε σκόπιμα, οἱ ὁμιλίες ποὺ ἔκαμε στίς συνεδριάσεις της (84, 89, 100, 105) ἀνήκουν στὰ ὠριμότερα καὶ ὠραιότερα κείμενά του.

Σὲ ἐπίσημη ἀναφορά του (αὐτὴν τὴν ὁποία μνημονεύει ὁ Ρακιντζῆς πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Ἐσωτερικῶν) ὁ Καροῦζος δὲν ἀρνήθηκε τίς σχέσεις του μὲ τὸν Γληνὸ, τίς ὁποῖες περιγράφει σύντομα: «ἀνῆκον ἀπὸ τοῦ 1916 εἰς τὸν Ἐκπ. Ὅμιλον. Ὅτε κατὰ τὸ 1926/27 ὁ Γληνός, ὁ ὁποῖος τότε δὲν ἦτο κομμουνιστής, ὑπεστήριξεν εἰς μακρὰς συζητήσεις, ὅτι ὁ Ὅμιλος δὲν θὰ ἐπετύγχανε οὔτε τὸν ἐκπαιδευτικὸν σκοπὸν του ἂν δὲν ἔδιδεν εἰς τὴν διαφωτιστικὴν του δρᾶσιν εὐρύτερον

περιεχόμενον (χωρίς όμως και να υποστηρίζη κομμουνιστικήν πολιτικήν), ἐτάχθην πράγματι με τὸ μέρος του και ἔμεινα εἰς τὸν "Ὀμιλον καὶ ἀφοῦ ἀκόμη οἱ ἀντιφρονοῦντες ἀπεχώρησαν».

Τὸ κριτήριον ἐκλογῆς στὴν ᾿Ακαδημία. Ὁ Καροῦζος ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ πλέον δραστήρια μέλη τῆς ᾿Ακαδημίας καὶ εἶναι πολὺ σημαντικό τὸ ἔργο ποὺ ἔκαμε ἐκεῖ. Στὰ κατάλοιπά του σώζονται εἰσηγήσεις του γιὰ ὑποψήφιους ᾿Ακαδημαϊκοὺς, ποὺ ἀποτελοῦν συστηματικὰς κριτικὰς μελέτες. Οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου ὅμως, με τοὺς ὁποίους τόσες ἀντιθέσεις τὸν χωρίζαν, δὲν τὸν ἄφησαν οὔτε ἐκεῖ ἤσυχο. Στὴν εἰσηγήσῃ του γιὰ τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ (συνυποψήφιος ὁ Ν. Τωμαδάκης), με σαφήνεια ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του¹³⁷ γιὰ τὴν καθηγητικὴ αὐθεντία:

«Ἡ ᾿Ακαδημία δὲν ἐνομοθετήθη ὡς ἔσχατος σταθμὸς τῆς πανεπιστημιακῆς σταδιοδρομίας, ἀλλ' ἀντιθέτως, ἀφοῦ συνέστη διὰ τὴν ἐπιβράβευσιν πάσης ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος, πρέπει προφρόνως νὰ ἐξετάζη τὰς περιπτώσεις ἐκείνας τῶν ἐπιστημόνων ὅσοι διὰ ποικίλους λόγους ἐθεώρησαν χρήσιμον νὰ μὴ τραπῶσι πρὸς τὴν ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίαν καί, κατὰ συνέπειαν, δὲν ἡυμοίρησαν τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐπιβραβεύσεως τῆς ὁποίας τυχὸν δικαιοῦνται. Πάντως, καὶ ἂν δὲν ἔχουν οὕτω τὰ πράγματα, κατ' οὐδὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι τυγχάνουν προβαδίσματος εἰς τὰς κρίσεις μας οἱ ἐκ τῶν ἀνωτάτων σχολῶν προερχόμενοι ὑποψήφιοι: μόνη ἡ ἐπὶ τῶν προσώπων γνώμη ἔχει νὰ βαρύνῃ ἐν προκειμένῳ. Τοιαύτη εἶναι ἡ ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς ᾿Ακαδημίας παράδοσις».

Ἀπορία προκαλεῖ ἴσως τὸ ὅτι ἐπεζήτησε νὰ γίνῃ μέλος τῆς ᾿Ακαδημίας, ἰδρύματος συντηρητικοῦ καὶ ἐχθρικοῦ πρὸς αὐτόν. Φιλικό του πρόσωπο μοῦ διευκρίνησε ὅτι ὁ Καροῦζος πίστευε στὴ θεωρίαν «τῶν ρωγμῶν», ὅτι ἕναν ἀντιδραστικὸ ὀργανισμό μπορεῖς νὰ τὸν ἀλλάξεις ὄντας μέσα σ' αὐτόν καὶ ὅχι φωνάζοντας ἀπ' ἔξω. Αὐτὴ ἡ θεωρία ἰσχύει σὲ μικρὸ βαθμό. Ἐὰν δὲν ἀλλάξουν ἐντελῶς τὰ πρόσωπα δὲν ἀλλάζουν καὶ τὰ πράγματα. Ὁ Καροῦζος ἔδειξε ὅτι ἡ παρουσία του καὶ ἡ δράση του μποροῦσε νὰ ὁμορφύνῃ τὴν ᾿Ακαδημία, ὅχι ὅμως καὶ νὰ τὴν ἀλλάξῃ κατὰ τὶς ἰδέες του, κάτι τὸ ἀδύνατον ἄλλωστε.

Τὰ μαθήματα στὸ ᾿Αθήναιον. Τὸ 1946, καλοκαίρι, ὁργανώθηκαν ἀπὸ ἀνθρώπους τῆς ᾿Αθήνας, ἐπιστήμονες καὶ καλλιτέχνες, ἐλεύθερα μαθήματα γιὰ τὴ λογοτεχνία, τὴ φιλοσοφία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη,

σὲ κτίριο τοῦ Κολλεγίου Ἀθηνῶν, στὴν ὁδὸ Ἀκαδημίας 40, ἀπὸ τὸν σύλλογο Ἀθηναίων. Ἀπὸ τὸν Νοέμβριο γίνονταν τακτικὰ μαθήματα τὶς βραδυνὲς ὥρες. Πρῶτοι ὁμιλητὲς ἦσαν ὁ Εὐάγγελος Παπανοῦτσος, ὁ Θρασύβουλος Σταύρου, ὁ Κωνσταντῖνος Θ. Δημαρᾶς, ὁ Λῆνος Πολίτης, ὁ Σωκράτης Καραντινός, ὁ Μιχάλης Σακελλαρίου καὶ ὁ Μανόλης Χατζηδάκης.

Στὸ Ἀθηναίων ἐδίδαξε ὁ Καροῦζος ἀπὸ τὸ 1947 ἕως τὸ 1957 καὶ τὰ μαθήματά του κάλυψαν τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ τέχνη, τὴν ἐρμηνεία τῶν κυριωτέρων ἔργων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τὸν Παρθενῶνα ὡς μνημεῖο τῆς τέχνης, τὸν Φειδία ὡς κορύφωμα τῆς κλασικῆς τέχνης, τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης ἀπὸ τὸ 1100 ἕως τὸ 30 π.Χ., καὶ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν τέχνη στὴν προϊστορικὴ Ἑλλάδα.

Ἀναλυτικὰ ἡ διδασκαλία του ἔγινε κατὰ τούτῃ τῇ σειρά: 1 (1947), *Γεωμετρικὴ, Ἀνατολίζουσα, Δαιδαλικὴ περίοδος*. 2 (1947/48), *Ἱστορία τῆς μορφῆς στὴν Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ* (περίπου 610-550 π.Χ.). 3 (1948), *Ἡ Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ* (περίπου 550-490 π.Χ.). 4 (1949), *Φειδίας*. 5 (1950), *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*. 6 (1950/51), *Δελφοί*. 7 (1951/52), *Ὁ Παρθενῶν ὡς μνημεῖο τῆς τέχνης*. 8 (1953/54), *Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης* (ἱστορικὸ διάγραμμα, 1100-30 π.Χ.). 9 (1954/55), *Πολιτισμὸς καὶ τέχνη στὴν προϊστορικὴ Ἑλλάδα Α΄*. 10 (1955), *Πολιτισμὸς καὶ τέχνη στὴν προϊστορικὴ Ἑλλάδα Β΄*. Ἀπὸ τὸ 1956 ἕως τὸ 1959 δίδασκε, σὲ ἐπανάληψη, θέματα παλαιότερων ἐτῶν.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ μαθήματα αὐτὰ δημοσιεύτηκαν ὅσο ζοῦσε (Δελφοί, Παρθενῶν) καὶ ἄλλα μετὰ τὸ θάνατό του. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τους εἶναι ἀδημοσίευτο. Ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ πὼς ἡ σειρά τους ἀποτελεῖ πλήρη ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης καὶ ὅτι τὰ διέπει ἄλλο, διάφορο, πνεῦμα ἀπὸ τὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις τοῦ καιροῦ του καὶ τοῦ καιροῦ μας.

Στὰ χρόνια αὐτὰ ποὺ ἐκδηλώνεται ἡ συστηματικὴ διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Καρούζου, δέχτηκε ἀπὸ τὸ δάσκαλό του στὴ Γερμανία τὴν πρόταση νὰ γίνει καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου. Κατὰ τὴ διήγηση τοῦ Hans Walter, τὸ 1956 ὁ Buschor, ὁμότιμος πλέον καθηγητὴς, πρότεινε στὸν Καρούζο νὰ τὸν διαδεχθεῖ στὸ Πανεπιστήμιο. Ὁ Walter, Assistant τότε τοῦ Γερμανοῦ καθηγητῆ, τὸν ἄκουσε νὰ μιᾷ μὲ θαυμασμὸ γιὰ τὸν παλιό του μαθητὴ, τὸν ὁποῖο θεωροῦσε ὡς

τὸν πλέον κατάλληλο γιὰ τὴν ἔδρα. Ὁ Καροῦζος, ἔχοντας νὰ τελειώ-
σει τὴν ἔκθεση στὸ Μουσεῖο, ἀρνήθηκε.

Τὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο κατὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Ὅταν ὁ Καροῦζος ἔγινε Διευθυντὴς τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, παρέλαβε ἓνα κτίριο ποὺ δὲν ἀνῆκε στὴν οὐσία στὴν Ὑπηρεσία, ἄδριο ἀπὸ ἀρχαῖα. Μὲ τὴν ἀπόκρυψη τοῦ 1940/41, τὸ ἄδειασμα τῶν προθηκῶν καὶ τὸ ξήλωμα τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὰ βάρθρα τοὺς ἔγιναν ἀμέτρητες ζημιές στὰ ἐπιπλά τοῦ Μουσείου. Ἡ ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαίων σὲ λάκκους ποὺ ἀνοίχτηκαν μέσα στὶς αἰθουσες δημιούργησε καταστάσεις ποὺ δύσκολα μποροῦσαν νὰ ἐπανορθωθοῦν.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς τὸ ἄδριο Μουσεῖο χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στέγαση πολλῶν Δημοσίων Ὑπηρεσιῶν. Ἀλλες ἦσαν νέες, δημιουργημένες ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου, ἄλλες παλαιές, ἄστεγες ἐξ αἰτίας τῶν Γερμανῶν. Διατηρῶ ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς πολυκοσμίας καὶ τῆς κίνησης ποὺ εἶχα παρατηρήσει σὲ μιὰ ἐπίσκεψή μου στὸ Μουσεῖο γιὰ λόγους ἐπισιτιστικoὺς κατὰ τὸ 1944, εἰκόνα ἀθλιότητος ποὺ βρισκόταν σὲ ἀρμονία μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ περιφέρονταν ἐκεῖ μέσα. Εἶδαμε ἤδη ὅτι τὸ 1945 ὁ Καροῦζος εἶχε ὑποβάλει τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία ἐξ αἰτίας τῆς κατοχῆς τοῦ Μουσείου ἀπὸ ξένες Ὑπηρεσίες, ποὺ εἶχαν βρεῖ στέγη ἐκεῖ διωγμένες ἀπὸ τὰ οἰκήματα ποὺ στεγάζονταν.

Στὴν παλιὰ πτέρυγα τοῦ Μουσείου, δεξιὰ ἀπὸ τὰ προπύλαια, εἶχε ἐγκατασταθεῖ τὸ Κεντρικὸ Ταχυδρομεῖο καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἴδιου κτιρίου, ὅπου ἕως τὸν πόλεμο ἦσαν ἐκτεθειμένες ἡ μυκηναϊκὴ καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ συλλογή, κατεῖχε ἡ Κρατικὴ Ὀρχήστρα. Στὸ παλιὸ κτίριο πάντοτε στεγαζόταν καὶ ἡ Ὑγειονομικὴ Ὑπηρεσία ποὺ φρόντιζε καὶ ἐπέβλεπε γυναῖκες γιὰ τυχὸν μεταδοτικὰ ἀσθένειες.

Τὸ ὑπόγειο πρὸς τὴν ὁδὸ Μπουμπουλίνας τῆς νέας πτέρυγας εἶχε μετατραπεῖ σὲ καταφύγιο γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς γειτονιάς. Ἡ νέα πτέρυγα εἶχε τελειώσει μόλις πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ δὲν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἔκθεση ἀρχαίων. Σ' αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ Μουσείου εἶχε φυλαχτεῖ τὸ περιεχόμενο τοῦ Ἑθνολογικοῦ Μουσείου, πίνακες τῆς Ἑθνικῆς Πινακοθήκης καὶ τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Ἀκόμη, στὶς αἰθουσες ὅπου σήμερα εἶναι ἐκτεθειμένα τὰ ἀγγεῖα στεγάσθηκε ἡ Κεντρικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ ἓνα τμήμα τοῦ κτιρίου κατέλαβαν τὸ Ὑπουργεῖο Προνοίας, μέρος τοῦ Ὑπουργείου

τῆς Ἑθνικῆς Οἰκονομίας, ἡ Ἐπιθεώρησις Ἰδιωτικῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ οἱ ἀγορανομικοὶ ἀνακριτές.

Στὰ ὑπόγεια τῆς νέας πτέρυγας παρασκευαζόταν τὸ συσσίτιο τῶν φυλάκων ἀρχαιοτήτων καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ δεύτερο συσσίτιο γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τρίτο γιὰ τοὺς λογοτέχνες.

Κατὰ τὰ Δεκεμβριανὰ τὸ Μουσεῖο, καθὼς βρισκόταν στὴν πολεμικὴ ζώνη, δέχτηκε πολλὰ βλήματα ποὺ τοῦ προξένησαν ζημιές. Στὴ μαρμάρινη σκάλα τῆς ὁδοῦ Τοσίτσα εἶναι φανερά τὰ σημάδια ἀπὸ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Οἱ περιπέτειες ὅμως τοῦ κτιρίου δὲν τελείωσαν, γιὰτὶ μετὰ τὰ Δεκεμβριανὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς προσωρινή φυλακή. Μετὰ τὸ 1945 στέγασε τὴ λεγόμενη Πολεμικὴ Ἐκθεση¹³⁸.

Πρῶτο μέλημα μετὰ τὸν πόλεμο καὶ τὰ Δεκεμβριανὰ ἦταν ἡ χρῆση τοῦ Μουσείου γιὰ τὸν πραγματικὸ του σκοπὸ. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ ἄθλου χρειάστηκαν πολλὲς προσπάθειες, μάλιστα σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ἦταν ἡ φτώχεια καὶ ἡ καταστροφή.

Ἡ πρώτη προσωρινὴ ἔκθεση ἔγινε στὴ νέα πτέρυγα τοῦ Μουσείου καὶ ἡ εἴσοδος γινόταν ἀπὸ τὴν ὁδὸ Τοσίτσα. Τὰ ἐγκαίνιά τῆς ἔγιναν στίς 14 Ἰανουαρίου 1948 καὶ οἱ αἴθουσες ποὺ εἶχαν ἀνοίξει ἦσαν τρεῖς. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἔκθεσης φάνταζε ὁ Ἡνίοχος τῶν Δελφῶν, φιλοξενούμενος στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Κατοχῆς. Ἄλλο γλυπτὸ τῆς ἔκθεσης, ποὺ θὰ γινόταν διάσημο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Καροῦζο, ἦταν ὁ κοῦρος Ἀριστόδικος ποὺ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1944¹³⁹. Ἔως τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1950 εἶχαν ἀνοίξει ἑξὶ αἴθουσες¹⁴⁰.

Ἡ ἔκθεση τοῦ Μουσείου χρειάστηκε ἀρκετὰ χρόνια γιὰ νὰ φθάσει στὸ σημεῖο ποὺ τὴν ἄφησε ὁ Καροῦζος, ὅχι ὅμως τόσα πολλὰ, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς πὼς ἔπρεπε πρῶτα τὸ κτίριο νὰ ἀποκτήσει ἀποθήκες καὶ κατόπιν τὴν κατάλληλη μορφή καὶ ἐξοπλισμὸ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς Μουσεῖο, μάλιστα ὡς τὸ πρῶτο Μουσεῖο τῆς Ἑλλάδας. Οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίες ὑπῆρξαν ἰσχυρὸς παράγοντας στὸν καθορισμὸ τῆς προτεραιότητος ἔκθεσης τῶν ἀρχαίων. Τὸ 1955 ἄνοιξαν οἱ δύο πρῶτες αἴθουσες τοῦ ἄνω ὀρόφου τῆς νέας πτέρυγας (ἡ παλαιὰ εἶναι ἰσόγεια μόνον), τὸ 1956 ἡ αἴθουσα μὲ τὴν κεραμικὴ τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καὶ τὸ 1957 διαδοχικὰ ἄνοιξαν ἡ αἴθουσα τοῦ βωμοῦ, ἡ μεγάλη κεντρικὴ μὲ τὰ μυκηναϊκὰ καὶ οἱ πλαϊνές τῆς μὲ τὰ προϊστορικά¹⁴¹. Τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1957, ἄνοιξαν ἀκόμη ἡ αἴθουσα μὲ τ' ἀρχαῖα τῆς δωρεᾶς Ἑλ. Σταθάτου καὶ πέντε αἴθουσες μὲ τ' ἀρχαῖα γλυπτὰ. Τὸ 1959 ἄνοιξε ἡ αἴθουσα Καραπάνου, τὸ 1964 οἱ αἴθουσες τοῦ ἐφήβου

τῶν Ἀντικυθέρων καὶ τῶν χαλκῶν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Ὀλυμπίας, καὶ τὸ 1966 τρεῖς αἶθουσες μὲ γλυπτὰ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς¹⁴².

Ἡ ἀπλὴ μνεῖα τῆς σειρᾶς μὲ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ ἐκθεση τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τὸ μεγαλύτερο ἀρχαιολογικὸ ἔργο μετὰ τὸν πόλεμο, ἔργο πὺν πρόσφερε στοὺς Ἕλληνες καὶ στὸν κόσμον τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη κοιταγμένη ἀπὸ ἓναν βαθὺ γνώστη της, δὲν φανερῶνει οὔτε τὴ σημασία οὔτε τὸ μέγεθος τοῦ κατορθώματος. Μὲ ραδιοφωνικὴ ξενάγηση πὺν ἔκαμε ὁ Καροῦζος τὸ 1953 (77) καὶ μὲ σύντομὴ ὁμιλία του τῆς ἐπόμενης χρονιάς (80) δίνει μικρὲς νύξεις γιὰ τίς ἀπόψεις του ὡς πρὸς τὴν ἐκθεση τῶν ἀρχαίων τοῦ Μουσείου. Οἱ πολὺ γενικὲς ἀρχές πὺν πρέπει νὰ ἔχει ὑπ' ὄψη του ὁ ἀρχαιολόγος, ὅταν ἐκθέτει ἓνα ἀρχαῖο, σῶζονται σὲ ἀπόσπασμα ἄγνωστης ὁμιλίας του πὺν ἀφοροῦσε τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο:

«Θὰ ἐρωτήσουν ἴσως μερικοί, ποιὲς ἀρχές ἀκολούθησαν ἐκεῖνοι πὺν ἔφτιαζαν τὸ Μουσεῖο γιὰ τὴν ἐκθεση καὶ τὴν τακτοποίηση τῶν ἀρχαίων; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι οἱ ὑπεύθυνοι τοῦ νέου Μουσείου δὲν ἐδιάβασαν κανένα βιβλίον ἢ μελέτη σχετικὴ μὲ ὅ,τι ὀνομάζεται στίς ἡμέρες μας *Μουσειολογία* οὔτε ἐμελέτησαν κανένα συγκεκριμένο πρότυπο, γιὰτὶ καὶ δὲν ὑπῆρχε κανένα. Δὲν ἀκολούθησαν λοιπὸν καμμιά ἀρχὴ *a priori* — ἐκτὸς ἀπὸ μία: πῶς θὰ ἐξαρθῇ, πῶς θὰ μπορέσει νὰ δείξει τὴν ὁμορφιά του καὶ νὰ μιλήσει τὸ ἀρχαῖο καλλιτέχνημα, ἄλλοτε μόνο του καὶ ἄλλοτε μαζί μὲ τὴν ὁμάδα του, χωρὶς νὰ ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὸ περιβάλλον του τὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἢ χρωματικόν. Ἀπαραίτητὴ ὁμῶς προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου εἶναι 1) νὰ κατέχει κανεὶς καλὰ τὸ ὕλικόν τοῦ Μουσείου· 2) νὰ κατέχει καὶ ὅλη τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας τέχνης, μέσα στὴν ὁποία τὸ ποικίλον ὕλικόν τοῦ Μουσείου κατέχει μιὰ ὀρισμένη θέσιν· καὶ 3) νὰ κατέχει καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς νεώτερης τέχνης· γιὰτὶ μόνο ἡ ἐξοικείωση μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης δημιουργεῖ στὸν μελετητὴ τὸ ἀπαραίτητον ἐκεῖνο αἰσθητικὸν κριτήριον, πὺν θὰ τὸν προφυλάξει ἀπὸ ἀσυγχώρητα λάθη».

Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὁ Καροῦζος ἔγινε στίς 5 Νοεμβρίου 1926, μὲ ἀριθμὸ παλαιοῦ Μητρώου 2459. Μαζί του ἔγιναν ἡ μέλλουσα γυναίκα του Σέμνη (2464) καὶ ὁ Γιάννης Μηλιάδης (2472). Πέντε μῆνες νωρίτερα, στίς 4 Ἰουνίου, εἶχε γίνει ὁ Μαρινάτος (2458).

Στίς 11 Μαρτίου 1954 ὁ Καροῦζος ἐκλέχτηκε «ἐξ ἐταίρων» μέλος

τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μαζί με τὸν Σπ. Μαρινάτο καὶ τὸν Ἰω. Παπαδημητρίου. Στὸ Συμβούλιο, δεκαεπταμελὲς τότε, μετεῖχε καὶ ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλος ἀλλὰ καὶ ὁ Σωκράτης Κουγέας.

Οἱ σχέσεις τοῦ Καρούζου μετὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καθορίζονταν ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ τὴ διοικοῦσαν. Ὄντας ὁ Οἰκονόμος Γραμματεὺς ἀπὸ τὸ 1924 ἕως τὸ 1951, ἦταν φυσικὸ ὅτι ὁ Καρούζος κρατιόταν σὲ ἀπόσταση. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του στὴ Γερμανία μετὰ ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια εἶχε λάβει ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία οἰκονομικὴ ἐνίσχυση. Τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν Ἑταιρεία ἐκδηλώνει δημοσίᾳ πρώτη φορὰ τὸ 1936, μετὰ τὴ δημοσίευση στὴ *N. Ἑστία* τῆς κριτικῆς τοῦ τόμου τοῦ 1934/35 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος (33). Στὸ κείμενό του, πολὺ σύντομο, κατηγορεῖ τὰ ἄρθρα τοῦ τόμου («πολὺ λίγα βρίσκονται πρὸ πάντων ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο μιᾶς ὑποφερτῆς φροντιστηριακῆς ἐργασίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου. Ὅλων ἢ γλῶσσα εἶναι μιὰ καθαρεύουσα ὠχρὴ καὶ φθισικὴ») καὶ μόνο γιὰ τὸν Ἀντ. Κεραμόπουλο, «ἀριστοτέχνη τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας», λέγει ἐπαινετικὰ λόγια. Βρίσκει ὅμως τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκθέσει καὶ γενικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη, γιὰ τίς ὁποῖες γίνεται ἄλλου λόγος.

Ἀντίθετα δύο χρόνια ἀργότερα σὲ ἄρθρο του στὴ *N. Ἑστία* πάλι, γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (43), τὸ ὕφος καὶ ὁ τόνος του εἶναι ὑμνητικὸς. Συνειδητὰ παραβλέπει τὸ ἀντιδραστικὸ πνεῦμα, κυρίως τῆς τελευταίας, τότε, περιόδου τῆς Ἑταιρείας καὶ προβάλλει μόνο τὰ καλὰ σημεῖα τοῦ Ἰδρύματος, τοῦ ὁποῖου ἐπισημαίνει καὶ τὸ κύριο πρόβλημα, «πῶς θ' ἀνανεωθοῦν [τὰ παλιὰ πνευματικὰ ἱδρύματα] μετὰ λεπτότητα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ ζωντάνια χωρὶς νὰ σπάσει ἢ παράδοση, πῶς τὸ παλὶο αἶμα θὰ σμίξει μετὰ τὸ καινούργιο».

Ἡ μετὰθεση τοῦ Καρούζου στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ ἀνάληψη τῆς Διεύθυνσης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τὸ 1942 ἔκαμε δυνατὴ καὶ τὴν ἐκλογή του ὡς Συμβούλου τῆς Ἑταιρείας. Στις 15 Ἰουλίου 1945 ἐκλέχθηκε Σύμβουλος «ἐξ ἐταίρων». Ὁ Καρούζος μετὰ δύο ἐπιστολὲς του, τῆς 23 Ἰουλίου καὶ τῆς 23 Αὐγούστου (56), εὐχαριστεῖ ἀλλὰ δὲν ἀποδέχεται τὴν ἐκλογή του, θεωρώντας ὅτι ἡ Ἑταιρεία βρίσκεται σὲ «μαρασμώδη κατάσταση», ὅτι «ἔχει ἀνάγκη οὐσιώδους ἀνακαινίσεως» καὶ ὅτι «ἡ συνέχισις τῆς παραδόσεως ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς ἀδιαλείπτου ἀνανεώσεως αὐτῆς, οὐχὶ δὲ διὰ τῆς τυπικῆς συντηρήσεως». Ἡ ἀπάντηση τοῦ Οἰκονόμου καὶ ἡ ἀνταπάντηση τοῦ Καρούζου φανερώουν τὴν

τότε θέση τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία θὰ μείνει ἀναλλοίωτη γιὰ πολλὰ χρόνια ἀκόμη¹⁴³. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶχε συνέχεια καὶ ἡ θέση τοῦ Συμβούλου ἔμεινε κενή. Κατὰ τὴν ἐκλογή τοῦ 1948 Σύμβουλος ἔγινε ὁ Ἀλ. Φιλαδελφεύς.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ νέα ἐκλογή τοῦ Καρούζου ὡς Συμβούλου, στὶς 11 Μαρτίου 1954, ἀπὸ ἓνα Συμβούλιο στὸ ὁποῖο μετέχουν ὁ Παν. Πουλίτσας, ὁ Γ. Βέλτσος, ὁ Ἀντ. Κεραμόπουλος καὶ ὁ Ἀν. Ὁρλάνδος, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν ἢ δημιούργησαν (Κεραμόπουλος) τὴν ὑπόθεση τῶν φρονημάτων του, (τὸ ἔγγραφο τῆς Ἀσφαλείας στάλθηκε στὴν Ἀκαδημία στὶς 25 Φεβρουαρίου καὶ αὐθημερὸν ἔφθασε στὰ χέρια τοῦ Γεωργίου Βέλτσου¹⁴⁴), ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ὅλη σκευωρία δὲν ἐπηρεάσε κανέναν. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐκλογῆς δὲν ὀφείλεται μόνον στὴν ἐκλειψὴ τοῦ Οἰκονόμου ἀλλὰ καὶ σὲ γενικώτερη ἐκ μέρους τοῦ Καρούζου πνευματικὴ στροφὴ, ἰσχυρότερη ἀπόδειξη τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς εἰσόδου του στὴν Ἀκαδημία, ἰδρύματος μὲ συσσωρευμένα δυσμενῆ χαρακτηριστικά.

Ἡ ἀπάντηση ἀποδοχῆς τῆς ἐκλογῆς του εἶναι σύντομη καὶ σαφής, χωρὶς ὑπαινιγμούς. Εὐχαριστεῖ αὖν πάντοτε πρόθυμος νὰ βοηθήσω, ὅσον δύναμαι, εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ὑψηλοῦ ἐθνικοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας τὸ ἔργον τιμῶ βαθύτατα¹⁴⁵. Σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ του στὴ σύνταξη τοῦ Εὐρετηρίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δεύτερης περιόδου, γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ ὁποίου καὶ τὶς ἀρχὲς ποὺ πρέπει νὰ τὸ διέπουν ὑπάρχει διεξοδικὴ ἐκθεσὴ του στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας (9 Φεβρ. 1966).

Οἱ ἀναστηλώσεις στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἀπελευθέρωσής μας ἀπὸ τοὺς Τούρκους τέθηκε τὸ ζήτημα τῆς ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων μνημείων. Οἱ Βαυαροὶ μὲ τὸν Ross, τὸν Hansen, τὸν Schaubert καὶ τὸν Klenze, παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀκρόπολης, ἀναστήλωσαν καὶ τὸν ἕως τότε ἄγνωστο ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἰδρυμένη τὸ 1837, εἶχε ὡς ἓνα ἀπὸ τοὺς σκοποὺς της «νὰ συνδράμῃ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν, ἀνέγερσιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων», καὶ αὐτὸ τονίζει ὁ Ἀλέξανδρος Ρῖζος Ραγκαβῆς¹⁴⁶ στὴν ἐναρκτήρια συνεδρία τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας¹⁴⁷, ὅτι τὸ νέο ἴδρυμα ἔχει στοὺς σκοποὺς του «τὴν ἐκ νέου σχεδὸν ἀνέγερσιν» τῶν ἀρχαίων μνημείων «ἥτις προ-

σαρτᾱ οὕτως εἶπεῖν τὸν αἰῶνα μας εἰς τὸν τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Κίμωνος»¹⁴⁸. Εἶναι συγκινητικὴ ἡ ἱστορία ποὺ διηγεῖται ὁ Ἀλέξανδρος Ρῆζος Ραγκαβῆς: αὐτὸς καὶ ὁ Πιττάκης κατασκεύασαν μεγάλο εἰδικὸ πριόνι καὶ ἀνέβηκαν οἱ δύο τους στὰ Προπύλαια τῆς Ἀκρόπολης, ὅπου πριόνισαν τὸν ἄρμὸ δύο σπονδύλων μιᾶς ἀπὸ τὶς κολῶνες τοῦ μνημείου, γιὰ νὰ ἐπανέλθει ὁ πάνω σπόνδυλος στὴ θέση του καὶ νὰ ξαναβρεῖ ἡ κολῶνα τὴν ἀρχικὴ εὐστάθειά της¹⁴⁹.

Οἱ ἀναστηλώσεις τοῦ Πιττάκη καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας του σκοπὸ εἶχαν τὴ στερέωση τῶν μνημείων καὶ ὄχι τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἰσθητικὴ ἀποκατάστασή τους. Ἡ συμπλήρωση μὲ τοῦβλα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνος προκάλεσε τὴν ἀγανάκτηση τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἰω. Κωλέττη, ὁ ὁποῖος τὴν ἔκρινε μὲ τὴ φράση «προσάψας εἰς βασιλικὴν πορφυρᾶν χλαμύδα, καραβόπανον»¹⁵⁰. Ἡ ὀλοσχερὴς ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκρόπολης καὶ ὁ σεισμὸς τοῦ 1894, ποὺ προκάλεσε τὴ μείωση τῆς στατικῆς ἐπάρκειας τῶν μνημείων τῆς, ἀνάγκασαν τοὺς Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους νὰ σκεφθοῦν σοβαρώτερα τὴ μέθοδο τῆς στερέωσης καὶ ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων λειψάνων. Τρεῖς ξένοι ἀρχιτέκτονες, ὁ Ἰωσήφ Durm, ὁ Francis Cranmer Penrose καὶ ὁ Lucien Magne, πρόσφεραν τότε τὶς ἐπιστημονικὲς συμβουλὲς καὶ γνώσεις τους. Ὁ Νομομηχανικὸς Νικόλαος Μπαλάνος ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἀκρόπολης, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ βαστήξουν πολλὰ χρόνια. Βοηθὸς του κατὰ τὸ διάστημα 1910-1917 ἦταν ὁ Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1920 ἕως τὸ 1942 διετέλεσε Διευθυντὴς Ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, πλὴν τῶν τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ ἀνῆκαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ Μπαλάνου. Ἀπὸ τὸ 1942 ἕως τὸ 1958 περιῆλθε στὴν ἀρμοδιότητά του καὶ ἡ Ἀκρόπολη.

Ὁ Μπαλάνος καὶ περισσότερο ὁ Ὁρλάνδος διαμόρφωσαν τὴ μέθοδο τῶν ἐλληνικῶν ἀναστηλώσεων, ἡ ὁποία ξεκινώντας ἀπὸ μία θεωρητικῶς σωστὴ ἀρχὴ κατέληγε σὲ λανθασμένα καὶ βλαβερὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ἀρχὴ ἦταν ἡ χρῆση, κατὰ τὶς ἀναστηλώσεις, τῆς μεγαλύτερης δυνατῆς ποσότητας ἀρχαίου ὕλικου, ἔστω κι ἂν τὸ ὕλικὸ αὐτὸ δὲν προσφερόταν γιὰ νέα τοποθέτηση καί, πολὺ περισσότερο, ἔστω κι ἂν δημιουργοῦσε στατικὰ προβλήματα στὸ ἀναστηλωμένο μνημεῖο. Ἡ αὐθεντία τοῦ Μπαλάνου καὶ περισσότερο τοῦ Ὁρλάνδου εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔγινε ἐγκαίρως ἡ σωστὴ κριτικὴ σὲ πολλὲς ἀναστηλώσεις τους. Αὐτὲς πρέπει νὰ ξαναγίνουν, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ

ἐπανόρθωση τῶν ζημιῶν. Ἡ δημιουργία τῆς μεγάλης καὶ δυσμενοῦς κριτικῆς τῶν ἐλληνικῶν ἀναστηλώσεων κατὰ τὴ διετία 1964-1965 ὀφειλόταν στὴν ὑπερβολὴ ἐφαρμογῆς τῶν ἀπόψεων τοῦ Ὁρλάνδου. Κορυφαῖο παράδειγμα τῆς ἐφαρμογῆς τους σὲ κλασικὸ μνημεῖο εἶναι ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα.

Τὸ ἀρχαῖο ὑλικό, ὅταν δὲν σώζεται σὲ ἄρτια τεκτονικὴ μορφή, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἀρχικὴ του θέση, ἔστω κι ἂν αὐτὴ εἶναι γνωστή. Ἡ μέθοδος Μπαλάνου καὶ Ὁρλάνδου πρόβλεπε, στὶς περιπτώσεις αὐτές, τὴ λάξευση τοῦ ἀρχαίου μέλους καὶ τὴ συμπλήρωσή του μὲ νέο ὁμοιο ὑλικό. Τὸ ἀποτέλεσμα μπορεῖ ὀπτικῶς νὰ εἶναι ἄρτιο, ἐπιστημονικῶς ὅμως καταστροφικό, διότι καὶ τοῦ ἀρχαίου θραύσματος ἀλλάζει ἡ μορφή καὶ ἀποκλείεται κάθε δυνατότητα ὁρθῆς συμπλήρωσής του σὲ περίπτωσι πού βρεθεῖ τὸ τμήμα πού λείπει. Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸν Μπαλάνο σὲ ὑπερβολικὸ βαθμό· ἔφτασε μάλιστα ὁ ἀναστηλωτὴς νὰ συνδυάσει περισσότερα ἐλλιπῆ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἓνα, ὀπτικῶς ἄρτιο. Ἐχοντας αὐτές τὶς ἀρχές γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν ἀρχαίων μνημείων, τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο καὶ ὁ Ὁρλάνδος ἐνέκριναν τὰ σχέδια ἀνακατασκευῆς τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου, στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, πού εἶχε ἐκπονήσῃ ὁ Ἰω. Τραυλός.

Ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου. Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς πού χάρισε στὴν Ἀθήνα ὁ Ἀτταλὸς Β' (159-138 π.Χ.), βασιλιάς τοῦ Περγάμου, ἐκδήλωσε τῆς εὐνοίας πού ἔτρεφε ἡ οἰκογένειά του πρὸς τὴν πόλιν, δημιούργησε θέμα ὁρίων μεταξύ ἀναστήλωσης καὶ ἀνακατασκευῆς τῶν ἀρχαίων μνημείων, καὶ εἰδικώτερα θέμα ὑποχρέωσης ἢ ὄχι τοῦ ἀναστηλωτοῦ χρήσης ὅλων τῶν λειψάνων τοῦ μνημείου πού ἀναστηλώνεται. Ἐξ ἀρχῆς ἦταν φανερό ὅτι ὡς πρὸς τὴ στοᾶ τοῦ Ἀττάλου δὲν ὑπῆρχε θέμα ἀναστήλωσης τοῦ μήκους 116 μέτρων μνημείου, ἀλλὰ ἐγκιβωτισμοῦ σ' ἓνα νέο κτίριο μερικῶν τμημάτων πού σώζονταν, κυρίως τοίχων. Οἱ ἐπεμβάσεις πού θὰ γίνονταν ἦσαν θεμελιώδεις (δημιουργία ὑπογείων ἀποθηκῶν-ἐργαστηρίων) καὶ ἀντίθετες πρὸς τὶς ἀρχές τῆς καλῶς ἐννοούμενης ἀναστήλωσης. Τὸ μόνο πού ἔμενε ἀναλλοίωτο ἦταν ἡ θέση τοῦ μνημείου... Ὁ Καροῦζος δὲν εἶχε πολλὰς τεχνικὰς γνώσεις, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε δὲν τὸν ἐνδιέφεραν. Ὡς Ἐφορος δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ ἀναστηλωτικὰ ἔργα. Γιὰ νὰ ἐκφέρει γνώμη ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα ἢ ὄχι σημείων τῆς ἀναστή-

λωσης τῆς στοᾶς ἔπρεπε νὰ βασιστεῖ, ὅπως ἀποδεικνύεται, στὴ γνώμη τοῦ Ὁρλάνδου ὁ ὁποῖος εἶχε δικές του, ἐκλεκτικές, ἀπόψεις ὡς πρὸς τὴ δεοντολογία τῶν ἀναστηλώσεων.

Δὲν παραξενεύει ὅτι τὸ 1955 ἀντιτάχθηκε στὸ αἶτημα τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν νὰ μὴ τοποθετηθεῖ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή¹⁵¹ τῆς στοᾶς στὴ θέση της κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ κτιρίου. Σὲ συζήτησή του, στίς 22 Ἀπριλίου 1955, μὲ τὸν John Langdon Caskey, Διευθυντὴ τῆς Σχολῆς (1949-1959), καὶ μὲ γράμμα του τὴν ἐπομένη πρὸς τὸν ἴδιο, ἐξέφραζε τὴν ἀπόλυτη ἀντίθεσή του στὴν ἄρνηση τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων. Μάλιστα δήλωνε ρητὰ πὼς «ἡ συνείδησίς μου μοῦ ἐπιτάσσει — ἂν ἐπικρατήσῃ ἡ γνώμη περὶ μὴ χρησιμοποίησεως τοῦ ἐνεπιγράφου ἐπιστυλίου, τὴν ὁποῖαν πιστεύω ὡς κατάλυσιν πάσης δικαιώσεως τῆς ἀναστηλώσεως — νὰ γνωστοποιήσω, διὰ νέας ἐπιστολῆς πρὸς ὅλους τοὺς Ἀμερικανοὺς ἀρμοδίους καὶ δημοσίᾳ, τὴν ριζικὴν ἀντίθεσίν μου πρὸς τὸ γενησόμενον καὶ τὴν μετάνοιάν μου διὰ τὴν παλαιὰν συγκατάθεσίν μου εἰς ἀναστήλωσιν, τῆς ὁποίας δὲν εἶχον προηγουμένως μελετηθῇ καλῶς τόσον σπουδαῖα λεπτομέρειαι ὅπως εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ἀρχαίου ἐπιστυλίου».

Τὴ μετάνοιά του δήλωσε πέντε ἡμέρες ἀργότερα, στὴ συνεδρίαση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου¹⁵². Συντάχθηκε μὲ τὸν Ἀν. Ὁρλάνδο καὶ χαρακτήρισε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ B. D. Meritt¹⁵³ «νὰ εἶναι ἡ ἐπιγραφή πάντοτε πρόχειρος εἰς μελέτην διὰ τὸ ἐνδεχόμενον ἀνακαλύψεως καὶ ἄλλων τεμαχίων», ὡς σκέψῃ «καθαρῶς ἐπιγραφικῇ».

Στὸ γράμμα του πρὸς τὸν Caskey ὁ Καροῦζος δὲν παραλείπει νὰ τονίσει πὼς «θὰ ἦτο λυπηρὸν ἂν τὸ ζήτημα ἐξέφευγε ἀπὸ τὴν μεταξὺ τῶν ἀρχαιολόγων συζήτησιν καὶ μετέπιπτεν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς διπλωματίας. Θὰ ἦτο, βεβαίως, τότε δυνατόν νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἀντίληψις τῶν Ἀμερικανῶν περὶ τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου. Ἀλλὰ πιστεύω, ὅτι αὐτὸ θὰ ἦτο «Καδμεία νίκη». Δὲν ἐνδιαφέρομαι διὰ τὸν ἑαυτόν μου (γνωρίζω ὅτι ἐν Ἀμερικῇ, ἅφ' ὅτου ἡρνήθην νὰ συγκατατεθῶ εἰς τὴν ἀποστολὴν ἀρχαίων τῶν Μουσείων μας, δὲν εἶμαι *persona grata*), ἀλλὰ εἰλικρινῶς θὰ τὸ ἐθεώρουν δυστύχημα ἂν ἔμενε εἰς τὴν ψυχὴν μας ἡ ἀνάμνησις, ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ φίλοι καὶ συνάδελφοι, μὲ τοὺς ὁποίους μᾶς συνδέει πολλῶν δεκαετιῶν φιλία καὶ συνεργασία, ἠνέχθησαν πολιτικὴν ἢ διπλωματικὴν ἐνέργειαν διὰ νὰ ἐπικρατήσουν αἱ ἰδικαὶ των ἀντιλήψεις ἐν Ἑλλάδι».

Ὁ Καροῦζος, μὲ ἄκαμπτη εὐγένεια, ὑπέδειξε στὸν Caskey νὰ ἀπο-

φύγει τὴ χρήση πολιτικῶν καὶ διπλωματικῶν μέσων, τὴ μάστιγα αὐτῇ τῶν σχέσεων τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς ξένους ἀρχαιολόγους. Δὲν γνωρίζω ἂν ἔγινε χρήση τέτοιων μέσων. Τελικὰ ἐπικράτησε ἡ γνώμη τῶν Ἀμερικανῶν, ὁρθὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη, κυρίως τεχνική, καὶ τὸ ἐπιστύλιο δὲν τοποθετήθηκε. Κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς στοᾶς, στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1956, διαβάστηκε τὸ περίφημο μήνυμα¹⁵⁴ τοῦ Ὁρλάνδου (ἔλειπε στὸ Ἑξωτερικό), μὲ τὸ ὁποῖο ὁμολογεῖται ὅτι τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, παρὰ τὴ γνώμη τῶν τριῶν ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἀρχαιολόγους μέλη του, δέχτηκε τὴν ἄποψη τῶν Ἀμερικανῶν. Ὁ Ὁρλάνδος διαδήλωσε τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν ὅλη ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία «θὰ συναγωνίζεται καταθλιπτικῶς τὸ εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τῆς Ἀγορᾶς ὑψούμενον *Θησεῖον*». Ὁ Καρούζος στὴν ἐπιστολὴ του ἔγραψε πῶς δὲν τὸν θεωροῦσαν, τότε, στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖς *persona grata*. Ὁ Caskey στὴν ἀπάντησή του τῆς 1 Μαΐου 1955 τὸ ἀρνεῖται, λέγοντας πῶς «among all the American scholars whom I know in both hemispheres you are *persona maxime grata*» καὶ τὸν προσκαλεῖ στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖς, ὅπου «you would find an atmosphere quite different from the one which I fear you must have imagined!». Ἡ γνώμη τοῦ Καρούζου πιθανῶς βασιζόταν στὸ ὅτι τὸ 1951 καὶ τὸ 1952 εἶχε ζητήσῃ ἀπὸ τὴν εἰδικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἀμερικανικῆς Πρεσβείας, γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ γυναῖκα του, ὑποτροφία Fulbright, γιὰ νὰ πάει στὴν Ἰταλία. Δὲν ἔλαβε καμμιά ἀπάντηση. Ἴσως ἡ ἀρνητικὴ στάση τῶν Ἀμερικανῶν ὀφειλόταν στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Καρούζου ὡς ἀριστεροῦ καὶ τὴν τότε ὑπαρξὴ καὶ δράση στὶς ΗΠΑ τῆς ἐπιτροπῆς Mc Carthy.

Ὁ Ἀριστόδικος. Τέσσερις εἶναι οἱ μελέτες τοῦ Καρούζου ποὺ ξεχωρίζουν: ὁ *Ποσειδῶν* (21), τὸ *Περικαλλῆς ἀγάλμα* (51), ὁ *Ἀριστόδικος* (94) καὶ τὸ *Τηλαυγὲς μνημα* (104). Τὸν κοῦρο Ἀριστόδικο ἄρχισε νὰ μελετᾷ ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς εὑρεσῆς του, τὸ 1944. Ὅπως λέει ὁ ἴδιος κι ὅπως γνωρίζουμε, πολλὰ ἦσαν τὰ πράγματα ποὺ τὸν ἐμπόδισαν νὰ παρουσιάσῃ τὴ δημοσίευση νωρίτερα· τὴ μελέτη τοῦ ἀγάλματος τὴ θεωρεῖ ὀλοκληρωμένη ἕως τὸ 1956. Μέσα στὰ δώδεκα αὐτὰ χρόνια, τὰ γεμάτα μὲ τὴν ἀπασχόληση γιὰ τὸ ξαναστήσιμο τοῦ Μουσείου, τὶς ἀντίξοες ὑπηρεσιακὲς συνθῆκες, μέσα σὲ μιὰ ταραγμένη ἐποχὴ ὅπου οἱ προσδοκίαι διαψεύδονται, γράφει τὴ μελέτη αὐτή. Μὲ προσοχὴ προσδιορίζει τὰ ὅριά της: «*Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀττικῆς πλαστικῆς τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος*».

“Οποιος ἀναζητήσει τὴν τεχνοκριτικὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος κατὰ τὸ σύστημα ἄλλων μελετητῶν, θ’ ἀπογοητευθεῖ. Μὲ ὅπλο τοὺς ἀρχαίους πάλι, τὶς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ κείμενα, συμπληρώνει ὅτι ἄρχισε μὲ τὸ *Περικαλλὲς ἄγαλμα*.

Ἄπ’ ὅλες τὶς κριτικές, τὶς ἐπίσημες καὶ δημοσιευμένες τοῦ βιβλίου, ἀξίζει νὰ προσέξουμε μιὰν ἄλλη, ἄγνωστη ἕως τώρα, αὐτὴ ποὺ τοῦ κάνει ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος μὲ γράμμα του ποὺ ὁ Καροῦζος ἔλαβε στὶς 15 Ἰαν. 1962. Ἡ γνώμη τοῦ Ρωμαίου ἔχει ξεχωριστὴ σημασία, γιατί ὁ ἴδιος εἶχε βαθεῖα γνώση τῆς ἀρχαϊκῆς πλαστικῆς καὶ εἶχε ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα μὲ τοὺς κούρους. Τὶς μετρήσεις μάλιστα τοῦ Ἀριστοδίκου ἔκαμε αὐτός.

«Ἀγαπητέ μου κ. Καροῦζο. Πρῶτα πρῶτα συγχαρητήρια θερμότατα γιὰ τὴν ἐμφάνιση τὴν τεχνικὴ τοῦ Ἀριστοδίκου. Δὲν θυμοῦμαι κανένα ἀριστούργημα τῆς ἐλληνικῆς πλαστικῆς τόσο ὠραῖα ἀπεικονισμένο. Δὲν ξέρω ἂν τὶς φωτογραφίες αὐτὲς τὶς θαυμάσιες τὶς ἔκανε ἡ δ. Czako. Πιὸ πολὺ πιστεύω, ὅτι τὶς ἔκαμε ὁ ἐρμηνευτὴς τοῦ ἔργου ἢ καὶ οἱ δυὸ μαζί.

Πολλὰ πολλὰ μᾶς δίνουν οἱ φωτογρ. μὰ ὅχι κι ὅλα. Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἀριστερὴ του πλάτη θὰ πέφτει λιγάκι, ταπεινώτερη ἀπὸ τὴ δεξιὰ, ἀλλ’ αὐτὸ δὲν μπορούσε ἡ θαυμάσια στὰ ἄλλα πλάγια ὅψη πίν. 4 νὰ τὸ δείξη. Ἀλλ’ ἄς ἀφίσω τὴν γκρίνια.

Τί σημαίνουν οἱ καλὲς ἢ κακὲς φωτ. τὸ δείχνει ἡ εἰκ. 131 τοῦ Buschor. Ἀψυχὸς μαντράχαλος ὀρθώνεται μπροστά μας σὰν νὰ ἔχη πολὺ ὑποφέρει ἀπὸ θερμές. Τί κρῦο πρόσωπο, τί ἀδύνατο στῆθος. Ἀντίθετα πολὺ καλὴ ἡ φωτ. 132 μὲ τὸ κεφάλι. Ἰση καὶ ἀνώτερη εἶναι ἡ ἐπιτυχία στὴν ἐρμηνεία. Καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐργασίες —Ποσειδῶν καὶ μάλιστα ἡ προτομὴ τῆς Μήλου— μοῦ εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπίμονη καὶ σοφώτατη ἔρευνα γιὰ τὴν χρονολογία. Καὶ αὐτὴ ἡ διεξοδικότητα κορυφώνεται τώρα στὸν Ἀριστόδικο. Φαίνεται ὑπερβολικὴ καὶ ὀρισμένα συγχύζει καὶ ζαλίζει τὸν κάθε ἀναγνώστη. Ἀφοῦ διαθέτει λίγες μόνο ὥρες γιὰ τὴν ἀνάγνωση ποῦ νάβρη τόσα βιβλία τόσες εἰκόνες σὲ γλυπτὰ καὶ σὲ ἀγγειογραφίες. Πραγματικὰ καὶ γὰρ θὰ χρειαζόμουν ἓνα μῆνα μέσα σὲ πλούσια βιβλιοθήκη γιὰ νὰ ἀνταποκριθῶ σὲ ὅλες τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ βιβλίου μὲ τὶς ἅπειρες παραπομπές. Ἀλλ’ ὅμως ἡ πολυμερέστατη αὐτὴ ἐργασία ἦτανε πολὺτιμη. Ἐβγαλες ἀπὸ τὴ λάσπη τῆ συνηθισμένη χρονολόγηση μὲ ἓνα-δύο παρόμοια ἔργα καὶ τὰ στερεότυπα, τέλος ἡ ἀρχὴ ἡ μέσα τοῦ αἰῶνα καὶ τὴν ἀνύψωσες σὲ ὑψηλὸ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο. Ἐσχέτισες τὸν

Ἄριστ. μετ' ἀριθμὸν ἔργων παλαιότερων, σύγχρονων καὶ νεώτερων καὶ ἔτσι μπαίνει κανεὶς σὲ ἕνα κόσμον μεγάλο καὶ πνευματικὰ πλούσιον. Πηγαίνει κανεὶς στὴν ἀρχαία Ἀθήνα τοῦ Κλεισθένη τῶν Πεισιστρατιδῶν, τοῦ Μαραθῶνα καὶ βλέπει κόσμον καὶ κόσμον. Ὅπως εἶμαι γνωστός, δὲν κρατῶ πολλὰ στὸ νοῦ μου, δὲν ἔχω μνήμη, εἶμαι βραδύς, ἀλλὰ μπορῶ εὐκόλῃ νὰ συγκινοῦμαι, νὰ αἰσθάνομαι καὶ νὰ χτίζω μέσα μου μετὰ τὴ φαντασία, ὅσο λίγα καὶ ἂν διαθέτω ὑλικά. Μιὰ ἐβδομάδα σχεδὸν πέρασα μετὰ τὸ σμῆνος τῶν χρονολογιῶν καὶ ἄς κράτησα μόνο τὸ 1/10, μοῦ ἔφτασαν.

Πολὺ πετυχημένη ἦταν ἡ διάκριση στὰ παλαιότερα ἔργα μετὰ μορφὲς φυγόκεντρες καὶ τὰ νεώτερα ὡς τὸν Ἀριστόδοκον μετὰ τάση πρὸς τὰ μέσα, τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὴν ἀναδίπλωσιν. Γλωσσικὴ διατύπωση γενναία καὶ χρησιμώτατη. Χωρὶς νὰ σὲ διαφεύγει ἡ ἀτέλεια τῆς λέξης μιᾶς γιὰ ζωγραφικώτερη τώρα παράστασις. Εὐτυχῶς ποὺ δὲν λείπουν καὶ στὸ τέλος τοῦ βου καὶ κατόπιν τὰ περιγράμματα, ποὺ δίδουν στερεότητα καὶ διαύγεια στὴν παράστασις. Ὁ ἴδιος ὁ καλλιτέχνης δὲν μᾶς μιλεῖ μετὰ ἐνθουσιασμόν καὶ ἀγάπην γιὰ τὴν παλιὰ γεωμετρικὴ κληρονομία, ὅταν τὸ γυμνὸ καὶ φυσικώτατον κρανίον τὸ στολίζει μετὰ διπλῇ καὶ τριπλῇ στεφάνῃ τόσο παλαιὰ δαχτυλιδάκια;

Ἡ «ἐμπεριστατωμένη» ἐρμηνεία σου τοῦ πλαστικοῦ ἔργου μετὰ ἔπεισε τέλεια, ὅτι πρόκειται γιὰ μεγάλο ἀριστούργημα τέχνης μετὰ τὸν Ἀριστόδοκον. Ἐνὰ πρᾶγμα ποὺ μόνος μου δὲν τὸ εἶχα δεχθῇ ὁλόκληρον. Μετὰ κρύωνε ἡ φωτογρ. 131 τοῦ Buschor.

Εὐχαριστῶ γιὰ τὰ θερμὰ λόγια σελ. 9 ποὺ γράφτηκαν γιὰ τὴ συμβολή μου. Ἀλλ' ἐγὼ τώρα δὲν εἶμαι εὐχαριστημένος μετὰ τὸν ἑαυτὸ μου, γιὰτὶ παρουσιάζομαι σὰν τεχνίτης ἐμπειρικὸς μετρολόγος χωρὶς νὰ εἰπῶ τίποτε γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία ποὺ ἔχουν οἱ πολυάριθμοι αὐτὲς ἀναλογίαι. Ἀπὸ πέρσι τὸ καλοκαίρι ἐπροχώρησα πολὺ στὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῶν ζωτικῶν κινήσεων. Δὲν εἶναι τὰ σημεῖα 35 καὶ 36 ποὺ σημαίνουν ὅλη τὴν κίνησιν τῆς ζωῆς. Ὅτι μετὰ λίγα λόγια καὶ τροχάδην σοῦ εἶπα γιὰ τὸ διπλὸ χιασμὸν πρὸς καὶ πίσω σχετικὰ μετὰ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Μαντίκλου συμβαίνει σιωπηλὰ ἀλλὰ βέβαια καὶ στὸν Ἀριστ., τὸν Ριόμβινο, τὸν Ἀργεῖον χάλκινον νέον τῆς Ἀκρόπολης καὶ τὸν Ἡνίοχον, σὲ ὅλα δηλ. τὰ ἔργα ποὺ στέκονται καὶ στὰ δυὸ πόδια.

Πολὺν κόπον ἔκαμες γιὰ νὰ δείξης ὅτι ὀνομαστικὴ καὶ γενικὴ σημαίνει τὸ ἴδιον σ' Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν ἄς εἰποῦμε. Κόπος χρήσιμος,

γιατί έτσι καθένας βεβαιώνεται ότι το άγαλμα παριστάνει το νεκρό και όχι, όπως πρωτύτερα, ανάθημα στα «ιερά των κεκμηκότων». Δεν εδιάβασα τον Schweitzer, αλλά πιστεύω τώρα, ότι όπως οι επιγραφές λένε και στη γενική, ο παριστανόμενος επάνω στον τάφο είναι ο ίδιος ο νεκρός. Μόνο διατηρώ την παλαιά γνώμη, ότι ο κοῦρος παριστάνεται πάντοτε με έναν όρισμένο και καθιερωμένο τύπο του καμιά φορά ντυμένου αλλά πάντοτε αγένειου νέου. Και γενικά το πορτραίτο, πατέρα έχει πάντοτε τον τύπο.

Δεν ταιριάζει εδώ να παραθέσω και άλλες επιφυλάξεις. Είναι μικρολογία. Ο Άριστόδικός σου σημαίνει μεγάλη και αναμφισβήτητη συμβολή στην ιστορία της ελληνικής πλαστικής. Κανένα έργο έρμηνευτικό δεν μπορεί να έχει όλα του κόσμου τα καλά, όπως θα ήθελε ο Μῶμος και οι μωμόγεροι του Πόντου.

Έγώ συγχαίρω ειλικρινά και σε εύχαριστώ θερμώτατα για όσα με βοηθεί το έργο σου. Συγχαρητήρια και στη Σέμνη που σε έπεισε επί τέλους να τελειώση.

Ή διεύθυνση της Ύπηρεσίας. Οι μεγάλοι σταθμοί της ιστορίας της Ύπηρεσίας είναι ή ανάληψη της Γενικής Έφορείας από τον Καββαδία (1885), ή απομάκρυνση του Καββαδία και ή δημιουργία της νέας Ύπηρεσίας (1909), και ή μεταφορά της από το Ύπουργείο της Παιδείας στο Ύπουργείο της Προεδρίας της Κυβερνήσεως (1960).

Ή Ύπηρεσία επηρεάζεται άμεσα από την πολιτική και οικονομική κατάσταση του τόπου, είτε γιατί υποστηρίζει τις ιδεολογικές κατευθύνσεις της «έθνικης» πολιτικής είτε, αναπόφευκτα, τις οικονομικές. Συνδεδεμένη αναγκαστικά εξ αρχής, εξ αίτίας του αντικειμένου της φροντίδας της, και με την αντιδραστική Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας, βρισκόταν κατά μεγάλα διαστήματα μέσα σε κλοιό. Ή εξάρτησή της αυτή γινόταν μεγαλύτερη και στενότερη από τα ίδια τα μέλη της Ύπηρεσίας τα όποια επιδίωκαν, το ολιγώτερο το διδακτορικό δίπλωμα, το περισσότερο την καθηγεσία.

Ή αρχαία παράδοση όριζε να διευθύνεται ή Ύπηρεσία από Έφορο. Έτσι συνέβη από το 1834 έως το 1904, χρονιά κατά την όποια ο Γενικός Έφορος Παναγιώτης Καββαδίας έγινε και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο. Έως τότε διοικούσαν οι Γενικοί Έφοροι Ρός, Πιττάκης, Εύστρατιάδης, Σταματάκης, Καββαδίας. Την Αρχαιολογική Έταιρεία, από το 1859 έως το 1894 και από το 1904 έως το 1988 διοικούσαν οι καθηγητές της Φιλοσοφικής (Κουμανούδης, Καββαδίας,

Τσουντας, Οικονόμος, Όρλάνδος, Μυλωνάς). Είναι φυσικό λοιπόν ή μακρότατη κηδεμονία από τούς καθηγητές μιᾶς αὐτοτελοῦς ἐπιστημονικῆς τάξης νά δημιουργεῖ ἔντονες ἀντιδράσεις, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸ διάστημα 1933-1958 ἦσαν συνεχεῖς ἀλλὰ ἀτελέσφορες. Μόνο κατὰ τὴν περίοδο 1910-1933 αὐτοδιοικήθηκε ἡ Ὑπηρεσία χωρὶς διακοπὴ καὶ ἀπὸ τὸ 1958 ἕως τὸ 1967. Τὸ 1937 ἔγινε Διευθυντὴς ὁ Μαρινάτος ὡς Ἐφορος, εὐθὺς ὅμως μεταπήδησε στὸ Πανεπιστήμιον.

Ἡ ἀποχώρηση τοῦ Κεραμόπουλου τὸ 1949 δὲν σήμαινε καὶ ἀποκατάσταση τῆς ὑπηρεσιακῆς τάξης. Οἱ ἀρχαιότεροι Ἐφοροὶ στὴν Ὑπηρεσία, Μηλιάδης καὶ Καροῦζος, δὲν ἦταν δυνατὸν νά γίνουν Διευθυντές. Εἶχαν καὶ οἱ δύο, γιὰ τὶς τότε Κυβερνήσεις, βαρὺ πολιτικὸ παρελθόν. Ἡ κατάσταση ἐξοικονομήθηκε μὲ τὴν ἀνάθεση καθηκόντων Διευθυντοῦ τῆς Ὑπηρεσίας σὲ Διευθυντὲς ἄλλων Ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, τὸν Ὁρλάνδο (1949-1952), τὸν Κωνσταντῖνο Πάγκαλο, ζωγράφον, Διευθυντὴ Καλῶν Τεχνῶν (1952-1954), καὶ τὸν Γεώργιον Πάντζαρη, Διευθυντὴ Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν (1954-1955). Τὸ 1952, ἐπὶ Κυβερνήσεως Νικολάου Πλαστήρα, τέθηκε πάλι τὸ θέμα Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων, ἔπειτα ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τοῦ Ὁρλάνδου στὰ καθήκοντα τοῦ Διευθυντοῦ Ἀναστηλώσεως μόνον. Ἡ παραμονὴ τοῦ Ὁρλάνδου στὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ ταυτόχρονη κατοχὴ ἐκ μέρους τοῦ πολλῶν θέσεων προκάλεσε σφοδρὰ ἐναντίον τοῦ δημοσιεύματα τοῦ ἀντισυναγερμικοῦ τύπου, τὰ ὁποῖα πρόβαλλαν συγχρόνως τὸν Γιάννη Μηλιάδην¹⁵⁵.

Ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Ἰω. Μιχαήλ ἀπευθύνει ἐρώτημα (19 Μαρτίου 1952) στὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιον, ἂν ἡ θέση τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων πρέπει νά πληρωθεῖ μὲ Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων ἢ καθηγητὴ Πανεπιστημίου. Τὸ Συμβούλιον τάσσεται ὑπὲρ τῆς ἐκλογῆς Ἐφόρου, μάλιστα τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς παμψηφεί γνωμάτευσής του¹⁵⁶ εἶναι τοῦτο: «Τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς παραγράφου 2 τοῦ ἄρθρου 17 τοῦ νόμου 1521/42 διατηρηθέντος ἐν ἰσχύϊ, σαφῶς ὑποδεικνύει τὴν ὑποχρέωσιν τῆς Διοικήσεως νά καλύψῃ τὴν κενὴν θέσιν τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων πρωτίστως διὰ διορισμοῦ Ἐφόρων Ἀρχαιοτήτων καὶ μόνον μετ' ἐξάντλησιν τοῦ πίνακος τῶν Ἐφόρων καὶ ἐφ' ὅσον οὐδεὶς κριθῇ κατάλληλος, τότε ἀκολουθεῖται ὁ δεύτερος τρόπος, ἥτοι ἡ ἀνάθεσις τῶν καθηκόντων τοῦ Διευθυντοῦ εἰς Καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου». Μάλιστα τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιον προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο καὶ γνωματεύει ὅτι «ἐπὶ τεθέντος ἐν συνεχείᾳ δευ-

τέρου ἐρωτήματος ἐάν τὸ Συμβούλιον ἀποδέχεται ὡς μᾶλλον συμφέρουσιν διὰ τὴν Ὑπηρεσίαν τὴν λύσιν τοῦ διορισμοῦ Ἐφόρου ἢ τῆς ἀναθέσεως τῆς Διευθύνσεως εἰς Καθηγητὴν, καὶ τοῦτο ἀσχέτως τοῦ ρητοῦ περιορισμοῦ τοῦ νόμου, τὸ Συμβούλιον ἀπεφάνθη διὰ ψήφων ἑπτὰ (7) ἐναντι τριῶν (3) ὅτι καὶ ἀπὸ ταύτης τῆς ἀπόψεως προσφορώτερα εἶναι ἡ λύσις τῆς διὰ διορισμοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων καλύψεως τῆς κενῆς θέσεως τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων».

Προκηρύσσεται ἡ πλήρωση τῆς θέσης τοῦ Διευθυντοῦ καὶ ὑποβάλλουν ὑποψηφιότητα τέσσερις Ἐφοροὶ: ὁ Γιάννης Μηλιάδης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπανέλθει στὴν Ὑπηρεσία, ὁ Ἰωάννης Παπαδημητρίου, ὁ Νικόλαος Κοντολέων καὶ ὁ Μάρκελλος Μιτσός¹⁵⁷. Σὲ πρωινὴ ἐφημερίδα¹⁵⁸ δημοσιεύτηκε ἀνώνυμο ἄρθρο μὲ ἀνακοινώσεις τοῦ Ὑπουργοῦ. Ἀπὸ αὐτὸ γινόταν φανερὸ ὅτι στὸν Ὁρλάνδο ἀντιπεδείχθη, ἀλλὰ ἐζήτησε καὶ ὁ ἴδιος ν' ἀπαλλαγῇ τῶν καθηκόντων τῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων». Πρόσχημα ἦταν ὁ φόρτος ἐργασίας τῆς Διεύθυνσης αὐτῆς ποὺ τοῦ ἔφερε ἐμπόδια στὰ κανονικὰ καθήκοντά του. Ὁ διορισμὸς τοῦ Μηλιάδου ἦταν ἐκεῖνος ποὺ κυρίως προβλήθηκε. Ἄλλωστε γι' αὐτὸν εἶχε τεθεῖ καὶ τὸ ζήτημα τῆς κανονικῆς πλήρωσης τῆς θέσης τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων. Λίγες μέρες ἀργότερα δημοσιεύτηκε, στὴν ἴδια ἐφημερίδα¹⁵⁹, ἐχθρικὸ γιὰ τὸν Μηλιάδου σχόλιο: «Σχετικῶς μὲ ὅσα συμβαίνουν ἀπὸ μηνῶν εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τὴν ὅλην ἀναστάτῳσιν ἐπέφεραν ἡ ἐπ' ἀνοδος εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν τοῦ Ἐφόρου κ. Μηλιάδου, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ ἀπομάκρυνσις ἀνωμάλως τοῦ Προέδρου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου κ. Κυβέλου καὶ ὁ ἐξαναγκασμὸς εἰς παραίτησιν ἀπὸ τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Ὁρλάνδου. Ἐν συνεχείᾳ, διὰ τὴν κατάληψιν τῆς θέσεως τοῦ Διευθυντοῦ τῶν Ἀρχαιοτήτων ὑπέβαλαν ὑποψηφιότητα τέσσαρες Ἐφοροὶ μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ὁ κ. Μηλιάδης, καὶ ἐπηκολούθησε [γνωμάτευσις] ἐκ μέρους τοῦ ΑΣΔΥ¹⁶⁰ ὅπως τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον προκρίνῃ τὸν καλύτερον. Ἡ πλειοψηφία ὁμῶς τοῦ Συμβουλίου δὲν ἦτο τόσον στερεὰ ὅπως τὴν εἶχαν φαντασθῇ οἱ ἐνδιαφερόμενοι, καὶ δι' αὐτὸ ἐζητήθη ἡ προσκόμισις τῶν φακέλων τῶν ὑποψηφίων. Τότε ἐπηκολούθησεν ἔγγραφον τοῦ κ. Μιχαήλ ὅτι ΑΠΟΣΥΡΕΙ τὸ ζήτημα ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον διὰ νὰ τὸ λύσῃ κατ' ἄλλον τρόπον».

Ἡ πρόταση γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν φακέλων τῶν ὑποψηφίων ἔγινε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Τωμαδάκη, ἀναπληρωτὴ τοῦ Μαρινάτου στὸ Συμβού-

λιο. Κατὰ τὸ πρακτικὸν τῆς συνεδριάσεως¹⁶¹ «ὁ κ. Τωμαδάκης, ἀναπληρῶν τὸ τακτικὸν μέλος τοῦ Συμβουλίου κ. Σπ. Μαρινάτον¹⁶² λέγει ὅτι διὰ νὰ μορφώσῃ ἀντίληψιν περὶ τῶν οὐσιαστικῶν προσόντων ἐκάστου τῶν κρινομένων ὑποψηφίων, πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τοῦ τὰ ἐκ τοῦ ἀτομικοῦ φακέλου ἐκάστου τούτων στοιχεῖα κρίσεως, ἄνευ τῶν ὁποίων καὶ τῆς ἀντιπαραβολῆς αὐτῶν δὲν δύναται νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐκλογή». Ἡ πρότασις ἀπέβλεπε στὴ ματαίωσις τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἐπικρατέστερου, δηλ. τοῦ Μηλιάδου, πράγμα πού ἔγινε παρὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ Καρούζου. Τὴν ἀπόφασιν αὕτη τοῦ Συμβουλίου σχολιάζει ἡ ἴδια ἐφημερίδα: «Ἐν τῷ μεταξὺ ἀπεμακρύνθη ὁ κ. Ὁρλάνδος καὶ ἡ Διεύθυνσις ἀνετέθη εἰς τὸν ζωγράφον κ. Πάγκαλον, ἀναρμόδιον ὅπως διευθύνῃ τὸν Ἀρχαιολογικὸν Κλάδον ἀφοῦ ὑπάρχουν Ἐφοροὶ καὶ Καθηγηταὶ Πανεπιστημίου εἰδικοί. Ἐτσι ἀνεστατώθη μία ὁλόκληρος Ὑπηρεσία, διὰ νὰ περιβληθῇ ὁ νέος διορισμὸς μὲ τὴν χορίαν τῆς νομιμότητος. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία πού ἐλειτούργει ἕως τώρα πολὺ καλὰ, ἀπειλεῖται μὲ πλήρη ἐξάρθρωσιν καὶ τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον μεταβάλλεται εἰς θεσμὸν ὀριστικῶς χρεωκοπήσαντα».

Ἡ ὑποψηφιότης τοῦ Μηλιάδου προκάλεσε λοιπὸν τὴν ἀντίδραση καὶ ὁ Καρούζος κρίνει ὅτι πρέπει νὰ ἐκθέσῃ τις ἀπόψεις τοῦ καὶ τις ἀπόψεις τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ Κλάδου γιὰ τὰ δυσμενῆ ἀποτελέσματα τῆς διοικήσεως τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τοὺς καθηγητὰς, οἱ ὅποιοι προσπαθοῦν νὰ ἐπανεέλθουν. Στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ τὸν Μαρινάτο, μόνον ἀρχαιολόγο τοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ Ὁρλάνδος ἔχει αὐτοβούλως παραιτηθεῖ. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Καρούζου, διατυπωμέναι μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια (71), ἐξαγγέλλονται ἤδη ἀπὸ τὸ 1948, μὲ τὰ δημοσιεύματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο καὶ τὴν παραίτησίν του. Ἡ ἐπιστολή του ἴσως νὰ εἶναι καὶ σκόπιμα σφοδρὴ, ἡ πραγματικότης τῆς ὀργῆς του ὅμως δὲν κρύβεται γιὰ τὴ στασιμότητα τῆς Ὑπηρεσίας, γιὰ τὸ τέλος μέσα στὸ ὁποῖο ἡ διοίκησίν της ἀρέσκειται νὰ τὴν διατηρεῖ:

«Τί ἔδειξαν οἱ καθηγηταὶ κατὰ τὴν εἰκοσαετῇ διοίκησιν ὑπ' αὐτῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας;

Ὅσα θὰ εἴπωμεν ἀναφέρονται εἰς ὁλόκληρον τὴν περίοδον καὶ ὄχι εἰδικῶς εἰς τὴν τελευταίαν τριετίαν. Μὲ δύο λέξεις: Παντελῇ ἔλλειψιν συναισθήσεως εὐθύνης καὶ ἀπέναντι τοῦ σκιδῶς Προϊσταμένου των Ὑπουργοῦ, καὶ ἀπέναντι τοῦ κλάδου τὸν ὁποῖον διώκουν, καὶ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν τὸν περιήγαγον. Ἐχοντες καὶ

ἄλλας θέσεις, ἀντιλαμβανόμενοι δὲ τὴν ἐν τῷ ὑπουργείῳ διοίκησιν ὡς πάρεργον καὶ ἀραιῶς ἐπισκεπτόμενοι τὸ γραφεῖον των, ἡσθάνθησαν πάντοτε τὰ ἔργα τῆς διοικήσεως καὶ τὰ προβλήματα τῆς Ὑπηρεσίας ὡς ἐνοχλητικὴν ἀσχολίαν κατωτέραν αὐτῶν. Καὶ ἡ τὰ ἄφηναν νὰ συσσωρεύονται ἄλυτα ἢ τὰ ἔλυναν προχείρως κατὰ τὰς ὑποδείξεις καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ στενοῦ αὐτῶν περιβάλλοντος. Τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον των τὸ ἐφύλαξαν πάντοτε μόνον διὰ ζητήματα εὐνοοοῦντα τὸ προσωπικὸν αὐτῶν συμφέρον ἡθικὸν καὶ ὑλικόν. Ἡ ἔλλειψις συναισθήσεως εὐθύνης ἔφθανε κάποτε τὴν ἀσυνειδησίαν — ἀναφέρομεν τὸ παράδειγμα καθηγητοῦ¹⁶³ ἀνασκάπτοντος ἐπὶ ἔτη ἐκατὶ ὅπου παρὰθέριζεν ἐπὶ τρεῖς μῆνας δι' ἐνὸς ! ἐργάτου καὶ ἀπορροφῶντος οὕτω ὁλόκληρον τὴν πίστωση ὁδοιπορικῶν καὶ ἀποζημιώσεων τῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων. Μὴ ἐξαρτῶμενοι πειθαρχικῶς κατ' εὐθεΐαν ἐκ τοῦ Ὑπουργοῦ, μετεβλήθησαν εἰς ἄνευ στέμματος ἀνυπευθύνους ἀνακτας — μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ Βασιλεὺς καθὼ ἀνεύθυνος, βασιλεύει ἀλλὰ δὲν κυβερνᾷ — καὶ ἐκαλλιέργησαν μεθοδικῶς τὸ σύστημα τῆς «στενῆς ὁμάδος» καὶ τοῦ «διαίρει καὶ βασίλευε» μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πλήρη ἐξάρθρωσιν τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τὴν ἔλλειψιν παντὸς ἀξιολόγου ἔργου [--]. Ὡς πρὸς τὸν ἐγερθέντα θόρυβον, περιορίζομαι νὰ ὑπενθυμίσω ἓνα σοφὸν λόγιον τοῦ Εὐριπίδου¹⁶⁴: «Μὴ θυμῶνετε μὲ τὰ πράγματα, γιατί αὐτὰ δὲν τὰ μέλει καθόλου — οὐδὲ τοῖς πράγμασι θυμοῦσθαι χρεῶν, αὐτοῖς γὰρ οὐδὲν μέλει».

Ἡ σφοδρότητα τῆς διατύπωσης — τὴν ὁποία θὰ ξαναβροῦμε — δὲν πρέπει νὰ ξενίζει. Οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, ἔστω κι ἂν τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦσαν ὅλοι πρῶην Ἐφοροί, ἀποτελοῦσαν ἰδεολογικῶς μιὰ ξεχωριστὴ παράταξιν ποὺ μαχόταν τὰ μέλη τοῦ Κλάδου. Ὁ Καροῦζος καὶ ὁ Μηλιάδης ἀποτελοῦσαν τὴν ὁρατὴ ἀντίδραση στὴν ἐπιστημονικὴ καὶ ἰδεολογικὴ καταπίεσιν ποὺ ἀσκοῦσε ἡ Κεντρικὴ Ὑπηρεσία μὲ αὐτούς. Λίγοι Ἐφοροί (Μιτσός, Σταυρόπουλος, Κωνσταντίνου, Κοντολέων) εἶχαν φιλικὲς διαθέσεις πρὸς τοὺς καθηγητὲς. Οἱ λοιποὶ θὰ ἐκδηλωθοῦν ἀναφανδὸν μόλις τὸ 1960, ὅταν ἡ ρήξις μὲ τοὺς καθηγητὲς θὰ γίνῃ ὀριστική.

Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Ὑπουργοῦ Ἰω. Μιχαήλ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ὑπηρεσιακὴν τάξιν δὲν τελεσφόρησε. Ὁ Ὁρλάνδος περιορίστηκε στὴ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως καὶ τὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων διοίκησαν ἕως τὸ 1955 τὰ πρόσωπα ποὺ μνημονεύτηκαν. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Κυβέρνησης Νικ. Πλαστήρα (11 Ὀκτ. 1952) ἀκολούθησαν οἱ Κυβερνήσεις Ἀλεξάνδρου Παπάγου καὶ Κωνστ. Καραμανλῆ (4 Ὀκτ. 1955).

Ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος, Διευθυντής τῆς Ὑπηρεσίας γιὰ δεύτερη φορά. Ὁ Μαρινάτος ἔγινε γιὰ δεύτερη φορά Διευθυντής τῆς Ὑπηρεσίας τὰ τέλη τοῦ 1955 χωρίς νὰ ἔχει τὴν ὑποστήριξη τοῦ Κλάδου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης αὐτῆς θητείας του ἔγιναν δύο διαγωνισμοὶ προσλήψεως Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων, τὸ 1956 καὶ οἱ δύο. Μὲ τὸν πρῶτο διορίστηκαν τέσσερις Ἐπιμελητές, οἱ τρεῖς ἦσαν γυναῖκες. Δὲν ἴσχυε πλέον ἡ διάταξη τοῦ Ἀναγκαστικοῦ Νόμου 1947/1939, ἡ ὁποία ἀπαγόρευε τὴν εἴσοδο γυναικῶν στὴν Ὑπηρεσία. Μὲ τὸν δεύτερο διαγωνισμό, ποὺ στὴν οὐσία ἀποτελοῦσε ὑπόλοιπο τοῦ προηγούμενου, διορίστηκε γυναίκα.

Οἱ οὐσιαστικοὶ τριγμοὶ ἀρχίζουν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1957 μὲ δύο ἄρθρα¹⁶⁵ σὲ πρωινὴ ἐφημερίδα, μὲ τὰ ὁποῖα γίνεται περιγραφὴ τῆς κακῆς κατάστασης τῆς Ὑπηρεσίας, ἰδιαίτερα τῶν Μουσείων, τῆς ἀνυπαρκτοῦς ὙΔΑΠ, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ διευθύνει ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Μαρινάτου, καὶ τῆς ὑπηρεσιακῆς καὶ μισθολογικῆς κατάντιας τῶν μελῶν τοῦ Κλάδου. Ἀπαντᾷ ἔπειτα ἀπὸ λίγες μέρες, σχεδὸν ἀπολογούμενος, ὁ Μαρινάτος¹⁶⁶. Παραδέχεται ὅλα ὅσα ἀναφέρονταν στὰ ἄρθρα, φροντίζοντας νὰ ρίξει τὶς εὐθύνες ἐντελῶς ἄοριστα σὲ τρίτους, στοὺς ἐχθροὺς τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῆς ὙΔΑΠ καὶ στὴν κακὴ μοῖρα. Λέγει λοιπὸν πὼς ὅσα περιέχονται σ' αὐτὰ «ἀνταποκρίνονται σχεδὸν πλήρως πρὸς τὴν σημερινὴν κατάστασιν τῆς ἀρχαιολογίας. Δὲν ἀνταποκρίνονται ὅμως διόλου πρὸς τὴν, ἃς τὴν εἴπωμεν ἱστορικὴν δικαιοσύνην. Ἐπειδὴ δὲν πρόκειται περὶ παρωνυχίδος καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἠθικὸν δι' ἐμὲ νὰ ἀφήσω ἀνυπεράσπιστον μίαν ὑπηρεσίαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀπὸ μακροῦ ἐκτεθειμένη ἀπὸ μερικοὺς εἰς πόλεμον φθορᾶς, νομίζω ὅτι ἔχω καθήκον νὰ θέσω τὰ πράγματα εἰς τὴν θέσιν των, ἀφοῦ ἐπὶ ἔτη ἐτήρησα σιγὴν». Δίνει μακρὰς ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ὙΔΑΠ, τῆς ὁποίας παραδέχεται τὰ ἐλαττώματα, καὶ ἐπικαλεῖται τοὺς ἀγῶνες του γιὰ νὰ τὴν ὁργανώσει. «Δυστυχῶς οἱ τοιοῦτοι ἀγῶνες δὲν παραμένουν ἄνευ συνεπειῶν. Προτοῦ δυνθῶ νὰ ὁργανώσω πλήρως τὴν ἀρτισύστατον ὑπηρεσίαν, ἡναγκάσθην νὰ φύγω ἀπὸ τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων, ἡ ὁποία ἔκτοτε παρέμεινε πρακτικῶς χηρεύουσα μέχρι πρὸ τριῶν ἐτῶν, ὁπότε μοῦ ἀνετέθη καὶ πάλιν».

Τὸ πρῶτο ἄρθρο εἶναι ἀφιερωμένο σχεδὸν ὁλόκληρο στὸ δημιούργημά του, τὴν ὙΔΑΠ, τὸ ἔργο της καὶ τὶς ἀδυναμίες της, ποὺ ὁμολογεῖ καὶ οἱ ὁποῖες δὲν ὀφείλονται μόνο σ' αὐτὴν, γιατί «θὰ ἦτο πολὺ καλὺτερον ὁργανωμένη, ἂν δὲν συνήντα κυριολεκτικῶς πόλεμον ἐξον-

τώσεως, χωρίς να τῆς παρασχεθῇ ποτέ ἡ παραμικρὰ στοργή». Τὸ παραεμπόριο δελταρίων ἀπὸ τοὺς φύλακες, τὰ ποσοστὰ πού εἰσπράττουν, εἶναι ἄλλος λόγος ἀποτυχίας. «Ὁ τουρισμὸς προώδευσε [τὸ 1957], ἡ κατανάλωσις ηὐξήθη ἀλματωδῶς καὶ κατήντησε νὰ παραμελοῦν οἱ φύλακες τὰ κύρια καθήκοντά των καὶ νὰ ἐπιδίδωνται εἰς τὴν ἄμιλλαν τῶν πωλήσεων [--]. Ὅλα αὐτὰ δὲν θὰ συνέβαινον, ἂν εἶχα προφθάσει νὰ ὀργανώσω ὅπως ἐγὼ ἐσχεδιάζον τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὙΔΑΠ».

Στὸ δεύτερο ἄρθρο περιγράφει τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν κατάστασι τῆς Ὑπηρεσίας. Ἐλλειψη φυλάκων, κλοπὲς στὰ μουσεῖα, πολλὲς ἀνασκαφές, κενὰ στὸ ἀρχαιολογικὸ προσωπικὸ πού ἀμείβεται ἐξευτελιστικά, ἀνεπαρκὲς διοικητικὸ προσωπικό:

«Τὸ δράμα ἀρχίζει ἀπὸ αὐτὴν τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων ἐν τὸς τοῦ Ὑπουργείου. Τὸ προσωπικόν της εἶναι τὸ ἥμισυ τοῦ ἀπαιτούμενου. Ἐλλεῖπει ὁ εἰς τῶν δύο τμηματάρχων, ἐλλεῖπει εἰς τμηματάρχης τοῦ κτηματολογίου, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς πρωτόγονον κατάστασιν. Ἀπὸ ἑκατὸν ἐτῶν ἀπαλλοτριώνουν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Δημοσίου τὸ Κράτος, αἱ Ξέναι Σχολαὶ καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς τί ἔχομεν. Μὲ ἀπεσπασμένους φύλακας ἀρχαιοτήτων διεξάγομεν τὴν κατωτέραν ὑπηρεσίαν. Πάντες ἐργάζονται εὐσυνειδήτως καὶ μὲ αὐτοθυσίαν, ἀλλ' ἐπὶ ματαίῳ. Ἡ ἐργασία εἶναι πολλή καὶ τὸ ποιὸν ὡς ἐκ τούτου χωλαίνει. Μὲ βραδύτητα διεκπεραιοῦνται ὑποθέσεις ζωτικαὶ ἐνίοτε διὰ τὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ συμφέροντα. Ὁ ὑποφαινόμενος, τῶρα εἰς τὸ φθινόπωρον τῆς ζωῆς του, μεταβάλλεται καθημερινῶς σχεδὸν εἰς γραφέα καὶ συντάσσει ὁ ἴδιος ἔγγραφα, διεξάγει δὲ κανονικῶς τὴν ἐξωτερικὴν ἀλληλογραφίαν, τὴν ὁποίαν καὶ δακτυλογραφεῖ ὁ ἴδιος εἰς τὸ σπίτι του. Ἡ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων δὲν διαθέτει ξενόγλωσσον δακτυλογράφον οὔτε ξενόγλωσσον γραφομηχανήν.

Νομίζω ὅτι καὶ δύναμαι καὶ ὀφείλω νὰ ὑπηρετήσω καλύτερον τὴν Πατρίδα καὶ τὴν ἐπιστήμην μου. Ἄν ἐπιμένω μέχρι σήμερον, τρία σχεδὸν ἔτη, εἶναι διότι διαρκῶς περιμένω νὰ ἔλθῃ καὶ ἡ σειρὰ τῆς ἀρχαιολογίας, διότι δὲν θέλω νὰ φύγω ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον «ἀποτυχημένος», ἀφοῦ μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴν ἡ Πατρίς νὰ μὲ καλέσῃ εἰς τὴν θέσιν ταύτην. Ἐχω εἰς χεῖρας μου τὰς συγκινητικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ Κλάδου, ὁ ὁποῖος ἐνθυμεῖται τὴν προτέραν μου διάβασιν ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον καὶ δὲν θέλω νὰ τὸν διαψεύσω. Πρέπει νὰ ἐκθέσω τί ἠθέλησα νὰ πράξω, καὶ ἐλπίζω πάντοτε, ἂν καὶ δὲν τὸ κατώρθωσα ἀκόμῃ.

Όταν ανέλαβα τὴν πρώτην φορὰν (1937-39) τὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων, εὗρήκα τὸ προσωπικὸν μισθολογικῶς κατώτερον τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ, ἂν καὶ ἀπητοῦντο περισσότερα προσόντα. Ταῦτα ἐπηύξησα ἀκόμη περισσότερον, ἀλλὰ καὶ ἐπέτυχα συγχρόνως νέαν διαβάθμισιν ἐλαφρῶς ἀνωτέραν τῆς τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Πρὸ δύο ἐτῶν ἐγένετο νέα διαβάθμισις τῶν τελευταίων τούτων, χωρὶς νὰ περιληφθῶν καὶ οἱ ἀρχαιολογικοὶ ὑπάλληλοι, διότι αὕτη ἦτο τότε ἡ πολιτικὴ τοῦ Ὑπουργείου. Ἐν συνεργασίᾳ μετὰ παλαιότερων Ἐφόρων καὶ τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου ἡτοίμασα τότε νέαν διαβάθμισιν αὐτοτελεῖ καὶ πάλιν μὲ μισθολόγιον ἐλαφρῶς ἀνώτερον τοῦ τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Δὲν εἶναι δὲ καὶ περισσότεροι τῶν 50 οἱ ἐπιστήμονες τοῦ Κλάδου καὶ ἡ ἐπιβάρυνσις τοῦ Προϋπολογισμοῦ ἦτο ἀσήμαντος. Τὸ νομοσχέδιον, δυστυχῶς, δὲν κατωρθώθη μέχρι τοῦδε νὰ γίνῃ νόμος, ἂν καὶ νομίζω ὅτι πλησιάζει.

Συγχρόνως ἡτοιμάσθη νομοσχέδιον, τὸ ὁποῖον ἔθετε κάποιαν τάξιν εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν καὶ ἔλυε τὰς χεῖρας τῆς ὙΔΑΠ, τὴν ὁποίαν ἐφιλοδόξησα καὶ φιλοδοξῶ νὰ καταστήσω πρότυπον Ὑπηρεσίαν, διότι γνωρίζω τὰς δυνατότητάς της. Διὰ τὸ πρῶτον ζήτημα δὲν θέλω νὰ εἶπω πολλά. Δικαίως παραπονοῦνται οἱ ὑπάλληλοι διὰ τὴν παραγκώνισιν των καὶ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ αὐτό, διὰ νὰ ἀπαιτηθῇ ἐν συνεχείᾳ ἐντατικώτερα ἐργασία. Μὲ τοὺς πολέμους καὶ τὴν δυστυχίαν παρουσιάσθησαν συμπτώματα ὅχι εὐχάριστα. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ὑπαλλήλους, οὐχὶ βεβαίως ὅλοι, παρουσίασαν ἀποθάρρυνσιν. Οἱ νέοι ἐπιμεληταί, ὡς εἶναι ἐπόμενον, παρουσίασαν ἑλλειψιν πείρας καὶ δειλίαν (πολλοὶ ἀνῃκουν εἰς τὸ λεγόμενον ἀσθενὲς φύλον)¹⁶⁷. Πάντα ταῦτα καὶ ἄλλα τείνουν νὰ φορτώνουν ὅλα τὰ ζητήματα εἰς τὸ Ὑπουργεῖον χρονιζόντων οὕτω τῶν ζητημάτων. Ἡ ὑπηρεσία μας χρειάζεται ἐνέργειαν καὶ ἐπιμονήν. Δὲν εἶναι μόνον γραφεῖον. Ἐχει νὰ κάμῃ μὲ ἄλλας δημοσίας ἀρχάς, δημοτικὰς καὶ σωματεῖα ἢ ιδιώτας, ὧν τὰ συμφέροντα καὶ ἐπιδιώξεις εἶναι ἐπὶ ζημίας τῶν ἀρχαιοτήτων. Χιλιάδας ἀκαταγράφων ἀρχαιοτήτων ἐσώρευσαν τὰ ἔτη τῆς δυστυχίας εἰς τὰ μουσεῖα μας. Τὰ εὐρετήρια εὐρίσκονται εἰς ἀταξίαν. Μὲ μίαν λέξιν ὁ Κλάδος, οἰκονομικῶς ἀπηθλιωμένος καὶ βλέπων ὅτι καὶ τὰ στοιχειοδέστερα μέσα διὰ νὰ ἀποδώσῃ κάτι δὲν ὑπάρχουν, παρουσίασε σημεῖα καμάτου.

Πάντα ταῦτα μὲ ὠδήγησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ζητήσω τὴν ἀνασύστασιν τοῦ θεσμοῦ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχαιοτήτων, ὅστις κατηργήθη κατὰ τὴν Κατοχὴν διὰ μιᾶς διατάξεως, ἄγνωστον

διὰ ποῖον λόγον. Ἐπανελημμένως τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον ἀπεφάνθη ὁμοφώνως περὶ τῆς ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης τοῦ θεσμοῦ τούτου».

Μὲ ἐπιμονὴ ξαναγυρίζει ὁ Μαρινάτος στὴν ὙΔΑΠ καὶ τὶς δραστηριότητές της· ἀποδίδει πολλὰς ἀπὸ τὶς ἐλλείψεις της στὴν ἀντίδραση τῆς Διεύθυνσης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου: «Πρέπει λοιπὸν νὰ μάθῃ ὁ κόσμος ὅτι ἐκμαγέα ἰδικὸν της δὲν ἔχει ἡ ὙΔΑΠ, ἀλλὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν μοναδικὸν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Αὐτὸς εἶναι πάντοτε ἀπληροῦς. Σήμερον δὲν ὑπάρχει γύψος, αὖριον δὲν ὑπάρχει μήτρα διὰ τὸ δεῖνα ἀρχαῖον ποὺ ζητεῖ ὁ κόσμος, μεθαύριον ἐφθάρη καὶ ἡ τυχὸν ὑπάρχουσα καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἀκόμη καὶ μία πραξικοπηματικὴ χειρονομία τοῦ διευθυντοῦ τῆς ὙΔΑΠ, ὁ ὁποῖος πρὸ ἐβδομάδων κατεσκεύασε μήτρας νέου τύπου ἀντεχούσας εἰς παραγωγὴν ἑκατοντάδων ἐκμαγείων, δὲν ἐνεκρίθη διὰ λόγους τυπικοῦς. Αἱ αἰθούσαι ἐκθέσεως καὶ πωλήσεως τῶν εἰδῶν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον ἐτοιμάζονται ἐπὶ ἔτη, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραδοθοῦν εἰς τὴν ὙΔΑΠ. Οἱ φύλακες ἐξακολουθοῦν νὰ πωλοῦν αὐτοὶ εἰς τὰ θυρωρεῖα τῶν μουσείων ἢ ἐπὶ ἀθλίων τραπεζίων εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἢ συμπεριφέρουν τὸ ἐμπόρευμα εἰς τὰ θυλάκιά των».

Ἀποθέτει τὶς ἐλπίδες του στὴν ψήφιση νομοσχεδίου (περὶ ὁργανώσεως τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν πόρων) ποὺ εἶχε ἐτοιμάσει πρὶν ἀπὸ δύομισι χρόνια. Οἱ διατάξεις του θὰ ἐπέτρεπαν νὰ ὁργανωθεῖ ἡ Ὑπηρεσία, καὶ κυρίως ἡ ὙΔΑΠ, καλύτερα, νὰ ὑπάρξουν πόροι ὥστε «πᾶν τὸ προάγον τὴν τάξιν, τὴν καλὴν ἐμφάνισιν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν κίνησιν τοῦ Κλάδου θὰ ἐθεραπεύετο ἀμέσως καὶ ἀποτελεσματικῶς». Ἡ κυβέρνηση (τῶν ἐκλογῶν τῆς 29 Φεβρ. 1956) δὲν ἔβλεπε μὲ συμπάθεια τὸν Μαρινάτο καὶ δὲν δεχόταν τὶς εἰσηγήσεις του. Τὸ νομοσχέδιο ποὺ εἶχε ἐτοιμάσει ἔμεινε στὰ χαρτιά καὶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο εἶχε περιέλθει ἡ Ὑπηρεσία: «Δυστυχῶς οὔτε καὶ τὸ νομοσχέδιον τοῦτο κατέστη δυνατόν νὰ προχωρήσῃ, μόνον δ' ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προχωρήσωμεν περαιτέρω. Σήμερον, στενάζουσα ὑπὸ τὸ βάρος τῆς καθημερινῆς ἀγωνίας, ἡ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων ἀδυνατεῖ νὰ διεξαγάγῃ ἀκόμη καὶ τὴν τρέχουσαν ὑπηρεσίαν. Θέλομεν ἄλλους τόσους ὑπαλλήλους καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Κλάδου ἐλευθέραν, ἵνα ἀσχοληθῇ μὲ τὴν πραγματικὴν ὁργάνωσιν, ὅχι μὲ τὸ κύλισμα τῆς ρουτίνας, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔργον τῶν κατωτέρων ὑπαλλήλων. Πολλοὶ ἀπὸ ὅσους θὰ ἀναγνώσουν τὰ ὅσα γράφω ἐδῶ θὰ καταλά-

βουν άμέσως τὸ παράπονον καὶ τὴν ἀποθάρρυνσιν ὅλων τῶν ἀρχαιολόγων μας, ἀλλὰ καὶ ὅλου τοῦ Κλάδου συλλήβδην, διότι ἤλθον εἰς συχνὴν ἐπαφὴν μαζί μας καὶ γνωρίζουν περισσότερα, ἀπὸ ὅσα γράφονται ἐδῶ. "Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι συντόμως θὰ ἀνατείλῃ καλυτέρα αὐριον».

Ὑπουργὸς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, παλαιὸς φίλος τοῦ Καρούζου, καὶ Ὑπουργὸς Παιδείας, ἀπὸ τὴν 1 Ἰουνίου 1957, ὁ Ἀχιλλεὺς Γεροκωστόπουλος. Ὁ συστηματικὸς θόρυβος στὶς ἐφημερίδες κατὰ τῆς Ὑπηρεσίας ἐξακολοθεῖ. Ἦδη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1957 δημοσιεύτηκαν στὴν *Αὐγή*¹⁶⁸ ἑξ ἄρθρα, μὲ τὰ ὁποῖα περιγραφόταν ἡ δράση τῶν ἀρχαιοκαπήλων καὶ ἡ κατάστασις τῶν μουσείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων. Ἀλλες ἐφημερίδες¹⁶⁹ συνεχίζουν τὶς καταγγελίες γιὰ τὴν κακὴ λειτουργία τῆς Ὑπηρεσίας· σιγὰ σιγὰ δημιουργεῖται δυσμενὲς κλίμα γιὰ τὸν Μαρινάτο.

Ὁ Ὑπουργὸς Ἀχ. Γεροκωστόπουλος τοῦ ζητᾷ νὰ παραιτηθεῖ ἀλλὰ ὁ Μαρινάτος ἀρνεῖται. Τὴν παραίτησή του θὰ ὑποβάλει λίγο ἀργότερα, ἐπὶ ὑπηρεσιακῆς κυβερνήσεως Κ. Γεωργακοπούλου¹⁷⁰. Ὅπως λεγόταν τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὁ Μαρινάτος ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ὑπηρεσία ἔπειτα ἀπὸ παραγγελία τοῦ Κ. Καραμανλῆ, ὅτι δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸν ἔβρισκε Διευθυντὴ ὅταν θὰ σχημάτιζε τὴ νέα κυβέρνησι.

Ὁ Ἰωάννης Κ. Παπαδημητρίου, Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας. Ἡ τουριστικὴ πολιτικὴ. Γιὰ λίγους μῆνες τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ κατεῖχε προσωρινὰ ὁ Ἀν. Ὀρλάνδος. Ἡ πίεσις ὅμως γιὰ τὴν ἐκλογὴ προϊσταμένου ἀπὸ τὸν Κλάδο ἦταν ἰσχυρή. Τὸ μέτωπο τῶν καθηγητῶν ἦταν ἀδύνατο μὲ τὴν πρόσφατη ἀποχώρησι τοῦ Μαρινάτου. Κατὰ τὶς τότε συζητήσεις ἀνάμεσα στὰ ἀνώτερα μέλη τοῦ Κλάδου συμφωνήθηκε ἡ ὑποστήριξις τοῦ Ἰω. Κ. Παπαδημητρίου ὡς ὑποψηφίου γιὰ τὴ θέση, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑπὲρ του καὶ τὴν καλὴ γνώμη τῶν Ἀνακτόρων. Ὁ Παπαδημητρίου ἐγένε Διευθυντὴς τὸ φθινόπωρο τοῦ 1958 (ὑπουργὸς Γ. Βογιατζῆς) καὶ ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμὴ οἱ σχέσεις Καρούζου καὶ Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας ἀποκαταστάθηκαν.

Ὁ Παπαδημητρίου ξεκινοῦσε τὴ θητεία του μὲ καλοὺς οἰωνοὺς ἔχοντας τὴν ὑποστήριξις τοῦ Κλάδου καὶ τῆς Κυβερνήσεως. Ὁ ἴδιος δημιουργοῦσε μὲ τὴν παρουσία του εὐνοϊκὴ διάθεσις. Ἦταν εὐπροσέγγορος, χωρὶς κακίες καὶ χωρὶς βεβαρυμένο παρελθόν. Ἡ ἀνασκαφὴ του στὶς Μυκῆνες τοῦ εἶχε φέρει φήμη καὶ κῦρος, καὶ ἡ ἱκανότητά του νὰ δημιουργεῖ φιλίες τὸν βοηθοῦσε στὶς σχέσεις του μὲ τὶς ἄλλες Ὑπηρε-

σίες και κυρίως τὸν Τουρισμό. Οἱ προσπάθειες τοῦ Παπαδημητρίου στράφηκαν στὴν εὕρεση πιστώσεων καὶ τὴν αὐξήση τοῦ προσωπικοῦ. Τὸ πρῶτο ἦταν εὐκολώτερο, γιατί εἶχε ἀρχίσει ἤδη νὰ ἐφαρμόζεται τὸ πρόγραμμα τῶν Ἑπενδύσεων. Συγχρόνως ἄρχισε νὰ πραγματοποιεῖται καὶ τὸ πρόγραμμα τῆς τουριστικῆς ἀνάπτυξης, στὴν ὁποία τὸν κυριώτερο ρόλο ἔπαιζαν τὰ μνημεῖα. Πρῶτος σημαντικὸς τόπος ὅπου ἐφαρμόστηκε, σὲ βαθμὸ ὑπερβολῆς, ἡ πολιτικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων γιὰ προσέλκυση ξένων ἦσαν οἱ Δελφοί. Οἱ ἀρχικὲς μικρὲς διευθετήσεις ἀναπτύχθηκαν σὲ μεταβολὲς τοῦ τοπίου, μὲ τὴν κατασκευὴ νέων δρόμων, τὴν ἀποτυχημένη ἐπέκταση τοῦ Μουσείου, ἀναγκαστικὲς ἀνασκαφὲς καὶ νέες κατασκευές, ὅπως τὸ τουριστικὸ περίπτερο τῆς Κασταλίας. "Ἄν σήμερα τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν ξενίζουν, τοῦτο συμβαίνει ἐπειδὴ λίγοι θυμοῦνται πιά τὸ πραγματικὸ τοπίο τῶν Δελφῶν, ὅπως ἦταν ἀπείρακτο, πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ τουρισμοῦ¹⁷¹. Ἐξ ἴσου σοβαρὸ ἦταν τὸ ζήτημα τοῦ τουριστικοῦ ξενοδοχείου τοῦ Σουνίου, μοιραία συνέπεια τῆς κατασκευῆς τοῦ παραλιακοῦ δρόμου ποὺ καταλήγει στὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος. "Ὅπως καὶ στοὺς Δελφούς, καὶ στὸ Σούνιο κύριος μοχλὸς τοῦ ἔργου ἦταν ἡ γνώμη τοῦ ἴδιου τοῦ Πρωθυπουργοῦ, ποὺ περιβαλλόταν ἀπὸ τοὺς τεχνοκράτες τοῦ Τουρισμοῦ, ἀποφασισμένους νὰ λύσουν τὸ κυβερνητικὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα μὲ τὸν πλέον εὐκόλο τρόπο, τῆς ἀνάπτυξης τοῦ παρασιτισμοῦ μὲ παράλληλη καὶ ἀναπόφευκτη καταστροφὴ τῆς φυσικῆς μορφῆς τῆς Χώρας.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ξενοδοχείου τοῦ Σουνίου συνάντησε καθολικὴ ἀντίδραση ἀρχικὰ καὶ τὴν ἄρνηση τῆς Ὑπηρεσίας. Στις 10 Ἰαν. 1959 ἔγινε σύσκεψη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, μὲ πρόεδρο τὸν Ὑπουργὸ Παιδείας Γ. Βογιατζῆ, ὁ ὁποῖος ἐπέμεινε στὴν ἀρνητικὴ στάση τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. "Ἢδη ὁμως εἶχε κατασκευαστεῖ ὁ σκελετὸς τῶν δύο ὁρόφων τοῦ ξενοδοχείου· τὰ συνεργεῖα τοῦ ἐργολάβου ἐργάζονταν καὶ τὴ νύχτα! Ἐπιστολὴ σὲ ἐφημερίδα διασώζει τίς τότε ἀπόψεις τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὸν τόπο, καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὸ ξενοδοχεῖο τοῦ Σουνίου¹⁷².

Ἀντίθετες ἦσαν οἱ ἀπόψεις τοῦ Ὑπουργοῦ Προεδρίας Κων. Τσάτσου. Μὲ δηλώσεις του¹⁷³ ἔκανε γνωστὸ ὅτι τὸ ξενοδοχεῖο κτιζόταν μὲ ἀπόφαση τοῦ ΕΟΤ ἀέκτὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Σουνίου, ἀφοῦ ἐγνωμάτευσαν ἐπ' αὐτοῦ ἡ ἀρμοδία ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἥτις ἐνέκρινε τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ξενοδοχείου ὑπὸ ὀρισμένους ὅρους [--]. Τὸ ξε-

νοδοχεῖον [--] οὐδαμῶς παρενοχλεῖ τὴν θέαν τοῦ ναοῦ καὶ δὲν μειώνει τὴν αἰσθητικὴν ἀξίαν τοῦ τοπίου».

Παρὰ τὴν προσφυγὴ ἐνδιαφερομένων στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, ὑπερίσχυσε ἡ θέληση τοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ αὐτὴν ἐξέφραζε ὁ Τσάτσος, ὁ ὁποῖος τόνισε ὅτι «αἱ διατυπούμεναι ἀντιρρήσεις ἀπὸ διαφόρους παράγοντας ὄχι μόνον δὲν ἐξυπηρετοῦν τὴν καταβαλλομένην προσπάθειαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τουρισμοῦ, ἀλλὰ δημιουργοῦν σύγχυσιν μεταξὺ τοῦ κοινοῦ»¹⁷⁴. Τὰ δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων συνεχίστηκαν ἀλλὰ τὸ πραξικόπημα εἶχε συντελεστεῖ. Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο μεταπείστηκε καὶ ἀνακάλεσε τὴν πρώτη του γνωμοδότηση¹⁷⁵.

Ἀποτέλεσμα τῆς νέας νοοτροπίας ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται σὲ κρατικὲς ὑπηρεσίες εἶναι καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἀνακατασκευῆς καὶ μεγεθύνσεως τοῦ παναθηναϊκοῦ σταδίου, ποὺ προκάλεσε καὶ αὐτὸ ἀναταραχὴ ἀλλὰ δὲν εἶχε συνέχεια¹⁷⁶.

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1959 ἔγινε διαγωνισμὸς πρόσληψης Ἐπιμελητῶν τῶν Ἀρχαιοτήτων. Διορίστηκαν πέντε· οἱ τέσσερις ἦσαν γυναῖκες. Τὸν Δεκέμβριο ἔγινε δεῦτερος διαγωνισμός. Διορίστηκαν δώδεκα, οἱ ἑπτὰ ἦσαν γυναῖκες. Τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀνδροκρατίας ποὺ εἶχε στήσει ὁ Μαρινάτος μὲ τὸν Α.Ν. 1947/1939 εἶχε γκρεμιστεῖ.

Ἡ μεταφορὰ τῆς Ὑπηρεσίας στὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως. Ἡ νέα οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς Κυβέρνησης, στὴν ὁποία τὰ μνημεῖα θεωροῦνταν πρωταρχικὸς παράγων συλλογῆς συναλλαγμάτων, ἡ ἀνάγκη εὕρεσης τρόπου ἐπηρεασμοῦ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ Ὑπηρεσία κατὰ τὶς ἐπιταγὰς τῶν νέων κοινωνικῶν συνθηκῶν ποὺ δημιουργοῦνταν, ὥθησαν τὸν Παπαδημητρίου, τὸν Καροῦζο, τὸν Μηλιάδη καὶ τὸν Κοντῆ¹⁷⁷ στὴ λύση τῆς μεταφορᾶς τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας στὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας. Ἡ ἐπιρροὴ τῶν καθηγητῶν στὴν Ὑπηρεσία ἦταν ἀκόμη ἔντονη, γιατί τὰ Συμβούλια ἦσαν ἀμετάβλητα καὶ μέλη τους τακτικὰ ἦσαν ὁ Μαρινάτος, ὁ Κοντολέων, ὁ Κορρές.

Μὲ τὰ ἔργα τῶν Δελφῶν εἶχε δοθεῖ στὸν Παπαδημητρίου ἡ δυνατότητα νὰ πλησιάσει τὸν Πρωθυπουργὸ καὶ τὸ περιβάλλον του. Στις 31 Μαρτίου 1960 συναντήθηκαν οἱ δύο τους γιὰ τὸ θέμα τῆς ὁργάνωσης τῆς Ὑπηρεσίας. Ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμὴ, μὲ ἐνδιαμέσους τὸν Τσάτσο

καὶ τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο, γίνονταν συνεννοήσεις χωρὶς ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας νὰ γνωρίζει ὁτιδήποτε. Στὶς 28 Ἰουλίου ὁ Κανελλόπουλος γνωστοποίησε στὸν Παπαδημητρίου τὴν ἀπόφαση τοῦ Πρωθυπουργοῦ γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς Ὑπηρεσίας στὴν Προεδρία. Τὴν ἐπομένη ἔγινε γνωστὴ ἡ ἀπόφαση¹⁷⁸.

Ἡ ἀντίδραση τῶν τριῶν καθηγητῶν, Μαρινάτου, Κοντολέοντος, Κορρέ, ἦταν ἄμεση. Παραιτήθηκαν ἀπὸ μέλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου¹⁷⁹ σὲ ἔνδειξη διαμαρτυρίας γιὰ τὴν ὑπαγωγὴ τῆς Ὑπηρεσίας στὴν Προεδρία. Ἡ παραίτηση ἔγινε ἀμέσως δεκτὴ ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Παιδείας. Ἡ Καθημερινὴ δημοσίευσε¹⁸⁰ μακρὸ καὶ εὐνοϊκὸ ἄρθρο γιὰ τὴ σκοπιμότητα τῆς μεταβολῆς καὶ ὁ Σύλλογος τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων ἐξέδωσε ψήφισμα εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Πρωθυπουργό¹⁸¹.

Ὁ Νικόλαος Κοντολέων μὲ ἐνδιαφέρον ἄρθρο του¹⁸² χαρακτήρισε τὴν ἀπόφαση τοῦ Πρωθυπουργοῦ ὡς «θεμελιώδους σημασίας στροφὴν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Κράτους ἀντιμετώπισιν τῶν πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ὑποχρεώσεών του». Μετὰ θεωρητικὴ περιπλάνηση, διατυπώνει τὶς ἀνησυχίες του καὶ τὶς σκέψεις του γιὰ τὸ ζήτημα: «ἐὰν εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς συγχρόνου ζωῆς ἢ εἰς τὴν ἐκλαίκευσιν τῶν μνημείων (= τουριστικὴν ἀνάπτυξιν) εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρξουν παραχωρήσεις, μὲ ποῖο μέτρο θὰ γίνῃ τοῦτο; Μόνον ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ συνείδησις μιᾶς πραγματικῆς εὐθύνης διὰ τὴν πνευματικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἔθνους, ἐξασφαλίζει κατὰ τεκμήριον —καὶ ὅχι ἀπόλυτον— ἀπὸ τοὺς κινδύνους ὑπερβάσεως τοῦ μέτρου. Καὶ ἡ εὐθύνη αὕτη δὲν ὑπάρχει, καὶ δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ, παρὰ μόνον εἰς τοὺς παράγοντας τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας».

Τὴν ἀπάντηση στὸ ἄρθρο τοῦ Κοντολέοντος ἔδωσε ὁ Καροῦζος μὲ γράμμα του (93) στὴν ἴδια ἑφημερίδα¹⁸³. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σαφηνίζει τὴ θέση τῶν δύο παρατάξεων, γιὰ νὰ δείξῃ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν Ὑπηρεσία καὶ τὸ Πανεπιστήμιο. Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Κοντολέοντα λέγει πὺς εἶναι «πρῶνῃ συνάδελφος ἐν τῇ ἐνεργῷ ἀρχαιολογίᾳ», ὅτι ἐκπροσωπεῖ «τὴν πανεπιστημιακὴν ἀρχαιολογίαν» καὶ ἀπορρίπτει τὰ ἐπιχειρήματά του:

«Πιστεύομεν ὅτι ὁ κ. Κοντολέων, διαφωνῶν πρὸς τὰ αἰσθήματα ἀνακουφίσεως μὲ τὰ ὁποῖα ἔγιναν δεκταὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων αἱ ἀποφάσεις τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ, τοὺς ἀδικεῖ καὶ ἐπὶ πλέον εὐρίσκεται ἐν πλάνῃ. Φειδόμενοι τοῦ χώρου σας καὶ τοῦ χρόνου τῶν ἀναγνωστῶν σας, δὲν θὰ σταματήσωμεν εἰς τὴν μακράν

«θεωρητικὴν» εἰσαγωγὴν τοῦ ἄρθρου του, τῆς ὁποίας ἄλλωστε ἡ ὀρθότης εἶναι συζητήσιμος. Εἶναι ὅμως καὶ περιττόν, διότι «τίς ψέγει τὸν Ἡρακλέα;», ποῖος ἐκ τῶν ἐπιστημόνων τῆς ἐνεργοῦ ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἀρνεῖται ὅτι εἶναι βαθύτατα πνευματικὴ ἡ οὐσία τοῦ ἔργου του καὶ δὲν γνωρίζει, ὅτι, εἴτε ἀνασκαφὰς κάνει εἴτε δημοσιεύει πραγματείας εἴτε περὶ τῶν Μουσείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων φροντίζει εἴτε «ἐκλαϊκεύει», ἀποδίδων εἰς τὸν ἐλληνικὸν λαὸν τὰ ὀφειλόμενα αὐτῷ, δὲν δύναται νὰ ἀπιστήσῃ εἰς τὸν πνευματικὸν χαρακτῆρα πάσης ἀρχαιολογικῆς ἐργασίας φέρων τὴν εὐθύνην διὰ τὴν τήρησιν τοῦ χαρακτῆρος τούτου καὶ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ πνευματικοῦ πρὸς τὸ ἔθνος μας καὶ πρὸς τὰ ἄλλα ἔθνη χρέους; Ἡμεῖς τουλάχιστον δὲν γνωρίζομεν κανένα. Δὲν πιστεύομεν ὅτι ὁ κ. Κοντολέων, ἐκπροσωπῶν σήμερον τὴν πανεπιστημιακὴν ἀρχαιολογίαν, τὸ ἀρνεῖται εἰς τοὺς ἄλλοτε συναδέλφους του. Τοῦτο ὅμως ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο πού ἔχει τὴν ἀποφασιστικὴν σημασίαν: ἡ ὑπαρξίς τοῦ αἰσθήματος τῆς ὑψηλῆς εὐθύνης εἰς τοὺς ἐπιστημόνας τῆς ἐνεργοῦ ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας. Διότι τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ κ. Κοντολέοντος, ὅτι τοιοῦτον αἶσθημα εὐθύνης ὑπάρχει «εἰς τοὺς παράγοντας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας» καὶ μόνον τούτου, οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας, μετὰ πικρὰν πείραν τριάκοντα σχεδὸν ἐτῶν δὲν τὴν συμμερίζονται καθόλου. Ὑπάρχει ἔμπρακτος ἀπόδειξις: καθηγηταὶ Πανεπιστημίου διηύθυναν ἀπὸ τοῦ 1933 μέχρι τοῦ 1958 τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν ἐκ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἀσκοῦντες τὴν διεύθυνσιν ὡς δεύτερον ἢ τρίτον ἢ καὶ τέταρτον πάρεργον ἔργον· οὐδεὶς ἔλαβεν οἰονδήποτε μέτρον ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς ὑπηρεσίας αὐτῶν, οὐδεμίαν δὲ ἀνταπόκρισιν εὔρε ποτὲ τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης τῶν ἀνισχύρων ἐπιστημόνων τῆς ἐνεργοῦ ἀρχαιολογίας εἰς τοὺς «παράγοντας» τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Ἄν δὲ κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη εἰσῆλθον εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν δέκα ἔξ νέοι ἐπιμεληταί, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ ὑπηρεσία ἀπέκτησεν ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1958 τακτικὸν διευθυντὴν Ἐφορον· κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα ἀπέκτησε καὶ ὑπὲρ τοὺς 40 νέους φύλακας. [--] Ἀπὸ ποῖον Ὑπουργεῖον ὁ κ. πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως δύναται νὰ κάμῃ περισσότερα ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς ὑπηρεσίας των, αὐτὸ τὸ κρίνει ὁ ἴδιος. Οἱ ἀρχαιολόγοι δὲν ἀνησυχοῦν ὅπουδήποτε καὶ ἂν μετατεθοῦν, διότι ἔχουν συνείδησιν τῆς πνευματικῆς ὑποστάσεώς των καὶ τῆς ἀποστολῆς των. [--] Τὸ μόνον πὺ ἐπιζητοῦν οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι, οἱ καθημερινῶς μοχθοῦντες καὶ

ἀγωνιζόμενοι ἐντὸς τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας, εἶναι νὰ ἀποκτήσουν ὑπηρεσίαν ἀξιοπρεπῇ, ἀνταξίαν τῆς ἀποστολῆς των, ἀποδοτικὴν καὶ ἱκανὴν νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις καὶ τὰς θυσίας τοῦ Ἑθνους καὶ τοῦ Κράτους, ἀπηλλαγμένην κακῶν κληρονομιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδημιούργησαν καταστάσεις διὰ τὰς ὁποίας οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας ἐντρέπονται, χωρὶς καὶ νὰ δύνανται καὶ νὰ τὰς ἐλέγχουν (βλ. τὴν περίφημον ὙΔΑΠ καὶ ἄλλα πολλά).

Ἄλλωστε καὶ εἰς αὐτὸ ἀκόμη τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας συνετάχθη τελευταίως νέος ὀργανισμός, ὁ ὁποῖος πρόκειται νὰ τεθῇ εἰς ἐφαρμογὴν διὰ διατάγματος. Ὁ νέος αὐτὸς ὀργανισμὸς περιλαμβάνει ἐπίσης, καθὼς διεδόθη, ἓνα μέτρον διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν, τὸ ἐξῆς: Αἱ δύο Διευθύνσεις, Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, ὑπάγονται τοῦ λοιποῦ ὑπὸ μίαν ἐνιαίαν Ὑπηρεσίαν, τὴν ὁποίαν θὰ διευθύνῃ τακτικὸς ἢ ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς κλασσικῆς ἢ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, διοριζόμενος δι' ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργοῦ. Ἐκ τῶν δύο Διευθύνσεων, ἡ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων θὰ δύναιτο ἐπίσης νὰ διευθύνεται καὶ ὑπὸ καθηγητοῦ Πανεπιστημίου. Αὐτὰ τουλάχιστον διαδίδουν οἱ πρὸς τοὺς ἐνδιαφερομένους καθηγητὰς προσκείμενοι. Προνοεῖ δηλαδὴ, σὺν τοῖς ἄλλοις, ὁ νεόκοπος οὗτος ὀργανισμὸς, ὥστε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία νὰ διευθύνεται καὶ ἀπὸ ἀνθρώπους ἡλικίας 70 ἕως 100 ἐτῶν τὸ πολὺ, διότι διὰ τοὺς ὁμοτίμους δὲν ὑπάρχει ὄριον ἡλικίας, πλὴν τοῦ ὀριζομένου δι' ἕκαστον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ἄν ἡ διάδοσις αὕτη εἶναι ἀληθινὴ —καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι— ἐξηγεῖται ἡ ταραχὴ τῶν μὴ ἀρχαιολογικῶν κύκλων ἐκ τῶν ἀποφάσεων τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως, τὴν ὁποίαν ἀπηχεῖ τὸ ἄρθρον τοῦ κ. Κοντολέοντος: πράγματι, λόγοι ὑψηλῆς «σκοπιμότητος» ἐπιβάλλουν νὰ μὴ ἀποσπασθῇ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἀπὸ τοὺς «παράγοντας» τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ κ. Κοντολέων. Οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι ὅμως διαφωνοῦν καὶ βλέπουν, κατόπιν τῆς μακρᾶς των πείρας, τὴν ἀποπειραν αὐτὴν τοῦ νέου θανασίμου ἐναγκαλισμοῦ τῆς ὑπηρεσίας των ὑπὸ τῶν «παράγοντων» τούτων ὡς σημαίνουσιν τὴν ἄφευκτον καὶ πλήρη ἀπονέκρωσίν της.

Τὸ τραχὺ ὕψος τῆς ἐπιστολῆς εἶναι δικαιολογημένο. Πρῶτη φορὰ δίνεται ἡ δυνατότητα στὴν Ὑπηρεσίαν νὰ βελτιωθεῖ, νὰ ὀργανωθεῖ ἐπιστημονικά, νὰ προχωρήσῃ ἔξω ἀπὸ τὸ τέλμα τῆς ἀπραξίας καὶ τὸ Πανεπιστήμιον βρίσκειται ἐμπόδιο, μάλιστα ὅχι ὀλόκληρον· τέσσερις ἄνθρωποι, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν μόνον τὸν ἑαυτὸ τους, ἀπαιτοῦν τὴν

υποταγή του Κλάδου στις απόψεις τους και στις επιθυμίες τους. Δύο μόλις χρόνια είχαν περάσει από τότε που ο Μαρινάτος έφυγε «άποτυχημένος», κατά τα λόγια του, από τη Διεύθυνση της Ύπηρεσίας και προσπαθεί να ξαναγυρίσει με τον νέο οργανισμό του Ύπουργείου Παιδείας. Ολόκληρος όμως ο Κλάδος, που είχε τη φροντίδα των αρχαίων, τα μέλη της «ένεργου» αρχαιολογίας, όπως έπιτηδες τονίζει ο Καρούζος, δέχτηκε την καινοτομία με ένθουσιασμό. Έζησα εκείνες τις ημέρες κοντά στον Παπαδημητρίου και τον Κοντή, και είδα τις έκδηλώσεις όλων των Έφόρων και των Επιμελητών. Αν ο Μιτσός και ο Σταυρόπουλος είχαν αντίθετη γνώμη αυτό ήταν φυσικό. Δεν ζητήθηκε ή βοήθειά τους. Η όμοφωνη απόφαση του Κλάδου, όπως διατυπώθηκε από τον Καρούζο, δεν άρκεσε στους καθηγητές. Τοῦτο φαίνεται στην άμεση απάντηση του Κοντολέοντος¹⁸⁴, με την οποία επιφυλάσσει πάλι στους «ύπευθύνους φορείς της Έθνικῆς Παιδείας» τὸ δικαίωμα νὰ κρίνουν και νὰ αποφασίσουν τί συμφέρει στους Έλληνες αρχαιολόγους και την Έλληνική Αρχαιολογία. Λέγει πὼς τὸ γράμμα του Καρούζου:

«οὔτε τὴν ἰδικήν μου τοποθέτησιν τοῦ ζητήματος κλονίζει, οὔτε ἀποδεικνύει τὴν σκοπιμότητα τῶν νέων μέτρων σχετικῶς μετὰ τὴν διοίκησιν τῆς Αρχαιολογικῆς Ύπηρεσίας. Αντιθέτως δημιουργεῖ μίαν περίεργον σύγχυσιν συσκοτίζουσιν τὴν οὐσίαν τοῦ ζητήματος, οὐσίαν ζωτικὴν διὰ τὴν παιδείαν τοῦ Έθνους.

Εἰς τὸ ἐρώτημα διὰ ποῖον λόγον τὸ κυβερνητικὸν ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων θὰ πραγματοποιηθῇ τελεσφορώτερον διὰ τῆς ὑπαγωγῆς αὐτῶν εἰς τὸ Ύπουργεῖον τῆς Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ὁ κ. Καρούζος δὲν δίδει ἀπάντησιν.

Τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐδόθησαν σημαντικαὶ πιστώσεις ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων μνημείων, τοσαῦται μάλιστα ὥστε ἐνίοτε νὰ ἐπιστρέφονται κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους ἀχρησιμοποίητοι, χωρὶς δὲ νὰ πταίῃ ὁ μηχανισμὸς τοῦ Ύπουργείου Παιδείας διὰ τοῦτο, δεικνύει σαφῶς ὅτι πρακτικοὶ λόγοι ἀποσπάσεως τῆς Αρχαιολογικῆς Ύπηρεσίας ἀπὸ τοῦ μόνου φυσικοῦ περιβάλλοντος αὐτῆς δὲν ὑπάρχουν.

Θὰ ἀνέμενον ἀπὸ τὸν κ. Καρούζον νὰ διατυπώσῃ τὰς ἀντιρρήσεις του εἰς τὴν ὑπ' ἐμοῦ γενομένην θεωρητικὴν τοποθέτησιν τοῦ ζητήματος, ἥτις δὲν ἦτο εἰσαγωγή ἀλλ' ἡ οὐσία τοῦ ἄρθρου μου. Μετὰ τὴν γενικὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ ὀρθότης τῆς εἰσαγωγῆς μου εἶναι «συζητήσιμος» ἀλλ' ἡ συζήτησις εἶναι «περιττή» δὲν διαφωτίζεται τὸ ζήτημα.

Τὸ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῶν νέων μέτρων ὅτι εἰς τὴν Γαλλίαν τὰ Μουσεῖα καὶ τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα ὑπάγονται εἰς τὸ «ὕπουργεῖον τοῦ κ. Μαλρῶ» (τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο εἶναι ἀνώνυμον;) ἢ εἰς τὴν Γερμανίαν τὰ Ἀρχαιολογικὰ Ἰνστιτοῦτα εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν εἶναι ἐντελῶς ἄστοχον. Διότι ἡ φύσις καὶ ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας εἶναι ἐντελῶς διάφοροι. Σύγκρισις ἐπιβάλλεται νὰ γίνῃ μόνον μετὰ τὴν Ἱταλίαν, ὅπου αἱ ἀρχαιοτήτες καὶ τὰ μνημεῖα ἔχουν τὴν αὐτὴν σημασίαν ὅπως καὶ ἐδῶ. Εἶναι περίεργος ἡ παράλειψις ἐνῶ, μάλιστα, ὡς λέγεται, ὁ Ὁργανισμὸς τῆς Ἱταλικῆς¹⁸⁵ Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας θὰ ληφθῇ ὡς πρότυπον καὶ τῆς ἡμετέρας.

Λυπηρότερον εἶναι ὅτι ὁ κ. Καροῦζος παίζει μετὰ εἰς τὴν καθημερινὴν ὁμιλίαν χρησιμοποιοιμένας περισσοτέρας σημασίας τῆς λέξεως «παράγοντες», τὴν ὁποίαν ἐγὼ ἐχρησιμοποίησα πολὺ σοβαρῶς διὰ νὰ ὀνομάσω τοὺς λόγῳ εἰδικότητος καὶ ἀξιώματος ὑπευθύνους φορεῖς τῆς Ἑθνικῆς Παιδείας. Οὐδεὶς δὲ ἐκ τούτων εὐρίσκεται ἔξω τῆς δραστηριότητος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Οὐδεμία ἐπίσης πνευματικὴ ἐκδήλωσις τοῦ Ἑθνους εἶναι ἐξηρητημένη ἀλλαχόθεν ἢ ἐκ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

Ἄς χαρακτηρίσω μόνον ὡς ἐκπληκτικὸν τὸν περιορισμὸν τῆς ιδιότητος τοῦ ἀρχαιολόγου ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς Ἐφόρους μόνον καὶ τοὺς Ἐπιμελητὰς τῶν ἀρχαιοτήτων, ὅπως θέλει ὁ κ. Καροῦζος ἢ «ὁ Σύλλογος τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων» (Ἀνάγνωθι: Ἐφόρων καὶ Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων). Ὅπως δὲ εἶναι ἐσφαλμένος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι «οἱ ἀρχαιολόγοι δὲν ἀνησυχοῦν ὅπουδῆποτε καὶ ἂν μεταφερθοῦν». Καὶ ἐγὼ καὶ ἄλλοι συνάδελφοι πρεσβύτεροι καὶ νεώτεροι ἀνησυχοῦμεν σφόδρα καὶ ἐλπίζομεν ὅτι θὰ ὑπάρξουν δεύτεραι, ἄρα σοφώτεραι ἀποφάσεις ἐπὶ τοῦ θέματος. Εἶναι δὲ θλιβερά — ὅχι δι' ἐμὲ — ἡ παρατήρησις τοῦ κ. Καρούζου ὅτι τὸ ἄρθρον μου ἀπηχεῖ τὴν ταραχὴν «μὴ ἀρχαιολογικῶν κύκλων». Ἐχω συνηθίσει νὰ γράφω μόνον ἰδικὰς μου γνώμας.

Τί δὲ νὰ εἴπω διὰ τὸν «θανάσιμον ἐναγκαλισμὸν» τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τὸν ὁποῖον ἐτοιμάζουν «κατὰ τὰς ὡς φαίνεται ἀληθινὰς διαδόσεις» οἱ «παράγοντες» τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ τὸν ὁποῖον ἡ Ὑπηρεσία θὰ ἀποφύγῃ διὰ τῆς ὑπαγωγῆς της εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Προεδρίας; Εἰς τὴν ὕβριν αὐτὴν, χαρακτηριστικὴν μιᾶς περιέργου τάσεως πρὸς δυσφήμησιν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς καὶ τῶν καθηγητῶν της, ἡ ἀπάντησις θὰ δοθῇ ἄλλως.

Τί διαδίδεται εἰς τοὺς διαδρόμους τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἐγὼ δὲν ἔχω καιρὸν οὔτε διάθεσιν νὰ παρακολουθῶ — πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ἔχω τὴν δύναμιν νὰ εἰσηγοῦμαι νομοθετήματα εἰς ὀργανισμοὺς ὑπηρεσιῶν».

Τὴν ἐπομένη τῆς δημοσίευσής τῆς ἐπιστολῆς Κοντολέοντος δημοσιεύτηκε μακρότατη κοινὴ ἀνακοίνωση Μαρινάτου, Κοντολέοντος, Κορρέ¹⁸⁶, στὴν οὐσία ἀπάντησις στὴν ἐπιστολὴ Καρούζου. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὁ Μαρινάτος, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ σύνταξις τοῦ κειμένου, μέμφεται τρίτους οἱ ὁποῖοι δὲν τὸν ἄφησαν νὰ ἀναμορφώσῃ τὴν Ὑπηρεσίαν:

«Κατόπιν τῆς ἀναγγελθείσης μεταφορᾶς τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Προεδρίας ἠκολούθησεν¹⁸⁷ ἐνυπόγραφος διατριβὴ τοῦ κ. Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἰς πρωινήν ἐφημερίδα, ἐξ ὧν γεγονότων ἡ περαιτέρω παραμονὴ ἡμῶν εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον καθίσταται ἀδύνατος. Μεταξὺ ἄλλων, ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ ἀναλαμβάνει νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰς κυβερνητικὰς προθέσεις, αἱ ὁποῖαι κατὰ ταῦτα οὐδὲν ἄλλο εἶναι, παρὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸν «θανάσιμον ἐναγκαλισμόν». Διὰ πάντα ταῦτα, ὑποβάλλομεν τὰς παραιτήσεις μας εἰς τὸν κ. Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας ἀπὸ μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ εἶναι μεστὴ ἀπὸ τὰς συνήθεις ἀοριστίας καὶ ἀνακριβείας, διὰ τῶν ὁποίων ἐπὶ ἔτη τῶρα τροφοδοτεῖται τὸ Κοινὸν καὶ πολιτικαὶ προσωπικότητες. Μοιραίως θέλομεν ἀναγκασθῆ ἴσως νὰ ἐκθέσωμεν δημοσίᾳ πολλὰ πράγματα, πρῶτον τὸ ὁποῖον εἶναι πάντοτε θλιβερόν. Ἀγανάκτησιν προξενεῖ ἡ νοοτροπία τοῦ κ. Διευθυντοῦ, ὅταν λ.χ. ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τοῦ 1933 μέχρι τοῦ 1958 προΐσταντο τῆς Ἀρχαιολογίας καθηγηταὶ Πανεπιστημίου «ἀσχοῦντες τὴν διεύθυνσιν ὡς δεύτερον ἢ τρίτον ἢ καὶ τέταρτον πάρεργον». Ἡ φράσις, ἐνῶ περιέχει τὴν παροιμιώδη πλέον ἐμπάθειαν κατὰ τοῦ Πανεπιστημίου, εἶναι καὶ τελείως παραπλανητικὴ κατὰ τὰ εἰωθότα, δεδομένου ὅτι ὑπῆρξαν πολλοὶ βραχυχρόνιοι διευθυνταί, διευθύνοντες καὶ ἀναπληρωταὶ διευθυνταὶ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας εἰς τὴν σχεδὸν μονίμως χηρεύουσαν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων. Τὴν πραγματικὴν παραδιεύθυνσιν ἤσκει καὶ ἀσκεῖ ἀφανῶς ὁ ἐπιστολογράφος ὁμοῦ μετὰ συναδέλφου¹⁸⁸ του, ἔτι ἀφανέστερον. Καὶ ταύτην τὴν στιγμὴν τὰ αὐτὰ πρόσωπα εἰσηγοῦνται καὶ διευθετοῦν τὰ πεπρωμένα τῆς ἀρχαιολογίας. Εἰς αὐτοὺς ὀφείλεται ἡ ἀντίδρασις, διὰ τὴν ὁποίαν ἐχάθησαν ὅλα αὐτὰ τὰ ἔτη διὰ τὸν Κλάδον. Πάντοτε εἶχον

καὶ ἔχουν τὰ μέσα νὰ δροῦν μὲ θαυμαστὸν ὄντως παρασκηνιακὸν σύστημα. Σήμερον κατορθώνουν ἐπὶ τέλους νὰ θέσουν εἰς ἐφαρμογὴν τὰ σχέδιά των. Ἐν τούτοις, ὑπὸ τὰς συνθήκας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας, τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας εἶναι τὸ μόνον ἀρμόδιον. Μόνον ἀπὸ ἀπόψεως πιστώσεων ἐσκέφθημεν ἄλλοτε νὰ συνεργασθῶμεν πρὸς τὸν Ε.Ο.Τ., πρᾶγμα ἄλλωστε τὸ ὁποῖον συνήντησε τὴν ἀντίστασιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ δὲν ἐπροχώρησε. Τότε ἐλαμβάνομεν ἐντολὰς παρὰ τῶν Ὑπουργῶν μας, τὰ νομοσχέδιά μας νὰ τὰ ἐπεξεργάζεται τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον. Τώρα πολὺ σοβαρώτερα πράγματα γίνονται κατὰ τὰς ἰουλιανὰς διακοπὰς. Εἶναι δὲ τὰ ἴδια πρόσωπα, τὰ ὁποῖα εἰσηγοῦνται καὶ τὰς δύο μεθόδους.

Ἡ μόνη ὀρθὴ λύσις θὰ ἦτο νὰ παρακληθῇ ἡ Κυβέρνησις νὰ διαθέσῃ τὰ οἰκονομικὰ μέσα πρὸς ἀνόρθωσιν τοῦ Κλάδου ἐκεῖ ὅπου ἀπὸ 125 ἐτῶν περίπου εὐρίσκεται. Τὴν σχετικὴν προσπάθειαν τοῦ ἐξ ἡμῶν τέως Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων γνωρίζουν ὅλοι ἐντὸς τοῦ Κλάδου, διότι οἱ ἴδιοι συνειργάσθησαν, ὅπως γνωρίζουν καὶ ποῖα μέσα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ νὰ μὴ τελεσφορήσῃ.

Ὁ Κλάδος θὰ εἶχεν ὀρθοποδήσει ἀπὸ πενταετίας ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀντίδρασις. Φυσικὰ τώρα θὰ ἐπιχειρηθοῦν καὶ ἄλλαι ἐπιδιώξεις, αἱ ὁποῖαι τότε οὔτε νὰ ἀκουσθοῦν ἦτο δυνατόν. Πρέπει τώρα νὰ περιμένωμεν βαθυτάτας ἀλλοιώσεις εἰς τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῆς Ὑπηρεσίας. Θεωροῦμεν βεβαίαν τὴν ἀλλοίωσιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, τὸ ὁποῖον ἀποτελούμενον ἀπὸ κορυφαίους ἀρχαιολόγους, καθηγητὰς, ἀκαδημαϊκοὺς καὶ διευθυντὰς τοῦ Ὑπουργείου κυβερνᾷ ἀπὸ 50 ἐτῶν τὸν Κλάδον.

Ἐξελέγη πολὺ κατάλληλος στιγμή, διὰ νὰ γίνουν ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα, διότι ὅλοι ἀπουσιάζουν, ὅσοι θὰ ἠδύναντο νὰ ἔχουν γνώμην. Ἐνομήσθη, ὅτι καὶ ἡ ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Πανεπιστημίου, ἡ ὁποία μὲ διαβολικὸν σύστημα καὶ ἐπιμονὴν ἀπὸ ἐτῶν ἀσκεῖται, θὰ παρήρχετο καὶ αὕτῃ ἀπαρατήρητος. Ἀλλὰ δὲν θὰ παρέλθῃ. Τώρα βέβαια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συνεδριάσῃ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή, ἀλλὰ θὰ γίνῃ τοῦτο ἐντὸς ὀλίγου. Τὰ Πανεπιστήμια δημιουργοῦν καὶ διδάσκουν τὴν ἐπιστήμην τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς ὁποίας οἱ καθηγηταὶ ἔχουν μακροτάτην προὔπηρεσιν εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν Κλάδον. Θὰ μᾶς συγχωρηθῇ δὲ νὰ προσθέσωμεν: Καὶ εὐδόκιμον. Δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀφελθῇ περαιτέρω ἀδιαμαρτύρητος αὕτῃ ἡ δυσφημιστικὴ καταφορά κατὰ τῶν καθηγητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ φυσικοὶ δημιουργοὶ καὶ τῆς

ἐπιστήμης¹⁸⁹ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τοῦ ἐμφύχου ὕλικου της. Ἄσκει ἄνυπολόγιστον ἐπίδρασιν, καὶ ἐπίδρασιν ὀλεθρίαν ἐπὶ τῶν χαρακτη-
ρων τῶν νεαρῶν ἀρχαιολόγων ἢ καλλιεργουμένη συστηματικῇ τρο-
μοκρατία, διὰ τὴν ὁποίαν οὗτοι ἀποφεύγουν καὶ νὰ χαιρετίσουν τοὺς
διδασκάλους των. Πρέπει νὰ φωτισθῇ ἐπαρκῶς ἡ Κοινὴ γνώμη ἐπὶ
τοῦ φαινομένου γενικῶς τῶν συστηματικῶν ἐπιθέσεων κατὰ τῆς Φι-
λοσοφικῆς Σχολῆς γενικώτερον.

Ἄς ἀπαλλαγῇ ὁ κ. Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου ἀπὸ τοὺς ἐφιάλτας
τῶν Καθηγητῶν καὶ τοῦ «θανασίμου ἐναγκαλισμοῦ». Δὲν ἔχουν
καμμίαν ὄρεξιν νὰ ἐναγκαλισθοῦν κανένα. Μαζὶ μὲ αὐτὸν εἰδοποι-
οῦνται καὶ πάντες οἱ ἐνδιαφερόμενοι ὅτι ἡμεῖς δὲν ἔχομεν τὴν παρα-
μικρὰν ἰδέαν ἀπὸ ὅσα λέγει περὶ Καθηγητῶν καὶ ὁμοτίμων ἐπιβου-
λευομένων τὴν ἀρχαιολογίαν. Τὸ δηλοῦμεν ἀπεριφράστως διὰ νὰ
παύσῃ κάθε δημοκοπία. Παρατηροῦμεν μόνον, ὅτι τοιαῦτα διατά-
ξεις ὑπάρχουν ἤδη εἰς τοὺς νόμους τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ
τὰς ἔκαμαν οἱ ἴδιοι (λ.χ. ὁ Διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ὁ
ὁποῖος κατ' ἀξίαν παρέμεινε μέχρι προχθὲς εἰς τὴν θέσιν του, ἐξελ-
θὼν τῇ αἰτήσῃ του εἰς βαθὺ καὶ καρποφόρον γῆρας). Ἄν τυχὸν ἐπα-
ναλαμβάνωνται τοιαῦτα πράγματα εἰς νέον ὀργανισμόν, θὰ ἔπραξαν
τοῦτο ἄνθρωποι ἀγαπῶντες καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ
βλέποντες μὲ ἀθόλωτον ὄμμα. Ὁ κ. διευθυντὴς τοῦ Μουσείου ἐλη-
σμόνησε κατὰ τύχην, ὅτι εἰς ὅλας τὰς χώρας ποὺ ἀναφέρει καὶ εἰς
ἄλλας ποὺ παραλείπει, οἱ καθηγηταὶ τῶν Πανεπιστημίων κατέχουν
καὶ ζωτικοτάτας θέσεις εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν τῆς πατρί-
δος των.

Πλὴν τῆς ὑλικῆς βελτιώσεως τοῦ Κλάδου, διὰ τὸν ὁποῖον εἶναι
σύμφωνος ὅλη ἡ Ἑλλάς, οὐδὲν πρέπει νὰ θιχθῇ ἀβασανίστως εἰς τὴν
Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν. Περισσότερα δὲν δύνανται νὰ λεχθοῦν
ἐδῶ, ἀλλὰ τὰ διαβλέπομεν δυστυχῶς μὲ καθαρότητα. Καθ' ὁδὸν
πρὸς τὸ νέον Ὑπουργεῖον ἀσφαλῶς θὰ βιασθοῦν διὰ δευτέραν φορὰν
καὶ τὰ ὑπάρχοντα ὅρια ἡλικίας¹⁹⁰ διὰ νὰ ἐργασθοῦν τώρα οἱ πρωτα-
γωνισταὶ ἐλεύθεροι τῶν «θανασίμων ἐναγκαλισμῶν». Ἐν τούτοις
ὅλοι ἔχουν συμπληρωμένην ὑπηρεσίαν 40 ἐτῶν¹⁹¹. Πρέπει νὰ σκε-
φθοῦν, ὅτι καλύτερον εἶναι νὰ ἀφίσουν ἀπερισπάστους πλέον τοὺς
νεωτέρους ἀρχαιολόγους. Ἴσως εὔρουν τὸν δρόμον των, ἔξω τῶν ἰδεο-
λογικῶν ἀντιθέσεως τῆς γενεᾶς τῆς ἰδικῆς μας.

Ἐχομεν τέλος νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Ἀ-
καδημίας, τέως καθηγητὴς καὶ διευθυντὴς Ἀναστηλώσεως κ. Α.

Ὁρλάνδος, ἀπουσιάζων εἰς τὸ ἐξωτερικόν, παρεκάλεσε νὰ τὸν περιλάβωμεν εἰς πᾶσαν τυχὸν ἐκδήλωσιν ἡμῶν, διότι εὐρίσκει περιττὴν καὶ ἀσύμφορον πᾶσαν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας».

Ἀκολούθησε, ἐπὶ μῆνες, πόλεμος ἀνακοινώσεων, ἐπιστολῶν καὶ ἄρθρων¹⁹². Στὶς 14 καὶ 21 Νοεμβρίου 1960 ἔγιναν εἰδικὲς συνεδρίες τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας καὶ τὰ πορίσματα διατυπώθηκαν σὲ υπόμνημα¹⁹³. Τὸ υπόμνημα περιέχει ἀπόψεις ἀστήρικτες καὶ σκόπιμα διαστρεβλωτικὲς τῆς πραγματικότητος, κάτι ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ὅτι, μετὰ τὴν πάροδο 34 χρόνων, καμμία κακὴ πρόβλεψη δὲν ἐπαληθεύτηκε, δύο μάλιστα ἀπὸ τοὺς συντάκτες του, ὁ Μαρινάτος καὶ ὁ Κοντολέων, διοίκησαν τὴν Ὑπηρεσίαν μετὰ τὴ συντέλεση τῆς κακῆς μεταβολῆς. Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβλήθηκαν ἦσαν τὰ γνωστά, τὰ δημοσιευμένα στὶς ἐφημερίδες. Τὸ κύριο στοιχεῖο εἶναι ὅτι ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολή, τῆς Ἀθήνας μόνον, στερήθηκε δικαιώματα καὶ καθήκοντα ποὺ τῆς ἀνῆκαν καὶ ὅτι δὲν θὰ μπορούσε ὁ καθηγητὴς τῆς τῆς ἀρχαιολογίας ποὺ θὰ μετεῖχε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο νὰ «ἐπηρεάσῃ ἀποτελεσματικῶς τὴν κρίσιν τοῦ Συμβουλίου», καὶ ἀκόμη ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸν ὁ καθηγητὴς αὐτὸς νὰ εἶναι καὶ Βυζαντινολόγος καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης! Γι' αὐτὸ τὸ τελευταῖον λέγεται στὸ υπόμνημα ὅτι «βοᾷ ἀφ' ἐαυτῆς ἡ πρόθεσις τοῦ συντάκτου».

Τὸ συμπέρασμα διατυπώνεται πολὺ σύντομα: «Ἡ νέα ρύθμισις, ἡ ὁποία ἐγένετο κατὰ σαφῆ παραγνώρισιν τῆς μακρᾶς ὀρθοδόξου ἀρχαιολογικῆς παραδόσεως θεωρητικῶς ἐκαινοτόμησεν εἰς τὰ ἑξῆς: α) τὴν ἀπάλειψιν τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀρχαίων μνημείων ὡς κατ' ἐξοχὴν παράγοντος παιδείας καὶ β) τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [Ἀθηνῶν] ἀπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου».

Ἡ μεταφορὰ καὶ ὀργάνωσις τῆς Ὑπηρεσίας στὴν Προεδρίαν ἔγινε μὲ δύο Βασιλικὰ Διατάγματα¹⁹⁴. Ἀκολούθησε τὸ 1961 καὶ 1962 ἡ δημοσίευσσις καὶ ἄλλων νομοθετημάτων. Ὁ Κλάδος μὲ πίστη στὴν ἐπιτυχίαν τῆς καινοτομίας, μὲ διοίκησιν ποὺ ἐπιδοκίμαζε καὶ στήριζε, θὰ προχωρήσει ἕως τὸ 1967 μὲ τὴν αἴσθησιν ὅτι ἐπιτελεῖ ἔργον ἐθνικόν.

Ὁ Ἰωάννης Κ. Παπαδημητρίου. Ὑπῆρξε ἡ σημαντικώτερη μορφή, μαζὶ μὲ τὸν Παναγιώτη Καββαδία, ἀπὸ ὅσους διοίκησαν τὴν Ὑπηρεσίαν. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ θητεία του ὡς Προϊσταμένου τῆς ὑπῆρξε σύντομη, ἡ σημασία τῆς εἶναι ἀντίστροφα ἀνάλογη πρὸς τὴ διάρκειά της.

Γεννήθηκε στὴ Σκῦρον τὸ 1904 καὶ σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ

Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθῆνας. Τὸ 1926 διορίστηκε ὡς φιλόλογος τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου στὸ Μουζάκι, θέση ἀπὸ τὴν ὁποία παραιτήθηκε τὸν ἐπόμενο χρόνο, γιὰ νὰ διοριστεῖ σὲ θέση βοηθοῦ τοῦ Φιλολογικοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου. Καὶ τῇ θέσῃ αὐτῇ ἄφησε μετὰ τὴν ἐπιτυχία του στὸν διαγωνισμό Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων τὸ φθινόπωρο τοῦ 1929· στίς 20 Νοεμβρίου τῆς ἴδιας χρονιᾶς τοποθετήθηκε ὡς Ἐπιμελητῆς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου. Τὸν ἐπόμενο χρόνο μετατέθηκε (12 Ἰουλίου) στὴ Θήβα καὶ τὸ 1931 (12 Μαρτίου) στὴν Κέρκυρα, ὅπου ἔμεινε ἕως τὶς 29 Μαρτίου 1947, ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία μετατέθηκε στὸ Ναύπλιο ὡς Ἐφορος τῆς Δ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας. Τὸν ἐπόμενο χρόνο (16 Ἰουλίου) μετατέθηκε στὴν Β' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια (Ἀττικῆς). Στίς 21 Αὐγούστου 1958 ἔγινε Διευθυντῆς Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, στίς 3 Νοεμβρίου 1960 τοποθετήθηκε ὡς Προϊστάμενος τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως καὶ στίς 14 Σεπτεμβρίου 1961 διορίστηκε ὡς Γενικὸς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων. Πέθανε στίς 11 τῇ νύχτᾳ τῆς 11 Ἀπριλίου 1963 ἀπὸ καρδιακὸ ἔμφραγμα.

Ἡ σύντομη παράθεση τῶν ὑπηρεσιακῶν μεταβολῶν τῆς ζωῆς τοῦ Παπαδημητρίου δὲν ἀποκαλύπτει τὴ δράση καὶ τὴν ἀνήσυχη προσωπικότητά του. Χαρακτηρίστηκε ὡς τυχερός, γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπλοϊκὰ οἱ μεγάλες ἀνακαλύψεις του, κυρίως τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Βραυρῶνος. Ἡ ἐπιτυχία καὶ τῶν δύο ὀφείλεται στὴν ἄκαμπτη ἐπιμονή του γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση ἐκείνου ποῦ εἶχε στὸ νοῦ του. Εἶχα τὴν τύχη νὰ συνεργάζομαι στενὰ μὲ τὸν Παπαδημητρίου ἀπὸ τὸ 1956 ἕως τὸ 1963 καὶ γνωρίζω, γιὰ τὴν Βραυρῶνα τουλάχιστον, τὶς ἀντιξοότητες ποῦ συναντοῦσε καὶ τὴν ἐπιμονή του νὰ προχωρεῖ ὅταν οἱ συνθῆκες δὲν ἦσαν εὐνοϊκές. Γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Βραυρῶνος δὲν εἶναι ὑπερβολὴ ἂν εἰπωθεῖ πὼς θυσίασε τὴ ζωὴ του. Μὲ τὴν εὐθύνη Ὑπηρεσίας ποῦ βρισκόταν, τότε, στὸ κέντρο τοῦ κυβερνητικοῦ ἐνδιαφέροντος, ξόδεψε τὶς ὥρες τῆς ἀνάπαυσής του γιὰ νὰ εἶναι καθημερινὰ στὴν ἀνασκαφὴ καὶ νὰ ἐπιβλέπει τὴν πρόοδό της. Αὐτὴ ἡ χωρὶς ὄριο σπατάλη τῶν δυνάμεών του γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν Ὑπηρεσία, τὸν ἔφερε στὸ θάνατο.

Ὁ Παπαδημητρίου ἔκαμε ἀρκετὲς συστηματικὲς ἀνασκαφές. Στὴ Θήβα μὲ τὸν Ἀντώνιο Κεραμόπουλο, στὴν Κέρκυρα, στὴ Νικόπολη, στίς Μυκῆνες, στὴν Ἐπίδauρο, στὴν Ἀλυκὴ (Γλυφάδα) τῆς Ἀττικῆς, στὸν Μαραθῶνα, στὸ σπήλαιο τοῦ Πανός. Ἡ περισσότερὸ μακρόχρονη

ήταν τῆς Βραυρῶνος (1948-1963), ἡ ὁποία μᾶς πλούτισε μ' ἓνα μεγάλο ἀττικό ἱερὸ κι ἓνα ἔξοχο γιὰ τὸ περιεχόμενό του μουσεῖο. Ἄλλη του ἀνασκαφή, πραγματικὰ δῶρο τῆς τύχης, εἶναι ἐκείνη τοῦ Πειραιῶς, ἡ ὁποία μάλιστα προκάλεσε καὶ μεγάλο θόρυβο μὲ τὴν εὔρεση τεσσάρων χάλκινων ἀγαλμάτων ποὺ στολίζουν σήμερα τὸ μουσεῖο Πειραιῶς.

Ὁ Παπαδημητρίου ἔφυγε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ δὲν ὁλοκλήρωσε ὅσα σχεδίαζε γιὰ τὴν Ὑπηρεσία. Στὰ λίγα χρόνια ποὺ διατέλεσε Προϊστάμενός της μπόρεσε νὰ δώσει πνοὴ στὰ ὄνειρα τοῦ Κλάδου καὶ ἀπὸ τὴ μιζέρια ποὺ βρισκόταν νὰ τὴ φέρει σὲ ἀκμὴ. Ἡ συμβολὴ του στὴν ἀναγέννηση τῆς Ὑπηρεσίας ξεπερνάει κάθε ἐπιστημονικὸ του ἐπίτευγμα. Ὅσο καὶ ἂν αὐτὰ ποὺ ἀκολούθησαν τὸν θάνατό του, ἡ πολιτικὴ μεταβολὴ τοῦ 1967, παραμόρφωσαν τὸ ἔργο του, ἀναμφισβήτητο εἶναι πὼς πρόλαβε, μὲ τὴ συνεργασία τῶν νέων Ἐπιμελητῶν καὶ τῶν Ἐφόρων, νὰ βάλει νέα θεμέλια στὴν Ὑπηρεσία, ἡ ὁποία πορευόταν ἔως τότε μὲ τὶς ιδέες τῆς ἐποχῆς τοῦ Καββαδία.

Ὁ Σύλλογος Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων. Ἰδρύθηκε κατὰ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν ἰδρυτῶν τοῦ Ἐφόρων καὶ Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων στὶς 29 Φεβρουαρίου 1959. Τὰ πρῶτα του μέλη ἦσαν 21, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ὁ Μηλιάδης, οἱ Καροῦζοι, ὁ Σταυρόπουλος, ὁ Μιτσός, ἡ Βαρούχα, ὁ Κοντῆς. Ἦταν κοινὴ λοιπὸν ἡ ἀπόφαση ἱδρύσεως τοῦ Συλλόγου.

Πρῶτη γνωστὴ μου ἐνέργεια τοῦ Συλλόγου ἦταν τὸ ψήφισμα εὐγνωμοσύνης τῆς 30 Ἰουλίου 1960 πρὸς τὸν τότε πρωθυπουργὸ γιὰ τὰ μέτρα βελτίωσης τῆς Ὑπηρεσίας ποὺ εἶχε ἀποφασίσει¹⁹⁵. Ἐπὶ μερικὰ χρόνια ὁ Σύλλογος ἀκολουθοῦσε πολιτικὴ στήριξη τῆς Γενικῆς Διεύθυνσης. Στὸ ζήτημα τῆς Ἀναστήλωσης ἐπικρότησε τὶς ἐνέργειες τοῦ Ὑφυπουργοῦ Γ. Μυλωνᾶ καὶ ἤλθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Στίκα, ὁ ὁποῖος ἐμήνυσε τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο.

Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν μελῶν του δὲν μπορούσε νὰ ἀσκήσει σημαντικὴ ἐπιρροή καὶ ἡ ἔλλειψη ἰδεολογικῆς ἐπιστημονικῆς κατεύθυνσης ἐπέδρασε ὡς διαλυτικὸ στοιχεῖο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὑπάρξει ἐκ μέρους του σημαντικὸ γιὰ τ' ἀρχαῖα καὶ τὸν Κλάδο ἀποτέλεσμα.

Πρόεδρος τῆς πρώτης Συνέλευσης τοῦ Συλλόγου μετὰ τὴν ἱδρυσή του ἦταν ὁ Καροῦζος. Πρῶτος πρόεδρος ἐκλέχτηκε ὁ Κοντῆς.

Σημαντικὴ ἐνέργεια τοῦ Συλλόγου ἦταν ἡ σύγκληση τοῦ πρώτου

Συνεδρίου του (3 Μαρτίου-3 Ἀπριλίου 1967), κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου συζητήθηκαν τὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τ' ἀρχαῖα, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀπασχολοῦν ἔντονα τὴν Ὑπηρεσία: οἱ σωστικὲς ἀνασκαφές, ἡ ἔλλειψη μουσείων, ἡ ἀρχαιοκαπηλία, ἡ συντήρηση τῶν μνημείων, οἱ ἀναστηλώσεις.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπταετίας ὁ Σύλλογος ἔπαψε νὰ δρᾷ. Ἡ ἀναβίωσή του ἔγινε τὸν Μάρτιο τοῦ 1974.

Ἡ Ὑπηρεσία στὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας. Μὲ τὸ ΒΔ 634/1960 ἡ Ὑπηρεσία ὀνομάστηκε *Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως* μὲ Προϊστάμενο τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου, Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων τὸν Ἰωάννη Κοντῆ καὶ Ἀναστηλώσεως τὸν Εὐστάθιο Στίκα. Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο ἔγινε ἐπταμελὲς μὲ Πρόεδρο τὸν Προϊστάμενο τῆς Ὑπηρεσίας καὶ μέλη ἕναν καθηγητὴ τῆς ἀρχαιολογίας, κλασικῆς ἢ βυζαντινῆς τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν ἢ Θεσσαλονίκης, καὶ τοὺς Διευθυντὲς τῶν τριῶν μεγάλων Μουσείων (Ἐθνικοῦ, Ἀκροπόλεως, Βυζαντινοῦ) καὶ τῶν δύο Διευθύνσεων.

Ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς Ὑπηρεσίας ἔγινε μὲ τὸ Νομοθετικὸ Διάταγμα 4177/1961¹⁹⁶. Ὑπῆρξαν ἀντιδράσεις ἀπὸ ἐφημερίδες γιὰ τὴν ἔγκριση τοῦ ΝΔ¹⁹⁷, ἀλλὰ μὲ αὐτὸ τακτοποιήθηκε ἡ βαθμολόγηση τοῦ προσωπικοῦ τῆς Ὑπηρεσίας, ἀναδιοργανώθηκε τὸ Ταμεῖον Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων (πρώην ὙΔΑΠ) καὶ ἰδρύθηκαν οἱ τρεῖς θέσεις τῶν Γενικῶν Ἐφόρων.

Τὸ 1962 μὲ νέο Νομοθετικὸ Διάταγμα, τὸ 4280¹⁹⁸, αὐξήθηκαν οἱ θέσεις τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Ἐπιμελητῶν κατὰ 37 καὶ οἱ ὀργανικὲς θέσεις τῶν ἀρχαιολόγων ἀπὸ 56 ποὺ ἦσαν κατὰ τὴ μεταφορὰ τῆς Ὑπηρεσίας στὴν Προεδρία ἔγιναν 95.

Ἡ ἐμπέδωση τῆς νέας κατάστασης στὴν Ὑπηρεσία καὶ ἡ γενικὴ ικανοποίηση τοῦ Κλάδου δὲν ἐμπόδισε τίς κατὰ καιροὺς ἐπιθέσεις ἐναντίον της γιὰ διάφορα θέματα, ὅπως ἡ ἀρχαιοκαπηλία¹⁹⁹ ἢ τὸ ζήτημα τῆς ἀγορᾶς τοῦ νομισματοσήμου²⁰⁰. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κοντολέοντος τῆς 2 Φεβρουαρίου στὴν *Καθημερινή*, διατυπώνονται ἀπόψεις ποὺ ἀντανακλοῦν τὴ γερμανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνωτερότητα τῶν πανεπιστημιακῶν ἀπέναντι στοὺς κρατικoὺς ὑπαλλήλους. Ἀποδοκιμάζει λοιπὸν τὴ σύνθεση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἀπὸ Ἐφόρους καὶ τονίζει ὅτι «ὁ ὑπουργὸς μορφώνει γνώμην ἐπὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ζητημάτων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνώμης τῶν Ἀρχαιολόγων-ὑπαλλήλων

του, καὶ ὅχι τῶν ἀρχαιολόγων, ὅσοι κατὰ τεκμήριον εἶναι πρῶτοι ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ τάξει ὑπηρετοῦντες ἐπίσης τὸ κράτος καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ δὴ ἰστάμενοι ἔξω τῆς Ὑπηρεσίας ἐξ ἧς προῆλθον καὶ ἐπομένως ἀνεπηρέαστοι». Ἡ τελευταία ἐδῶ φράση τῆς ἐπιστολῆς ἀποτελοῦσε ἀνακολουθία κατὰ τὰ μέλη τοῦ Κλάδου. "Ολοι πίστευαν ὅτι ἀκριβῶς οἱ πανεπιστημιακοὶ ὅχι μόνον δὲν ἦσαν ἀνεπηρέαστοι, ἀλλὰ ἀντίθετα ὀλοκληρωτικὰ μεροληπτικοί, ἀφοῦ ρητὰ ξεχώριζαν τὸν ἑαυτό τους ἀπὸ τοὺς πρῶην συναδέλφους τους, τοὺς ὁποίους τοποθετοῦσαν σὲ ὑποδεέστερη ἀπὸ αὐτοὺς ἐπιστημονικὴ θέση. Κατὰ τὴ λογικὴ αὕτῃ ὁ Νικόλαος Κυπαρίσσης, ὡς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, ἦταν σὲ ἀνώτερη ἐπιστημονικὴ θέση ἀπὸ τὸν Χρῆστο Καρούζο. Τὸ ὅτι ὁ Κυπαρίσσης διορίστηκε μὲ κατοχικὸ νόμο, χωρὶς ἐκλογή, δὲν εἶχε σημασία, γιατί καὶ ἄλλοι καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφικῆς διορίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς 4ης Αὐγούστου μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

Ἡ Ἑστία προσπάθησε νὰ καλλιεργήσει μὲ τὴν ἀγορὰ τοῦ νομισματοσῆμου κλῖμα σκανδάλου²⁰¹, χωρὶς νὰ τὸ πετύχει, γιατί καμμιὰ ἐφημερίδα δὲν τὴν ἀκολούθησε²⁰². Τὸ μετάλλιο τοῦ «βρωμεροῦ αἰμομίχτου Καρακάλλα», ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ἀγοράστηκε στὴν Ἑλβετία μὲ ἀπόφαση τοῦ πρωθυπουργοῦ, ὁ ὁποῖος διέθεσε καὶ τὴν πίστωση ποὺ χρειάστηκε.

Ὁ θάνατος τοῦ Παπαδημητρίου δημιούργησε νέες αἰτίες γιὰ φροντίδες καὶ γιὰ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας. Ἐνα μῆνα ἀργότερα δημοσιεύτηκε²⁰³ σύντομη συνέντευξη τοῦ Κοντολέοντος, ὁ ὁποῖος εἶπε ὅτι «εἶναι τελείως ἀπαράδεκτον μία τόσον σημαντικὴ Ὑπηρεσία νὰ παραμένῃ κατ' οὐσίαν ἀκέφαλος». Ὑποδείκνυε γιὰ τὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τὸν Χρῆστο ἢ τὴ Σέμνη Καρούζου, τὸν Μιτσὸ ἢ τὴν Βαρούχα.

Ἡ Ἑστία προχώρησε ἀκόμη περισσότερο²⁰⁴. Ζήτησε ἀπὸ τὸν νέο Ὑπουργὸ Παιδείας Γεώργιο Κουρμούλη²⁰⁵, καθηγητὴ τῆς γλωσσολογίας στὴ Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν καὶ καθαρολόγο, νὰ ἐπαναφέρει τὴν Ὑπηρεσία στὸ παλιό της Ὑπουργεῖο, ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Γ. Παπανδρέου μὲ δηλώσεις του. Ἐπιστολὴ τοῦ Μαρινάτου καὶ τοῦ Κοντολέοντος²⁰⁶, μὲ τὴν ὁποία ἐπικαλοῦνται καὶ αὐτοὶ τὴν ὑπόσχεση, σημαδεύει τὴν ἀρχὴ νέας ἐκστρατείας ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας. Τὰ ἐπιχειρήματά τους ἦσαν τὰ γνωστὰ ἀπὸ προηγούμενα δημοσιεύματα. Ἀπάντηση δόθηκε ἀπὸ τὸν Σύλλογο τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων²⁰⁷, ὁ ὁποῖος δήλωνε ὅτι «θεωρεῖ ὑποχρέωσίν του νὰ ἀνασκευάσῃ τὰς ἀνα-

κριβείας» τῆς ἐπιστολῆς καὶ ὅτι «οἱ ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχαιολόγοι, Ἐφοροὶ καὶ Ἐπιμεληταί, καθημερινῶς μοχθοῦντες διὰ τὴν διάσωσιν καὶ προβολὴν τῆς ἱστορικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς κληρονομίας τοῦ Ἑθνους, πιστεύουν ὅτι εἶναι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζουν τὰ θέματα ταῦτα καλύτερον παντὸς ἄλλου, ἐμμέσως καὶ ἐξ ἀνευθύνων πηγῶν λαμβάνοντος σχετικὰς πληροφορίας». Ἀντικρούει ὁ Σύλλογος μὲ ἐπιχειρήματα τὶς αἰτιάσεις τῶν καθηγητῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἔβλεπαν τίποτε τὸ καλὸ στὴν ἀναγεννημένη Ὑπηρεσία. Μὲ ἀνώνυμο ἄρθρο μάλιστα ὑποδεικνύεται²⁰⁸ νὰ τοποθετηθεῖ προσωρινὴ διοίκησις στὴν Ὑπηρεσία, «φέρ' εἰπεῖν» σύμβουλος τοῦ ΑΣΔΥ. Ἀκολούθησαν συνεχῆ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν Ὑπηρεσία. Ἀπάντησις τοῦ Κοντολέοντος στὸν Σύλλογο²⁰⁹, μεγάλο ἄρθρο ποὺ ὑπέγραφε Ἀρχαιολόγος²¹⁰ καὶ ὀξύτατα σχόλια τῆς Ἑστίας²¹¹. Οἱ ἐκλογὲς τῆς 16 Φεβρουαρίου 1964 καὶ ἡ ἐπικράτησις τῆς Ἐνώσεως Κέντρου ἔσβησε τὶς προσδοκίαις πολλῶν γιατί, παρὰ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Γ. Παπανδρέου, ἡ Ὑπηρεσία δὲν μετακινήθηκε. Δυσμενὲς συνέπεια ἀπὸ τὴν νέα κυβέρνησις ἦταν, μὲ ἀπόφασιν τοῦ Α. Παπανδρέου, ἡ μετακόμισή της, μὲ μεγάλη σπουδὴ, στὰ παλιὰ κτίρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ὅπου εἶχε γίνοι ἡ Βυζαντινὴ Ἐκθεσις τοῦ 1963. Τὸ χῶρον τοὺς σήμερα καταλαμβάνει τὸ Πολεμικὸ Μουσεῖο.

Μὲ ἄρθρο ὁ Μαρινάτος²¹² ἔθετε γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη τὸ ζήτημα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, προσφιλὲς σ' αὐτὸν καὶ στίς ἐφημερίδες. Λέγει βέβαια ὅτι «εἰς τὰ ἐκτεθέντα πάντως δὲν ὑπάρχει αἰχμὴ κατὰ τοῦ σώματος τῶν ἀρχαιολογικῶν ὑπαλλήλων. Ὡς πρὸς τὴν πάταξιν τῆς ἀρχαιοκαπηλίας ὅλοι διαπνέονται ἀπὸ τὸν αὐτὸν ζῆλον». Δὲν ἔχει ὅμως τὴν ἴδια ιδέα καὶ γιὰ τὸν τρόπο διεξαγωγῆς τῆς ὑπηρεσίας:

«Τὸ θλιβερόν συμπέρασμα εἶναι, ὅτι καὶ εἰς τὰ ἀνωτέρω καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα ζητήματα ἡ ἀρχαιολογία βαίνει διαρκῶς πρὸς τὸ χειρότερον. Δὲν ἐπῆγε πρὸς τὸ καλύτερον. Ἡ ἀμείλικτος ἐμπάθεια κατὰ τῶν «κυρίων καθηγητῶν» καὶ ἡ ἀποστράγγισις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου εἶναι πιθανὸν νὰ ἐστέρησε τὴν ἀρχαιολογίαν σημαντικῆς βοήθειας καὶ νὰ ἐφθειρε πολλοὺς ἀδυνάτους χαρακτῆρας πρὸ τοῦ φάσματος νὰ περιπέσουν εἰς δυσμένειαν. Τοῦτο τὸ κατηγγεῖλαμεν ἐπαιληγμένως, ὅταν ὠμιλήσαμεν καὶ περὶ ἄλλων ζητημάτων, τὸ γνωρίζει δὲ εὐτυχῶς καὶ πολὺς ἄλλος κόσμος. Εἶναι πολὺ σπάνιον φαινόμενον εἰς τὰ χρονικά τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἀνατροφῆς οἱ πρὸ ὀλίγου μαθηταί μας οἱ ὅποιοι μᾶς ἐπλησίαζον, μᾶς εὐγνωμονοῦσαν, ἐδέχοντο τὴν βοήθειάν μας, μᾶς ἐπεσεκίεποντο πλή-

ρεις κατανύξεως οί γονεῖς των, νὰ παρουσιάζωνται τώρα μὲ «ἀνακοινωθέντα» περὶ ζητημάτων ποὺ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζουν. Ἄν τὰ γνωρίζουν, τότε τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀκόμη θλιβερώτερον. Θλιβερώτατον δὲ εἶναι, ὅτι μᾶς ἀντιπαρέρχονται καμμύοντες, μήπως τυχὸν παρεξηγηθῇ καὶ ὁ χαιρετισμός των.

Ἡμεῖς, ἐγὼ τουλάχιστον, ἐδήλωσα πολλάκις καὶ τὸ ἔδειξα καὶ ἐμπράκτως, ὅτι οὔτε ἡλικίαν οὔτε χρόνον διαθέτω διὰ νὰ τὸν ἀφιερῶσω εἰς τὴν «Διοίκησιν». Ἐπομένως εἶναι ἄσκοπον νὰ ἐπισημεῖται ἡ «κηδεμονία τῶν καθηγητῶν». Ἄς ἐκλέξουν ἡ Νέα Γενεὰ τῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχαιολογιστῶν τοὺς κηδεμόνας ποὺ ποθεῖ ἡ ψυχὴ των. Ἡ προκοπὴ ὅμως τοῦ Κλάδου καὶ ἡ προστασία τῆς Ἐθνικῆς κληρονομίας τῶν Ἀρχαιοτήτων μας εἶναι ἄλλο πρᾶγμα. Εἶναι ἱερὸν καθήκον. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς φρονοῦμεν, ὅτι ὁ ἀρχαιολογικὸς Κλάδος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἐκδηλωθῇ πρὸ πολλοῦ ὑπὲρ τῆς βελτιώσεως ὠρισμένων τομέων τῆς δικαιοδοσίας του. Βλέπομεν τακτικὰ νὰ δημιουργῇται ἄσκοπος θόρυβος περὶ ποικίλων ζητημάτων. Τὰ Ἐλγί-νεια μάρμαρα εἶναι προσφιλὲς μοτίβον, ἐπὶ παραδείγματι. Ἄλλ' εἶναι προτιμώτερον νὰ προσπαθήσωμεν, μὲ σθένος ὅμως καὶ μὲ σύστημα, νὰ σταματήσωμεν τὴν διαρροὴν τῶν ὑπολοίπων ἀρχαιοτήτων μας. Ἄν ἐβλέπομεν τὸν «Σύλλογον» νὰ δημοσιεύει ἐν τοιοῦτον ἀνακοινωθὲν ἀντὶ τῆς ἐκάστοτε πολιτικολογίας, θὰ τὸ ἐχειροκροτούσαμεν. Ἰσως καὶ θὰ ἐσπεύδομεν νὰ ζητήσωμεν εὐλαβῶς τὴν παραδοχὴν μας ὡς μελῶν. Ἐκτὸς ἂν δὲν εἴμεθα παραδεκτοὶ οὔτε καὶ ὡς ἀρχαιολόγοι.

Ἐνα χρόνο καὶ πλέον μετὰ τὴν αὐτοδίκαιη ἀπόλυσή του (17 Αὐγ. 1964), ὁ Φοῖβος Σταυρόπουλος ἀπευθύνει ὑπόμνημα (18 Νοεμ. 1965) πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Προεδρίας Εὐαγγ. Σαββόπουλο. Στὶς δύο σελίδες τοῦ κειμένου του βρίσκονται καταγεγραμμένες ὅλες οἱ ἐλλείψεις καὶ τὰ ἐλαττώματα ποὺ ἦταν δυνατόν νὰ ἔχει ἡ Ὑπηρεσία: εἶναι διαλυμένη· ἔχει ἀνεπάρκεια προσωπικοῦ· αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει εἶναι ἄπειρο καὶ ἀνίκανον νὰ ἀναλάβει εὐθύνες· ὁ νόμος γιὰ τὴν 35ετία ἔφερε καίριο πλῆγμα καὶ «διερωτᾶται τις ποία τύχη ἀναμένει τὰ Μουσεῖα καὶ τὰς Ἀρχαιοτήτάς μας»· ἡ Κεντρικὴ Ὑπηρεσία «χωλαίνει ἀξιοθρηνήτως»· «οὐσιαστικῶς οὔτε Διευθυντῆς Ἀρχαιοτήτων οὔτε Διευθυντῆς Ἀναστηλώσεως ὑπάρχουν»· ὑπάρχει «Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον ἀπείρων ἀνθρώπων κατὰ τὸ πλεῖστον»· «τὰ πάντα τελοῦν ἐν ἀδρανείᾳ [--] τὰ ἔργα καθυστεροῦν ἀξιοθρηνήτως [--] τὰ οἰκοδομικὰ θέματα καθυστεροῦν ἀναιτίως [--] φάκελοι ἐγγράφων ἀναζητοῦνται καὶ δὲν ἀνευρίσκονται».

Ὁ Κοντῆς, στὸ ἐνημερωτικὸ σημείωμα ποὺ ἔκαμε πρὸς τὸν Ὑπουργό, ἐξηγεῖ τὸν λόγο τῆς καταφορᾶς τοῦ Σταυρόπουλου, ὁ ὁποῖος ὀλόκληρη τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1960 δὲν εἶχε ἐκδηλωθεῖ φανερὰ ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας. Ἡ μεταβολὴ ἔγινε «ἐνεκα τῆς τοποθετήσεως εἰς τὴν θέσιν ἣν προηγουμένως κατεῖχεν τοῦ Προϊσταμένου τῆς Γ' Περιφερείας Ἀθηνῶν, κανονικοῦ Ἐφόρου. Ἐνῶ ἐκεῖνος ἤλπιζεν ὅτι ἡ θέσις αὕτη θὰ παρέμενε κενὴ καὶ ὅτι ἐκεῖνος θὰ ἦτο κατ' οὐσίαν ὁ διευθύνων». Πρόκειται γιὰ ζήτημα ποὺ δημιουργήθηκε σὲ ὅλες τὶς Ἐφορεῖες καὶ τὰ Μουσεῖα ἀπὸ ὅπου ἀποχώρησαν Ἐφοροὶ μὲ τὸν νόμο τῆς 35ετίας, Ἐθνικὸ, Νομισματικὸ, Δελφῶν, Θεσσαλονίκης. Ἡ Ὑπηρεσία, δηλαδὴ ὁ Κοντῆς, προσπάθησε νὰ συμβιάσει τὶς ἀναίτιες διαφορὲς καὶ ἐπέτρεψε στοὺς Ἐφόρους ποὺ ἀποχώρησαν νὰ συνεχίσουν τὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία, κυρίως ἔκθεση Μουσείων, ποὺ εἶχαν ἀφήσει ἡμιτελῆ. Στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἡ σύγκρουση τῶν Καρούζων καὶ τοῦ νέου Διευθυντῆ Βασιλείου Καλλιπολίτη ὑπῆρξε σφοδρὴ. Τὸ ζήτημα αὐτὸ λοιπὸν ὑπῆρχε ὅξυ ὅταν ὁ Σαββόπουλος ἀνέλαβε τὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας καὶ ὁ Κοντῆς τὸν εἶχε ἐνημερώσει: «Τέλος σημειοῦται τὸ ἀναφερθὲν εἰς τὸν κ. Ὑπουργὸν κατὰ τὴν προφορικὴν κατατόπισίν του, προκειμένου περὶ τῶν ἀποχωρούντων λόγῳ τριακονταπενταετίας. Ἡ Ὑπηρεσία ψυχικῶς συνδεομένη μὲ τὰ παλαιὰ της ταῦτα στελέχη ἐπιθυμεῖ τὴν χρησιμοποίησίν των ἐπὶ τομέων εἰς τοὺς ὁποίους δύνανται ταῦτα νὰ παράσχουν οὐσιαστικὴν συμβολὴν εἰς τὸ ἔργον της. Παραλλήλως ὅμως καὶ οἱ παλαιοὶ οὗτοι συνάδελφοι δὲν πρέπει νὰ ἔχουν τὴν ἀπαίτησιν ἀναμείξεως εἰς τὸ διοικητικὸν ἔργον τῆς Ὑπηρεσίας, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πρόκλησιν συγκρούσεων μὲ τοὺς νεωτέρους, καὶ πρὸ παντὸς δὲν πρέπει τὰ παλαιὰ ταῦτα στελέχη, τὰ ὁποῖα ἡ Ὑπηρεσία περιέβαλλε καὶ περιβάλλει μὲ ἰδιαίτεραν στοργήν, νὰ μετατρέπωνται εἰς ἀδίκους ἐπικριτὰς προσώπων καὶ καταστάσεων»²¹³.

ΤΟ ΔΕΙΛΙΝΟ ΕΝΟΣ ΟΝΕΙΡΟΥ

Γενικός Έφορος. Αποχώρηση από την Υπηρεσία. Έξυψωτική του κύρους του Κλάδου ήταν η διάταξη του ΝΔ 4177/1961 (άρθρ. 1), με την οποία θεσπίστηκαν τρεις θέσεις με τόν βαθμό του Γενικού Εφόρου των Αρχαιοτήτων. Κατά την πρώτη εφαρμογή της διάταξης στις θέσεις διορίστηκαν από το Υπουργικό Συμβούλιο²¹⁴, κατά σειράν, ο Χρήστος Καρούζος, ο Ίω. Παπαδημητρίου και η Σέμνη Καρούζου. Τέταρτος υποψήφιος ήταν ο Μάρκελλος Μιτσός, του οποίου υπερτερούσαν οι πρώτοι «από απόψεως ουσιαστικών προσόντων [--] προς δε και από απόψεως άφοσιώσεως εις τὸ ὑπηρεσιακὸν καθήκον». Ὁ διορισμὸς τῆς Σέμνης στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Εφόρου θὰ δημιουργήσῃ καὶ στοὺς δύο, σὲ λίγα χρόνια, μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες, καὶ τελευταία, περιπέτειες τῆς ζωῆς τους.

Ὁ Καρούζος ἀπολύθηκε αὐτοδικαίως ἀπὸ τὴν Υπηρεσία στὶς 17 Αὐγ. 1964, ἡμέρα ἑναρξῆς ἰσχύος τοῦ ΝΔ 4352/1964 ποὺ ὅριζε ὡς ἀνώτατο ὅριο παραμονῆς στὴ Δημόσια Υπηρεσία τὰ 35 χρόνια. Μαζὶ ἀπολύθηκαν ἡ γυναίκα τοῦ Σέμνη καὶ οἱ Ἔφοροι τῶν Αρχαιοτήτων Ἰωάννα Κωνσταντίνου καὶ Χαράλαμπος Μακαρόνας. Σὲ ὅλους ἀπονemήθηκε ἐπὶ τιμῇ ὁ τίτλος τῆς θέσης ποὺ κατεῖχαν καὶ τοὺς ἐκφράστηκε ἡ πλήρης βασιλικὴ εὐαρέσκεια γιὰ τὴ μακρὰ καὶ εὐδόκιμη ὑπηρεσία τους.

Ἡ Δίκη. Μὲ τὸν Μάρκελλο Μιτσὸ ὁ Καρούζος δὲν εἶχε καλὲς σχέσεις. Τοῦτο πρέπει νὰ ἄρχισε τὸ 1942, ὅταν ἔγινε Διευθυντῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ Ἐπιγραφικὴ Συλλογὴ στὴν ὁποία ἦταν τοποθετημένος ὁ Μιτσὸς ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ὁ Μιτσὸς εἶχε διοριστεῖ στὴν Υπηρεσία τὸ 1931 καὶ ἡ ἔως τὸ 1946 σταδιοδρομία του δὲν προδιέθετε εὐνοϊκὰ ἀπέναντί του τὸν Καρούζο. Σὲ ἔκθεση προαγωγῆς τοῦ Μιτσοῦ (θέρος τοῦ 1946) λέγει:

«Ὁ κ. Μιτσὸς κατορθώνει ἐπὶ σειράν ἐτῶν ἤδη νὰ σταδιοδρομῇ ἀνετώτατα μόνον διὰ προσωπικῶν διατάξεων καὶ διὰ χαρακτηριστικῶν ἐνεργειῶν. Τοιοῦτοτρόπως προήχθη διὰ προσωπικῆς διατάξεως τὸ 1942 μόνος ἐκ τῶν ἐφόρων ἄνευ κρίσεως τοῦ Συμβουλίου· κατῴρωσε δὲ ἀργότερον διὰ πλαγίων ἐνεργειῶν νὰ ματαιώσῃ ἐπανειλημ-

μένως τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου ἐπιβαλλομένην καὶ ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου ἐνεργηθεῖσαν τοποθέτησίν του εἰς τὴν ἐπαρχίαν. Δὲν ἐδίστασε κατὰ τὸ 1943 νὰ ζητήσῃ μόνος ἐκ τῶν ἐπιστημόνων ἀρχαιολόγων προαγωγὴν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ Δ/τοῦ β' ἐκμεταλλευόμενος τὸν πολλαχῶς ἐπικριθέντα νόμον περὶ προαγωγῆς τῶν πολεμιστῶν. Καὶ ταῦτα ἐνῶ ὡς ἀρχαιολογικὸς ὑπάλληλος ἔχει προσφέρει πολὺ ὀλιγωτέρας ὑπηρεσίας ὅλων ἀνεξαίρετως τῶν συναδέλφων του, διὰ τοὺς ὁποίους καταβάλλομεν ὅλοι προσπάθειαν νὰ ἐφαρμόζωνται κατὰ γράμμα οἱ νόμοι. Τὸ ὑπὸ τοῦ κ. Δ/τοῦ τῆς Ὑπηρεσίας πολλάκις λεχθὲν ἐπιχείρημα, ὅτι ὁ κ. Μιτσὸς εὐνοεῖται ὑπὸ τῆς εἰδικότητός του, οὐδεμίαν ἔχει πραγματικὴν ἀξίαν. Διότι καὶ ἄλλοι ἀρχαιολόγοι εἶναι, μετρίως εἰπεῖν, τουλάχιστον τόσον καλοὶ ἐπιγραφικοὶ ὅσον καὶ ὁ κρινόμενος (Μακαρόνας, Κοντῆς), καὶ ὁμως ὑπηρετοῦν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις. Πλὴν τούτου ὁ κ. Μιτσὸς ἐκλέξας εἰδικότητα στενὴν, ἣ ὁποία ἐπὶ πλέον τοῦ ἐξησφάλισεν ἀνευτάτους ὅρους διαβιώσεως καὶ ἐργασίας ἐν Ἀθήναις ἔπρεπε νὰ συναισθάνεται, ὅτι δὲν δικαιοῦται νὰ ἔχῃ τὰς αὐτὰς ἀξιώσεις ταχείας προαγωγῆς μὲ τοὺς ἄλλους ἀρχαιολόγους, οἱ ὁποῖοι ζοῦν καὶ ἐργάζονται ὑπὸ πολὺ δυσμενεστέρας συνθήκας ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐν ταῖς ἐπαρχίαις — ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν οἱ καθηγηταὶ οἱ ἐπιθυμοῦντες δι' οἰονδήποτε λόγον νὰ μὴ ἀπομακρυνθοῦν τῶν Ἀθηνῶν παραιτοῦνται τῆς προαγωγῆς των εἰς γυμνασιάρχας».

Ἐχοντας ὁ Μιτσὸς τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Κεραμόπουλου στράφηκε ἐναντίον τοῦ Προϊσταμένου του, μὲ ἀναφορὰ παραπόνων (1 Ὀκτ. 1947) γιὰ πράγματα ποὺ δὲν εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ὑπηρεσία ἀλλὰ ἦταν περισσότερο προσωπικά. Γιὰ χορήγηση τροφίμων, γιὰ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση, γιὰ διαγραφή του ἀπὸ μισθοδοτικὰς καταστάσεις ἐνῶ ἔλειπε, γιὰ ἄδειες ποὺ δὲν ἐδικαιοῦτο. Μὲ τὰ χρόνια οἱ σχέσεις χειροτέρεψαν. Ὁ Μιτσὸς, προσκολλημένος στὸν Κεραμόπουλο, συνέχισε τὰ ἐπόμενα χρόνια νὰ ἀποτελεῖ ἄνθρωπο ἐμπιστοσύνης τοῦ Μαρινάτου.

Δὲν προκαλεῖ, ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐκπληξὴ τὸ ὅτι ὁ Μιτσὸς ὑπέβαλε, τὸ 1963, μήνυσιν ἐναντίον τῆς Σέμνης, μὲ τὴν κατηγορίαν ὅτι δήλωσε ψευδὲς ἔτος γεννήσεως μὲ τὸν σκοπὸ νὰ παραμείνῃ μακρότερο χρόνον στὴν Ὑπηρεσία. Συγχρόνως ἐμήνυσε καὶ τὸν Καροῦζο, μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς ἀπλῆς συνεργίας στὴν πράξιν τῆς γυναίκας του καὶ τῆς χρήσης ὑφαρπαγείσης ψευδοῦς βεβαιώσεως. Δικαιολογητικὸ τῆς μήνυσης ἦταν ὅτι μὲ τὴν παράνομη παραμονὴ τῆς Σέμνης στὴν Ὑπηρεσία δὲν ἔγινε

αὐτὸς Γενικὸς Ἐφορος καὶ ὡς ἐκ τούτου βλάφτηκε ἠθικὰ καὶ οἰκονομικά.

Ὁ Καρούζος ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὴν κατηγορία μὲ βούλευμα Πλημμελειοδικῶν (1478/1964), τὸ ὁποῖο ὁ Μιτσὸς ἐξεκάλεσε στὸ Συμβούλιο Ἐφετῶν. Τὸ Συμβούλιο αὐτὸ μὲ νέο βούλευμα (716/19 Ἰουν. 1964) ἀπέρριψε τὴν ἔφεση τοῦ Μιτσοῦ.

Μάρτυρες κατηγορίας στὴ δίκη τῆς Σέμνης (2 καὶ 3 Σεπτ. 1964) ἦσαν ὁ μηνυτὴς Μιτσὸς, ὁ Ἰω. Φ. Δημάρατος, δημοσιογράφος²¹⁵, ὁ Σπ. Μαρινάτος καὶ ὁ Σπ. Παπασπυρόπουλος, Γραμματεὺς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθῆνας. Τὸ Δικαστήριον τὴν ἔκρινε ἔνοχη.

Ὅταν ἔληξε ἡ ὑπόθεση ὁ Χρῆστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου εἶχαν ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δίκης εἶχε μόνον «ἠθικὴ» σημασία γιὰ τὸν Μιτσό. Τὸ ὁποιοδήποτε ὅμως «ἠθικὸν» κέρδος γι' αὐτὸν ἐξανεμίστηκε ἀπὸ τὴν κακὴ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε στὸν ἀρχαιολογικὸ κόσμον ἡ ἐνέργειά του, τὴν ὁποία ὅσοι τὸν γνώριζαν θεωροῦσαν σύμφωνη μὲ τὸν χαρακτήρα του καὶ τὴν πολιτεία του.

Θὰ πίστευε κανεὶς πῶς μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Δικαστηρίου τὸ λυπηρὸ θέμα εἶχε λήξει. Δὲν συνέβη αὐτό. Τὸ Πανεπιστήμιον δὲν συγχώρησε τὴν ἠθικὴ ὑποστήριξη ποὺ ἀφειδῶς προσέφεραν οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι στὸν Χρῆστο καὶ τὴ Σέμνη Καρούζου. Ὁ βαθμὸς τοῦ χάσματος ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ φαίνεται σ' ἓνα σχόλιο τῆς Ἐστίας (15 Δεκ. 1964), ποὺ δημοσιεύτηκε μετὰ τὴν ἐτήσια ἐορτὴ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Εἶτε ὑπαγορευμένο εἶτε, πιθανώτατα, γραμμένο ἀπὸ ἄμεσα ἐνδιαφερόμενον, μεταφέρει τὴν ἀποψη προσώπων ποὺ ἤθελαν ὄχι μόνον νὰ διοικοῦν τὸν Κλάδο ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβάλουν, σὲ Ἕλληνες καὶ ξένους ἀρχαιολόγους, τὴν ἠθικὴ ἀπομόνωση δύο ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι δὲν ἀσκοῦσαν πλέον καμμιὰ ἐπιρροή:

«Ἦτο ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐπιστημονικῶς σημαντικὴ ἡ χθεσινὴ ἐπὶ τῇ 200ετηρίδι τοῦ Βίνκελμαν ὁμιλία τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης κ. Ἑρνέστου Λάνγκλοτς περὶ τῆς μεταναστευτικῆς πορείας τῶν Φωκαέων εἰς τὴν Δυτ. Εὐρώπην.

Δυστυχῶς, ἡ κατὰ τὸ θέρος ἀνεπίτρεπτος παρέμβασις τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ὑπὲρ τῶν ἀριστερῶν ἐπιβητόρων τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, οἱ ὁποῖοι καὶ ὑπὸ τῆς Δικαιοσύνης ἀκόμη κατεδικάσθησαν ἐπὶ πλαστογραφίᾳ καὶ ἐξαπατήσῃ τῶν ἀρχῶν, ἔφεραν ὅλους τοὺς ἐντίμους Ἕλληνας ἀρχαιολό-

γους εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὸ 'Ινστιτούτον. Δι' ὃ καὶ ἡ «'Εστία», συμφωνοῦσα ἀπολύτως πρὸς τὴν στάσιν τῶν 'Ελλήνων καθηγητῶν τῆς 'Αρχαιολογίας, θὰ ἀγνοήσῃ καὶ αὐτὴ τὴν χθεσινὴν τελετὴν τοῦ 'Ινστιτούτου».

Ἡ ἄπρεπη ἐπίθεσις τῆς 'Εστίας ἐναντίον τοῦ 'Ινστιτούτου αἰτιολογεῖται εὐκόλᾳ· εὐθυγράμμιση μὲ τὴν στάσιν τῶν καθηγητῶν τῆς 'Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν. Οἱ καθηγητὲς τῆς Θεσσαλονίκης, Μπακαλάκης καὶ 'Ανδρόνικος, ἦσαν φίλοι τοῦ Καρούζου καὶ ἐπὶ πλέον ποτὲ δὲν ἐκδήλωσαν ἐνδιαφέρον ἢ τάσεις νὰ κηδεμονεύσουν τὴν 'Υπηρεσίᾳ. Ὁ φίλος τοῦ Χρήστου καὶ τῆς Σέμνης Καρούζου, Διευθυντῆς τοῦ Γερμανικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου, Emil Kunze καὶ ὁ Νικ. Κοντολέων εἶχαν ἀνταλλάξει σκληρὰς ἐπιστολὰς γιὰ τὸ θέμα τῆς Δίκης. Τὴν ἀρχὴν εἶχε κάμει ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος, ὁ ὁποῖος θέλησε νὰ ἐξηγήσῃ τὴ ψυχρὴν του στάσιν ἀπέναντι στὸν Κοντολέοντα. Αὐτὸ εἶχε προκαλέσει τὴ διακοπὴ τῶν παλαιῶν τους σχέσεων καὶ τὴν ταύτισιν, ἀπὸ τὴν 'Εστία, τοῦ Γερμανικοῦ 'Ινστιτούτου μὲ τὸν Διευθυντὴ του, ὁ ὁποῖος εἶχε γίνῃ ἀντιπαθὴς στοὺς καθηγητὰς.

Τὸν καιρὸ ἐκεῖνο βρισκόμουν στὴ Γαλλία. Ἐνα ἀπόγευμα Δευτέρας στὸ Collège de France μᾶς κάλεσε ἰδιαιτέρως, τὴ γυναῖκα μου καὶ μένα, ὁ Louis Robert πρὶν ἀπὸ τὸ μάθημά του, γιὰ νὰ μᾶς ἐκφράσῃ τὴν ἀγανάκτησίν του γιὰ τὴν στάσιν τοῦ Μιτσοῦ καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διεκδικοῦσε τὸ δίκαιό του.

Μερικὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καρούζου ἀποκαταστάθηκαν οἱ σχέσεις τῆς Σέμνης μὲ τὸν Νικόλαον Κοντολέοντα.

Ὁ Μάρκελλος Μιτσὸς ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν 'Υπηρεσίᾳ τὸ 1966 καὶ πέθανε στίς 16 'Ιουλίου 1991.

Τὸ ζήτημα τῆς Διευθύνσεως 'Αναστηλώσεως. Οἱ ἀναστηλώσεις ποὺ γίνονται στὴν Ἑλλάδα πάσχουν, στὴν πλειονότητά τους, ἀπὸ ἓνα ἐλάττωμα. Γίνονται μόνο ἀπὸ ἀρχιτέκτονες, οἱ ὁποῖοι ὅσο καλοὶ καὶ ἂν εἶναι, βρίσκονται ἐκ τῶν πραγμάτων σὲ μειονεκτικὴ θέσι. Γνωρίζουν γενικὰ τὴ μορφή τῶν μνημείων καὶ οἱ ἀντιλήψεις τους γι' αὐτὰ εἶναι πάντοτε μορφολογικὲς καὶ ὄχι ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς. Ὁ ἐξοχώτερος Ἑλληνας ἀναστηλωτὴς, ὁ 'Ορλάνδος, ἔβλεπε καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν μὲ τὸν ἴδιον τρόπο. Τοῦ ἀρκοῦσε, πολλὰς φορές, νὰ ἀποκαλύψῃ μερικὰ καίρια, κατὰ τὴ γνώμην του, σημεῖα μιᾶς βασιλικῆς, ποὺ τοῦ ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ δώσῃ τὴν πλήρη κάτοψή της. Ἄν τὸ ἄσκαφο μέρος

έκρυβε σημαντικά στοιχεία ή διάφορα από εκείνα που αυτός είχε υποθέσει, δέν τόν ένδιέφερε, όπως δέν τόν ένδιέφερε και ή άρχαία ζωή του μνημείου, που άποκαλύπτεται με την προσεκτική άνασκαφή και τή μελέτη των έπιχώσεων και των εύρημάτων, όσο ταπεινά και άν είναι αυτά. Δέν παρακολουθοϋσε τις άνασκαφές του και δέν χρησιμοποίησε τά στοιχεία που αυτές άποκαλύπτουν και τά όποια άπαιτοϋν πολύν κόπο και χρόνο για νά έρμηνευθοϋν.

Ξεκινοϋσαν και ξεκινοϋν οι άρχιτέκτονες-άναστηλωτές από μιá σωστή άρχή, τής άποκαταστάσεως στην κατά τó δυνατόν πληρέστερη μορφή τής άρχαίας ή τής άρχικής όψης ενός μνημείου και ή άρχή αυτή όδηγεϊ, άσυναίσθητα, σε άποτελέσματα σφαλερά. Τοϋτο συμβαίνει, γιατί βλέπουν τά μνημεία μονόπλευρα, πάντα από την άρχιτεκτονική άποψη.

Η κρίση που δημιουργήθηκε στην Έπηρεσία στο τέλος του 1964 και διήρκεσε όλόκληρο σχεδόν τó 1965, για τις άναστηλώσεις που έκαμε ή άρμόδια Διεύθυνσή της, ξεκίνησε από προσωπικά κίνητρα, τή μήνη μερικων άρχιτεκτόνων και μηχανικων έναντίον του τότε Διευθυντου ΈΑναστηλώσεως, ή όποία, καλυμμένη κάτω από πολιτικό (κομματικό) και έπιστημονικό μανδύα, κατέληξε σε μία έπί πλέον άγρονη διαμάχη μεταξύ Έπηρεσίας και Φιλοσοφικής Σχολής.

Μετά την άποχώρηση από τή Διεύθυνση ΈΑναστηλώσεως του Έπουργείου Παιδείας του ΈΑναστασίου Όρλάνδου, τó 1958, τή θέση του κατέλαβε ó μαθητής του και βοηθός στο Πολυτεχνείο, έως τότε Έπιθεωρητής-Άρχιτέκτων τής Διευθύνσεως, Εϋστάθιος Στίκας. "Όταν τó 1960 μεταφέρθηκε ή Έπηρεσία στο Έπουργείο Προεδρίας, ή άνεξάρτητη Διεύθυνση ΈΑναστηλώσεως και Έκκλησιαστικής Άρχιτεκτονικής του Έπουργείου Παιδείας μεταφέρθηκε και αυτή κατά τó πρώτο μισό της. Η άρμοδιότητα τής έκκλησιαστικής άρχιτεκτονικής, δηλαδή τής έγκρίσεως των σχεδίων και τής κατασκευής των νέων έκκλησιων, έμεινε στο Έπουργείο Παιδείας: ó Στίκας μετατάχθηκε στο Έπουργείο Προεδρίας ως ύφιστάμενος πλέον του Γενικου Διευθυντου τής Έπηρεσίας, του ΈΙωάννου Παπαδημητρίου έως τόν Άπρίλιο του 1963, του ΈΙωάννου Κοντή κατόπιν. Η συνεργασία των δύο Γενικων Διευθυντων με τόν Στίκα δέν ήταν άρμονική για πολλούς λόγους, έπιστημονικούς πρώτα-πρώτα: κύριος λόγος όμως ήταν και ó στενός σύνδεσμος του Στίκα με τόν Όρλάνδο, και συνεπώς με τούς καθηγητές τής άρχαιολογίας. Η έίσοδος με σύμβαση στην έως τότε κλειστή Διεύ-

θυνση 'Αναστηλώσεως νέων ἀρχιτεκτόνων καὶ μηχανικῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἦσαν τῆς ἀρεσκείας τοῦ Στίκα, δημιούργησε νέες αἰτίες δυσαρρεσκείας καὶ σύγκρουσης. Ἦδη ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1963 ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες αὐτοὺς προετοίμαζαν ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Στίκα, ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1964!

Οἱ προειδοποιήσεις γιὰ τὸν σφαλερὸ δρόμο ποὺ ἀκολουθοῦσε ἡ Διεύθυνση 'Αναστηλώσεως, ποὺ ἐκπροσωποῦσε πλέον ὁ Στίκας, εἶχαν γίνῃ ἀρκετὰ νωρίς. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1960 ὁ Κώστας Μπίρης μ' ἐμπεριστατωμένα μελετήματα²¹⁶ ἔκαμε σφοδρὴ κριτικὴ τῆς ἀναστήλωσης τῶν 'Αγίων 'Ασωμάτων τῆς 'Αθήνας, τονίζοντας ἀκριβῶς τὴν ἔλλειψη ἀρχαιολογικῆς μελέτης καὶ ἀντιμετώπισης τοῦ μνημείου²¹⁷. Ἡ κριτικὴ τοῦ Μπίρη, προσωπικὰ πρὸς τὸν Στίκα, παρὰ τὴν ταραχὴ ποὺ δημιουργοῦσαν τότε τέτοιας φύσης δημοσιεύματα, γρήγορα λησμονήθηκε. Ἄλλωστε ἀποτελοῦσε ἔργο μιᾶς Διεύθυνσης ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμη ἀφομοιωθεῖ στὴ νέα 'Αρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἡ ὁποία δὲν ἐβλεπε δυσάρεστα τὸ τσαλάκωμα τοῦ Στίκα. Ἀκολούθησε, ἔπειτα ἀπὸ ἐνάμισι μῆνα, ἡ ἔκθεσή μου²¹⁸ «περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ τῆς 'Αφαίας», μὲ τὴν ὁποία καταγγελλόταν βάρβαρη συμπλήρωση τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς 'Αφαίας μὲ νέους λίθους. Ἡ ἔκθεση δημιούργησε ἀναταραχὴ στὴ Διεύθυνση 'Αναστηλώσεως καὶ δυσχέρανε, τότε, τὶς σχέσεις μου μὲ αὐτὴν, ἀλλὰ δὲν εἶχε συνέχεια. Ὁ Παπαδημητρίου καὶ ὁ Κοντῆς θεώρησαν ὅτι θὰ ἦταν γενικὰ ἐπιζήμια ἡ δημιουργία θέματος, ποὺ θὰ ἔπληττε κυρίως τὸν 'Ορλάνδο. Ὑπηρετοῦσα τότε ὡς 'Επιμελητὴς 'Αρχαιοτήτων Ἀττικῆς καὶ εἶχα διαπιστώσει, μὲ ἀφελῇ ἐκπληξῇ, πὼς ἡ 'Εφορεία δὲν εἶχε γνώση καὶ ἀνάμειξη, ἐξ ἀρχῆς, στὴν ἀναστήλωση ἐνὸς τόσο σημαντικοῦ μνημείου. Ἐχοντας τότε πρόσφατη τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰω. Κοντῆ γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις, τὴν ὁποία ἐμπρακτὰ εἶχαμε ἀρχίσει νὰ ἐφαρμόζομε στὸν Ραμνούντα, θεώρησα ὅτι αὐτὰ ποὺ διαπίστωσα στὸν ναὸ τῆς 'Αφαίας ἦσαν ἐντελῶς ἀντίθετα πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία.

Νέο θέμα δημιουργήθηκε τὸ 1961 μὲ τὴν ἀναστήλωση τῆς κιονοστοιχείας τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, θέμα ποὺ ἔθεσε πάλι ὁ Κώστας Μπίρης²¹⁹. Τὴν ἀναστήλωση αὐτὴ, ποὺ εἶχε γίνῃ μὲ δαπάνες τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἶχε παρουσιάσει ἐπίσημα ὁ 'Ορλάνδος ὡς δικό του ἔργο, μαζὶ μὲ τὶς ἀναστηλώσεις τοῦ θεάτρου τοῦ Ἀμφιαρείου καὶ τοῦ ναοῦ τῆς 'Αφαίας²²⁰. Γιὰ τὴ δημιουργία τῆς κατάστασης ποὺ δίκαια ἐπέκρινε ὁ Μπίρης εὐθύνονταν κυρίως οἱ ἀρ-

χαιολόγοι, οί όποιοι δέχτηκαν, έξ άρχης, ότι οί άναστηλώσεις άποτελουϊν άρμοδιότητα και έργο μόνο τών άρχιτεκτόνων· αύτοί με τή σειρά τους τίς παρέδιδαν στούς παλαιούς και, όμολογουμένως, ικανώτατους έργοδηγούς τής Διευθύνσεως 'Αναστηλώσεως. Έχοντας οί τελευταίοι γενικές όδηγίες εργασίας και θεωρώντας ότι οί συμπληρώσεις τών άρχαίων λίθων είναι νόμιμος τρόπος ένεργείας, δέν δίσταζαν, προκειμένου για άρχαία μνημεία, νά λαξεύσουν και νά συμπληρώσουν με συγκόλληση όποιοδήποτε άρχιτεκτονικό μέλος έκριναν ότι μπορούσε, έστω και έλλιπές, νά χρησιμοποιηθεϊ. Αύτή ή μέθοδος τής άναστήλωσης έφαρμόστηκε σέ βαθμό άθέμιτο στόν ναό τής 'Αφαίας. Κίονες, έπιστύλια, μετόπες, τρίγλυφα πού είχαν τήν άτυχία νά είναι μερικώς φθαρμένα, πελεκήθηκαν και άποκαταστάθηκαν. Τό άποτέλεσμα ήταν ένας ναός τοϋ όποίου με δυσκολία μπορούσαν πλέον νά μελετηθοϋν τά λείψανα. Είχαμε ξαναγυρίσει στή μέθοδο τών ιταλικών κυρίως μουσείων τής 'Αναγεννήσεως με τίς συμπληρώσεις τών γλυπτών, μέθοδο πού έφαρμόστηκε και στή Γλυπτοθήκη τοϋ Μονάχου, στά γλυπτά αύτοϋ τοϋ ίδιου τοϋ ναοϋ τής 'Αφαίας. Στήν έκθεσή μου τόνιζα ότι «ό ναός έχει άπολέσει τόν χαρακτήρα τοϋ μνημείου. Είναι ένα σύγχρονον κατασκευάσμα εις τό όποϊον είναι έγκατεσπαρμένα άρχαία τεμάχια [--] ή προκειμένη άναστήλωση προεκάλεσεν βλάβην και καταστροφήν περισσότεραν ή αί δυσμενείς επιδράσεις χιλιετιών. Και τοϋτο διότι φαίνεται ότι δέν προηγήθη μελέτη τοϋ όλου θέματος, προϋπόθεσις τιαύτης εργασίας, και τής όποιας εργασίας αί κακά συνέπειαι θα έξαλειφθοϋν όταν έξαλειφθῇ και τό μνημείον»²²¹. Προκάλεσε λοιπόν έκπληξη ή άνήμερα τά Χριστούγεννα τοϋ 1964 άναγγελία άπό τίς έφημερίδες, ότι με άπόφαση τοϋ 'Υπουργικοϋ Συμβουλίου τέθηκε ό Στίκας σέ έξάμηνη διαθεσιμότητα. 'Η άπόφαση περιείχε δισέλιδη αίτιολογία-κατηγορητήριο, φράσεις τής όποιας προέρχονταν άπό τήν έκθεσή μου.

Τήν άπόφαση αύτή τοϋ 'Υφυπουργοϋ Προεδρίας Γ. Μυλωνά (τής Κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου) δέν τήν γνώριζε άπό πριν ή 'Υπηρεσία, δηλαδή ό Κοντής, ό όποϊος θεώρησε και άστοχο τό χειρισμό τοϋ θέματος, πού πῆρε κομματική χροιά²²². 'Η 'Εστία επιτέθηκε²²³ έναντίον τοϋ ύφυπουργοϋ (ύφυπουργίσκου, όπως τόν άποκαλούσε), ό όποϊος δημοσίευσε αδιάταγμα περί θέσεως εις διαθεσιμότητα ενός άνωτάτου έθνικόφρονος ύπαλλήλου, επειδή άπετέλει εμπόδιον εις τās επιδιώξεις τής έρυθρās σπείρας τών καταδικασμένων πλαστογράφων²²⁴ και τών

υποποτοτάτων ἐνόχων τῆς ἀγορᾶς τοῦ μεταλλίου Καρακάλλα»²²⁵. Οἱ ἐφημερίδες πού ὑποστήριζαν τὴν ΕΡΕ²²⁶ ἀνέλαβαν τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Στίκα. Οἱ ἐφημερίδες τῆς Ἐνώσεως Κέντρου ἐπικρότησαν τὴν ἐνέργεια τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, ὅπως καὶ ὁ Σύλλογος Ἀρχιτεκτόνων²²⁷. Ὁ Ἀναστ. Ὀρλάνδος μὲ ἐπιστολὴ του σὲ ἐφημερίδες²²⁸ ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη ὅλων τῶν ἀναστηλώσεων γιὰ τὶς ὁποῖες κατηγοροῦσαν τὸν Στίκα.

Ἐνῶ ἡ *Ἐστία*²²⁹ μετατόπιζε σὲ ἄλλα θέματα τὴ συζήτηση γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις, πού εἶχε ἀρχίσει στὶς ἐφημερίδες, σχετικὰ μὲ τὴν «κακοήγη ἀγορὰ τοῦ ἀθλίου μεταλλίου τοῦ Καρακάλλα» ἢ τὴ «σωτηρία τῶν χαλκῶν ἀγαλμάτων τοῦ Πειραιῶς» ἢ τὴν ἄμισθη παροχὴ ὑπηρεσιῶν στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὸν Χρῆστο καὶ τὴ Σέμνη Καρούζου, λίγοι προσπαθοῦσαν νὰ θέσουν τὰ ὅρια τῆς ὀρθῆς ἀναστήλωσης, ὅρια πού μὲ τὰ χρόνια εἶχαν συσκοτισθεῖ ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ Μπαλάνου καὶ τοῦ Ὀρλάνδου, οἱ ὁποῖες γίνονταν χωρὶς ἀρχαιολογικὴ μελέτη καὶ δεύτερη γνώμη, καὶ πάντοτε μὲ ἀρχιτεκτονικὰ-κατασκευαστικὰ κριτήρια. Ὁ ἀρχιτέκτων Πάτροκλος Καραντινὸς²³⁰ κατηγοροῦσε τὸν Ὀρλάνδο ὅτι «ἐχάραξε δρόμους ἐσφαλμένους καὶ ἀναμφισβήτητα ἐβλάψε, ὅσο καὶ ἂν ὁ ἴδιος ὁμιλεῖ γιὰ διεθνεῖς ἀναγνωρίσεις». Σημαντικὸ ἦταν παλαιὸ ἄρθρο τοῦ ἀρχιτέκτονος Μ. Stettler²³¹, μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε γίνει ἔγκαιρα κριτικὴ τῶν ἐλληνικῶν ἀναστηλώσεων, μάλιστα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιάς γιὰ τὴν ὁποία ὁ συντάκτης του λέγει ὅτι «στὰ κατώτερα ἐνστικτα τῶν τουριστῶν ἀποτείνεται ἀκόμη περισσότερο ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιάς στὴν Αἴγινα» καὶ συνεχίζει μὲ περιγραφὴ τῆς ἀναστήλωσης, τὰ ἐλαττώματα τῆς ὁποίας ἐξέθεσα στὴν Ὑπηρεσίᾳ δυὸ χρόνια ἀργότερα. Τὴν ἐνέργεια τοῦ ὑφυπουργοῦ ἐπικρότησε καὶ ἡ «Κοσμητεία Τοπίου» (Δ. Πικιώνης, Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός) ὑποδεικνύοντας καταστροφὲς ἀρχαίων καὶ κακὲς ἀναστηλώσεις²³². Ὁ Στίκας μὲ ἐπιστολὴ του²³³ παρέρχεται τὴν οὐσία τοῦ ζητήματος, δηλαδὴ τὶς ἀναστηλώσεις, καὶ ἐπιμένει στὶς ἀπολύσεις καὶ παραιτήσεις ἀρχιτεκτόνων καὶ μηχανικῶν, ὅπου τυπικῶς πιθανῶς νὰ εἶχε ἐνεργήσει νομότυπα. Μὲ τὴν ἐπιστολὴ του θέτει καὶ τὸ μεγάλο θέμα τῶν τεχνικῶν πού διατηροῦσαν στὴν Ἀθήνα ἰδιωτικὰ γραφεῖα καὶ ἀπέφευγαν ὄχι νὰ ὑπηρετήσουν, ἀλλὰ οὔτε πρόσκαιρα νὰ παραμείνουν στὴν ἐπαρχία, κοντὰ στὰ ἔργα τῆς Ὑπηρεσίας.

Ἡ μεγάλη ἐπίθεση ἐκ μέρους τοῦ Πανεπιστημίου ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας ἐκδηλώθηκε μὲ ὀλοσέλιδο δημοσίευμα σὲ πρωινὴ ἐφημερίδα²³⁴. Ἡ ἐφημερίδα καὶ ὁ διευθυντὴς τῆς Αἰμίλιος Χουρμούζιος τη-

ροῦσαν ἐχθρική στάση πρὸς τὴν Ὑπηρεσία, ἡ ὁποία ἴσως ὀφειλόταν καὶ σὲ «ἀντικαραμανλισμό». Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου ἦταν συμπατριώτης καὶ φίλος τοῦ Κοντῆ. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ γράφει, ἀρκετὰ γρήγορα, μεγάλο κείμενο ξεκάθαρα μεροληπτικὸ καὶ ἀνακριβές. Θεωροῦσε ὅτι ἕως τὸ 1960 ἐπικρατοῦσε στὴν Ὑπηρεσία ἐλευθερία γνώμης, δείγματα τῆς ὁποίας ἦσαν τὸ «μῆνυμα» Ὁρλάνδου γιὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου καὶ ἡ κριτικὴ Μπίρη γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων. Ἐκτοτε στὴν Ὑπηρεσία ἄρχισε «νὰ διαμορφώνεται νέα κατάστασις μὲ τὴν ἐκδήλωση τάσεων κηδεμονίας τῶν νεωτέρων ἀρχαιολόγων ὑπὸ μερικῶν ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων των καὶ μὲ τὴν προσπάθειαν ματαιώσεως κάθε δυνατότητος παρακολουθήσεως τῆς πραγματικῆς καταστάσεως ὑπὸ τοῦ κοινοῦ». Στρέφεται ἀναφανδὸν κατὰ τοῦ Χρήστου καὶ τῆς Σέμνης Καρούζου, κρίνοντας μὲ πολλή δυσμένεια, ἀλλὰ ὀρθά, τὴν ἀπαγόρευση ἀντιγραφῆς τῶν πινακίδων τῶν ἐκθεμάτων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καθὼς καὶ φωτογράφησης τῶν ἀδημοσίευστων ἀρχαίων. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου ἦταν ὁ Βασίλειος Καλλιπολίτης (1910-1983), συμπατριώτης καὶ φίλος καὶ αὐτὸς τοῦ συντάκτη. Ὁ Καλλιπολίτης βρισκόταν τότε σὲ ἰδιότυπη θέση· διοικοῦσε τὸ Μουσεῖο κάτω ἀπὸ τὴ βαρεῖα σκιά τῶν Καρούζων ποὺ συνέχιζαν τὸ ἔργο τους ἐκεῖ, ἔχοντας τὰ παλιά τους γραφεῖα. Δὲν μποροῦσε νὰ πάρει καμμιά οὐσιαστικὴ πρωτοβουλία οὔτε νὰ ἀλλάξει ὅ,τιδήποτε εἶχε κάμει ἐκεῖ ὁ Καρούζος. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν νέο μικρὸ πόλεμο, ὅχι πιὰ ἀνάμεσα στοὺς ἐφόρους καὶ τοὺς καθηγητὲς ἀλλὰ μετὰξὺ παλαιῶν καὶ νέων στὴν Ὑπηρεσία. Οἱ νέοι, καταπιεσμένοι ἀπὸ τὴν ὑπαλληλικὴ νομοθεσία τῶν «ὀργανικῶν θέσεων» κατὰ βαθμὸ, μποροῦσαν νὰ προαχθοῦν μόνο ἂν ὑπῆρχε κενὴ θέση. Ὁ νόμος τῆς λεγόμενης τριακονταπενταετίας ἐλευθέρωνε αὐτόματα χιλιάδες ἀνωτέρων καὶ ἀνωτάτων θέσεων σ' ὁλόκληρο τὸ Κράτος καὶ φυσικὰ στὴν Ὑπηρεσία, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχαν ἀποχωρήσει, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ του, δύο Γενικοὶ Ἐφοροὶ καὶ τέσσερις Ἐφοροὶ Α' τάξεως. Οἱ Καρούζοι δὲν συμβιβάστηκαν μὲ τὶς συνέπειες τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου· μὲ ὑπουργικὴ ἀπόφαση συνέχισαν νὰ ἐργάζονται ἀμισθὶ στὸ Μουσεῖο, διατηρώντας σχεδὸν ὅλες τὶς παλιές ἀρμοδιότητές τους. Ἡ σύγκρουση ἦταν ἀναπόφευκτη καὶ ἐξαιρετικὰ δυσάρεστη· πιθανῶς νὰ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς ἐπιδείνωσης τῆς ὑγείας τοῦ Καρούζου. Τὸν ἔφθειρε ἡ καθημερινὴ διήγηση, στὸ νοσοκομεῖο, περιστατικῶν καὶ συμβάντων τῆς νέας διοίκησης τοῦ Μουσείου, ἀσήμαντων καὶ φυσιολογικῶν ποὺ ὅμως

ἐμφανίζονταν ὡς ἐχθρικά πρὸς αὐτόν. Οἱ κατηγορίες λοιπὸν τοῦ συντάκτου ἀπευθύνονταν, γιὰ προσωπικούς λόγους, πρὸς τοὺς Καρούζους ποὺ στὸ παρελθὸν τὸν εἶχαν ἐμποδίσει νὰ φωτογραφίσει στὸ Μουσεῖο ἢ νὰ ἀντιγράψει τὶς ἐξηγήσεις τῶν ἐκθεμάτων. Κατηγοροῦσε ἀκόμη τοὺς νεώτερους ἀρχαιολόγους πὼς «ἔχασαν ἐντελῶς τὰ δικαιώματα ἰσότητος καὶ ἐλευθέρας ἐκφράσεως τῶν σκέψεων καὶ τῶν γνώσεων των [--] ἔχουν μετατραπεῖ καὶ οὐσιαστικῶς εἰς εὐπειθεστάτους ὑπαλλήλους ὑπηρεσίας, ποὺ μὲ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἀπαγορεύσεις της [--] τείνει νὰ δώσῃ τὴν ἐντύπωσιν ἀστυνομικοῦ σώματος».

Ὁ ὑποβολεὺς τοῦ ἐξαιρετικὰ δυσμενοῦς δημοσιεύματος ἀποκαλύπτεται στὰ ἐπόμενα, ὅταν ὁ συντάκτης του, γνώστης τῆς παλιᾶς κατάστασης καὶ τῶν κακῶν σχέσεων Ὑπηρεσίας-καθηγητῶν, γράφει ὅτι «οἱ κηδεμόνες τῆς ὑπηρεσίας εὐρίσκονται ἤδη εἰς λυσσαλέον πόλεμον καὶ μὲ τὸ Πανεπιστήμιον καὶ διὰ τοῦτο μὲ ἀδικαιολογήτους ἐξετάσεις τῶν εἰσερχομένων εἰς τὸν κλάδον ἐπιδιώκουν νὰ δώσουν εἰς κάθε νέον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι περιττὰ τὰ διδασκόμενα εἰς αὐτὸ μαθήματα. Ἐχει ἤδη ἐπικρατήσῃ τοιαύτη κατάστασις ὥστε τὰ ἐκτιμώμενα καὶ τὰ ἀξιολογούμενα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτὴν προσόντα εἶναι: νὰ διακόπτουν τὰς σχέσεις μὲ τοὺς πρώην καθηγητὰς των, νὰ μὴ πηγαίνουν εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς διαλέξεις των»²³⁵. Λησμονοῦσε ὅτι οἱ ἐξετάσεις στὸν Κλάδο εἶχαν συστηματοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς θητείας τοῦ Καββαδία ὡς Γενικοῦ Ἐφόρου, ὅτι διατηρήθηκαν μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἐφόρους-Διευθυντὲς καὶ κατόπιν ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο, τὸν Μαρινάτο, τὸν Κεραμόπουλο καὶ κατόπιν πάλι τὸν Μαρινάτο. Οἱ διαγωνισμοὶ τοῦ 1959 ἦσαν οἱ πρῶτοι ποὺ ἔγιναν ἀπὸ Διευθυντὴ-Ἐφορο ἀπὸ τὸ 1933 καὶ μετὰ. Ἡ περὶ διαγωνισμοῦ συνέχεια ὅμως τοῦ δημοσιεύματος τῆς *Καθημερινῆς* εἶναι ἀναπάντεχη: «νὰ παύσῃ πλέον τὸ περίεργον σημερινὸν σύστημα ἐξετάσεων εἰσαγωγῆς εἰς τὸν μυστικοπαθῆ κλάδον διὰ τοῦ ὁποίου οἱ ἐξεταστὰς ἐπιδιώκουν τὴν αὐταπάτην ὅτι ἐξισώνονται μὲ καθηγητὰς Πανεπιστημίου»²³⁶. Μετατέθηκε λοιπὸν τὸ ζήτημα ἀπὸ τὶς κακὲς ἢ καλὲς ἀναστηλώσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν γίνεται λόγος, στὴν ἀπὸ τὸ 1960 διοίκηση καὶ νέα μορφή τῆς Ὑπηρεσίας καὶ στὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ αὐτὴν τῶν καθηγητῶν.

Μὲ τὸ δημοσίευμα ποὺ ἀναλύεται στὰ προηγούμενα, τὸ ζήτημα τῶν ἀναστηλώσεων τῶν ἐλληνικῶν μνημείων ξέφυγε ἐντελῶς ἀπὸ τὰ ὑπηρεσιακὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ὅρια καὶ ἔγινε κομματικό. Δὲν εἶναι πε-

ρίεργο ὅτι σχεδὸν ἀμέσως δημοσιεύτηκε σὲ ἐφημερίδα²³⁷ ἐπιστολὴ ποὺ ὑπέγραφε Ἀρχαιολόγος. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὸν συντάκτη της, πιστεύω ὅμως πῶς ἦταν ὁ Καροῦζος. Στὴ σύντομη αὐτὴ ἐπιστολὴ παραλληλίζεται ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας μὲ τὴν ἐπίθεση κατὰ τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Ἐνώσεως Κέντρου καὶ ἐπισημαίνεται «ὅτι προβάλλονται τεχνηέντως ὥς οἱ μόνοι ἐνδεικνύμενοι ἱατροὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας οἱ γνωστοὶ πανεπιστημιακοὶ παράγοντες, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀποτυχόντες εἰς τὴν διεύθυνσίν της, ἀπεμακρύνθησαν πρό τινων ἐτῶν. Κατὰ σύμπτωσιν ὅχι περίεργον οἱ αὐτοὶ ἀκριβῶς πανεπιστημιακοὶ παράγοντες προεξάρχουν καὶ εἰς τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῆς ἀναζωογονήσεως τῆς παιδείας μας»²³⁸.

Ὁ Μαρινάτος θεώρησε ὅτι ἡ ἀνώνυμη ἐπιστολὴ στρεφόταν προσωπικὰ ἐναντίον του καὶ μὲ μακρότατη ἀπάντηση²³⁹ ἀρνήθηκε ὅτι εἶχε οἰαδήποτε σχέση μὲ τὸ δημοσίευμα τῆς *Καθημερινῆς*, ἐπικρότησε ὅμως ὅσα γράφονταν σ' αὐτό, λέγοντας ὅτι εἶναι «ἐξόχως ἐπικαιρον καὶ διαφωτιστικόν, ἀλλὰ ὠχρὰν μόνον ἰδέαν δίδει τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῆς Ἀρχαιολογίας», καὶ ὑποσχέθηκε νὰ ἀγωνιστεῖ «διὰ νὰ παύσῃ ὁ πόλεμος κατὰ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἡ κατασυκοφάντησίς μας ἡ ἀδίστακτος καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος».

Τὴ θεωρητικὴ ὑπεράσπιση τῶν ἀναστηλώσεων τοῦ Ὁρλάνδου ἀνέλαβε ὁ Κοντολέων μὲ δύο ἄρθρα του σὲ ἐφημερίδα²⁴⁰, ἀποφεύγοντας νὰ θίξει τὸ ζήτημα. Στίκα τὸ ὁποῖο εἶχε ἤδη μεταβληθεῖ σὲ διαμάχη μετὰξὺ αὐτοῦ, τῶν ἀπολυμένων ἢ παραιτημένων ἀρχιτεκτόνων καὶ μηχανικῶν καὶ τοῦ Συλλόγου τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων, ποὺ ἐπικροτοῦσε μὲ θέρμη τὴν ἐνέργεια τοῦ ὑφυπουργοῦ²⁴¹. Ὁ Κοντολέων, ἀντὶ νὰ ἐξετάσει ἂν ἔγιναν ἢ ὅχι ζημίες ἢ καταστροφές μνημείων, ἀναπτύσσει τίς περὶ μνημείου, ἐρειπίου κλπ. θεωρίες καὶ ἀντιλήψεις, τὴν πορεία τῶν περὶ ἐρειπίων καὶ μνημείων αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπῆρξαν καταστροφές ἢ βλάβες, γιὰτὶ «οὐδὲν μνημεῖον καὶ οὐδὲν τμῆμα μνημείου κατεστράφη διὰ τῶν ἀναστηλώσεων ὅσηνδῆποτε ἔκτασιν καὶ ἐὰν ἔλαβον αὖται. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὄντως καταστρέφεται εἰς τὰ ἀναστηλούμενα μνημεῖα εἶναι ἡ ὄψις τοῦ ἐρειπίου, ὄψις ψευδῆς καὶ ξένη πρὸς τὸ δημιουργήμα τοῦ παλαιοῦ τεχνίτου, τὸ ὁποῖον ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐνδιαφέρει». Γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀφαίας λέγει ὅτι «ἡ ἀναλογία τῶν νέων τεμαχίων πρὸς τὰ παλαιὰ εἶναι τόση ὅση ἀκριβῶς χρειάζεται διὰ νὰ μὴ διακρίνεται παρὰ μόνον ἡ ἀρχαία ὄψις τοῦ μνη-

μείου». Ἡ ἀνασκευὴ τοῦ ἐπιχειρήματος εἶναι εὐκόλη: ἂν διαλυθεῖ ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ θὰ μπορέσουμε νὰ ἔχουμε πάλι τὸ «ἐρείπιο» ὅπως τὸ παραλάβουμε ἢ θὰ ἔχουμε ἓνα σωρὸ ἀρχαίων μελῶν βάρβαρα λαξευμένων, ὅπως κάποιες ἀρχαῖες στῆλες καὶ ἀνάγλυφα ποὺ μᾶς κληροδότησαν οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, ἀφοῦ πρῶτα ἐφάρμοσαν στὰ γλυπτὰ αὐτὰ τὶς θρησκευτικὰς τοὺς πεποιθήσεις; Γιὰ τὴ νεώτερη ἐπεξεργασία λοιπὸν τῶν ἀρχαίων μελῶν δὲν κάνει λόγο, τὴ θεωρεῖ ὀρθή. Στὸν συντάκτη τῆς ἔκθεσης γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας ἐπιφυλάσσει ἰδιαίτερη μετὰχείριση, χαρακτηρίζοντας τὴν ἐνέργεια ἀντιεπιστημονική: «ὅπωςδὴποτε ὅμως μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ σημειώσω ὡς σύμπτωμα —δυστυχῶς ὄχι μεμονωμένον— ἀπαραδέκτου ἐπιστημονικῆς συμπεριφορᾶς τὸ γεγονὸς ὅτι εἷς νεοδιωρισμένος τότε [τὸ 1960] ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων, ἀγνώστου δὲ ἐπιδόσεως εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἢ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐμφανίζεται ὡς τιμητὴς ἐργασίας γενομένης ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ὁρλάνδου καὶ δὴ μὲ τόσον ἀλαζονικὸν ὕψος!». Καὶ συμπληρώνει στὸ τέλος τοῦ δεύτερου ἄρθρου του: «Ὑποθέτω ὅτι τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον θὰ ἔκρινε μᾶλλον δικαιολογημένην τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἐπικρίναντος ἐπιμελητοῦ νὰ διακρίνῃ τὰ νέα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα, ἐφ' ὅσον, ὡς φαίνεται, δὲν ἔδωσε συνέχειαν εἰς τὴν δυσμενῆ κρίσιν του».

Ἀπὸ ἀνώνυμο ἐπιστολογράφο ἐφημερίδας²⁴² μὲ τὴν ὑπογραφή Παλαιὸς Ἀρχαιολόγος, πιθανώτατα ὁ Μαρινάτος, ἀπορρίπτεται «ἡ περιβόητος ἔκθεσις Πετράκου» καὶ ἐπιρρίπτονται εὐθύνες στὸν Παπαδημητρίου, τὸν Μηλιαδῆ καὶ τὸν Καροῦζο, οἱ ὁποῖοι ὅταν ἦσαν Ἐπιθεωρηταὶ (προσωρινὸς θεσμὸς τῆς Ὑπηρεσίας ποὺ καταργήθηκε) «οὐδόλως συνεκινήθησαν, τότε, ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν Πετράκου καὶ παρέμειναν ἐν Ἀθήναις, ἐνῶ, ἐὰν πράγματι ἐπίστευαν εἰς τὸ βάσιμον τῶν καταγγελιῶν, ὥφειλαν νὰ μεταβοῦν πάραυτα εἰς Αἴγιναν, ἀφοῦ, ἄλλως τε, δι' αὐτὸ καὶ ἐπληρώνοντο!». Στὰ προηγούμενα διευκρίνησα ὅτι οὔτε ὁ Παπαδημητρίου οὔτε ὁ Κοντῆς θέλησαν τότε, τὸ 1960, νὰ δημιουργήσουν θέμα ποὺ θὰ ἔθιγε τὸν Ὁρλάνδο καὶ κράτησαν τὴν ἔκθεση μυστική. Ἀλλωστε οἱ ἀναστηλώσεις εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐλέγχονται προσεκτικὰ²⁴³.

Ὁ Ὑφυπουργὸς Προεδρίας Γ. Μυλωνᾶς, μὲ ἀπόφασή του τῆς 13 Ἰαν. 1965, σύστησε ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν Μανόλη Ἀνδρόνικο, Πρόεδρο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, τὸν Μαρίνο Καλλιγᾶ, Διευθυντὴ τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, καὶ τὸν Μιχ. Κουρουνιώτη, ἀρχιτέκτονα τῆς

Υπηρεσίας, για να εξετάσει τους φακέλους των αναστηλωτικών έργων της Διευθύνσεως Αναστηλώσεως. Η επιτροπή υπέβαλε τὸ πόρισμα της (40 σελ.) στὶς 22 Φεβρ. καταλογίζοντας εὐθύνες γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐκθέσεων, μελετῶν, προγραμμάτων, προϋπολογισμῶν δαπανῶν, ἡμερολογίων ἐργασιῶν, ἐγκρίσεων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ἀποτυπώσεων, ἐπιβλέψεως τῶν ἐργασιῶν. Ἡ ἐπιτροπή περιορίστηκε στὴν ἐξέταση τῶν φακέλων, γιατί «δὲν εἶχεν οὔτε χρόνον οὔτε ἀρμοδιότητα νὰ ἐρευνήσῃ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐξετελέσθησαν αἱ ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι καὶ τὴν τυχὸν ὀρθὴν ἢ ἐσφαλμένην ἐπέμβασιν».

Ὁ Εὐστάθιος Στίκας προσέφυγε στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας γιὰ τὴν ποινὴ τῆς διαθεσιμότητας καὶ δικαιώθηκε, γιατί δὲν εἶχαν τηρηθεῖ οἱ διατάξεις τοῦ πειθαρχικοῦ δικαίου, ποὺ ὀρίζαν τὴν ἀπολογία τοῦ κατηγορουμένου ὑπαλλήλου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ ποινῆς. Ἐπανῆλθε στὴ θέση του τὸ 1966 καὶ ἀπολύθηκε κατὰ τὴν ἐπταετία χωρὶς νὰ ἐπανεέλθῃ στὴν Ὑπηρεσία μετὰ τὸ 1974, γιατί εἶχε ἤδη καταληφθεῖ ἀπὸ τὸ ὄριο ἡλικίας²⁴⁴.

Τὸ ζήτημα τῆς Ἀναστηλώσεως ἔσβησε χωρὶς νὰ ὑπάρξῃ κανένα ἐπιστημονικὸ κέρδος. Ἐξ ἀρχῆς ὅλοι ἀπέφυγαν νὰ ἐξετάσουν τὴν οὐσίαν τοῦ πράγματος. Οἱ μόνες ἐκθέσεις στὶς ὁποῖες ἔγινε λόγος γιὰ τὸν τρόπο καὶ τ' ἀποτελέσματα ἀναστηλώσεων, τοῦ Μπίρη γιὰ τοὺς Ἀγίους Ἀσωμάτων καὶ τὸ προσκήνιο τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, καὶ ἡ δική μου γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀφαίας, δὲν συζητήθηκαν οὔτε φυσικὰ ἀνασκευάστηκαν. Ἐνα καθαρὰ ἐπιστημονικὸ ζήτημα μεταβλήθηκε σὲ προσωπικὲς-ἐπαγγελματικὲς ἔριδες καὶ κομματικὴ διαμάχη. Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι, τουλάχιστον, ἡ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως θὰ βελτιωνόταν· οὔτε αὐτὸ ἔγινε. Ἀντίθετα σιγὰ-σιγὰ παραμορφώθηκε περισσότερο, ἔγινε ἀμάχητο γραφειοκρατικὸ σύστημα καὶ οἱ ἀναστηλώσεις ἐγκαταλείφθηκαν. Στὴ θέση τους θεοποιήθηκαν οἱ μελέτες ποὺ συντάσσονται στὸ γραφεῖο ἀπὸ ἀνίδεους τεχνικούς, μακριὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν καταλαβαίνουν καθὼς τὰ βλέπουν μὲ τὸν τρόπο τοῦ σύγχρονου κατασκευαστῆ καὶ ὄχι τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου.

Ἡ κρίση τοῦ 1967. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1967 ἐκδηλώθηκε ἡ τελευταία κρίση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας· δὲν ὀφειλόταν σὲ ἐσωτερικοὺς λόγους ἀλλὰ σὲ ἐξωτερικοὺς. Οἱ Καροῦζοι καὶ ὁ Μηλιάδης εἶχαν πάψει νὰ ἀποτελοῦν ὑπολογίσιμο ὑπηρεσιακὸ παράγοντα παρὰ τὸ ἀμείωτο κύρος τους. Τὸ πρόσωπο ποὺ συγκέντρωνε τώρα τὴ μὴν τῆς Πανεπι-

στημίου, στην τελευταία περίοδο τῆς «μεταπολιτεύσεως», ὅπως ὀνομάστηκε, τῆς Ὑπηρεσίας, ἦταν ὁ Κοντῆς, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1965 εἶχε γίνει Γενικὸς Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ Γενικὸς Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Τὸ τελευταῖο ἐπιχείρημα, ὅτι μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παπαδημητρίου τὴν Ὑπηρεσία διηύθυνε πρόσωπο ἀκατάλληλο, εἶχε καταπέσει. Συνομιλήκος, συμφοιτητῆς καὶ φίλος τοῦ Κοντολέοντος, δέχτηκε τὴν κριτικὴ του εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παπαδημητρίου. Τὸ θέμα ποὺ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ τὴν τελευταία ἐπίθεση ἦσαν οἱ κλοπὲς ποὺ εἶχαν γίνει στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἐπὶ χρόνια ἀπὸ τὸν ὑπάλληλό του ζωγράφο Ἀλέξανδρο Παπαηλιόπουλο. Στις 28 Ἰανουαρίου 1967, ὅλες οἱ ἐφημερίδες ἐξιστοροῦσαν τὴν ὑπόθεση χωρὶς σχόλια, ἐκτὸς τῆς Ἑστίας, ὅπου ὁ Παπαηλιόπουλος χαρακτηριζόταν, στίς στῆλες τῶν εἰδήσεων, ὡς «παλαιὸς ἀριστερός, δικασθεὶς ὑπὸ τοῦ Στρατοδικείου ὡς ἐνεχόμενος εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἐρυθροῦ κατασκόπου Μπελογιάννη». Εἶδαμε ὅτι ἤδη τὸ 1954 ἡ Ἀσφάλεια χαρακτήριζε τὸν Παπαηλιόπουλο καὶ τὸν Ἀλέκο Κοντόπουλο ὡς ἀριστερούς, εὐνοουμένους τοῦ Καρούζου. Τὶς παλιὲς κατηγορίες κατὰ τῆς Διεύθυνσης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀνασύρει σὲ ἄλλη τῆς στήλη ἡ ἐφημερίδα²⁴⁵, δίνοντας τὸν τόνο τῶν ἐπιθέσεων ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσαν. Κατηγορεῖ «τοὺς διατηροῦντας τὴν ἀριστερὰν ἐκεῖ [στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο] μοναρχίαν των γέροντας κεντροκομμουνιστάς, καθὼς καὶ ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἐξηπάτων τὸ Κράτος, διατηροῦντες τὸ ἄθλιον καθεστὼς των». Συμβουλεύει τὴν κυβέρνησι «νὰ ἐκδιώξει κλωτσηδὸν ὅλους τοὺς ὑπευθύνους τῆς φοβερᾶς αὐτῆς καταστάσεως, ἀπὸ τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ὑπηρεσίας (δὶς καὶ τρεῖς προαχθέντος ἐπὶ Κεντροκομμουνισμοῦ), μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου τῶν ἀριστερῶν καὶ ἀνικάνων ἀργομισθίων». Σὲ κύριο ἄρθρο, ἔπειτα ἀπὸ λίγες μέρες²⁴⁶, ἡ ἴδια ἐφημερίδα ἐπανέρχεται στὸ θέμα τῶν Καρούζων καὶ τοῦ Κοντῆ.

Τὸν ἴδιο καιρό, μὲ ἄλλα ἐπιχειρήματα καὶ φανερά, ὁ Μαρινάτος ἀρχίζει τὴν τελευταία του ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας, μὲ μόνιμη τελικὴ ἐπιδίωξη τὴν κατάκτησή της. Μὲ ἄρθρο²⁴⁷, ποὺ εἶχε τὸν βαρὺ τίτλο «Ἡ περιπέτεια τῆς ἀρχαιολογίας», ξαναθέτει τὸ ζήτημα τῆς συλλήσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Τανάγρας, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος, καὶ προχωρεῖ στὴν κλοπὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τὴν ἀρχαιοκαπηλίαν στὴ Μεσσηνία καὶ τὶς Κυκλάδες, γιὰ νὰ καταλήξει στὴ διαπίστωση πὼς «ἂν εἴχομεν ἀφεθῇ ἡμεῖς καὶ τὸ ἰδικόν μας Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον νὰ ἐργασθῶμεν, τολμῶμεν νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ἡ

ἀρχαιολογία θὰ ἦτο σήμερον μία ζηλευτὴ ὑπηρεσία». Δὲν παραλείπει νὰ σχολιάσει καὶ τὸ ζήτημα τῆς ὀξείδωσης τῶν χάλκινων ἀγαλμάτων τοῦ Πειραιᾶ, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γίνονταν οἱ σωστικές ἀνασκαφές, τὴν τήρηση ἡμερολογίων καὶ τῇ σύνθεσιν τοῦ νέου Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου²⁴⁸, ὅλα ἔργα τῆς «Νέας Ἀρχαιολογίας». Τοῦ προκαλεῖ ἀπορία ὅτι οἱ πολιτικοὶ δὲν βλέπουν τὴν «περιπέτειαν τῆς Ἀρχαιολογίας» καὶ δὲν λαμβάνουν τὶς κατάλληλες ἀποφάσεις:

«Παραδόξως, ἂν κρίνῃ τις ἀπὸ τοὺς ἐνθουσιασμοὺς τόσων κοινοβουλευτικῶν ἀνδρῶν κατὰ τὰς περὶ Νέας Ἀρχαιολογίας συζητήσεις μικρὰ ὑπάρχει ἡ ἐλπίς νὰ δυνηθοῦν νὰ ἴδουν οὗτοι ἀντικειμενικώτερον τὰ πράγματα. Τοῦτο δὲ δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν Ἀρχαιολογίαν καὶ ἀποτελεῖ καίριον σφάλμα. Εἰς ὁλόκληρον τὸν πολιτικὸν βίον μιᾶς χώρας ἡ μόνη βασικὴ ἱκανότης τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἀγνοοῦντων, ὡς εἶναι φυσικόν, τὰ ἐκάστοτε εἰδικὰ ζητήματα, εἶναι μία: Νὰ γνωρίζουν νὰ ἐκλέγουν τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι θὰ ἐργασθοῦν δι' αὐτούς. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἐσκέφθησαν ἐπαρκῶς ὅτι τοὺς ἀξιοπρεπεῖς ἀνθρώπους —καὶ εἰς τὸ κάτω-κάτω καὶ πραγματικούς φίλους των— θὰ τοὺς ἀναζητήσουν εἰς τὰ σπίτια των ὅπου ἀφανῶς ἐργάζονται καὶ ὅχι εἰς τοὺς διαδρόμους τῶν ὑπουργείων. Εἰς τοὺς ὑπουργικούς προθαλάμους συνωθοῦνται πάντοτε ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι κατὰ θέλουν. Δὲν εἶναι πάντοτε καὶ φίλοι. Πολλοὶ μεταξὺ αὐτῶν, κολακεύοντες καὶ διχομυθοῦντες διαρκῶς, παραπλανοῦν ἐνίοτε τοὺς πολιτικούς καὶ τοὺς παρασύρουν. Εἰς ὅλας γενικῶς τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ δημοσίου βίου ἀσκοῦν οὕτω σημαντικὴν ἐπιρροήν. Οἱ κοινοβουλευτικοὶ θεσμοὶ οὕτως, ἐν εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ, θὰ ὠφεληθοῦν πάρα πολὺ καὶ θὰ ἐπανέλθῃ ἡ ἐμπιστοσύνη εἰς αὐτοὺς ἂν παύσουν νὰ παρευδοκίμουν τοὺς ἀξιούς καὶ τιμίους ἀνθρώπους οἱ δύο γνώριμοι τύποι τοῦ πολιτικοῦ παρασιτισμοῦ, ὁ λασσανοφόρος καὶ ὁ ζητωβόας»²⁴⁹.

Ὁ Στυλιανὸς Κορρές, μαθητὴς τοῦ Ἀρβανιτόπουλου καὶ καθηγητῆς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν στὴ Φιλοσοφικὴ τῆς Ἀθήνας, ἐνίσχυσε τὸν Μαρινάτο μὲ ἐπιστολὴν τοῦ²⁵⁰· περιορίστηκε ὅμως σὲ θέματα ἀρχαιοκαπηλίας τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τοῦ Νάξου, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ τοῦ παρελθόντος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅσα ἐξιστοροῦσε ὁ Μαρινάτος, χαρακτηριστῆρισε «ὡς σοβαρὰ συμπτώματα ἀταξίας ἢ ἀνεπαρκείας τῆς Ὑπηρεσίας». Ἀπάντησιν καὶ στοὺς δύο ἔδωσε ὁ Κοντῆς²⁵¹, ἀνασκευάζοντας τὶς καταγγελίες τους. Ὁ Μαρινάτος ὅμως, ἐφαρμόζοντας συστηματικὰ τὸ σχέδιό του, θλίβεται «ὅτι ἐπετράπη τοιαύτη ἀπάντησις ἐκ μέ-

ρους τοῦ κ. Ὑπουργοῦ τῆς Προεδρίας [Ν. Καρμίρη], ὅστις καὶ πανεπιστημιακὸς εἶναι καὶ συγχρόνως κατέχει ἄριστα τὸ ἀρχαιολογικὸν ζήτημα». Μὲ τὸ πομπῶδες ὕφος τοῦ ἀντιστρέφει τὰ γεγονότα καὶ κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἀνευθύνων ιδιωτῶν, ποὺ δὲν ἱκανοποιοῦνται ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς γι' αὐτοὺς ἀποφάσεις τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὑπάρχουν ποινικὲς εὐθύνες τῆς Ὑπηρεσίας καὶ εἰδικὰ τοῦ Κοντῆ, γιὰ ὅλα τὰ θέματα ἀρχαιοκαπηλίας ποὺ εἶχαν θιγεῖ. Σχολιάζοντας τὴν ἐπιστολὴ Κορρέ καταλήγει ζητώντας τὴ δικαστικὴ ἔρευνα τῶν καταγγελιῶν του, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κοντῆ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία:

«Καὶ ἐδῶ εἶναι ἀπαραίτητον, ὁ κ. ὑπουργὸς νὰ ἐλέγξῃ πῶς ἔσχον τὰ πράγματα καὶ πῶς παριστάνονται. Οὕτως ἔχουν καὶ τὰ λοιπὰ ζητήματα, περὶ ἃ διατρίβει ἡ ἀπάντησις [τοῦ Κοντῆ]. Αἱ ὑπηρεσιακαὶ κυβερνήσεις εἶναι ἰδανικαὶ διὰ τοιαύτας καθάρσεις. Ποιοῦμαι ἐκκλησιν, ὅπως διευκολυνθοῦν οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ ὁμιλήσουν καὶ μὴ τολμῶντες. Ὅταν ἡ δικαστικὴ ἔρευνα θέσῃ τὰ πράγματα εἰς τὴν θέσιν των καὶ ἀποκατασταθοῦν τὰ τυχόν ἀδίκως θιγόμενα πρόσωπα, ὅπερ πρῶτον ἡμεῖς εὐχόμεθα, τότε θὰ δυνηθῶμεν καὶ ἡμεῖς νὰ προσφέρωμεν τὰς ἀσθενεῖς μας δυνάμεις, ἐφόσον βεβαίως ζητηθῶσιν. Ἐγὼ ἀτομικῶς δὲν ζητῶ τίποτε, πλὴν τῆς προκοπῆς τοῦ Κλάδου.

Ἀπαραίτητος προϋπόθεσις ὅμως εἶναι, ὅπως εὐκολυνθοῦν νὰ ὁμιλήσουν οἱ βουλόμενοι. Τοῦτο δὲν θὰ καταστῇ δυνατόν, παρὰ ἐὰν προσωρινῶς τεθῶσιν ἐκτὸς ὑπηρεσίας οἱ σημερινοὶ προϊστάμενοι τῆς ἀρχαιολογίας. Εἴθε νὰ ἐπανέλθουν κατόπιν ἄσπιλοι. Πρῶτοι ἡμεῖς τὸ εὐχόμεθα».

Ἡ πρωτοφανὴς σὲ ὠμότητα πρότασις τοῦ Μαρινάτου πραγματοποιήθηκε λίγους μῆνες ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ὁ Κοντῆς τέθηκε σὲ διαθεσιμότητα ἐπὶ ἑπτὰ χρόνια, καὶ ἔγιναν ἔρευνες καὶ γι' αὐτὸν καὶ γιὰ τὸν Παπαδημητρίου. Οἱ «ἐπιθυμοῦντες νὰ ὁμιλήσουν καὶ μὴ τολμῶντες» τόλμησαν καὶ μίλησαν. Κάθε ἀπόγευμα, μετὰ τὴν 21 Ἀπριλίου, στὸ πεζοδρόμιον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἔβλεπε κανεὶς μοναχικοὺς περιπατητές. Περίμεναν τὴ σειρά τους γιὰ νὰ καταθέσουν τὴν «ἀλήθεια τους» στὸν στρατιωτικὸ κομισάριο τῆς Ὑπηρεσίας.

Ὁ Κοντῆς ἀνταπάντησε²⁵², ἀνασκευάζοντας γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τοὺς δικολαβικοὺς λόγους τοῦ Μαρινάτου. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τὸ σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς του τὸ σχετικὸ μὲ ὀρισμένους γνωστὸς ἀρχαιοκαπηλοὺς: «Διὰ τὴν πάταξιν ὅμως τῆς ἀρχαιοκαπηλίας χρειάζεται καὶ κάτι ἄλλο: ἡ κατανόησις, ἡ ἐμπιστοσύνη καὶ ἡ εὐμενὴς ἀντιμετώπισις

τοῦ ὅλου θέματος παρὰ τοῦ κοινοῦ. Συντείνουν, ὅμως, εἰς τοῦτο αἱ τελευταίως διενεργούμεναι ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἄδικον διασυρμὸν ὅλων τῶν ἀρχαιολόγων; Τὸ κακὸν ἔφθασεν εἰς σημεῖον ὥστε νὰ ἀναθαρρήσουν καὶ «ἐξέχοντες» ἀρχαιοκάπηλοι μὲ σχετικὸς φακέλους παχυτάτους, καὶ νὰ ἐμφανίζονται κατ' αὐτὰς εἰς τὸν Τύπον, πότε ὡς «μεγάλροι ἐξερευνηταὶ τῶν Μεσογείων τῆς Ἀττικῆς», πότε ὡς σημαίνοντες ἐρευνηταὶ ἄλλων μερῶν, διὰ νὰ κατηγορήσουν τὴν Ὑπηρεσίαν καὶ αὐτοί, ὡς μὴ καλῶς ἐργαζομένην καὶ ἀδικοῦσαν αὐτούς»²⁵³.

Τὰ χάλκινα ἀγάλματα ποὺ βρέθηκαν στὸν Πειραιᾶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1959, ἀποτελοῦσαν μίαν ἀκόμη φροντίδα τοῦ Μαρινάτου ποὺ ἐκδηλωνόταν ἐπίσημα καὶ ἀνεπίσημα. Ἀνησυχοῦσε γιὰ ὅ,τι δὲν ἔγινε, γιὰ τὴ φημολογούμενη φθορά τους, θέμα ποὺ συγκινεῖ τοὺς ἀνίδεους, εἴτε εἶναι πολιτικοὶ εἴτε ἐρασιτέχνες φιλότεχνοι. Τὴν ὁργάνωση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀναγκάζεται ὁ Κοντῆς νὰ περιγράψει²⁵⁴, πράγματα γνωστὰ ἀπὸ χρόνια. Ἡ μεταμόρφωση τῆς Ὑπηρεσίας τοῦ 1958 σὲ σύγχρονη καὶ ἀπόλυτα ἐπαρκῆ θεωρήθηκε εὐκολή. Ἦδη ὅμως ἀπὸ τὸ 1965 τὸ πολιτικὸ κλίμα εἶναι ἀβέβαιο καὶ ἀσταθές, καὶ ὅσα ἐπιτελοῦνται ὀφείλονται στὴ διοικητικὴ ικανότητα τοῦ Κοντῆ καὶ τὸν τρόπο τοῦ χειρισμοῦ τῶν πολιτικῶν. Παρ' ὅλα αὐτὰ ζητεῖται ἀπὸ τὴν «Νέα Ἀρχαιολογία» νὰ θεραπεύσει ὅλες τὶς πληγὰς τοῦ παρελθόντος²⁵⁵. Ἡ πυκνὴ αὐτὴ ἀρθρογραφία ποὺ παρατηρεῖται στοὺς πρὶν ἀπὸ τὴν κατάλυση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος μῆνες, θεωρεῖται μάλιστα ἀπὸ τὸν Κοντολέοντα ὅτι «δὲν δύναται νὰ σημαίνει τίποτε ἄλλο εἰμὴ ὅτι ἡ Ὑπηρεσία αὕτη [ἡ ἀρχαιολογικὴ] διέρχεται μίαν κρίσιν τῆς ὁποίας ἐπιβάλλεται νὰ διαπιστωθοῦν καὶ νὰ γνωσθοῦν αἱ αἰτίαι». Μὲ δύο νέα ἄρθρα του²⁵⁶ ξανασυζητεῖ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὸ 1960 θέματα, τὴν ἀρχαιοκαπηλίαν καὶ τὴν κλοπὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τὴν νέα ὁργάνωση τῆς Ὑπηρεσίας, τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο καὶ τὸν «θανάσιμο ἐναγκαλισμὸς», τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν καθηγητῶν ἀπὸ τὰ Συμβούλια καὶ γενικὰ ἀπὸ κάθε ζήτημα τῆς Ὑπηρεσίας, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν. Θεωρεῖ μάλιστα τόσο ὀλοκληρωτικὸ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν καθηγητῶν ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ Κλάδου, ὥστε σκέπτεται ὅτι «ἐσχάτη λύσις θὰ ᾔτο ἐὰν τὸ Πανεπιστήμιον ἠναγκάζετο νὰ φροντίσῃ διὰ μίαν ἰδικήν του, ἀνεξάρτητον «ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν», διὰ τὴν ὁποίαν θὰ εἶχε κάθε δικαίωμα ὅπως οἱ καθηγηταὶ τῆς Ἰατρικῆς μὲ τὰς πανεπιστημιακὰς κλινικάς».

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο, τὸ ὁποῖο ὁ Κοντολέων διατύπωσε ὡς ὑπόθεση ἀπραγματοποίητη, ἦταν καὶ τὸ σημαντικώτερο. Ἀκριβῶς ἐκεῖ βρισκόταν τὸ πρόβλημα τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῶν καθηγητῶν²⁵⁷. "Ὅτι γιὰ λόγους κακῆς λειτουργίας τοῦ Πανεπιστημίου ἤθελαν ἢ ἀναγκάζονταν νὰ στρέφονται πρὸς τὴν Ὑπηρεσία καὶ νὰ ζητοῦν συμμετοχὴ στὴ διοίκησίν της. Τὸ πραγματικὸ τους ἔργο, τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης κατὰ τὸ πρότυπο μερικῶν μεγάλων πανεπιστημίων τοῦ Ἑξωτερικοῦ, τὸ παρακάμπουν. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ 1960 ὅμως καὶ ἡ εἴσοδος στὴν Ὑπηρεσία νέων καὶ πολλῶν προσώπων ἔφερε βαθεῖα ἀλλαγὴ σ' αὐτὴν καὶ τῆς ἔδωσε τὴ μορφή πού ἔχει καὶ σήμερα, ἂν καὶ ιδεολογικῶς παραμορφωμένη. Οὔτε ὁ Μαρινάτος τὸ 1967 οὔτε ὁ Κοντολέων τὸ 1973 ἀποπειράθηκαν νὰ ξαναφέρουν τὴν Ὑπηρεσία στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ στὴν ὀργάνωση τοῦ 1958. Ἡ νέα κατάσταση πού εἶχε δημιουργηθεῖ ἦταν ἀποτέλεσμα ἀνάγκης, ὅπως συνέβη μὲ πολλὰς ἄλλες Ὑπηρεσίες, οἱ ὁποῖες ἄλλαξαν μορφή γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τίς νέες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες. Ἡ περίοδος τῆς ἐπταετίας ἐμπόδισε τὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῆς Ὑπηρεσίας, τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ ὀργανωτικὴ της πρόοδο, πού ἐπεδίωκε ὁ Κοντῆς. Τὸ 1974 ἡ Ὑπηρεσία βρέθηκε ἀπαράσκευη νὰ ἀντιμετωπίσει τίς ἀπελευθερωμένες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς δυνάμεις πού ἄρχισαν νὰ μάχονται τὴν πολιτιστικὴ παράδοση.

Ἰωάννης Δ. Κοντῆς. Γεννήθηκε τὸ 1910 στὶς Κυδωνίες (Ἀἰβάλι) τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του γνώρισε τὸν τόπο καὶ τὸν κόσμο ἐκεῖνο πού σήμερα μόνο οἱ διηγήσεις τῶν γερόντων καὶ ἡ λογοτεχνία μᾶς ζωντανεύουν ἀκόμη. Μετὰ τὴν Καταστροφὴ ἡ οἰκογένειά του ἐγκαταστάθηκε στὴ Μυτιλήνη· ὁ πατέρας του ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ ὁ Γιάννης φοίτησε στὸ ἐκεῖ φημισμένο γυμνάσιο, μὲ γυμνασιάρχην τὸν Ὀλύμπιο καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς του τὸν Ἀρ. Δελῆ. Τὸ πτυχίον τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τὸ πῆρε τὸ 1933. Ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ὡς τὴ μετάρθεσή του στὴν Ὀλυμπία, τὰ πέρασε στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς Λέσβου, ὅπου τεχνίτες τοῦ νεοελληνικοῦ λόγου δημιουργοῦσαν στὸ νησί κλῖμα μοναδικὸ στὴν ἱστορίαν τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων.

Δύο χρόνια μετὰ τὴ λήψην τοῦ πτυχίου του διορίστηκε ἀρχαιολογικὸς ὑπάλληλος καὶ ὑπηρετήσε στὸ Μουσεῖο Μυτιλήνης (Ἀπρίλιος 1935-Ἀπρίλιος 1936). Ἡ ἐπόμενη θέση του ἦταν στὸ Τμῆμα Ἀρχαι-

ολογίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ὅπου ἔμεινε ἕως τὶς 21 Δεκεμβρίου 1936, μὲ προϊστάμενο τὸν καθηγητὴ του στὸ Πανεπιστήμιο Γεώργιο Οἰκονόμο. Τὴ χρονιὰ αὐτὴ πέτυχε στὸν διαγωνισμό Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀμέσως τοποθετήθηκε στὴ IB' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια τῆς Μυτιλήνης μὲ προϊστάμενο τὸν Στρατὴ Παρασκευαΐδη. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1939 μετατέθηκε στὴν Ὀλυμπία καὶ τὸ 1947 ἀποσπάστηκε, μὲ ὑπουργικὴ ἀπόφαση, ὡς πρῶτος Ἑλληνας Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων στὴ Ρόδο καὶ τέθηκε στὴ διάθεση τοῦ ἐκεῖ Στρατιωτικοῦ Διοικητῆ. Ἡ ὀριστικὴ τοποθέτησή του ἔγινε τὸ 1954. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1959 μετατέθηκε στὴ Β' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς καὶ Εὐβοίας, καὶ τὸ 1960 ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1965 διορίστηκε Γενικὸς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ Προϊστάμενος τῆς Ὑπηρεσίας. Τὰ καθήκοντα τῆς τελευταίας θέσης ἀσχοῦσε ἀπὸ τὴν ἡμέρα θανάτου τοῦ Παπαδημητρίου (11 Ἀπριλίου 1963).

Μὲ κοινὴ ἀπόφαση τοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Προεδρίας²⁵⁸ τέθηκε σὲ ἐξάμηνη διαθεσιμότητα. Ἡ ἀπόφαση στηρίχθηκε στὸν AN 4/1967²⁵⁹ «ὡς καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Προϊστάμενος τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, Γενικὸς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων, ἐπὶ βαθμῶ 1φ Ἰωάννης Κοντῆς δὲν ἐπιδεικνύει τὸ ἀνάλογο πνεῦμα συνεργασίας διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον ἐκτέλεσιν τῶν ἀνατεθέντων εἰς αὐτὸν καθηκόντων, ὡς ἐκ τοῦ ὁποῦ παρακωλύεται σοβαρῶς ἡ ὑψιζήμενη ἀπόδοσις ἔργου εἰς τὸν σοβαρὸν τομέα τῆς ὑπηρεσίας του [--]». Πρὶν τεθεῖ σὲ διαθεσιμότητα τοῦ εἶχαν γίνει προτάσεις ἀπὸ τὸ καθεστῶς παραμονῆς στὴ θέση του, ἐφ' ὅσον δεχόταν ἀδιαμαρτύρητα ἀλλαγές στὴ διάρθρωση τῆς Ὑπηρεσίας. Πιστεύοντας ὅμως ὁ Κοντῆς ὅτι ἀντιπροσώπευε τὸν Κλάδο καὶ τὴ νομιμότητα ἀρνήθηκε.

Ἡ διαθεσιμότητα ἐκτάθηκε σὲ ὁλόκληρη τὴν ἑπταετία καὶ μόνον τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ 1975 ἀποκαταστάθηκε στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ πλέον. Ἐπειτα ἀπὸ ἕξ μῆνες, μὲ τὴ συμπλήρωση τοῦ ὀρίου ἡλικίας, ἀπολύθηκε. Λίγους μῆνες ἀργότερα, στίς 2 Σεπτεμβρίου 1975, κατὰ τὴ διάρκεια ἐγχείρισης στὸ Λονδίνο, ἀνακοπὴ τῆς καρδιάς ἔβαλε τέρμα σὲ μιὰ ζωὴ ἀφιερωμένη στὴ διάσωση καὶ τὴ μελέτῃ τῶν ἐλληνικῶν μνημείων.

Ἡ Μυτιλήνη καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐπέδρασαν στὸν Κοντῆ περισσό-

τερο από ό,τιδήποτε άλλο. Στο νησί αυτό, κοντά στον Στρατή Παρασκευαΐδη, έβαλε τὰ θεμέλια τῆς θαυμαστῆς του καλλιέργειας καὶ γνώσης τοῦ νεώτερου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βίου του οἱ καταβολές τῆς ζωῆς του στὸ 'Αἰβαλί καὶ στὴ Μυτιλήνη θὰ κυριαρχοῦν· τοῦτο εἶναι φανερό καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι πρῶτος αὐτός, κλασικὸς ἀρχαιολόγος, ἔλαβε οὐσιαστικὰ μέτρα προστασίας τοῦ νεώτερου ἑλληνικοῦ μνημειακοῦ πλούτου.

Ἄν ἡ Μυτιλήνη ὅπλισε τὸν Κοντῆ μὲ τὶς γνώσεις καὶ τὰ κριτήρια τὰ ἀναγκαῖα γιὰ νὰ ἐκτιμᾷ τὸν νεοελληνικὸ πολιτισμό, στὴν Ὀλυμπία ὅπου ἔμεινε ἀπὸ τὸ 1939 ἕως τὸ 1947, συμπλήρωσε τὴν κατάρτισή του στὴν κλασικὴ ἀρχαιολογία, μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων τοῦ μεγάλου ἱεροῦ, τῆς γλυπτικῆς, τῶν χαλκῶν, τῶν ἀρχιτεκτονημάτων καί, τέλος, τῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ. Ἐκεῖνοι ποὺ τὸν συναναστράφηκαν γνωρίζουν, ἀπὸ τὶς συζητήσεις τους μαζί του, ποῖα ἦταν ἡ σημασία τῆς θητείας του ἐκεῖ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ πνευματικὴ του ὀριμότητα. Στὸν Κοντῆ βλέπουμε ἀνάγλυφα τὴν ἀλήθεια τῆς φράσης τοῦ Καρούζου, ποὺ θὰ ξαναβροῦμε παρακάτω, πὼς «ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἶναι στενὰ καὶ ἀξεδιάλυτα δεμένη μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἀναστροφή μὲ τὰ ἀρχαῖα».

Ὁ Κοντῆς θεωροῦσε ὡς βάση τῆς ὀργάνωσης τῆς Ὑπηρεσίας τὴ νομοθετικὴ θεμελίωσή της. Μὲ τὰ ΒΔ 687/1963 καὶ 46/1964²⁶⁰ ἔκαμε νέα γεωγραφικὴ διάρθρωση τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων. Βελτιώσεις καὶ στὰ δύο διατάγματα ἔκαμε μὲ τρίτο, τὸ ΒΔ 550/1965²⁶¹, μὲ τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκαν τὸ Κεντρικὸ Ἐργαστήριο Συντηρήσεως καὶ Ἀποκαταστάσεως Μουσειακῶν Ἐργων, στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, καὶ τὸ Κεντρικὸ Ἐργαστήριο Συντηρήσεως καὶ Ἀποκαταστάσεως Ζωγραφικῶν καὶ Ψηφιδωτῶν, στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Ἰδιαιτέρως σημαντικὸ ἦταν τὸ ΝΔ 4543/1966 ποὺ ἀποτελέσε²⁶² τὸν ὀργανισμό τῆς Ὑπηρεσίας. Καθόριζε, μετὰξὺ ἄλλων, τὰ ἐπιστημονικὰ προσόντα τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὶς προαγωγές. Γιὰ τὸν βαθμὸ τοῦ Ἐφόρου Γ' τάξεως χρειαζόταν ἡ κτήση διδακτορικοῦ διπλώματος.

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ὀργάνωσης τοῦ Κλάδου ἦταν ὁ χωρισμός του σὲ Ἐπιμελητὲς καὶ Ἐφόρους. Ἀρχικὰ τὰ λίγα μέλη τῆς Ὑπηρεσίας εἶχαν τὸν βαθμὸ καὶ τὸν τίτλο τοῦ Ἐφόρου²⁶³. Ἀπὸ τὸ 1915 ἰδρύθηκε ὁ βαθμὸς τῶν Ἐπιμελητῶν, Α' καὶ Β' τάξεως, ἐπιστημονικῶν ὑπαλλήλων ὑφισταμένων τῶν Ἐφόρων²⁶⁴. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν βαθμὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Α' στὸν βαθμὸ τοῦ Ἐφόρου Γ' τάξεως ἦταν ἡ

σημαντικώτερη καμπή στη σταδιοδρομία τοῦ ἀρχαιολόγου τοῦ Κλάδου. Μὲ τὸ νέο ΝΔ διπλασιάστηκαν ἀκόμη οἱ φύλακες τῶν ἀρχαιοτήτων, οἱ ὅποιοι προσλαμβάνονταν πλέον ἀπὸ τοὺς ὑποψήφιους ἐκείνους ποὺ πρόκριναν οἱ Ἔφοροι.

Μὲ τὸ ΒΔ 918/1966²⁶⁵ ἔγινε νέα ὀργάνωση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε 18 μέλη στὴ Γενικὴ Ὀλομέλειά του. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέλη σχηματίζονταν οἱ Εἰδικὲς Ὀλομέλειες καὶ τὰ Τμήματά του²⁶⁶.

Τιμητικὲς διακρίσεις. Ἀνάμεσα στὶς τιμητικὲς διακρίσεις —πνευματικῆς φύσεως— ποὺ ἔγιναν στὸν Καροῦζο, μνημονεύονται ἡ ἐκλογή του ὡς μέλους τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τὸ 1927 (παραιτήθηκε τὸ 1941 καὶ ἐκλέχτηκε πάλι τὸ 1953), ὡς ἐπίτιμου μέλους τῆς Society for the Promotion of the Hellenic Studies τοῦ Λονδίνου (1946), ὡς ἐπίτιμου διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βασιλείας (1949), ὡς τακτικοῦ μέλους τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (1953) καὶ ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν. Τὸ 1967 εἶχε ἐκλεγεῖ ἐπίτιμος διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Aix-Marseille. Ἡ τελετὴ ἐπιδόσεως τῶν διακριτικῶν τοῦ διδάκτορος ἔγινε στὸ Aix, στὶς 21 Δεκεμβρίου, καὶ τὸν ἔπαινο-ἐπιμνημόσυνο λόγο ἐκφώνησε ὁ παλιός του φίλος Ὁκτάβιος Merlier.

Τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἐτίμησε τὸν Καροῦζο παρὰ τὴν ἐχθρική, κατὰ καιροὺς, στάση ἐκπροσώπων του καὶ μερικῶν ἐξεχόντων ἐπιστημονικῶν παραγόντων. Μὲ τὸ ΒΔ ἀποδοχῆς τῆς παραίτησής του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία τὸ 1948 τοῦ ἐκφράστηκε ἡ βασιλικὴ εὐαρέσκεια. Τὸ 1954 τὸν παρασημοφόρησε προσωπικὰ ὁ βασιλιάς Παῦλος μὲ τὸ Σταυρὸ τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος. Τὸ 1959 τοῦ ἀπονέμεται νέο παράσημο, ὁ Ταξιάρχης τοῦ Τάγματος τοῦ Γεωργίου Α', καὶ τὸ 1963 τοῦ ἀπονέμεται νέο παράσημο, τοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος. Μὲ τὸ ΒΔ τῆς ἀπολύσεώς του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία (17 Ὀκτ. 1964) τοῦ ἐκφράστηκε, ὅπως καὶ στὴ γυναίκα του Σέμνη, στὴν Ἰωάννα Κωνσταντίνου καὶ τὸν Χαρ. Μακαρόνα, ἡ πλήρης βασιλικὴ εὐαρέσκεια. Μετὰ τὴ συνταξιοδότησή του, στὶς 27 Δεκεμβρίου 1965, χρονολογεῖται πρόσκληση νὰ παρουσιαστεῖ, στὶς 31 Δεκεμβρίου, στὸν βασιλιά, πιθανῶς γιὰ τὴν ἀπονομὴ νέας διακρίσεως. Εἶχε τιμηθεῖ ἀκόμη ὡς Cavaliere Ufficiale dell' Ordine Al Merito della Repubblica Italiana καὶ μὲ τὸ γαλλικὸ παράσημο τῆς Λεγεώνας τῆς Τιμῆς.

Ἡ πίστις τοῦ στὴν Ὑπηρεσία καὶ στὴν παράδοσή της. Σ' ἓνα σπάραγμα χειρογράφου τοῦ, ἀρχὴ ὁμιλίας τοῦ, πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας τονίζει τὴν ἀνάγκη γνώσης τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Ὑπηρεσίας. Στὴ σκέψη αὐτὴ φθάνει κανεὶς ὅταν ἔχει γνωρίσει καλὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ καὶ τὴν ὑπηρεσία πού ὑπηρετεῖ, καὶ ἔχει διαπιστώσει πόσο ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τῆς δράσης τῶν ἄλλων πού προηγήθηκαν εἴτε ἐπιστημονικὰ εἴτε ὑπηρεσιακά:

«Θὰ ἤθελα ἀρχίζοντας νὰ τονίσω, γιὰ νὰ μείνει γραμμένο στὴ συνείδηση τῶν νεωτέρων συναδέλφων, ἓνα περίεργο ὀξύμωρο: ἡ ἐπιστήμη πού καλλιεργοῦμε εἶναι ἱστορικὴ καὶ μᾶς ἔχει συνηθίσει — ἡ θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς ἔχει συνηθίσει — στὴν ἀρχὴ ὅτι ὅποιοδὴποτε θέμα γίνεται κατανοητὸ καὶ βρίσκει τὴ λύση τοῦ μόνο ἂν ἐξετάσουμε τὴν ἱστορία τοῦ καὶ ὅμως στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ἐπικρατεῖ, στὰ μεταπολεμικὰ μάλιστα χρόνια, τὸ ἀντίθετο πνεῦμα, ἓνα πνεῦμα ἐκδηλὰ δύσπιστο ἢ ἐχθρικὸ πρὸς τὴν ἱστορία: ὅποιοδὴποτε ζήτημα ὑπηρεσιακὸ ἢ διοικητικὸ παρουσιασθῇ, σπανιώτατα σκεφτόμαστε νὰ συμβουλευτοῦμε τὴν πρόσφατη ἱστορία καὶ τὸ ἀμεσώτατο ἀκόμα παρελθόν, πού εἶναι τὰ μόνα ἱκανὰ νὰ διαφωτίσουν τὴν οὐσία τοῦ ζητήματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ νὰ δείξουν ποιὲς εἶναι οἱ σωστὲς καὶ οἱ δυνατὲς λύσεις. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἀφήνεται ἀνεκμετάλλευτη ἡ πλούσια πεῖρα πολλῶν δεκαετηρίδων, ὅτι αὐτοσχεδιάζομε, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρξε τίποτε πρὶν ἀπὸ μᾶς, σὰν νὰ ἀρχίζει ἀπὸ ἐμᾶς ἡ ἱστορία, πρᾶγμα πού κάποτε καὶ φανερὰ τὸ διακηρύσσομε καὶ τὸ διδάσκομε. Οἱ συνέπειες εἶναι καὶ στὴν πράξη ὀλέθριες γιατί ἔτσι χτίζομε στὴν ἄμμο ἀντὶ νὰ ρίξομε θεμέλια στὸν γερὸ βράχο τῆς παράδοσης. Εἶναι ἀπίστευτὴ καὶ ἀσυγχώρητὴ ἡ ἄγνοια πού ἔχομε γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἔργου τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων εἴτε τοῦ ἐπιστημονικοῦ εἴτε τοῦ ἐπίσης σπουδαίου ὑπηρεσιακοῦ: παρακαλῶ νὰ διερωτηθοῦμε μὲ εἰλικρίνεια, τί θετικὰ πράγματα ξέρομε γιὰ τὴν ἐργασία ἐκείνων πού ὑπῆρξαν οἱ «ἥρωες κτίστες» τῆς ὑπηρεσίας μας καὶ οἱ «ιδιδάσκαλοι τοῦ γένους» τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὅποιοσδήποτε Γάλλος ἢ Γερμανὸς ἢ Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος εἶναι ἔτοιμος ἀμέσως καὶ ἐκ τοῦ παραχρῆμα νὰ μᾶς κάμει ὁλόκληρη καὶ οὐσιαστικὴ διάλεξη γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Σχολῆς τοῦ ἀπὸ τότε πού ιδρύθηκε ὡς σήμερα.

Τέτοιες σκέψεις καὶ ἡ ἄγνοια μου γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ μας ὑπηρεσία μὲ ὀδήγησαν στὴν ἐκλογή τοῦ θέματος τῆς σημερινῆς ὁμιλίας». Ἡ ἱστορία τῆς Ὑπηρεσίας τὸν εἶχε ἀπασχολήσει καὶ στὰ γραπτὰ

του· υπάρχουν σποραδικές μνεῖες για τοὺς παλαιότερους, θαυμάζει καὶ ἐπαινεῖ τὶς περιγραφὰς τῶν ἀρχαίων ποὺ ἔκαμε ὁ Στ. Α. Κουμανούδης (59). Οἱ πολεμικὲς ἐπιστολὲς του γιὰ θέματα τῆς Ὑπηρεσίας καὶ οἱ σελίδες ποὺ ἀφιέρωσε σὲ δασκάλους του (Τσουντας, Παπαδάκης, Ρωμαῖος) ἀνῆκουν στὴν ἱστορία τῆς Ὑπηρεσίας.

Ἡ ἱστορία τῆς Ὑπηρεσίας. Ἀνάμεσα στοὺς τόμους τῆς *Βασικῆς Βιβλιοθήκης* τῶν ὁποίων ἡ ἔκδοση εἶχε ἀναγγελεῖ, ὑπῆρχε ἓνας μὲ τίτλο *Νεοέλληνες Ἀρχαιολόγοι*. Στὰ χαρτιὰ τοῦ Καρούζου βρέθηκε φάκελος μὲ λίγες πρόχειρες σημειώσεις γιὰ πρόσωπα τοῦ 19ου αἰ., Ψαλλίδα, Ραγκαβῆ, Ζαῖμη, Μουστοξύδης, Μακρυγιάννη, Κασομούλη, καὶ γιὰ τὴ σχέση τους, ἔμμεση ἢ ἄμεση, μὲ τ' ἀρχαῖα. Ποιὸ σπουδαῖο εἶναι ἓνα σύντομο κείμενο, ἀρχὴ προλόγου ἴσως, μὲ τὸν τίτλο *Νεοέλληνες Ἀρχαιολόγοι*. Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ πρέπει νὰ εἶναι μέρος τοῦ προλόγου τοῦ τόμου ποὺ εἶχε ἀναγγελεῖ. Ἡ πρωθυστερη σύνταξή του ἐξηγεῖται εὐκολα. Καθόριζε τὶς γενικὲς γραμμὲς πάνω στὶς ὁποῖες θὰ ἔστηνε τὸν δύσκολης οἰκονομίας τόμο, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ὑπῆρχε προεργασία οὔτε πρότυπο.

«Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἐνσάρκωση χειροπιαστῇ τῶν ἐλληνικῶν ἀξιῶν, δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ δουλεύουν στὸ βάθος τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ τὸ θέμα, πῶς οἱ ἀξίες τῶν μνημείων αὐτῶν ἀπασχόλησαν τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστημονικὴ συνείδηση στὴν πορεία τῆς ἀνασυγκρότησης καὶ τῆς διαμόρφωσής της, δὲν εἶναι λιγώτερο συναρπαστικό, καὶ λιγώτερο διδαχτικό γιὰ τὴ γνώση τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος. Στὸν τόμο τοῦτον θὰ συγκεντρωθοῦν κείμενα χαρακτηριστικὰ καὶ μὲ γενικώτερο ἐνδιαφέρον: ἀπὸ τὰ πρῶτα συλλαβίσματα ἐκείνων ποὺ αἰσθανόντουσαν τὸν ἑαυτὸ τους προπάντων φύλακα τῶν ἀξιῶν ἐκείνων (προεπαναστατικοί, Πιττάκης κλπ.), περνώντας ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τὸ πνεῦμα τους εἶχε γονιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη καὶ κατέβηκαν θαρρετὰ στὴν ἔρευνα καὶ μὲ ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα (Ραγκαβῆς, Κουμανούδης κλπ.). Ἔως τὴ γενεά, ποὺ ἔχοντας συνείδηση τῆς ἐλληνικῆς ἰδιομορφίας, αἰσθάνεται χρέος τὴν ἄμιλλα μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη, τὴ γενεά τοῦ μεγάλου Τσουντα, ποὺ ἡ ἀξία τῆς πνευματικῆς του εἰσφορᾶς ξεπερνᾷ πολὺ τὰ ὅρια τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ νεοελληνικοῦ κλασικισμοῦ θὰ φωτιστεῖ σωστότερα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά».

Τί προσφέρει ἡ Ὑπηρεσία στοὺς Ἀρχαιολόγους. Στις 8 Αὐγούστου τοῦ 1964, ὁ Καρούζος ἀπαντᾷ σὲ ἐπιστολὴ νέου ἀρχαιολόγου, ὁ ὁποῖος βρισκόταν στὴ Γερμανία καὶ ἐπρόκειτο νὰ καταλάβει θέση στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας ὡς βοηθὸς καθηγητοῦ. Μὲ τὸ γράμμα του ὁ νέος ἀνάγγειλε τὴν ἐπιτυχία του στὶς διδακτορικὲς ἐξετάσεις καὶ ἐξέφραζε τὴν ἀποδοκιμασία του γιὰ τὴν Ὑπηρεσία, καθὼς καὶ τὴν ιδιότυπη ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἀπασχόλησή του σ' αὐτήν, ἐφ' ὅσον διοριζόταν. Πίστευε ὅτι ἡ Ὑπηρεσία ἔπρεπε νὰ τοῦ δώσει τὴ δυνατότητα νὰ συνεχίσει τὴν ἐρευνητικὴ ἀπασχόληση τῶν ἐξ ἐτῶν τῆς σπουδῆς του στὸ Ἐξωτερικό. Τὶς ἐξετάσεις τοῦ Κλάδου τὶς θεωροῦσε χαμένο χρόνο: «Θεωρῶ ἐντελῶς χαμένο τὸ χρόνο (καὶ τὸ ψυχικὸ δυναμικὸ) ποὺ ξοδεύεται γιὰ μελέτη χωρὶς ἐνδιαφέρον. Ὅ,τι κυρίως μ' ἐνδιαφέρει τώρα εἶναι νὰ ὁλοκληρώσω τὴ μελέτη ποὺ ἄρχισα. Ἄν ἦταν δυνατό μόνις γυρίσω νὰ μπῶ στὴν Ὑπηρεσία καὶ νάχω τὴ δυνατότητα νὰ συνεχίσω τὴ μελέτη μου, θὰ ἦταν ἡ καλὺτερη λύση [--]. Ἐξ ἄλλου ἄκουσα κατὰ τὸ ταξίδι μου τόσα καὶ τόσα γιὰ τὴν Ὑπηρεσία ποὺ δὲν ξέρω πιά τί νὰ σκεφθῶ [--]. Ὁ κύριος*** μοῦ ὑπόσχεται μιὰ θέση βοηθοῦ στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τοῦ εἶπα πῶς θὰ πάω [--]. Ἐκεῖνο ποὺ θέλω ὅπωςδήποτε ν' ἀποφύγω εἶναι νὰ μεταβληθῶ σ' ἓναν *rond de cuir*, γραφειοκράτη καὶ λογιστὴ, ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ γίνω μπάλλα τῆς ἐσωτερικῆς ἔριδος».

Ἀποδοκίμαζε ὅσα συνέβαιναν τότε μεταξὺ καθηγητῶν καὶ Κλάδου, καὶ ἀρνιόταν νὰ λάβει μέρος σὲ διαγωνισμό Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀλλωστε μὲ τὴν ἀποδοχὴ θέσης στὸ Πανεπιστήμιο, υἱοθετοῦσε νοοτροπία ξένη πρὸς τὴν Ὑπηρεσία. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Καρούζου εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς. Παραλείπω τὴν ἀρχὴ τοῦ γράμματός του (τέσσερις γραμμὲς) καὶ παραθέτω αὐτοῦσιο τὸ ὑπόλοιπο, ποὺ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ, πιστεύω, ἰδεολογικὸ θεμέλιο τῆς Ὑπηρεσίας. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι σήμερα ὑπάρχουν πολλοὶ ποὺ συμμερίζονται τὶς γνώμες τοῦ Καρούζου, γιὰ πολλοὺς λόγους καὶ κυρίως γιατί ἡ εἴσοδος στὴν Ὑπηρεσία ὑπῆρξε, γιὰ τοὺς περισσότερους σημερινούς ἀρχαιολόγους τῆς, ἀποτέλεσμα κομματικῆς μεγαλοθυμίας:

«Ἐκινώντας ἀπὸ ἀμέριστο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ποὺ τῆς ἀφιέρωσαμε μὲ μερικοὺς ἄλλους τὴ ζωὴ μας, καὶ ἔχοντας πολὺ καλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν προκοπὴ σας στὶς σπουδές σας, εἶχα ἐλπίσει, ὅτι μὲ τὸ πρόσωπό σας θὰ ἐπλουτιζόταν ἡ ὑπηρεσία μὲ ἓναν ἐπιστημονικὸ ὑπάλληλο στὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ

ἀποβλέπει μὲ ἐμπιστοσύνη γιὰ τὸ μέλλον. Τώρα βλέπω, ὅτι πρέπει *χαίρειν ἔαν* τὶς ἐλπίδες αὐτές, ἀφοῦ σᾶς ἐπρόσφεραν κιόλας θέση στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὴν ἐδεχτήκατε. Ὑστερα ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ ὅσα θὰ διαβάσετε παρακάτω ἔχουν μόνο θεωρητικὸ χαρακτήρα, ἀποτελοῦν ἀκόμα καὶ τὸ δικό μου πιστεύω, ἀλλὰ δὲν ἔχουν καμμιὰ πρόθεση νὰ σᾶς κάμουν νὰ ἀλλάξετε γνώμη.

Πιστεύω, ὅτι ἡ ἀρχαιολογία στὴν Ἑλλάδα (ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία) ἔχει — ὅχι τυχαῖα — τὸ ἰδιαίτερο προνόμιο, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἶναι στενὰ καὶ ἀξεδιάλυτα δεμένη μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἀναστροφή μὲ τὰ ἀρχαῖα. Ἐξω ἀπ' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει σωτηρία γιὰ τὸν Ἑλληνα ἐρευνητὴ (φυσικὰ δὲν εἶναι τὸ μόνο οὔτε μεταβάλλει τὸν κάθε *ναρθηκοφόρο* σὲ *βάκχο* κατὰ τὴν παροιμία πού ἀγαπᾷ ὁ Πλάτων²⁶⁷, ἀλλὰ εἶναι τὸ πρῶτο). Ἀνάμεσα στοὺς ξένους ἀκόμα, τὰ δυὸ ἀληθινὰ μεγάλα ὀνόματα τοῦ A. Furtwängler καὶ τοῦ E. Buschor (παραλείπω κάποιους ζωντανούς) αὐτὸ ἀποδείχνουν. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ μερικοὶ ξένοι πού κατόρθωσαν, καὶ χωρὶς τὴν προϋπόθεση αὐτή, νὰ προσφέρουν ὑπηρεσίες στὴν ἐπιστήμη. Ἀλλὰ πρῶτα-πρῶτα ἐκεῖνοι ξεκινοῦν μὲ παιδευτικὲς καὶ γενικώτερα, πολιτιστικὲς προϋποθέσεις ὁλότελα ἀλλιώςτικες ἀπὸ τὶς Ἑλληνικὲς καὶ ὕστερα φοβοῦμαι, ὅτι, μ' ὅλα ταῦτα, καὶ πάλι φαίνεται στὴ δουλειά τους πῶς τοὺς λείπει ἐκεῖνο τὸ «μέγα καλὸ καὶ πρῶτο». Τὴ θεμελιακὴ αὐτὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν προσφορὰ τοῦ Ἑλληνα ἐρευνητῆ, δηλαδὴ τὴν ἀνετη καὶ ἀπεριόριστη ἀναστροφή μὲ τὰ ἀρχαῖα, μόνο ἡ παρουσία του μέσα στὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὴν ἐξασφαλίζει· ὅσοι «ἀλλάζουν σαμάρι» (*umsatteln*) ἐπιδιώκουν μὲ μανία νὰ κάνουν καὶ ὕστερα ἀνασκαφές, ἀλλὰ, ὅπως ἀποδείχνουν αὐτὲς οἱ ἴδιες, μὲ τίποτε δὲν ἀναπληρῶνεται ἐκεῖνο πού ἔχασαν (ἢ πού δὲν τὸ εἶχαν ποτέ).

Ὅσοι μένουν στὴν ὑπηρεσία θυσιάζουν, χωρὶς ἀμφιβολία, καὶ καιρὸ καὶ διανοητικὲς δυνάμεις καὶ νεῦρα γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ χρέος τους, νὰ σώσουν δηλαδὴ καὶ νὰ φυλάξουν καὶ νὰ ἐξάρουν τὰ ἀρχαῖα. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, πού τὸν αἰσθάνονται ἱερό, εἶναι ὑποχρεωμένοι καὶ τὸ λογιστὴ νὰ κάνουν καὶ τὸ γραφειοκράτη (μ' ὅλο πού ἡ ὑπηρεσία φροντίζει τὰ τελευταῖα χρόνια νὰ τοὺς ἀλαφρώνει μὲ κάθε τρόπο)· δὲν αἰσθάνονται ὅμως ὅτι ἀπιστοῦν πρὸς τὴν ἀποστολὴ πού διάλεξαν καὶ πρὸς τὸν προορισμό τους, πρῶτα-πρῶτα γιατί τὸ τίμημα εἶναι μικρὸ μπροστὰ στὴν εὐτυχία πού ἀνέπτυξα παραπάνω,

καί ὕστερα γιατί στὴν πραγματικότητα οἱ ὑπαλληλικὲς ἀσχολίες δὲν ἐμπόδισαν ὅσους ἤθελαν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν ἐπιστῆμη καὶ νὰ γοιμοποιήσουν μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τὴν ὑπηρεσιακὴ τους ἐργασία. Ἀκόμα καὶ οἱ λεγόμενες «ἐριδες» δὲν εἶναι προσωπικὰ ζητήματα ἀλλὰ διαφορὰ πνευματικοῦ ἐπιπέδου, καὶ προπάντων δὲν εἶναι «ἐσωτερικὲς» μέσα στὴν ὑπηρεσία, ἀλλὰ καλλιεργοῦνται τεχνητὰ ἀπ' ἐξω.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι βλέπω τὰ πράγματα κάπως διαφορετικὰ ἀπὸ σᾶς. Δὲν μπορῶ νὰ ξεχάσω τὸν Τσουντα, σπάνια πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ φυσιογνωμία, ποὺ ὡς ἔφορος —ἀπὸ τοὺς πιὸ εὐσυνείδητους— ἄνοιξε δρόμους στὴν ἐπιστῆμη (ἤξερε γιατί ἔσκαβε, καὶ τί ἔκανε πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφή). Τὴ θέση του αὐτὴ μὲ κανένα τρόπο δὲν ἤθελε νὰ τὴν ἀφήσει, μολονότι ἀπὸ τὸ 1895 ὁ Ροῦδης ἐφώναζε, γιατί δὲν τὸν κάνουν καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο; Καὶ χρειάστηκε τὸ 1904 νὰ πέσουν ἐπάνω του μὲ τὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ βάρος τοὺς οἱ προσωπικότητες τοῦ Νικ. Πολίτη, τοῦ Σπ. Λάμπρου κ.ἄ. γιὰ νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ δεχτεῖ, μὲ μισὴ καρδιά, τὴ θέση στὸ Πανεπιστήμιο —ὅπου καὶ θυσίασε τὴ χαρὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, γιατί καὶ τοῦ δασκάλου τὴν ἀποστολὴ τὴν πῆρε μὲ μοναδικὴ καὶ ὑποδειγματικὴ σοβαρότητα.

Τί ὅροι ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ὑπάρχουν στὸ Πανεπιστήμιο, δὲν εἶμαι ἀρμόδιος νὰ πῶ. Ὅσο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία δὲν θὰ μπορούσα νὰ βεβαιώσω τὸν ὑποψήφιο, ὅτι δὲν ἔχει παρὰ μόνον ἐπιστημονικὲς ἀσχολίες, ἀλλὰ θὰ ἔχει καὶ ἐξ ἴσου σοβαρὰ ὑπαλληλικά καθήκοντα, ἀκόμα καὶ τὶς λεγόμενες «ἐριδες» (μάλιστα ἀφοῦ, καὶ μὲς μας ἀλλὰ καὶ χαρὰ μας, ζοῦμε στὴν Ἑλλάδα —μὰ καὶ στὴν ἄλλη Εὐρώπῃ δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἡ κατάσταση). Θὰ θυμᾶστε, ὅτι ὁ Churchill στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου ὑποσχέθηκε στοὺς Ἑγγλέζους «αἵματα καὶ δάκρυα» — ἀλλά...».

Ὁ Καροῦζος τονίζει στὸν νέο ὅτι «ὅσοι ἀλλάζουν σαμάρι ἐπιδιώκουν μὲ μανία νὰ κάνουν καὶ ὕστερα ἀνασκαφές», κανόνας ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἐξαιρέσεις, οὔτε τὸν παραλήπτη τοῦ γράμματος, πλὴν τοῦ Τσουντα. Ξέχασε ὅμως ὁ παλιὸς ἀρχαιολόγος καὶ κάτι ἄλλο: ὅτι ὅλοι οἱ καθηγητὲς ἐπιδιώκουν καὶ τὴ διοίκηση τῆς Ὑπηρεσίας, τὴν ἐξουσία πάνω στὸν Κλάδο. Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος τῶν συνεχῶν συγκρούσεων μὲ τοὺς τέσσερις καθηγητὲς τῆς ἀρχαιολογίας, Καββαδία, Οἰκονόμο, Κεραμόπουλο, Μαρινάτο. Ὁ Κοντολέων, στὸ μικρὸ διάστημα ποὺ διοίκησε τὴν Ὑπηρεσία (1973-1974), ἐφάρμοσε διαφορετικὴ πολιτικὴ ἀπὸ

τοὺς προηγούμενους καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Ὑπηρεσίας τὸν ὑποστήριξαν.

Τηλαυγές μνημα. Ἡ τελευταία μεγάλη ἀρχαιολογικὴ μελέτη τοῦ Καρούζου παίρνει τὸν τίτλο τῆς ἀπὸ τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα²⁶⁸ τῆς Μυρρίνης, τῆς πρώτης ἱερείας τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. «Φωτερόν» μνημεῖο ὀνομάζει τὸ ἀττικὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο (ΕΑΜ 3716), ποὺ τοῦ δίνει τὸ ἔναυσμα νὰ διαπραγματευτεῖ τὸ μεγάλο θέμα τῆς ἐρμηνείας τῶν ἀττικῶν ἀναγλύφων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῆς λειψῆς στήλης προχωρεῖ στὴν εὕρεση τοῦ καλλιτέχνη, σημαντικοῦ ἀνάμεσα στοὺς γλύπτες τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων τῶν γύρω στὸ 380 π.Χ. χρόνων, καὶ καταλήγει στὴν ἀνάλυση τῆς ἐρμηνείας τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἡ μέθοδός του. Ἐκτεταμένη ἀνάλυση τῆς αἰσθητικῆς τοῦ Καρούζου κάμει ὁ φίλος του Karl Schefold στὴ μελέτη ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε²⁶⁹. Στὸν γνώστη τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης εἶναι φανερό τὸ πνεῦμα τοῦ Καρούζου κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν ἐλληνικῶν μνημείων τῆς τέχνης. Χαρακτηριστικὰ καὶ ἐπιγραμματικὰ τὸ διατυπώνει ὁ Schefold: «Πρῶτο οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς δημιουργίας του εἶναι ἡ ἐλληνικὴ αἴσθηση γιὰ τὸ ἀτομικὸ, αἴσθηση ποὺ ἐκφράζεται ἤδη στὰ θέματα τῶν γραπτῶν του. Σχεδὸν ὅλα πηγάζουν ἀπὸ τὴ συνάντησή μ' ἓνα μεγάλο ἔργο τέχνης». Αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ κύριο στοιχεῖο στὴν ἐκλογή τῶν θεμάτων μελέτης καὶ ἡ ἰδέα ποὺ κυριαρχοῦσε μέσα του. Εἴτε ἦταν μεμονωμένο ἔργο τέχνης εἴτε ὁμάδα, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ ὀνόμασε «ἀρχικὸ νόημα» (73). Τὴν ἀποψή του αὐτὴ ἀναπτύσσει σ' ὅλες του τὶς μελέτες, φαίνεται ὅμως πολὺ καθαρά, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Schefold, στὸ *Τηλαυγές μνημα*. Προσπαθεῖ νὰ καταλάβει σὲ βάθος ἓνα σημαντικό μνημεῖο τῆς τέχνης καὶ μὲ τὴν περιγραφή του καὶ τὴν ἐρμηνεία του νὰ φωτίσει τὰ πολλὰ.

Ἡ γερμανικὴ ἐπίδραση. Ἡ πρώτη ξένη γλῶσσα ποὺ ἔμαθε ὁ Καροῦζος ἦταν ἡ Γαλλικὴ, ἥδη πρὶν ἀπὸ τὸ 1913. Σὲ γράμμα του τῆς 18 Νοεμβρ. 1912 ὁ πατέρας του, τότε στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ γράφει ὅτι «ὁσάκις ἔχεις καιρὸν νὰ ἐξέρχῃσαι ὀλίγον περίπατον μὲ τὸν δάσκαλον τῆς Γαλλικῆς, ἀλλὰ νὰ θέσῃς ὅρον ἀπαράβατον εἰς τὸν ἑαυτὸν σου μετὰ τοῦ δασκάλου νὰ συνεννοῇσαι πάντοτε γαλλιστί». Παρὰ τὴ γνώση καὶ τῶν ἀγγλικῶν καὶ τῶν ἰταλικῶν, τὰ γερμανικὰ ἦταν ἡ δεύτερη

γλῶσσα του· γιὰ ἓνα διάστημα ἀλληλογραφοῦσε γερμανικά μὲ τὴ γυναίκα του καὶ πολλὰς σημειώσεις του σὲ ἔντυπα ἢ σὲ χειρόγραφα εἶναι στὴ γλῶσσα αὐτῇ. Ἡ ἀλληλογραφία του μὲ τοὺς γερμανοὺς φίλους του, κι ὅταν ἀκόμη γνωρίζουν καλὰ ἑλληνικά, εἶναι πάντα στὰ γερμανικά. Ὑπῆρξε μεγάλη ἡ ἐπίδραση τοῦ γερμανικοῦ —φιλοσοφικοῦ, ποιητικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ— πνεύματος στὸν Καροῦζο καὶ ἡ οἰκειότητά του μὲ αὐτὸ καὶ τὴ γερμανικὴ γλῶσσα εἶναι ἀνάλογη.

Ἐως τὸν πόλεμο, ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι ποὺ πήγαιναν στὸ Ἐξωτερικό, ἔκαμαν σπουδὲς στὴ Γερμανία καὶ λιγώτερο στὴν Αὐστρία. Τοῦτο ἦταν ἀποτέλεσμα μακρότατης ἑλληνικῆς παράδοσης καὶ τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὰ γερμανικά πανεπιστήμια. Ἡ μελέτη τῶν μνημείων τῆς Ρώμης γινόταν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἐκεῖ Γερμανικὸ Ἰνστιτούτο. Τὸ εὐμένες πρὸς τὴ Γερμανία κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους καλλιέργησαν, καὶ καλλιεργοῦν, ἔντεχνα καὶ οἱ Γερμανοί. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν λεχθεῖ ὅτι κατὰ τὶς δεκαετίες τοῦ 1950 καὶ 1960 τὶς γερμανικὲς πρὸς τοὺς Ἕλληνες ὑποτροφίες ἔλεγε ὁ Καροῦζος. Ἐχοντας στενὴ φιλία μὲ τὸν Emil Kunze, Διευθυντὴ τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου ἕως τὸ 1967,μποροῦσε νὰ ἀσκεῖ τὴ ρυθμιστικὴ ἐπιρροή του στοὺς νέους ἀρχαιολόγους, Ἐπιμελητὲς καὶ μὴ.

Ἡ γλῶσσα. Ὁ Καροῦζος ἀσκήθηκε ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα. Δὲν χρειάστηκε, ἔπειτα ἀπὸ μακρὰ θητεία στὴν καθαρεύουσα, νὰ ἀρχίσει νὰ γράφει στὴ δημοτικὴ, μὲ τὶς δυσάρεστες ἐπιπτώσεις ποὺ ἔχει ἡ ὀψιμὴ μεταστροφή ἢ ἀλλαγὴ γλώσσας. Ὡς ὑπάλληλος ἔγραφε τὶς ἀναφορὲς, τὶς ἐκθέσεις καὶ τὶς μελέτες του στὴν καθαρεύουσα. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐνοχλοῦσε καὶ τὸ δηλώνει σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Οἰκονόμο (56 II): «ἐπειδὴ ὅμως ἐκ φύσεως δὲν εἶμαι μισαλλόδοξος οὐδὲ ἀμφιβάλλω περὶ τῆς τελικῆς κατισχύσεως τῆς ζωντανῆς γλώσσης, δὲν διστάζω νὰ γράψω καὶ εἰς τὴν καθαρεύουσαν, ὅσάκις θεωρῶ τοῦτο ἀναγκαῖον».

Ἡ γλῶσσα του στὸν Ἀριστόδιχο (94) καὶ τὸ Τηλαυγὲς μνημῆμα (104), μελέτες τῆς ὀριμότητάς του, εἶναι κατασταλαγμένη καὶ χωρὶς τὶς ἀναζητήσεις καὶ τὶς μεταβολὰς τῆς παλιότερης ἐποχῆς. Ἡ καθαρεύουσα τῶν μελετῶν του ἦταν χωρὶς ἀκρότητες καὶ ἀρχαϊσμούς, καὶ χωρὶς τὴ χρῆση σπανίων καὶ περιέργων λέξεων, κάτι ποὺ ἐπεδίωκε ὁ Μαρινάτος. Τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸν καθηγητὴ του τῆς Γλωσσολογίας Γεώργιο Χατζηδάκη δὲν τὴν κρύβει (1).

Στὰ πρῶτα του κείμενα, τὰ μὴ ἀρχαιολογικά, ἀπαντοῦν συχνὰ ξένες λέξεις ἐξελληνισμένες. Δὲν εἶναι τόσο ἡ ἔλλειψη ἀντίστοιχων ἑλληνικῶν ὅρων ὅσο ὁ τρόπος ἔκφρασης κατηγορίας διανοουμένων τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεσοπόλεμου²⁷⁰. Πολὺ σύντομα ὅμως ἡ γλωσσικὴ μορφή τῶν κειμένων του, ἡ γλωσσικὴ του ἔκφραση, ἀποτέλεσε γι' αὐτὸν ἀναπόσπαστη, μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία τοῦ θέματός του, ἐπιδίωξη.

Ἡ γλῶσσα τὸν ἀπασχόλησε καὶ ὡς θέμα πνευματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ἀπὸ τὴν ἀρχή. Στὸ κείμενό του γιὰ τοὺς Βερναρδάκηδες (10) καταπιάνεται μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τῆς φιλολογίας, ἀξεχώριστη ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ θέμα. Γλωσσικὸ ὑπόδειγμα ὀρίζει ἔμμεσα στὴ μελέτη του γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Σοφιστῆ* ἀπὸ τὸν Γληνὸ (58). Αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Πλάτωνος στὴ νεοελληνικὴ δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ θὰ ἤθελε: «Δὲν θὰ φτάσουμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ μετάφραση αὐτῆ τοῦ «Σοφιστῆ» εἶναι ἡ ὀριστικὴ του νεοελληνικὴ μετάφραση, ὅπως θὰ μπορούσε ἴσως κανένας νὰ τὸ πεῖ γιὰ τὸν Αἰσχύλο τοῦ Γρυπάρη». Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα στὴν ὁμιλία του γιὰ τὸν Dante (105) θὰ ἐκφράσει ἀκόμη μιὰ φορὰ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ γλῶσσα.

Τρεῖς εἰδικές συνεδρίες τῆς Ἀκαδημίας, στὶς 28 Μαΐου καὶ στὶς 4 καὶ 9 Ἰουνίου 1964, ἀφιερώθηκαν στὸ ζήτημα τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ τῶν λατινικῶν. Αἰτία καὶ ἀφορμὴ ἦσαν οἱ νομοθετικὲς ρυθμίσεις ποὺ εἶχαν ἐξαγγελεθεῖ ἀπὸ τὴν κυβέρνησις Γ. Παπανδρέου, σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων αὐτῶν στὰ γυμνάσια²⁷¹. Στὶς συνεδρίες μίλησαν 11 ἀκαδημαῖκοι μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Καροῦζος (100).

Ἡ ὁμιλία τοῦ Καρούζου²⁷² ἀρχίζει μὲ τὴ ρητὴ δήλωση, «ὁμολογίαν πίστεως», ὅπως τὴ λέγει: «Θεωρῶ ἀνεκτίμητον ἀγαθὸν καὶ ἀληθινὴν εὐδαιμονίαν ἀξιοζήλευτον, τὸ νὰ ἔχῃ μάθει κανεὶς τόσα ἀρχαῖα ἑλληνικά, καὶ ἀρκετὰ λατινικά, ὥστε νὰ παίρνει στὰ χέρια του ἕναν ἀρχαῖον συγγραφέα μὲ τὸ αὐτὸ θάρρος ὅπως καὶ ἕνα νεώτερον». Θεωρεῖ τὶς μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων κειμένων ἀναγκαῖες ὄχι μόνον γιὰ τοὺς κοινούς ἀναγνώστες τῶν κειμένων, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τοὺς φιλόλογους, γιὰ τὴν «μόνον διὰ τῆς ὀρθῆς μεταφράσεως θὰ ἐπιτύχῃ ὁ φιλόλογος νὰ διεισδύσῃ πραγματικὰ εἰς τὴν ἀρχαίαν γλωσσικὴν ἔκφρασιν, εἰς τὴν ὁποίαν συμπυκνώνεται πλούσιος πνευματικὸς, ψυχικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς κόσμος». Θεωρεῖ ἀκόμη τὶς μεταφράσεις ὡς μέσον πλουτισμοῦ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Τὴν ἄποψή του αὐτὴ τὴν εἶχε ἤδη ἐφαρμόσει μὲ τὴ δευτέρη ἔκδοση τῆς μελέτης του *Περικαλλὲς ἄγαλμα* (51), μεταφράζοντας ἀριστοτεχνικὰ τὰ δύσκολα ἀρχαῖα ἐπιγράμματα.

Ἡ νεοελληνική λογοτεχνία. Συχνὰ βρίσκει κανεῖς στὸ δημοσιευμένο ἔργο τοῦ Καροῦζου μνεῖες νεοελλήνων λογοτεχνῶν καὶ ποιητικὰ ἀποσπάσματα. Ὁ Σολωμός, ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Καβάφης ἦσαν οἱ δημιουργοὶ ποὺ προτιμοῦσε καὶ γιὰ τοὺς δύο πρώτους μᾶς ἔχει ἀφήσει δημοσιευμένα σύντομα ἀλλὰ σημαντικὰ κείμενα. Ἡ ἔκδοση τῶν αὐτογράφων τοῦ Σολωμοῦ ἦταν ἀνάπτυξη καὶ πραγματοποίηση δικῆς του ιδέας καὶ πρότασης, καὶ γι' αὐτὸ τοῦ ἀφιερώθηκε ὁ δεύτερος τόμος, ποὺ περιέχει τὴ μεταγραφή τῶν κειμένων, μὲ τὴ μνεία τοῦ Λίνου Πολίτη ὅτι ὁ Καροῦζος «εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πρῶτος συνέλαβε τὴν ιδέα τῆς πανομοιότυπης ἔκδοσης καὶ πού, μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, παρακολουθοῦσε πάντα ἀπὸ κοντὰ ὅλα τὰ στάδια τῆς πραγματοποίησης». Τὴν ἔκδοση τῶν αὐτογράφων τοῦ Σολωμοῦ ἀνέλυσε ὁ Καροῦζος σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα δημοσιεύματά του (103), ὅπου ἐξετάζει γενικώτερα τὸ θέμα τῆς ἔκδοσης κειμένων μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα τους. Ὅπως λέγει, οἱ «σκέψεις» αὐτὲς δὲν θὰ δημοσιεύονταν ἀλλὰ μιὰ «καὶ τὸ ζήτημα [τῆς ἔκδοσης τῶν αὐτογράφων] εἶχε μπεῖ πιά στὸν εἰδικὸ ἐκεῖνο «ἐλληνικὸ δρόμο» ποὺ εἶδαμε, ἐπῆρε τὴν ἀπόφαση, γιὰτὶ ἔφτασε νὰ αἰσθάνεται κάπως σὰν συνυπεύθυνος, ποὺ ὀφείλει νὰ δώσει λογαριασμό». Ξεκαθαρίζει ὅτι δὲν εἶναι εἰδικὸς καὶ ὅτι «ὁ ἴδιος δὲν ἔχει ἄλλα ἐφόδια πέρα ἀπὸ τὸ θαυμασμό του πρὸς τὴν ποίηση καὶ εἰδικώτερα τὴν ἐλληνικὴ καὶ εἰδικώτερα τὸν Σολωμό».

Ἁ Χριστιανισμὸς στὴ ζωὴ του. Ἀπὸ τὰ γραπτὰ του δὲν φαίνεται ὅτι τὸν ἀπασχόλησαν ποτέ, ἀπὸ χριστιανικὴ ἀποψη, ζητήματα μεταφυσικὰ ἢ πίστης. Μὲ τὸν Χριστιανισμὸ ἀσχολεῖται δευτερευόντως στὴν ἀπάντησή του στὸν Καζαντζάκη (8), χωρὶς νὰ θίγει τὸ θέμα τῆς πίστεως. Χαρακτηρίζει τὸν Χριστιανισμὸ ὡς «κοσμογονικὸ κοινωνικὸ κίνημα» καὶ ἐπισημαίνει γενικὰ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἕως τὸν Χριστό. Χωρὶς ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ἔχω βρεῖ νὰ μνημονεύει μόνο δύο. Τὸ ἕνα²⁷³, «Τί ἐστὶν ἀλήθεια;», τὸ μεταφέρει ἀπὸ τὸν Ἰωάνη Δραγούμη (13). Τὸ δεύτερο²⁷⁴, «ἐκ γὰρ τοῦ καρποῦ τὸ δένδρον γινώσκεται», τὸ μεταχειρίζεται (63) γιὰ νὰ χαρακτηρίσει, τὸ 1948, τὸν Κεραμόπουλο καὶ τὴν τότε πολιτεία του. Ἡ Καινὴ Διαθήκη ποὺ εἶχε, ἔκδοση τῆς Βρετανικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας (1931), ἀναπαράγει τὴν τέταρτη ἔκδοση τοῦ Eb. Nestle τοῦ 1904, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ πολὺ οὔτε ἔχει σημειώσεις, ὅπως συνήθιζε νὰ

κάνει στὰ ἀρχαῖα κείμενα, πλὴν μιᾶς σὲ κολλημένο στὸ βιβλίο χαρτάκι ὅπου γράφει «quaerens quem devoret = Πέτρου α' 5, 8: ... ὡς λέων ὠρυόμενος περιπατεῖ ζητῶν τίνα καταπιεῖν». Ἡ λατινικὴ φράση εἶναι οἱ τρεῖς τελευταῖες λέξεις τοῦ ἀποστολικοῦ κειμένου στὴ μετάφραση τῆς Vulgata. Ποιὸν εἶχε στὸ νοῦ του ὅταν ἀντέγραφε τὸ χωρίο, δὲν γνωρίζω· ὑποθέσεις μόνο εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν.

Σχετικὴ μὲ τὴν πίστη τῶν ἀνθρώπων, μάλιστα τῶν παλιῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ποὺ ὑπηρετοῦσαν τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ ἀληθινὴ ἀγάπη πρὸς αὐτά, τὸ Ἔθνος καὶ τὴν ἱστορία του, εἶναι ἡ φράση μὲ τὴν ὁποία χαρακτηρίζει (63) τοὺς «πραγματικούς» ἀρχαιολόγους τῆς ἐποχῆς του, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μερίδα τοῦ Κεραμόπουλου, Σταυρόπουλου κλπ., ποὺ τότε, τὸ 1948, ἀποφάσισαν νὰ πουλήσουν ἀρχαῖα γιὰ τὴν ἐξοικονόμηση χρημάτων: «Οἱ πραγματικοὶ ἀρχαιολόγοι ἔχουν γιὰ ἰδανικό, ἀνέφικτο ἴσως, ἀλλὰ μὲ πραγματικὴ ὑπόσταση, τοὺς παλιοὺς ἐκείνους ἀρχαιολόγους ποὺ ἔβλεπαν ἀρχαῖα καὶ μποροῦσαν νὰ σταυροκοπηθοῦν». Δὲν δείχνει τὴ δική του πίστη ἢ φράση, ἀλλὰ τὸ θαυμασμό του γιὰ τὴν πίστη τῶν ἄλλων στὰ ἰδανικά τους.

Τὸ ἀ δημοσίευτο ἔργο. Ὁ Καροῦζος δείχνει ὅτι ὑπῆρξε ὀλιγογράφος, μάλιστα ἂν συγκρίνουμε τὴν ποσότητα τοῦ ἔργου του πρὸς τὸ ἔργο ἄλλων, ἀκόμη καὶ Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι ἐσφαλμένο· δὲν κυνηγοῦσε τὴ δημοσίευση, ἀδιάκριτα, ἀρχαίων, ποὺ ἦταν ἄλλωστε σὲ θέση ἐκ τοῦ παραχρῆμα νὰ κάμει, μὲ τίς γνώσεις καὶ τὴν ἐμπειρία ποὺ εἶχε. Τὸν ἐνδιέφερε ἡ γενικώτερη σημασία τῶν μνημείων καὶ τῶν θεμάτων ποὺ παρουσίαζε. Αὐτὸ φαίνεται καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ μελετάει· μερικῶν μάλιστα εἶχε προχωρήσει ἢ μελέτη καὶ ἡ γραπτὴ διατύπωση.

Ἡ κυκλαδικὴ κεραμικὴ τὸν ἐνδιέφερε καὶ πολλὰ εἶναι οἱ σημειώσεις του, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν 1 Νοεμβρ. 1937, γιὰ τὰ κυκλαδικὰ ἀγγεῖα. Ἀντίθετα γιὰ τὴν πλαστικὴ τῆς Πάρου εἶχε γράψει καὶ τὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς σχετικῆς μελέτης (φθινόπωρο τοῦ 1938) μὲ τίτλο «Τὰ ἀναμφισβήτητα παριανά», τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς «σχεδιάσμα». Στὴν Κατοχή, ἐξ ἀφορμῆς ἴσως τῆς σχέσης του μὲ τὸν Σπ. Βασιλείου καὶ ἄλλους καλλιτέχνες, συντάσσει (Ἀπρίλιος 1943) ἐκτεταμένο δοκίμιο μὲ τίτλο «Ἰδέες γιὰ τὰ σημερινὰ προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς», ποὺ χαρακτηρίζει ὡς «σχεδιάσμα». Πρὸ τοῦ πολέμου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ χαρτὶ καὶ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα,

χρονολογείται τὸ «σχεδιάσμα μετάφρασης» τοῦ διαλόγου τοῦ Πλουτάρχου «Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν».

Τὸν μεγάλο ὄγκο τῶν ἀδημοσίευτων κειμένων τοῦ Καρούζου ἀποτελοῦν τὰ μαθήματά του στὸ Ἀθήναιον, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη. Τμήματα μερικῶν μαθημάτων ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ ἐλπίζεται ἡ δημοσίευση αὐτὴ κάποτε νὰ ὁλοκληρωθεῖ μὲ τὸ σωστὸ τρόπο.

Τὸ τέλος. Βαρειὰ καρδιακὴ πάθηση τὸν ἔφερε στὸν Εὐαγγελισμό ὅπου, ἔπειτα ἀπὸ νοσηλεία τριῶν μηνῶν, πέθανε ἀπὸ ἔμφραγμα στὶς 30 Μαρτίου 1967. Στὸ ἴδιο νοσοκομεῖο εἶχε πεθάνει 37 χρόνια πρωτύτερα, στὶς 12 Ἰανουαρίου 1930, ἡ μητέρα του. Ἡ Σέμνη πέθανε 27 χρόνια ἀργότερα, στὶς 8 Δεκεμβρίου 1994, σὲ ἡλικία 97 ἐτῶν.

Χαρακτηρισμός. Ὁ Καρούζος ὑπῆρξε ὁ σημαντικώτερος Ἑλληνας ἀρχαιολόγος, γιὰ τὴ βαθύτητα καὶ τὴ γενικὴ σημασία τοῦ ἔργου του. Ἐξοπλισμένος μὲ τὴ γνώση τῶν ἐλληνικῶν κειμένων, μάλιστα τῶν φιλοσοφικῶν καὶ τῶν ποιητικῶν, μπόρεσε νὰ προχωρήσει πέραν ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ μορφὴ τῶν πραγμάτων μὲ τὴ βοήθεια τῶν λόγων τῶν ἀρχαίων: «ὅταν κάποιον πνευματικὸ περιεχόμενο ἐκφράζεται σ' ἓνα χωρίο μὲ ἀσύγκριτη ἀκρίβεια καὶ ἐνάργεια καὶ σὰν τελειωτικά, κάθε προσπάθεια πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση φαινότανε πιά ἄτοπη καὶ κακόμοιρη»²⁷⁵.

Τὸν ἐγνώρισα λίγο, παρὰ τὸ ὅτι ὡς Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς βρισκόμουν καθημερινὰ στὸ Μουσεῖο. Στὰ χρόνια ἐκεῖνα (1958-1963) τὸν θυμᾶμαι ἀπόμακρο καὶ κλεισμένο στὸν κύκλο του. Πιθανῶς ἡ στάση αὐτὴ νὰ ἦταν ἀποτέλεσμα ἀνεπαίσθητης κύκλωσης καὶ δυσπιστίας πού τοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ μὲ τὰ χρόνια. Οἱ συμμαχίες τῶν τελευταίων χρόνων τῆς σταδιοδρομίας του δὲν στηρίζονταν ἀκριβῶς στὴ φιλία ἀλλὰ σὲ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις, μὲ τίς ὁποῖες ἔγινε δυνατὴ ἡ συγκρότηση ἰσχυροῦ μετώπου ἀπέναντι στὸ μόνιμο κίνδυνο πού ἀντιπροσώπευαν γιὰ τὴν Ὑπηρεσία καὶ τὸν Κλάδο πρόσωπα πού τὰ συναντοῦσε μπροστά του ὡς ἐμπόδια ἐπὶ δεκάδες ἐτῶν.

Ἡ ἐντύπωση πού δημιουργοῦσε ἦταν τοῦ ψυχροῦ ἀνθρώπου, μάλιστα πρὸς τοὺς νέους. Αὐτὴ ἡ στάση ἀντανάκλουσε τίς ὑπηρεσιακὲς καὶ ἰδεολογικὲς διαφορὲς πού εἶχε μὲ τοὺς παλαιότερους. Τὸ νὰ ἐργάζεσαι κοντὰ σὲ κάποιον Ἑλληνα ἀρχαιολόγο, σὲ παλαιότερη ἐποχὴ, δημιουργοῦσε, ἀνάλογα μ' ἐκεῖνον πού σὲ ἔκρινε, εὐμενῇ ἢ δυσμενῇ εἰκόνα. Αὐτὸ δὲν συνέβαινε μόνο μὲ τὸν Καρούζο, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἀντιπά-

λους του. Είναι χαρακτηριστικό, πώς όταν επισκέφθηκα έθιμοτυπικῶς τὸν Μαρινάτο, καθηγητὴ μου ἐπὶ τέσσερα χρόνια, μετὰ τὴν εἴσοδό μου στὸν Κλάδο μὲ διαγωνισμό, ὅπου τὸν εἶχα κριτὴ σὲ δύο μαθήματα καὶ πρῶτευσά, ἡ πρώτη του ἐρώτηση ἦταν: «Εἴσθε τοῦ δικοῦ μας Πανεπιστημίου;». Ὁ Μαρινάτος ἐγνώριζε φυσικὰ ποιὸς ἦμουν, εἶχα κάνει ὅμως τὸ λάθος νὰ ἐργάζομαι κοντὰ στὸν Ἰω. Παπαδημητρίου.

Ἀγαποῦσε τὴν Ὑπηρεσία καὶ πάσχιζε γιὰ τὴν προκοπὴ της. Ἀπεχθανόταν τὸν θόρυβο καὶ τὴν προβολή. Δὲν θὰ θεωροῦσε καλόγουστα τὰ καμώματα ἀνθρώπων ποὺ προβλήθηκαν ὡς μαθητές του καὶ ἐμεταλλεύτηκαν τ' ἀρχαῖα ὅπως τὰ λείψανα τῶν ἀγίων. Στὶς ἐνέργειές του καὶ στὴν ἀσκηση τῆς ἐπιστήμης εἶχε ὡς ἀρχὴ τὴν ἀλήθεια, ὅπως τὴν ὀρίζει στὴ μελέτη του γιὰ τὸν Σοφιστὴ (58): «Ἀλήθεια ὅμως εἶναι μόνο ἐκεῖνη ποὺ εἶναι σπέρμα ζωῆς καὶ κριτήριό της ἔχει τὴν πράξη—δηλαδή, ἐπειδὴ μιλοῦμε γιὰ ἱστορικὸ κόσμο, τὴν ἱστορικὴ δικαίωση».

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητά του ἦταν ἀξεπέραστη καὶ συμβάδιζε μὲ τὸ καθῆκον. Ξεκίνησε μὲ ὁδηγὸ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἀνθρώπων τὴ μαρξιστικὴ θεωρία καὶ διατήρησε τὶς ἀπόψεις του ἀναλλοίωτες ἐπὶ πολλὰ χρόνια, στὴν Κατοχὴ καὶ τὸν Ἐμφύλιο. Δὲν ἦταν ἄνθρωπος τῆς δράσης καὶ τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς· ἦταν πολὺ θεωρητικὸς. Δὲν δίστασε ὅμως ποτὲ νὰ πεῖ δημόσια τὴ γνώμη του, ποὺ ἤξερε ὅτι θὰ εἶναι δυσάρεστη καὶ θὰ δημιουργήσει σὲ βάρος του ζητήματα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Κλάδου γιὰ τὰ χρόνια ἀπὸ τὸν πόλεμο ὡς τὸ θάνατό του. Ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἐξέφραζε τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς-ἐθνικὲς ἐπιδιώξεις τῶν ἀρχαιολόγων τῆς Ὑπηρεσίας.

Ἐπίλογος. Τὸ πρωὶ τῆς ἡμέρας τοῦ θανάτου τοῦ Καρούζου ἄρχισε τὸ Πρῶτο Συνέδριο τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων, δηλαδή τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἦταν εὐόιωνο ξεκίνημα γιὰ τὴ γνώση ἀπὸ τοὺς ἴδιους τῆς σημασίας τοῦ ἔργου τους καὶ ὅλοι πιστεύαμε πὼς δὲν θὰ ἔμεναν σ' αὐτό. Ὁ χαμὸς τοῦ Καρούζου ἔμοιαζε κακὸ σημάδι.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου στὶς 11 Ἀπριλίου 1963, τὴν Ὑπηρεσία διηύθυνε ὁ Ἰωάννης Κοντῆς ὡς Ἀναπληρωτὴς Γενικὸς Διευθυντής, ἕως τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1965, καὶ μὲ τὸν διορισμό του ὡς Γενικοῦ Ἐφόρου ὡς Γενικὸς Διευθυντής. Τὸ Πανεπιστήμιο ἐξακολουθοῦσε μὲ πυκνὰ δημοσιεύματα νὰ πιέζει τὶς Κυβερνήσεις γιὰ

τὴν ἐπαναφορὰ τῆς Ὑπηρεσίας στὴν παλιὰ μορφή καὶ θέση της, κάτι πολὺ δύσκολο σὲ ὁμαλὲς περιστάσεις, γιατί ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τοῦ Κλάδου εἶχε ἀύξηθεῖ καὶ οἱ νέοι ἀντιδροῦσαν σὲ κάθε σκέψη ἐπιστροφῆς στὴν παλιὰ μιζέρια²⁷⁶. Τὸ καθεστῶς τῆς 21 Ἀπριλίου ὅμως, 23 ἡμέρες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Καρούζου, ἔδωσε τὴ δυνατότητα γιὰ τὴν ἐπάνοδο τῶν πανεπιστημιακῶν στὴ διοίκηση τῆς Ὑπηρεσίας, ἔπειτα ἀπὸ ἀπομάκρυνσή τους ἀπὸ αὐτὴν ἐννέα μόνο χρόνων (1958-1967). Οἱ στρατιωτικοὶ θεώρησαν ὡς τὸν κατάλληλο Προϊστάμενο τῆς Ὑπηρεσίας τὸν Σπυρίδωνα Μαρινάτο, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε καθήκοντα μὲ τὸν τίτλο ποὺ πάντα ὀνειρευόταν. Μὲ τὴν κατάργηση τῆς θέσης τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ὑπηρεσίας²⁷⁷ ἰδρύθηκε ταυτόχρονα θέση Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων. Ὁ Κοντῆς βρέθηκε χωρὶς θέση, ποὺ τοῦ ἦταν ἄχρηστη ἄλλωστε, γιατί στὶς 4 Ἰουλίου 1967 εἶχε τεθεῖ σὲ ἐπταετῇ διαθεσιμότητα. Ἔως τὴν πτώση τοῦ καθεστῶτος ἔζησε ἀπομονωμένος. Πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἰσχυρίζονταν πὼς ἦσαν φίλοι του, τὸν ἀπέφευγαν καὶ συχνάζαν στοὺς προθαλάμους τῆς Ὑπηρεσίας, στὴν ὁδὸ Βασιλίσσης Σοφίας. Μερικῶν ἡ δουλοπρεπῆς πρὸς τὸν Μαρινάτο στάση ἐγίνε πηγὴ δημιουργίας ἀνεκδότην.

Ἀμετάβλητος ὑπῆρξε ὁ πνευματικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Μαρινάτου σ' ὅλη του τὴ ζωή. Ὑμνησε ἀβίαστα τὸ νέο καθεστῶς τοῦ 1967, πιστεύοντας ὅτι «ὅλος ὁ Κόσμος πρέπει νὰ εὐλογῇ τὴν στιγμὴν τῆς 21ης Ἀπριλίου, διότι ἐνῶ ἡμεῖς ἐκοιμώμεθα ἀμέριμνοι, μία δρᾶξ ἀνθρώπων ριψοκινδυνεύσασα τὰ πάντα ἐδημιούργησεν ἐντὸς ὥρων μίαν ροδόχρουν ἐλπιδοφόρον Ἀνατολήν»²⁷⁸.

Τὴν ἐξαετῇ τελευταία καὶ μακρότατη θητεία τοῦ Μαρινάτου στὴ διοίκηση τῆς Ὑπηρεσίας περιγράφει ὁ Νικόλαος Κοντολέων²⁷⁹.

«Ἡ διαλυτικὴ ἀναστάτωση τὴν ὁποίαν ὑπέστη κατὰ τὸ διάστημα τῆς τυραννικῆς ἐπταετίας ἡ ὅλη ὑφὴ τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀφήσῃ ἀνεπηρέαστον καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν τοῦ Κράτους ἡ ὁποία εἶχε ἀποτελέσει μίαν χαρακτηριστικὴν περίπτωσιν μικρογραφίας τῆς δικτατορίας. Τὸ ἐπιστημονικὸν κῦρος καὶ ἡ μεγάλη προβολὴ τοῦ καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Σπ. Μαρινάτου, ἀφοσιωμένου εἰς τὸ Ἀπριλιανὸν καθεστῶς, ἐθεωρήθη ἀρκετὴ δικαιολογία διὰ τὴν εἰς αὐτὸν ἀνάθεσιν τῆς Διευθύνσεως τῶν Ἀρχαιοτήτων —εὐρισκομένην ὅπωςδῆποτε εἰς ὅχι πολὺ ρόδινον κατάστασιν— μὲ ἀπεριόριστον ἐξουσίαν.

Ἄλλ' ἡ ἐξουσία αὕτη ἐδημιούργησεν ἐν ἀπύθμενον χάσμα μεταξὺ

τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, σχεδὸν ἐν τῷ συνόλῳ τῆς, ἀφ' ἐνός, καὶ τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ αὐτῆς ἀφ' ἐτέρου. Ὁ συνεχὴς διωγμὸς τοῦ προσωπικοῦ τῆς Ὑπηρεσίας (ἀπολύσεις, διαθεσιμότητες, μεταθέσεις ἐπὶ ζημίᾳ τῆς Ὑπηρεσίας, καθυστερήσεις προαγωγῶν, ἀκόμη καὶ ἀποξένωσις ἀρχαιολόγων ἀπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἐὰν τὰ εὐρήματα ἐθεωροῦντο ἐντυπωσιακὰ κλπ.) τελούμενος τουλάχιστον μὲ τὴν ἀνοχὴν καὶ τὴν ἔγκρισιν τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχαιοτήτων ἦτο μία προφανὴς προσπάθεια ἀναστολῆς τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων. Ὁ θόρυβος περὶ τὰ ἀνασκαφικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Μαρινάτου —ἀναμφιβόλως οὐχὶ ἀσήμαντα— ἐδημιούργει τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς μοναδικῆς ἀκμῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας, ἀγνοουμένου τοῦ γεγονότος ὅτι παραλλήλως ἐξηθρῶνετο ἀπὸ τὴν ἀσκουμένην καταδυνάστευσιν μία ὁλόκληρος Ὑπηρεσία ἀξία καλυτέρας τύχης. Ἡ σύγχυσις ἦτο τραγικὴ ὁδηγήσασα μέχρι τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι «εἰς τὴν Ἑλλάδα (τῆς Ἀπριλιανῆς καταστάσεως) ὅλα πᾶνε ἄσχημα ἐκτὸς τῆς Ἀρχαιολογίας». Βεβαίως ὑπῆρξαν καὶ οἱ βλέποντες ὀρθῶς καὶ ὑπῆρξαν πολλοὶ αἱ διαμαρτυρίαι καὶ ξένων συναδέλφων[--]. Ὡς σημειωθῇ ὅπωςδὴποτε ὅτι μία ἔκκλησις-διαμαρτυρία τῶν ἐκτὸς Ὑπηρεσίας εὐρισκομένων παλαιότερων ἐκπροσώπων τῆς Ἀρχαιολογίας εἶχε παραδοθῇ εἰς τὸ *Βῆμα* πρὸς δημοσίευσιν, ὅταν ἐδόθη καὶ ἡ χαριστικὴ βολὴ πρὸς ἀπάλειψιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ χαρακτῆρος τῆς Ὑπηρεσίας, διὰ τῆς καταργήσεως²⁸⁰ τοῦ πάντοτε ἰσχύοντος αὐστηροῦ ἐπιστημονικοῦ διαγωνισμοῦ διὰ τὴν πρόσληψιν τῶν νέων στελεχῶν τῆς Ὑπηρεσίας, καθὼς ἐπίσης δι' ἐνὸς παραλόγου χοροῦ μεταθέσεων²⁸¹ τοῦ ἡμίσεος καὶ πλέον τῶν Ἐφόρων καὶ Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων ἐπὶ προφανεῖ ζημίᾳ καὶ τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῆς Ἐπιστήμης. Ἡ προσπάθεια ἦτο ἵνα οἱ ἐπιστήμονες ὑπάλληλοι τῆς Ὑπηρεσίας μεταβληθοῦν εἰς ἐργοδηγούς ἀνασκαφῶν καὶ διοικητικοὺς ὑπαλλήλους τῶν Μουσείων»²⁸².

Ἦδη ἀπὸ τὸ 1973 εἶχαν ἀρχίσει καὶ πάλι προσπάθειες, ἀπὸ ἀνθρώπους πού εἶχε βοηθήσει, ἀπομάκρυνσης τοῦ Μαρινάτου ἀπὸ τὴ Γενικὴ Διεύθυνση. Τὸ ὑπονοεῖ ὁ ἴδιος σὲ συνέντευξή του²⁸³: «Ὅλοι οἱ ἀρχαιολόγοι ξέρουν πὼς ἐπιστρατεύθηκα ἄκων γιὰ νὰ προσφέρω τὶς ταπεινὲς ὑπηρεσίαι μου [--]. Προσπαθοῦν νὰ μὲ ἀναγκάσουν νὰ παραιτηθῶ, ἀλλὰ πλανῶνται. Τὸ σφάλμα αὐτὸ δὲν θὰ τὸ ἐπαναλάβω γιὰ τρίτη φορὰ²⁸⁴. Θὰ φύγω ὅταν ἡ Κυβέρνησις κρίνῃ ἡ ἴδια ὅτι ἤλθεν ἡ ὥρα».

Ἡ πτώση τοῦ καθεστῶτος τὸ 1973 παρέσυρε καὶ τὸν Μαρινάτο, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε τὴν ἐμπιστοσύνη αὐτοῦ ποὺ τὸ ἀντικατέστησε (25 Νοεμβρίου 1973). Ἡ νέα κυβέρνησις τοῦ Ἀδαμαντίου Ἀνδρουτσοπούλου²⁸⁵, μὲ Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν τὸν καθηγητὴ Δημήτριον Τσάκωνα, τοποθέτησε ὡς Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ τὸν Νικόλαο Κοντολέοντα. Ἐμείνει στὴ θέση αὐτὴ λιγώτερο ἀπὸ ἓνα χρόνον καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνώμαλης καὶ ἐπιδεινούμενης πολιτικῆς κατάστασης δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐνεργήσῃ ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὴ βελτίωση τῶν πραγμάτων τῆς Ὑπηρεσίας. Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ²⁸⁶, λίγο καιρὸ μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του, γιὰτὶ δέχτηκε τὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ:

«Ἐκράτησα ἐπὶ δέκα σχεδὸν μῆνας τὴν θέσιν τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ καὶ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, θέσιν τὴν ὁποίαν προσενηχθεῖσαν εἶχον ἀρνηθῆ δύο φορὰς (1955 καὶ 1958) εἰς περίοδον ὁμαλὴν.

Τὴν ἀνέλαβον εἰς περίοδον ἀνωμαλίας καὶ μετὰ ἀπὸ πολλοὺς διασταγμούς, ἀφοῦ πολλαχόθεν, κυρίως ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Ὑπηρεσίᾳ συναδέλφων, μοῦ εἶχεν ὑποδειχθῆ τοῦτο ὡς ὀφειλὴ πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν οἰκογένειαν εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκω. Καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν καὶ ὅπου ἄλλοι εἶχον παρομοίαν εὐθύνην προσεπάθησα νὰ ἀνταποκριθῶ εἰς αὐτήν.

Ὡς κυρίως ὑπεύθυνος διὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν εἶχον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀναλάβω πρωτοβουλίας κάπως σημαντικωτέρας ἀπὸ τὰ τρέχοντα ὑπηρεσιακὰ ζητήματα ὅπως ἡ κατασκευὴ τῶν στολῶν τῶν φυλάκων καὶ ἡ παροχὴ τῶν ἀδειῶν τοῦ προσωπικοῦ, ζητήματα εἰς τὰ ὁποῖα ἐθεωρήθη ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ περιορίζεται ἡ ἀρμοδιότης τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ καὶ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῶν Ἀρχαιοτήτων.

Ἐξ ὅλων ὅσα προσεπάθησα νὰ κάμω εὐρισκόμενος εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Ὑπηρεσίας, ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τονίσω ἰδιαιτέρως τὴν ἀποκατάστασιν τῆς σχέσεως καὶ τῆς στενῆς συνεργασίας μεταξὺ τοῦ Κλάδου τῶν Ἀρχαιολόγων καὶ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων ἢ παρατήρησις τῶν κλητῆρων τοῦ Ὑπουργείου, ὅταν ἀνέλαβον τὴν Διεύθυνσιν, ὅτι «τώρα ξαναβλέπουμε ἀρχαιολόγους εἰς τὸ Ὑπουργεῖον» μοῦ εἶναι ἀρκετὴ ἱκανοποίησις».

Ἐπίμετρο. 1967-1994. Θεωρεῖται ὅτι, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, βλέπει κανεὶς τὸ παρελθὸν ὠραιότερον ἀπ' ὅ,τι πραγματικὰ ἦταν, εἴτε γιὰτὶ αὐτὸ συνδέεται μὲ τὰ χρόνια τῆς νεότητος εἴτε γιὰτὶ τὰ ἐλατ-

τώματα καὶ οἱ κακίες του δὲν ἔχουν πλέον σημασία. Λίγοι ποὺ προλάβουμε καὶ γνωρίσαμε μερικὰ ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται σὲ προηγούμενες σελίδες, τὸν Καροῦζο, τὸν Μηλιάδη, τὸν Παπαδημητρίου, τὸν Κοντῆ, τὸν Μαρινάτο, τὸν Κοντολέοντα, πιστεύουμε πῶς ἡ περίοδος 1960-1967 ἦταν ἡ καλύτερη τῆς Ὑπηρεσίας. Συνδέεται μὲ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς θητείας μας ὡς Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων, τότε ποὺ θεωρούσαμε ὡς βέβαιο ὅτι τὰ πράγματα μποροῦσαν νὰ πᾶνε μόνον καλά. Δὲν συνέβη ὅπως περιμέναμε. Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Παπαδημητρίου πρῶτα, τοῦ Καρούζου μετὰ καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κοντῆ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία ἄρχισε νέα περίοδος στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Ὁ Μαρινάτος, γιὰ λόγους νοοτροπίας καὶ ἰδιοσυγκρασίας, δὲν μποροῦσε οὔτε νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο ποὺ εἶχε ἀρχίσει ὁ Παπαδημητρίου τὸ 1960 οὔτε νὰ προσφέρει κάτι νέο δικό του καὶ καλύτερο. Ἡ ἀλλαγὴ πάλι τοῦ 1974 δὲν μᾶς ἔφερε, ὡς πρὸς τὴν Ὑπηρεσία, στὶς 20 Ἀπριλίου 1967, ἀλλὰ ἀντίθετα διατήρησε ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῆς ἐπταετίας, στὰ ὁποῖα προστέθηκαν ὅσα σώρευε ἡ νέα οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση. Ἡ προσπάθεια ἐπιστημονικῆς ἐξύψωσης τῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1960, συντρίφτηκε ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶχαν εἰσβάλλει· αὐτοί, ὄντας περισσότεροι, τῆς ἔδωσαν καὶ τὸν χαρακτήρα τους.

Τὰ νομοθετήματα τῆς δεκαετίας τοῦ '80 ἀφαίρεσαν κάθε δυνατότητα ἀναγνώρισης οἰασδῆποτε ἐπιστημονικῆς προσπάθειας. Βαθμιαῖα σβῆστηκαν τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς Ὑπηρεσίας ποὺ τὴ συνέδεαν μὲ τὴν παράδοσή της. Τὸ 1967 λοιπὸν ἄρχισε ἡ νέα καὶ τελευταία ἀλλαγὴ τῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ ζοῦμε. Δὲν πιστεύω, ὅπως ὁ Μαρινάτος καὶ ὁ Κοντολέον, ὅτι ἡ Ὑπηρεσία πηγαίνει χειρότερα. Ἀντίθετα καὶ νέο προσωπικὸ διαρκῶς προσλαμβάνεται, τὰ μουσεῖα αὐξάνονται σὲ ἀριθμὸ καὶ τὰ παλιὰ βελτιώνονται, δημοσιεύσεις, συνέδρια, ἐκθέσεις διεθνεῖς τῶν ἀρχαίων μας γίνονται καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀρχαίων, παρὰ τὶς ἀντίξοες περιστάσεις, παρὰ τὴν ὀργανωμένη ἀρχαιοκαπηλία, παρὰ τὸν νέο καὶ σημαντικὸ παράγοντα, τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση, εἶναι ἀδιάκοπη καὶ ἀποτελεσματικὴ. Ἐζήσα τὰ τελευταῖα 37 χρόνια μέσα στὴν Ὑπηρεσία καὶ πιστεύω ὅτι τὰ πράγματα στὸ μέλλον δὲν θὰ εἶναι χειρότερα, ὅσο τουλάχιστον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία. Ἀντίθετα, σὲ πολλὰ, πάρα πολλὰ, θὰ εἶναι καλύτερα ἀπὸ πρὶν καὶ ἐκεῖνα ποὺ δὲν μπορέσαμε, ἐγὼ καὶ οἱ σύγχρονοί μου, νὰ κάμωμε, θὰ γίνουν ἀπὸ τοὺς νεώτερους. Ἐτσι συνέβαινε πάντοτε.

Παρ' όλα αυτά η Ύπηρεσία δὲν εἶναι ὅπως στὴν περίοδο 1960-1967. Τὸ πνεῦμα τῆς παραδόσεως ἔχει χαθεῖ, ἴσως γιατί ὅσοι στρέφονται τώρα πρὸς τὴν ἀρχαιολογία τὸ κάνουν γιὰ οἰκονομικούς καὶ μόνο λόγους. Λεῖπει δηλαδὴ ἀπὸ τὴ σημερινὴ Ύπηρεσία ἐκεῖνο ποὺ εἶπε ὁ Καροῦζος ὅτι ἔλειπε ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς ἀνασκαφές, τὸ «ἀρχικὸ νόημα». Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἐνῶ συνέβησαν πολλὰ δυσάρεστα οἱ νέοι τὰ δέχτηκαν εὐχαρίστως, μερικὰ τὰ εἰσηγήθηκαν κιόλας. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἦσαν ἡ κατάργηση τῶν ἐπιστημονικῶν προσόντων, τῶν ἐπιστημονικῶν κρίσεων, τοῦ βαθμοῦ καὶ τοῦ τίτλου τοῦ Ἐφόρου, συνδέσμων μὲ τοὺς προηγούμενους Ἑλλήνες ἀρχαιολόγους καὶ τὴν παράδοση. Ὅταν κάποτε ρώτησαν τὸν Καροῦζο, γιατί δὲν ἔγινε καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο, θέση ποὺ θεωροῦσαν οἱ πολλοὶ ὡς ἀνώτερη κάθε ἄλλης, ἀπάντησε πὼς ὁ μεγαλύτερος τίτλος τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ φέρει ἓνας Ἑλληνας ἀρχαιολόγος εἶναι τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων.

Ἡ περίοδος 1967-1994 ὑπῆρξε καὶ αὐτὴ πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὰ ἐλληνικὰ ἀρχαῖα καὶ τὸν τόπο. Ὅσοι ἔδρασαν κατὰ τὴ διάρκειά της ζοῦν καὶ ἡ ἐκθεση τῶν ὧσων ἔγιναν στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία θὰ προκαλοῦσε νέες ἀντιθέσεις, ἐξ ἴσου σφοδρὲς μὲ τὶς παλαιότερες καὶ ἀνεπιθύμητες. Τὸν ἐπόμενο αἰῶνα ἴσως κάποιος ἐνδιαφερθεῖ καὶ δώσει, στοὺς τότε νεωτέρους του, τὴ διήγηση τῶν ἀρχαιολογικῶν συμβάντων τῶν χρόνων αὐτῶν.

Κατάλοιπα. Γιὰ τὴ σύνταξη τῆς βιογραφικῆς σκιαγραφίας τοῦ Καρούζου βασίστηκα στὰ ἔγγραφα τοῦ ὑπηρεσιακοῦ του φακέλου ποὺ τηρεῖται στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, στὰ ἔγγραφα, ἐπιστολὲς κλπ. ποὺ βρέθηκαν στὰ κατάλοιπά του, σὲ χειρόγραφα καὶ σημειώσεις του καὶ σὲ ὅσα εἶχε δημοσιεύσει, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιέχουν καὶ βιογραφικὲς πληροφορίες. Προσπάθησα νὰ ἀποφύγω τὴ χρῆση ἀσήμαντων, πλέον, πληροφοριῶν, μάλιστα σὲ ἐπιστολές, ποὺ πιθανὸν νὰ ἔδιναν ἀνεκδοτολογικὸ τόνο στὸ κείμενό μου. Ἐπειτα ἀπὸ τόσα χρόνια δὲν ἔχουν, οἱ περισσότερες, καμμιά σημασία. Οἱ πληροφορίες ποὺ περιέχονται στὰ δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων μετὰ τὸ θάνατό του δὲν μοῦ χρησίμευσαν. Σημαντικὸ εἶναι τὸ κείμενο τοῦ Schefold, γιὰ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ Χρήστου Καρούζου, καὶ τὸ ἀφιέρωμα τῆς Νέας Ἑστίας.

Τὰ κατάλοιπα τοῦ Καρούζου βρίσκονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, καταταγμένα σὲ ἀριθμημένους φακέλους, ὡς ἐξῆς:

1. Πιστοποιητικά, ἄδειες, διαβατήρια, βιβλιάρια.
2. α') Ὑπηρεσιακὰ ἔγγραφα, δικά του ἢ τοῦ Ὑπουργείου.
 β') Ὑπηρεσιακὸ ἡμερολόγιο 1955.
 γ') Ὑπηρεσιακὸ ἡμερολόγιο 1956.
 δ') Ἡμερολόγιο Σέμνης 26 Ἀπρ. 1941-Δεκ. 1941.
 ε') Ἡ ὑπόθεση Καρούζου-Κεραμόπουλου τοῦ 1948.
 ς') Ἀλληλογραφία ὙΔΑΠ 1942-1947.
 ζ') Φάκελος ἐπιτροπῆς ἀνέγερσης μνημείου Ἐλευθ. Βενιζέλου 1960-1962.
3. α') Ἐγγραφα ὑποψηφιότητος στὴν Ἀκαδημία (ὑπομνήματα, ὁμιλίες Κουγέα, πιστοποιητικὰ κοινωνικῶν φρονημάτων, ἀναφορὲς πρὸς Ὑπουργὸ Ἑσωτερικῶν καὶ Ἀρχηγὸ τῆς Ἀστυνομίας, Συμπληρωματικὸ Σημείωμα).
 β') Ὑπηρεσιακὲς ἐκθέσεις καὶ κρίσεις γιὰ Ἐφόρους καὶ Ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων.
 γ') Ἐκθεση ἀρχαίων στὶς ΗΠΑ τὸ 1951.
 δ') Σημείωμα περὶ τῆς στάσεως τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων ἔναντι τῶν ἐκθέσεων (δημοσιευμένο).
 ε') Τὸ πρόβλημα τῶν ἀνασκαφῶν (1952, δημοσιευμένο).
 ς') Περὶ διοργανώσεως ἐλληνικῆς καλλιτεχνικῆς ἐκθέσεως ἐν Μελβούρνη τὸ 1956.
 ζ') Ὑπομνήματα, πράξεις Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου.
 η') Ἀναστήλωση στοῦ Ἀττάλου.
4. α') Ἡ Δίκη.
 β') Ἡ ἐκθεση τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μετὰ τὸν πόλεμο.
 γ') Ἐγγραφα γιὰ τὸ Ἴδρυμα Ψύχα.
 δ') Ἀπόκρυψη ἀρχαίων, ἐκθεση ἀρχαίων Μουσείου Χαλκίδος.
 ε') Ὑπόθεση σύλληψης Paul Bernard (1960-1961).
5. Περὶ Ἀκαδημίας ἔντυπα κλπ.
6. Ἐγγραφα, ὑπομνήματα περὶ ὑποψηφίων ἀκαδημαϊκῶν.
7. α') Ὑπηρεσιακὰ ἔγγραφα Ἀκαδημίας.
 β') Ἐγγραφα Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
- 8-12. Χειρόγραφα δημοσιευμένων μελετῶν.
- 13-14. Χειρόγραφα ἀδημοσίευτων κειμένων ἢ σχεδιασμάτων:
13. α') Νεοέλληνες ἀρχαιολόγοι.
 β') Ἡ πλαστικὴ τῆς Πάρου (σημειώσεις).
 γ') Τὰ ἀναμφίβολα παριανά (σχεδιάσμα).

- δ') [Ἡ ἱστορία τῆς Ὑπηρεσίας].
 ε') Ἰδέες γιὰ τὰ σημερινὰ προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς (σχεδιάσμα, Ἀπρίλιος 1943).
 ς') Οἱ διανοούμενοι πολιτικοί.
 ζ') Ἀνάλυση τοῦ βιβλίου τοῦ Πέτρου Ἀτρείδη, «Πρὸς τάσεις καὶ σκοποὺς νεοελληνικοὺς» (1923).
 η') Αἰσθητικὰ ζητήματα τῶν προσωκρατικῶν χρόνων (πρῶτο σχεδιάσμα, Ἀπρίλιος 1945).
 θ') Ἀρχαῖκὰ ἀετώματα, α) «ὁ δωρικὸς ρυθμὸς» 13.1.1948.
 ι') Σημειώσεις γιὰ τὰ μαθήματα «Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο».
14. α') Τὸ κορύφωμα τῆς κλασικῆς τέχνης, Φειδίας.
 β') Πολιτισμὸς καὶ τέχνη στὴν προϊστορικὴ Ἑλλάδα Α-Β.
 γ') Τὸ αὐριανὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης (σχεδιάσμα, Μάρτιος 1944).
 δ') Πλουτάρχου, Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν (μετάφραση).
 ε') Λόγος στὸ συνέδριο τῆς Unesco, στίς 15 Ὀκτ. 1954 (γαλλικά).
 ς') Ἐπικήδειος Σωκράτη Κουγέα.
 ζ') Λόγος γιὰ τὰ 75 χρόνια τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν.
 η') Παρουσίαση τοῦ καθηγητῆ Bianchi-Bandinelli.
- 15-16. Συλλογὲς στοιχείων γιὰ τὴ σύνταξη μελετῶν.
17. Προσκλήσεις, προγράμματα Ἀθηναίου, ἀποκόμματα ἐφημερίδων.
18. α') Κριτικὲς τρίτων.
 β') Δημοσιεύματα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Καρούζου.
 γ') Μελέτες, διαλέξεις, χειρόγραφα τρίτων.
- 19-23. Ἡ ἀλληλογραφία του ποὺ σώθηκε, χρονολογικὰ καταταγμένη.
- 24-25. Ἀποκόμματα καὶ φύλλα ξένων καὶ κυρίως ἐλληνικῶν ἐφημερίδων, κατὰ τὸ πλεῖστον γιὰ θέματα ἀρχαιολογικά, μετὰ τὸ 1950. Ἡ συλλογὴ δὲν εἶναι συστηματικὴ οὔτε γενικώτερα χρήσιμη.

Ὑπάρχει ἀκόμη ὁ πλήρης ὑπηρεσιακὸς φάκελος τοῦ Καρούζου, σὲ φωτοαντίγραφα, ποὺ σχημάτισα ἀπὸ τὸν φάκελο τοῦ Ὑπουργείου καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Σ' αὐτὸν τὰ ἔγγραφα εἶναι καταταγμένα χρονολο-

γικά και μόνον ή χρονολογία τους μνημονεύεται, όταν χρειάζεται. 'Ο φάκελος τής διοικητικῆς ἀνακρίσεως τοῦ 1948 ἀποτελεῖ ἰδιαίτερη ἐνό-
τητα τοῦ μεγαλύτερου. Γιὰ τὴ διήγηση τῶν γεγονότων τοῦ 1948 χρη-
σιμοποίησα αὐτὸν τὸ φάκελο, ὁ ὁποῖος εἶναι πλήρης ἀπὸ κάθε ἀποψη.

Δημοσιεύματα γιὰ τὸν Χρῆστο Καρούζο. Τὰ κύρια δημοσιεύματα
γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ θάνατό του
εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Τάσος Βουρνᾶς, *Αὐγή*, 31 Μαρτίου 1987.

Μαν. Ἀνδρόνικος, *Τὸ Βῆμα*, 31 Μαρτίου 1967.

Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, *Ἐλευθερία*, 31 Μαρτίου 1967.

Μίλτης Παρασκευαΐδης, *Καθημερινή*, 31 Μαρτίου 1967.

Ἡλίας Βενέζης, *Τὸ Βῆμα*, 4 Ἀπριλίου 1967.

Γιῶργος Σαββίδης, Χρῆστος Καρούζος, Μέτρο ἐλληνικῆς συνείδησης, *Τα-
χυδρόμος*, 8 Ἀπριλίου 1967 (ΙΓ', ἀρ. 678).

Μανόλης Ἀνδρόνικος, Χρῆστος Καρούζος, *Ἑλληνικά* 20, 1967, 287-291.

Emil Kunze, *Jahrbuch der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 1968,
1-11. Τὸ κείμενο δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στὸν τόμο μὲ κείμενα τοῦ
Καρούζου, *Ἀρχαία Τέχνη*, XI-XXVI.

Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, *Πρακτικά τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑ-
ταιρείας* 1967, 2-4.

Hans Möbius, *Gnomon* 1968, 524-526.

Pierre Devambez, *Revue Archéologique* 1969, 115-116.

Karl Schefold, Christos Karusos Aesthetik, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 24
(1969), 230-239.

Σέμνη Καρούζου, Βιώματα καὶ Μνημόσυνα, *Ὁόρος* 2, 1984 (σὲ ἀνεξάρ-
τητο τεῦχος).

Βασίλειος Λαχανᾶς, Χρῆστος Καρούζος, *Τετράμηνα* 25/26, 1984, 1627-
1644.

Ἀνώνυμος, Χρῆστος Καρούζος, *Ἐγκυκλοπαίδεια Δομή*.

Σέμνη Καρούζου, Χρῆστος Καρούζος, *Ἐκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυ-
κλοπαίδεια*.

Συστηματικώτερα καὶ μὲ καθολικώτερη ἐξέταση τοῦ ἔργου τοῦ
Χρήστου Καρούζου εἶναι τὰ περιεχόμενα τοῦ ἀφιερώματος τῆς *Νέας*
Ἑστίας, τόμ. 122, 1987, 115-158 (ὁμιλίες στὸ Μουσεῖο Μπενάκη τὸ
βράδυ τῆς 28 Ἀπριλίου 1987, γιὰ τὰ 20 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του):

Πέτρος Χάρης, *Ὁ ἀρχαιολόγος καὶ ὁ φιλόλογος.*

Γεώργιος Δοντᾶς, *Ὁ Χρῆστος Καροῦζος καὶ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.*

Μανόλης Χατζηδάκης, *Χρῆστος Καροῦζος.*

Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, *Ὁ Χρῆστος Καροῦζος, ὑπόδειγμα ἡθους καὶ ἀνθρωπιᾶς.*

Λίλα Μαραγκοῦ, *Χρῆστος Καροῦζος* (Τὰ γενικὰ ἀρχαιολογικὰ δημοσιεύματα καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαῖκὴ τέχνη).

Γεώργιος Δεσπίνης, *Μελέτες τοῦ Χρ. Καρούζου γιὰ τὴν κλασικὴ πλαστικὴ.*

Ἀγνή Σακελλαρίου, *Ὁ Χρῆστος Καροῦζος καὶ ἡ προϊστορικὴ συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.*

Ἐβη Τουλούπα, *Ὁ Χρῆστος Καροῦζος καὶ τὰ χάλκινα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.*

Ἰωάννης Θ. Κακριδῆς, *Ὁ Χρῆστος Καροῦζος ὡς φιλόλογος.*

Μανόλης Ἀνδρόνικος, *Ὁ Χρῆστος Καροῦζος καὶ ἡ γλώσσα.*

Πέτρος Χάρης, *Ἡ Ρόδος.*

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

- *1. 'Απ' ἀφορμὴ ἐνὸς βιβλίου. Στέφανος, ἐκλογαὶ ἀρχαίων ποιημάτων κατὰ μετάφρασιν Σίμου Μενάρδου, ἐκδ. Ι. Σιδέρης, 'Αθήναι 1924 (*Δελτίο Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου* 11, 1923-24, 204-214).
2. 'Απὸ τὸ 'Ηράκλειον τοῦ Κυνοσάργους (*ΑΔ* 8, 1923, 85-102).
- *3. [Τὰ ἐπαρχιακὰ Μουσεῖα] (*Λαϊκὴ Φωνὴ* [Βόλου] 24-26 'Απριλίου 1926).
4. Κλασικιστικὴ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου Βόλου (*ΑΔ* 9, 1924-25, 85-94).
5. 'Αρχαῖστικά (*ΑΔ* 10, 1926, 91-110).
6. Εἰδήσεις ἐκ τῆς Β' 'Αρχαιολογικῆς Περιφερείας (*ΑΔ* 10, 1926, Παράρτημα, 7-16).
7. *Τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ* ('Αθήνα 1926).
- *8. Ἀπάντηση στὸν κ. Καζαντζάκη (*'Αναγέννηση* 1, Νοέμβριος 1926, 137-142).
- *9. Δευτερολογία [*Ἡ συζήτηση γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς νόμους*] (*'Αναγέννηση* 1, Γενάρης 1927, 267-271).
- *10. Οἱ Βερναρδάκηδες καὶ ὁ δημοτικισμός (*'Αναγέννηση* 1, Μάρτιος 1927, 426-431).
11. Karl Krumbacher, *Ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία*, 1927 (μετάφραση).
12. Karl Kops, *Μαρξισμός καὶ φιλοσοφία* (Γκοβόστης 1927, μετάφραση μετὰ ψευδώνυμο Χ. Καστρίτης).
- *13. 'Ἡ «Σαμοθράκη» τοῦ Ἰδα (*'Αναγέννηση* 2, 1927-1928, 82-86 καὶ 132-138).
14. Walter Kranz, *Ὁ νεότερος οὐμανισμός στὴ Γερμανία* (*'Αναγέννηση* 2, 1928, 199-204, μετάφραση μετὰ τὰ ἀρχικά Χ.Κ.).

* Μὲ τὸν ἀστερίσκο δηλώνεται ὅτι τὸ κείμενο περιλαμβάνεται στὸν τόμο τοῦ Χρήστου Καρούζου, *Μικρὰ Κείμενα*, ἔκδοση τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ βρεθῇ τὸ δημοσίευσμά του «Ἡ κριτικὴ στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα» (Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας ἀρ. 13).

15. Karl Schoeder, Μεταφυσική τῆς Ἱστορίας (Ἐπίλογος στὸν «Ξεπεσμὸ τῆς Δύσης» τοῦ Oswald Spengler, Ἀναγέννηση 2, 1928, 293-303, μετάφραση Χρήστου Καστρίτη).
16. Φρ. Ἐνγκελς, «Ἡ Φιλοσοφία» (μετάφραση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ ἔργου Anti-Dühring, μὲ τὸ ψευδώνυμο Χ. Καστρίτης), Σοσιαλιστικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 5, Ἀθήνα 1928.
17. Τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ἀρτεμισίου (Ἐλεύθερον Βῆμα, Κυριακὴ 13 Ἰανουαρίου 1929).
18. Ein attisches Weihrelief (AM 54, 1929, 1-5).
19. The find from the sea of Artemision (JHS 49, 1929, 141-144).
20. Ἴσοκεφαλία, Καβείριον Θηβῶν, Καιρός, Καλᾶς, Καλλίμαχος, Κάλων, Καμαραϊκὰ ἀγγεῖα, Κούναχος, Κανηφόροι, Καρυάτιδες (ἄρθρα στὸν 13ο τόμο τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, δημοσιευμένα γύρω στὸ 1929/30).
21. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου (ΑΔ 13, 1930, 41-104).
- *22. Νίκου Μπέρτου, Τζιόττο (Ν. Ἑστία 10, 1931, 1169-1171).
- *23. Ἀπάντηση στὸν κ. Ζαχ. Παπαντωνίου (Στέρης: 18 κριτικὰ ἄρθρα γύρω ἀπὸ μία ἔκθεση, Ἀθήνα [1931], 41-45).
24. Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας (Ἀθήνα 1934).
- *25. Χρῆστος Τσουντας (Ν. Ἑστία 15, 1934, 564).
- *26. Βασικὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης (Α' καὶ Β') (Νεοελληνικὰ Γράμματα ἀριθμ. 38, 1935, 5-6 καὶ 39, 1936, 5-6).
- *27. Ἡ «συζήτηση» γιὰ τὰ βασικὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης (Νεοελληνικὰ Γράμματα Β', ἀριθμ. 43, 1936, 5-6 καὶ 14-15).
- *28. Ἐξήγηση (Ν. Ἑστία 19, 1936, 57-58).
- *29. «Λέαγρος ἀνέθηκεν Γλαύκωνος δώδεκα θεοῖσιν» (Ν. Ἑστία 19, 1936, 213-216).
- *30. Καινούργια εὐρήματα (Ν. Ἑστία 19, 1936, 370-371).
- *31. «Παλιὰ Σαμιώτικα ἀγάλματα» (Ν. Ἑστία 19, 1936, 663-665).
- *32. Ἀκρωτηριασμένα ἀρχαῖα, ἱμπρεσιονισμός, ἐξπρεσιονισμός (Ν. Ἑστία 19, 1936, 872-873).
- *33. «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1934-35» (Ν. Ἑστία 20, 1936, 1451-1452).

- *34. Τὰ πενήντ' ἔτη τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (Ν. Ἑστία 20, 1936, 1522-1524).
- *35. Ζωντάνεμα (Ν. Ἑστία 20, 1936, 1668-1670).
- 36. Eine naxische Amphora des früheren 7. Jahrhunderts (JDAI 52, 1937, 166-197).
- 37. Ἀρχαϊκὴ κεφαλὴ λέοντος ἐν Σίφνῳ (AE 1937 B', 599-603).
- 38. Ἀνασκαφὴ ἐν Νάξῳ (μὲ Ν. Κοντολέοντα) (ΠAE 1937, 115-122).
- *39. Δωδώνη (Ν. Ἑστία 21, 1937, 222-224).
- 40. Note sur une stèle funéraire de Delphes et quelques monuments apparentés (BCH 62, 1938, 97-103).
- *41. Ἡ Νίκη τῆς Πάρου (Ν. Ἑστία 23, 1938, 269-271).
- *42. Οἱ καινούργιες ἀνασκαφὲς τῆς Ὀλυμπίας. Τὰ πρῶτα εὐρήματα (Ν. Ἑστία 24, 1938, 1135-1138).
- *43. Τὰ Ἑκατὸ Χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ν. Ἑστία 24, 1938, 1493-1494. Ἀναδημοσίευση EΔAE 6, 1989, 15-18).
- 44. Note on some sculptures in the Acropolis Museum (BSA 39, 1938/39, 100-105).
- 45. Ἀνασκαφαὶ ἐν Νάξῳ (ΠAE 1939, 119-124).
- *46. Φειδίας καὶ Σολωμός (Ν. Ἑστία 25, 1939, 644-646).
- 47. Ἀρχαῖστικά (διατριβὴ ἐπὶ διδασκορίᾳ, Ἀθῆναι 1939, σσ. 23).
- *48. Δύο βιβλία γιὰ τὴ Σπάρτη (Ν. Ἑστία 27, 1940, 122-124).
- *49. Wilhelm Dörpfeld (Ν. Ἑστία 27, 1940, 638-640).
- *50. Ἕνας θησαυρὸς καὶ ἕνας ἀγώνας [Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη] (Ν. Ἑστία 28, Χριστούγεννα 1940, 2-6. Ἀνατύπωση: Ἀρχαία Τέχνη, Ἑρμῆς 1972, 35-42).
- 51. Περικαλλὲς ἄγαλμα-Ἐξεποίησ' οὐκ ἀδᾶς (Ἐπιτύμβιον Χρήστου Τσουντα, Ἀθῆναι 1941, σελ. 535-578, Β' ἔκδοσις: Βιβλιοθήκη τοῦ Φιλολόγου, Ἰκαρος, 1946. Ἐπανέκδοσις: Ἑρμῆς 1982. Γερμανικὴ μετάφρασις στὴ συλλογὴ τοῦ G. Pfohl, Inschriften der Griechen, 85-125, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1972).
- *52. Σύντομη κρίσις (Ἀλ. Παπαδιαμάντης) (Ν. Ἑστία 30, Χριστούγεννα 1941, 154).

53. Πλάτωνος, *Ἰππίας Μειζων* (Θεσσαλονίκη 1973) (μετάφραση με τὴ συμβολή τοῦ Ι. Θ. Κακριδῆ· ἔγινε τὸ 1942-1944).
- *54. Ν. Γ. Παπαδάκης (*Ν. Ἑστία* 37, 1945, 279-280).
55. [Ἡ πνευματικὴ Ἑλλάδα ἐμπρὸς στὸ δρᾶμα τῆς κατοχῆς] (συνέντευξη στὰ *Ἐλεύθερα Γράμματα* 6, Σάββατο 16 Ἰουνίου 1945. Ἀναδημοσίευση: *Ὁ Μέντωρ* 31, 1994, 171-176).
- *56. [Περὶ τῆς πορείας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας] (δύο ἐπιστολὲς πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιό της, τῆς 23 Ἰουλίου καὶ 23 Αὐγούστου 1945, *ΑΕ* 1987, 172-178).
- *57. Ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐποχὴ (*Ν. Ἑστία* 38, 1945, 890-895. Ἀνατύπωση: *Ἀρχαία Τέχνη*, Ἑρμῆς 1972, 121-136).
- *58. Ἡ ἔκδοση τοῦ «Σοφιστῆ» (τόμος «*Στὴ μνήμη Δημήτρη Α. Γληνοῦ*», Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 4. Τὰ «Νέα Βιβλία» Α.Ε., Ἀθήνα 1946, 13-24. Ἡ μελέτη ὑπογράφεται μετὰ τὸ ψευδώνυμο Χ. Λογάρης).
59. En feuilletant les vieilles publications (*BCH* 70, 1946, 263-270).
60. Ἐνα νέο μνημεῖο τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης τῆς Νάξου (*Ναξιακὸν Ἀρχεῖον*, Νάξος 1947, 3-16).
- *61. Τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (*Ν. Ἑστία* 42, 1947, 1131-1134).
- *62. Τὰ ταξίδια καὶ οἱ ἀρχαῖοι (*Ἐλευθερία*, Πέμπτη 25 Δεκεμβρ. 1947. Ἀναδημοσίευση: *Ὁ Μέντωρ* 28, 1993, 203-208).
- *63. Ἡρωϊκὸ καὶ ἐμπορικὸ πνεῦμα. Θρησκευτικὴν συνείδησιν εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ἀρχαίων (1 καὶ 2) (*Τὸ Βῆμα*, 12 καὶ 14 Σεπτεμβρίου 1948).
- *64. Σημερινοὶ τεχνοκρίτες καὶ ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη (διάλεξη ποὺ δόθηκε στὸ Ἀθηναῖον, στίς 11 Δεκ. 1948, δημοσιευμένη μετὰ περικοπὰς στὴ *Ν. Ἑστία* 45, 1949, 136-144 καὶ μετὰ τίτλο: Ἡ γραμμὴ στὸ κλασσικὸ ἑλληνικὸ σχέδιο. Ἀναδημοσιεύθηκε μετὰ τὸν ἀρχικὸ τίτλο, *Ἀρχαία Τέχνη*, Ἑρμῆς 1972, 104-120).
65. *Ρόδος. Ἱστορία-Μνημεῖα-Τέχνη* (Ἀθήνα 1949. Ἀνατύπωση: Ἑσπερος, Ἀθήνα 1973).
- *66. Οἱ ἀρχεὲς τῆς αἰσθητικῆς ὄρασης στὸν 5ον αἰῶνα π.Χ. (*Ἀρχαία Τέχνη*, Ἑρμῆς 1972, 43-56. Τὸ χειρόγραφο εἶναι χρονολογημένο στίς 11-12-1949).
- *67. Ἡ πνευματικὴ ἀνανέωση στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας τέχνης (*Ν. Ἑστία* 48,

- Χριστούγεννα 1950, 79-87. 'Ανατύπωση: 'Αρχαία Τέχνη, 'Ερμής 1972, 78-103).
68. Δελφοί (*Παιδεία Ε'*, τεύχη 52-63, 15 'Ιαν.-15 Δεκ. 1951, 51-61, 113-119, 158-165, 204-210, 269-278, 343-351, 403-411, 449-455, 497-501. Πλήρες τὸ κείμενο μὲ συμπλήρωμα, βιβλιογραφία καὶ πίνακες, 'Ερμής 1974).
69. An early classical disc relief from Melos (*JHS* 71, 1951, 96-110).
- *70. 'Ο Παρθενών (I, II καὶ III) (*Παιδεία καὶ Ζωή* 1, 1952, τεύχ. 6-7, 264-274, τεύχ. 8-9, 332-340 καὶ τεύχ. 10, 408-412).
- *71. 'Η Διεύθυνσις 'Αρχαιοτήτων [ἐπιστολή] (*Τὸ Βῆμα*, 17 'Ιουνίου 1952).
- *72. Σημείωμα περὶ τῆς στάσεως τῶν 'Ελλήνων 'Αρχαιολόγων ἔναντι τοῦ ζητήματος τῆς ἐκθέσεως ἔργων 'Ελληνικῆς τέχνης ἐν 'Αμερικῇ (χρονολογεῖται στὸ 1952. *ΕΔΑΕ* 16, 1991, 83-85).
73. [Τὸ πρόβλημα τῶν ἀνασκαφῶν] (χρονολογεῖται στὶς 17 Δεκ. 1952, 'Ο *Μέντωρ* 23, 1992, 165-170).
74. Χρονικὸν τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ ἐφήβου τῶν 'Αντικυθήρων ('Ιανουάριος - 22 'Απριλίου 1953) (*ΑΕ* 1969, 59-79).
75. Φροντίσματα (*ΑΕ* 1953-54, Γ', 19-29).
- *76. 'Ηθὸς ἀνθρώπων δαίμων (*Παιδεία καὶ Ζωή* 2-3, 1953-54, τεύχ. 18-19, 192-194).
- *77. Ραδιοφωνικὲς ὁδηγίαι Μουσείου (26 Σεπτ. 10 'Οκτ. 1953· 'Αρχαία Τέχνη, 'Ερμής 1972, 142-168).
- *78. 'Η ἀρχαϊκὴ πλαστικὴ (ἀδημοσίευτο χειρόγραφο, βλ. τὴν ἐπόμενη μελέτη).
- *79. 'Η κλασσικὴ πλαστικὴ ('Αρχαία Τέχνη, 'Ερμής 1972, 31-34. 'Η ὁμιλία αὕτῃ ἀποτελοῦσε, πιθανώτατα, μέρος τῶν μαθημάτων στὸ 'Αθῆναιον (Νοέμβρ. 1953-'Ιανουάρ. 1954) καὶ τμήματά της παραλλαγμένα περιέχονται στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου «'Ανθολόγημα θησαυρῶν τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου»).
- *80. 'Ο παιδαγωγικὸς ρόλος τῶν μουσείων ('Αρχαία Τέχνη, 'Ερμής 1972, 137-141. Διάλεξη ποὺ δόθηκε στὸ συνέδριο τῆς Unesco στὴν 'Αθήνα (13 Σεπτ.-10 'Οκτ. 1954) μὲ θέμα «'Η ἀποστολὴ τῶν μουσείων στὴν ἐκπαίδευση»).
81. Zum "Schreitmotiv" des Kasseler Apollon (*Festschrift B. Schweitzer*,

Neue Beiträge zur Klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1954, 161-165).

- *82. Ὁ Ἑλληνικὸς τόπος καὶ ἡ ἑλληνικὴ τέχνη (Ν. Ἑστία 58, Χριστούγεννα 1955, 399-405. Ἀνατύπωση: Ἀρχαία Τέχνη, Ἑρμῆς 1972, 3-8).
- 83. Eine Mädchenstatue kimonischer Zeit in Skyros (AM 71, 1956, 245-253).
- *84. Τὸ προοίμιον τῶν Κυπρίων ἐπῶν (ΠΑΑ 32, 1957, 225-232).
- *85. Γνωρίσματα καὶ χαρακτήρας τῆς ἑλληνικῆς τέχνης (Ἀρχαία Τέχνη, Ἑρμῆς 1972, 20-30. Διάλεξη ποὺ δόθηκε στὴ ΧΕΝ Θεσσαλονίκης, στίς 8 Φεβρ. 1957, μὲ τίτλο: Ἡ κλασσικὴ μορφή τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης).
- *86. Τί τὸ κάλλιστον (Ἑλληνικά 15, 1957, 286-292. Ἀνατύπωση: Ἀρχαία Τέχνη, Ἑρμῆς 1972, 57-66).
- *87. Εἰσαγωγικὸ Σημεῖωμα (στο βιβλίον τοῦ Χρήστου Τσουντα Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης, Β' ἔκδοση (1957) 5-8).
- *88. Gilbert Murray (1866-1957) [Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ἔργο του] (Ν. Ἑστία 62, 1957, 1059-1062).
- *89. Σολωμικὸς εὐγενισμὸς (ὁμιλία στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στίς 16 Νοεμβρίου 1957) (Ν. Ἑστία 62, Χριστούγεννα 1957, 70-77. Ἀναδημοσίευση: Ν. Ἑστία 122, 1987, 1149-1158).
- 90. Ein lakonischer Apollon (*Charites* 3, 1957, 33-37, tafel V-VI. Ἀναδημοσίευση σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα μὲ τὸν τίτλον «Λακωνικὸς Ἀπόλλων»: Πελοποννησιακὰ Γ', 1959, 9-16 πίν. 1-3α).
- *91. Ἐκατὸ χρόνια ἀνασκαφῶν στὴν Ἀρχαία Ἀγορά (Ν. Ἑστία 65, 1959, 1226-1228. Ὁμιλία ποὺ ἔγινε στίς 25 Αὐγ. 1959. Ἀνατύπωση μὲ τὸν τίτλον «Ἐγκαίνια στοῦς Ἀττάλου»: Ἀρχαία Τέχνη, Ἑρμῆς 1972, 169-175).
- 92. Φροντίσματα (Θεωρία, Festschrift für H.W. Schuchhardt 1960, 113-122).
- *93. Τὰ κυβερνητικὰ μέτρα πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος (Καθημερινή, 9 Αὐγούστου 1960).
- 94. Ἀριστόδικος. Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς πλαστικῆς τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων καὶ τοῦ ἐπιτυμβίου ἀγάλματος. (Ἐκδοση τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, Ἀθήνα 1961. Ἐκδοση στὰ γερμανικά: *Aristodikos, zur Geschichte der späarchaischen griechischen Plastik und der Grabstatue*, Stuttgart 1961).

95. Stelenfragment aus Amorgos (AM 76, 1961, 115-120).
- *96. Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη καὶ ἀφαίρεση (Ἀρχαία Τέχνη, Ἑρμῆς 1972, 67-77. Γράφτηκε μεταξύ Φεβρουαρίου 1961 καὶ 31 Ἰανουαρίου 1962).
97. Ὁ ζωγράφος Ἀλέκος Κοντόπουλος (Ζυγός 7, 1962, 5).
98. «Ἄσπιλ' ἐν νέοισιν» (AM 77, 1962, 121-129).
- *99. Ἀρχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πορτραίτου καὶ ἀνάπτυξή του στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ. (Ἀρχαία Τέχνη, Β' ἔκδ. συμπληρωμένη, Ἑρμῆς 1981, 176-191. Χρονολογεῖται στὶς 5 Μαρτίου 1963).
- *100. [Ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν] (ὁμιλία στὴν ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας, στὶς 28 Μαΐου 1964. Πλάτων 16, 1964, ἔκτακτον αὐτοτελὲς παράρτημα (III), 19-25).
- *101. [Ἀπάντηση στὴν Ἑταιρεία Φιλολόγων] (Τὸ Βῆμα, Τετάρτη 27 Ἰανουαρίου 1965).
- *102. Χαρακτηριστικὰ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης (Ἀρχαία Τέχνη, Ἑρμῆς 1972, 9-19. Χρονολογεῖται στὶς 15 Ἀπριλίου 1965).
- *103. Σκέψεις γιὰ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Σολωμοῦ (Ἐποχές, τεύχ. 30 Ὀκτωβρίου 1965, 66-69).
104. Τηλαυγὲς μνημεῖα (Χαριστήριον Ὁρλάνδου Γ', 1966, 253-280. Γερμανικὴ μετάφραση δημοσιευμένη στὸ *Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst* XX, 1969, 7 ἑ.).
105. Dante (Ἑρμῆς 1972. Ὁμιλία ποὺ ἔγινε στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στὶς 22 Ἰανουαρίου 1966).
- *106. Κ. Α. Ρωμαῖος (Ν. Ἑστία 80, 1966, 1196-1198).
107. Εἰσαγωγὴ στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη (Χρήστου καὶ Σέμνης Καρούζου, Ἀνθολόγημα Θησαυρῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, Μ.Ι.Ε.Τ. 1981, 21-29. Ἡ εἰσαγωγὴ χρονολογεῖται στὸ 1966 καὶ περιέχει τμήματα ἀπὸ ἄλλα κείμενα: 1) Ἕνας θησαυρὸς καὶ ἕνας ἀγώνας. 2) Ἡ κλασικὴ πλαστική).
108. Statuette d'un stratège en bronze (*Revue archéologique* 1968, 195-192).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AAE</i>	Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
<i>ΑΔ</i>	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
<i>AE</i>	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AM</i>	Athenische Mitteilungen
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique
<i>BSA</i>	Annual of the British School at Athens
<i>ΔΕΝΑ</i>	Διεθνῆς Ἐφημερίς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας
<i>Δοκίμιο</i>	B.X. Πετράκου, Δοκίμιο γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Νομοθεσία, Ἀθῆναι 1982
<i>EAM</i>	Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον
<i>ΕΔΑΕ</i>	Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τεύχη 1-18 (1988-1991). Ἡ ἔκδοσις συνεχίστηκε μετὰ κύριον τίτλον <i>Μέντωρ</i> καὶ ὡς ὑπότιτλον τὸν ἀρχικὸ τίτλον
<i>ΕΕΦΣΠΑ</i>	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
<i>JDAI</i>	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies
<i>Ἰδεογραφία</i>	B.X. Πετράκου, Ἡ Ἰδεογραφία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, AE 1987, 25-197.
<i>Ἱστορία</i>	B.X. Πετράκου, Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς, Ἀθῆναι 1987.
<i>Ὁ Μέντωρ</i>	Ὁ Μέντωρ, Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τεύχη 19 κέ (1992 κέ)
<i>ΠΑΑ</i>	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
<i>ΦΕΚ</i>	Φύλλον Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως

Οἱ ἐντὸς κειμένου μαῦροι ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση, παραπέμπουν στὰ κείμενα τοῦ Χρήστου Καρούζου σύμφωνα μετὰ τὴ σειράν ποῦ ἔχουν στὸν κατάλογο τῶν δημοσιευμάτων του καὶ τὴ δημοσίευσή τους στὸν τόμο «Μικρὰ Κείμενα».

Σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες ([]) περιλαμβάνονται διευκρινήσεις σὲ κείμενα τοῦ Καρούζου ἢ ἄλλων. Ὅταν οἱ ἀγκύλες περιέχουν παῦλες δηλώνεται παράλειψις κειμένου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την ιδεολογία της ελληνικής αρχαιολογίας βλ. Γεωργίου Α. Φαρμακίδη, *Ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος Ἰατρίδης* (Ἀθήνα 1960)· Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτη, *Ἱστορικά Ἐγγράφα περὶ Ἀρχαιοτήτων* κλπ. (Ἀθήναι 1967)· Ἀγγελικῆς Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τίς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα Μουσεῖα* (Ἀθήνα 1977)· Ἀθηνᾶς Καλογεροπούλου-Μαρίας Προύνη Φιλίπ, *Εἰσαγωγή στὸν τόμο Εὐρετήριον Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1837-1874*· Βασιλείου Χ. Πετράκου: 1) *Δοκίμιο γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Νομοθεσία* (Ἀθῆναι 1982), 2) *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς* (Ἀθῆναι 1987), 3) *Ἰδιογραφία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* (ΑΕ 1987, 25-197).

2. Ὁ Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος (1823-1898) γεννήθηκε στὸ Βογατσικὸ τῆς Μακεδονίας. Σπούδασε στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Γερμανία φιλολογίας καὶ ἀρχαιολογίας. Τὸ 1855 ἔγινε ἑκτακτος καθηγητὴς τῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, τὸ 1860 τακτικὸς καὶ τὸ 1868 μετατέθηκε στὴν ἔδρα τῆς ἀρχαιολογίας. Διετέλεσε Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (1863-1867) καὶ ἐκδότης τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* τῆς δεύτερης περιόδου. Διαγράφηκε ἀπὸ τὸ Μητρώο τῶν ἐταίρων τῆς Ἐταιρείας, γιὰτὶ παράλληλα πρὸς τὸ πανεπιστημιακὸ ἔργο του ἀσκοῦσε καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχαιοπώλου, μάλιστα εἶχε παραρτήματα τῆς ἐπιχείρησής του στὸ Ἐξωτερικόν.

3. Ὁ Ἀντώνιος Οἰκονόμου (1850-1902) γεννήθηκε στὴ Σμύρνη καὶ σπούδασε στὴν Ἀθήνα. Μὲ κρατικὴ ὑποτροφία ἔκαμε σπουδὲς καὶ στὴ Γερμανία, κοντὰ στὸν Ἐρρίκο Brunn. Ὑπηρέτησε ὡς γυμνασιάρχης στὴ Θεσσαλονίκη (1880-1886), ἔγινε ὑφηγητὴς καὶ κατόπιν καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο (1892-1902). Τὸ 1889 ἔγινε Σύμβουλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἀξίωμα ποὺ διατήρησε ἕως τὸ 1900. Τὸ 1896 καὶ 1897 ἔκαμε ἀνασκαφὴ στὸν Κεραμεικόν. Ἐντὸν κριτικὴ κατὰ τῆς ἐκλογῆς του στὸ Πανεπιστήμιο ἔκαμε ὁ Κυριάκος Μυλωνᾶς μὲ τὸ μικρὸ του βιβλίον, *Ἀντώνιος Οἰκονόμου, ὁ ἐψηφισμένος καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας* (Ἀθήνησιν 1887).

4. Ὁ Κυριάκος Μυλωνᾶς (1836-1914) γεννήθηκε στὴ Σμύρνη καὶ σπούδασε στὴ Γερμανία. Ὑπηρέτησε στὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας (Τμῆμα Μέσης Ἐκπαιδεύσεως) καὶ ὡς καθηγητὴς τῶν ἐλληνικῶν σὲ γυμνάσια τῆς Ἀθήνας. Τὸ 1892 ἔγινε γυμνασιάρχης τοῦ Β' Γυμνασίου. Τὸ 1876 διορίστηκε ὑφηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο. Κατὰ τὸ διάστημα 1895-1897, ἔπειτα ἀπὸ πρόσκληση τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν κατὰ τὰς τῶν ἀκαταγράφων τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκαμε ἀνασκαφές, ἐντολῇ τῆς Ἐταιρείας, γύρω ἀπὸ τὴ Μητρόπολιν Ἀθηνῶν, στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος, στὴ στοὰ τοῦ Ἀττάλου (1895-1902), καὶ διετέλεσε ἐκδότης τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*, κατὰ τὴν τρίτη περίοδο τοῦ περιοδικοῦ, καὶ Σύμβουλος τῆς Ἐταιρείας (1881-1896).

5. Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας ἄρχισε νὰ ἐξετάζεται μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐκτὸς τῶν ἔργων ποὺ μνημονεύτηκαν στὴν ἀρχή, ὑπάρχουν ἀκόμη λίγες μελέτες γιὰ εἰδικώτερα θέματα, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ προσοχή, ἰδίως ἐκεῖνες ποὺ δὲν ἔχουν ὡς κίνητρο σύνταξής τους τὴ γνώση τῶν πραγμάτων ἀλλὰ τὴ στήριξη ιδεολογικῆς ἀπόψεως, μὲ μανδύα κοινωνικὸ καὶ ἐνίοτε «ἐθνικόν».

6. Κατάλοιπα, φάκ. 3. Συμπληρωματικὸν σημεῖωμα περὶ τῶν ὑπὸ τῆς Ὑποδιευθύνσεως συλλεγεῖσων πληροφοριῶν. Συντάχθηκε μετὰ τὸν Μάρτιο 1954.

7. Βασιλείου Λαχανᾶ, Χρῆστος Καροῦζος, *Τετράμηννα*, τεύχη 25-26, 1984, 1628.

8. Ἡ Φοιτητικὴ Συντροφιά ιδρύθηκε τὸ 1910. Μέλη της ἦσαν οἱ Μίλτος Κουντουρᾶς, Φίλιππος Δραγούμης, Χαρ. Θεοδωρίδης, Ναπολ. Λαπαθιώτης, Βασ. Ρώτας, Ἄνδρ. Ευγγόπουλος. Τὴν ἴδια χρονιά (Μάης 1910) δημοσιεύθηκε ἡ «Προκήρυξις τῆς Φοιτητικῆς Συντροφιάς» με θέμα τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Στὴν πρώτη παράγραφο τῆς Προκήρυξης (σ. 3) τίθεται τὸ ἐρώτημα: «ποια ἂπ' τὶς δυὸ γλώσσες [δημοτικὴ ἢ καθαρρεύουσα] εἶναι ὠφέλιμη καὶ ἀναγκαία στὸ ἔθνος; δηλ. εἶναι ζήτημα πραχτικῆς, ζήτημα ἐκπαιδευτικὸ, κοινωνικὸ κι' ἐθνικόν». Βλ. Λίνος Πολίτης, Ἡ Φοιτητικὴ Συντροφιά, *Ν. Ἑστία* ΚΒ', 1937, τεύχος Χριστουγέννων, 75-79· Ἀλ. Δημαρᾶ, Ἡ Μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε Β' (1986), λς'. Τὴ γνωριμία του με τὸν Καροῦζο, τὸ 1917, στὸ Πανεπιστήμιο, διηγεῖται ὁ Γιάννης Σιδέρης, *Θέατρο* 1977, τεύχ. 55-56, 37.

9. Στὴν εἰσήγησή του πρὸς τὴν Ἀκαδημία ὑπὲρ τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ Καρούζου. Κατάλοιπα, φάκ. 3.

10. Ὁ Νικόλαος Γ. Παπαδάκις (1874-1945) γεννήθηκε στὶς Βρύσες, κοντὰ στὸ Ρέθυμνο τῆς Κρήτης. Σπούδασε στὴν Ἀθήνα καὶ δίδαξε ὡς καθηγητὴς στὴν Καισάρεια, στὴν Κύπρο καὶ στὸ Ἀρσάκειο τῆς Ἀθήνας. Με ὑποτροφία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1901-1904) σπούδασε ἀρχαιολογία καὶ φιλολογία στὸ Μόναχο, τὸ Βερολῖνο καὶ τὴ Βόννη. Μετὰ τὴν ἐπάνοδό του στὴν Ἑλλάδα ὑπηρέτησε ὡς καθηγητὴς στὴν Πάτρα καὶ στὰ Χανιά καὶ ὡς γυμνασιάρχης στὴ Χίο (1907-1911). Διορίστηκε στὴν Ὑπηρεσία τὸ 1911. Ἐλαβε μέρος ὡς ἐθελοντὴς στὸ βαλκανικὸ καὶ βουλγαρικὸ πόλεμο (1912-1913). Κατὰ τὸ διάστημα 1913-1926 ὑπηρέτησε ὡς Ἐφορος τῆς Β' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Θήβα). Τὸ 1926 ἔγινε καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ἀποχώρησε τὸ 1939 καὶ ἐπανέλαβε τὴ διδασκαλία τὸ 1943. Κατὰ τὴ διετία 1942-1944 ὑπηρέτησε ὡς ἀναπληρωτὴς τοῦ διευθυντοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας Μακεδονίας. Ὁ Παπαδάκις ὑπῆρξε ἐξαιρετικὸς φιλόλογος καὶ ἐπιγραφικὸς. Κατὰ τὸν Ρωμαῖο «πίσω ἀπὸ τὸ ἰδιόρρυθμο ἐξωτερικὸ φύλαγε μέσα του μεγάλῃ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ δύναμη, ἀκλόνητη πίστη στὶς ἡθικὲς ἀρχές, φωτισμένη μετριοφροσύνη καὶ καλωσύνη ἀνεξάντλητη». Ὁ L. Robert τὸν χαρακτήρισε ὡς «l'excellent N. Rappadakis» (*Bull. Epigr.* 1978, 221). Σκιαγραφία του ἀπὸ τὸν Κων. Ρωμαῖο: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 6, 1947, 3-13.

11. Φανατικὸς γιὰ γράμματα. Οἱ τρεῖς λέξεις ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Καβάφη, Νέοι τῆς Σιδῶνος (400 μ.Χ.).

12. Δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸν Παπαδάκι, *ΑΔ* 5, 1919, Παράρτημα 25-33.

13. Βαλέριος Στάης, Παναγιώτης Καστριώτης, Ἰωάννης Σβορώνος, Ἀλέξανδρος Κοντολέων, Κωνσταντῖνος Κουρουنيώτης, Ἰωσήφ Χατζιδάκις, Στέφανος Ξανθουδίδης, Ἀντώνιος Κεραμόπουλος, Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου, Δημήτριος Εὐαγγελίδης, Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος, Γεώργιος Οἰκονόμος, Νικόλαος Παπαδάκις, Νικόλαος Κυπαρίσσης, Νικόλαος Κοτζίτσ, Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεύς, Εὐστράτιος Πελεκίδης, Γεώργιος Σωτηρίου, Νικόλαος Γιαννόπουλος. Ὁ Ἀπόστολος Ἀρβανιτόπουλος εἶχε ἀπολυθεῖ τὸ 1917 καὶ ἐπανῆλθε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1920.

14. Τὸ πόσο σημαντικό ἐπίτευγμα ὑπῆρξε ἡ δημοσίευση τοῦ Ν. 5351 ἀποδεικνύει ἡ δυσχέρεια ἀντικατάστασής του μὲ νέο. Βλ. *Δοκίμιο*, 25-30.
15. Γ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός καὶ Λογιωτατισμός* (4η ἐκδ. 1974), 126.
16. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ Μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, Β' λε' καὶ 69.
17. Δημαρᾶς, ὅπ.π. λς'.
18. Δημαρᾶς, ὅπ.π. με' καὶ 151-155.
19. *Ἀναγέννηση* 1, 1927, 570. Βλ. ἀκόμη Ε. Π. Παπανούτσου, *Ἀλέξανδρος Δελμούζος* (1978), 95-104.
20. Κατάλοιπα, φάκ. 3, *Συμπληρωματικὸν σημείωμα*.
21. "Οπ.π.
22. "Οπ.π.
23. *Ἀναγέννηση* 1, 1927, 265-266.
24. "Οπ.π. 266-267.
25. Παν. Νούτσου, *Ἡ σοσιαλιστικὴ σκέψη στὴν Ἑλλάδα*, Γ', πολλαχοῦ.
26. Ὁ Γιάννης Σιδέρης (*Θέατρο*, 1977, τεῦχ. 55-56, 37) διηγεῖται ὅτι ὁ Καροῦζος, ὡς φοιτητῆς, βοήθοῦσε τὸν Γρηγόριο Βερναρδάκη στὴν προετοιμασίᾳ τῆς δευτέρας ἐκδοσης τοῦ *Ἑρμηνευτικοῦ Λεξικοῦ*. Τοῦτο ἐξηγεῖ καὶ τὴν βαθειὰ του γνώση τῶν ἀρχαίων κειμένων, σὲ βαθμὸ ἀνώτερο ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλο συνάδελφό του.
27. Γιώργος Θεοτοκάς, *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑρμῆς* 1973, κ', κα', κγ'.
28. Ἐνας ἄλλος Δραγούμης, *Ἀναγέννηση* 2, 1928, 394-399 καὶ 473-481· βλ. καὶ Δημαρᾶ ὅπ.π.
29. Μανόλης Ἀνδρόνικος, *Ν. Ἑστία* 122, 1987, 1146.
30. Ὁ Στρατῆς Παρασκευαΐδης (1896-23.11.1969) γεννήθηκε στὸν Μανταμάδο τῆς Λέσβου καὶ πέθανε στὴ Μυτιλήνη. Συμφοιτητῆς καὶ ἐγκάρδιος φίλος τοῦ Καρούζου, πῆγε στὴ Μ. Ἀσία καὶ ἔλαβε μέρος στὴν ἐκστρατεία τῆς Ἀλμυρῆς Ἐρήμου, κατὰ τὴν ὁποία βλάφτηκε ἀνεπανόρθωτα ἡ υἱεία του. Διορίστηκε στὸν Κλάδο τὸ 1919 καὶ ὑπηρετήσε στὴν Ἐπίδαυρο, ὅταν ἀκόμη ἐρευνοῦσε ὁ Καββαδίας, στὴν Κρήτη, στὴν Αἴγινα καὶ ἀπὸ τὸ 1928 στὴ Μυτιλήνη μὲ ἀρμοδιότητα στὰ νησιὰ τοῦ ΒΑ Αἰγαίου (Μυτιλήνη, Χίος, Αἴμνος, Σαμοθράκη, Σάμος). Παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίᾳ τὸ 1951. Ἡ πραγματικὴ του κλίση ἦταν τὸ θέατρο· ἡ σκηνοθεσία του ἔργων ποὺ ἀνέβασαν οἱ φημισμένοι ἐρασιτεχνικοὶ θίασοι τῆς Μυτιλήνης ἄφησε ἐποχὴ. Εἶχε τὴν τύχη νὰ τὸν γνωρίσω καὶ νὰ τὸν συναναστραφῶ πολὺ, κατὰ τὸ διάστημα 1965-1969. Ἦταν ἡ συνείδηση τοῦ τόπου του. Τοῦ ἀφιερώθηκε τὸ τεῦχος 17 (Σεπτ.-Ὀκτ. 1973) τοῦ περιοδικοῦ *Αἰολικά Γράμματα*.
31. Παρασκευῆ, 25 Μαρτίου 1932.
32. Ἐντονὴ ἦταν ἡ τάση τῶν νέων γιὰ τὴ νομοθετικὴ καὶ πραγματικὴ βελτίωση τῆς Ὑπηρεσίας. Μὲ ὑπομνήματα προσπαθοῦσαν νὰ συγκινήσουν τὶς Κυβερνήσεις, τὸνίζοντας μονότονα τὸν ἀνώτερο ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τὴν παραγνώριση τοῦ ἔργου τους. Κύρια ἐπιδίωξη ἦταν ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Ἐπιμελητῶν, καὶ τῶν ἀποδοχῶν τους. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερα νὰ προσπαθοῦν νὰ ἐπιτύχουν τὰ ἴδια πράγματα, χωρὶς νὰ ὑπολογίζουν ὅτι τὸ ἐλάττωμα βρίσκεται στὴν ἴδια τὴ σύσταση καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ

πρέπει να αλλάξουν. Τοῦτο ὅμως συνεπάγεται ἀντικατάσταση μεγάλου μέρους τοῦ Κλάδου.

33. Γ. Δεσπίνης, *Ν. Ἑστία* 122, 1987, 1132.

34. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ Μεταρρύθμιση ποῦ δὲν ἔγινε*, Β' 73-74.

35. Βλ. *ΠΑΕ* 1945/47, 10-12· *Ἱδεογραφία* 178.

36. *Arch. Anz.* 1928, 562-568· 1932, 131· Β.Χ. Πετράκος, *ΑΔ* 27, 1972, Χρονικά 384-388, ὅπου περιγράφονται συνοπτικά τὰ εὐρήματα.

37. Ὁ Γαβριήλ Βυζαντινὸς διορίστηκε Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, μὲ διαγωνισμό, τὸ 1898. Ἐξ ἀρχῆς τοποθετήθηκε κοντὰ στὸν Καββαδία, στὴ Γενικὴ Ἐφορεία, ὅπου ἐκτελοῦσε καὶ χρέη Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς. Στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο Ἀρχαιολογίας τοῦ 1905, ποῦ ἔγινε στὴν Ἀθήνα, ἔκαμε ἀνακοίνωση μὲ τίτλο «Περὶ τῶν ἐν τοῖς ἀρχαίοις ἱεροῖς ἀναθημάτων». Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Καββαδία διετέλεσε Τμηματάρχης τῆς Ὑπηρεσίας. Ἐπιστολὴ του ἐναντίον τοῦ Ἀλ. Φιλαδελφέως εἶναι δημοσιευμένη στὴν ἐφημερίδα *Σκρίπ* (22 Σεπτ. 1906) καὶ ἀνώνυμη ὑμνητικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Καββαδία, *Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ* στὸν *Νεολόγο* Κωνσταντινουπόλεως (Τετάρτη, 26 Ἰαν. 1900). Ἀπὸ δημοσιεύματα ἐφημερίδων φαίνεται ὅτι κατὰ καιροῦς ἐπέβλεπε ἀνασκαφές τυχαίων εὐρημάτων στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ. Αὐτοκτόνησε στὶς 24 Νοεμβρίου 1910.

38. Γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο του βλ. *Ἱστορία* 287-292.

39. Ὁ Κωνστ. Κουρουγιώτης (1872-1945) γεννήθηκε στὴ Χίο καὶ πέθανε στὴν Ἀθήνα. Διορίστηκε Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τὸ 1895 καὶ διατέλεσε Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας κατὰ τὸ διάστημα 1914-1920 καὶ 1925-1933, Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (1922-1925) καὶ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ (1933-1937). Τὸ 1929 ἐκλέχθηκε ἀκαδημαϊκός. Ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν τὸ 1937. Ἡ σημαντικώτερη ἀπὸ τίς ἀνασκαφές του ἦταν τῆς Ἐλευσίνας ὅπου συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ Φιλίου καὶ τοῦ Σκιᾶ μὲ συνεργάτες τὸν Ὁρλάνδο, τὸν Θερεψιάδη, τὸν Γ. Μυλωνᾶ καὶ τὸν Τραυλό.

40. Γιὰ τὸν Κωνστ. Ρωμαῖο (1874-1966) βλ. τὴ συλλογὴ κειμένων του *Μικρὰ Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1955, *Ἱδεογραφία* 152.

41. Γιὰ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο (1883-1951) βλ. *Ἱστορία* 297-301.

42. Οἱ βιογραφίες τῶν παλαιῶν ἀρχαιολόγων, συνταγμένες βιαστικά εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατό τους, ἀποκρύπτουν κάθε στοιχεῖο ποῦ θὰ φανέρωνε τὴν ἀληθινὴ μορφή τοῦ βιογραφουμένου. Παράδειγμα ἡ ἀκριβὴς τυπικὴ ἐξιστόρηση τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰω. Σβορώνου ἀπὸ τὸν Γ. Οἰκονόμο (*ΔΕΝΑ* 21, 1927, 2-22), μὲ τὴν ὁποία κατορθώθηκε νὰ ἀποκρυβοῦν πλῆθος γεγονότων καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἰδεολογία τοῦ Σβορώνου. Ὁ ἀναγνώστης βλέπει ἕναν ἄψογο ἥρωα τῆς ἐπιστήμης, ἀγαπητὸ σὲ ὅλους, μὲ μεγάλο ἔργο, ἀναγνωρισμένο καὶ ἐθνικῆς σημασίας. Οἱ ἐπιστημονικοί, πολιτικοί, κοινωνικοὶ καὶ προσωπικοὶ ἀγῶνες του, οἱ περιπέτειές του, ὁ θάνατός του ἔχουν σκόπιμα διαγραφεῖ.

43. *Ἱστορία* 287-292· *Ἱδεογραφία* 157-159.

44. Ἡ ἀγανάκτηση τοῦ Καρούζου γιὰ τὴν παρουσία τῶν τριῶν προσώπων ποῦ μνημονεύει, ὀφείλεται κυρίως στὴν ἐπιστημονικὴ τους ἀνεπάρκεια καὶ στὸν τρόπο εἰσόδου τους στὴν Ὑπηρεσίαν, τῆς αὐθαίρετης δηλαδὴ ἐνταξῆς τους στὸν Κλάδο, ἔπειτα ἀπὸ πολυετὴ προϋπηρεσίαν σὲ κατώτερες θέσεις, κυρίως διοικητικὲς καὶ βοηθητικές.

Στὰ χρόνια ἐκεῖνα τοῦ Μεσοπόλεμου ἄρχισαν οἱ μικρὲς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ θεσμὸ τοῦ διαγωνισμοῦ εἰσόδου στὸν Κλάδο, ὁ ὁποῖος καταργήθηκε μιὰ φορὰ στὴν Κατοχή, μὲ τὸν χωρὶς διαγωνισμὸ διορισμὸ ὡς Ἐφόρων τῶν Ἀρχαιοτήτων τῶν τότε ἤδη διδακτόρων Λίνου Πολίτη, Μαρίνου Καλλιγᾶ, Μανόλη Χατζηδάκη καὶ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη (ΝΔ 2151/1943). Ὁ διορισμὸς αὐτὸς προκάλεσε μεγάλη δυσaráσκεια στοὺς Ἐφόρους καὶ Ἐπιμελητές, διότι καὶ ἡ παράδοση ἀγνοήθηκε καὶ οἱ νέοι Ἐφοροὶ κατέλαβαν ὀργανικὲς θέσεις ποὺ ἀνῆκαν σ' ἐκείνους ποὺ ἤδη ὑπηρετοῦσαν.

45. Ὁ Βασίλειος Θεοφανείδης (1883-1971) γεννήθηκε στοὺς Μυτιληνοὺς Σάμου. Διορίστηκε τὸ 1910 Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἡγεμονίας Σάμου, ὅπου καὶ παρέμεινε ἕως τὸ 1929. Ὑπηρετήσε ὡς Ἐπιμελητὴς στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀπὸ τὸ 1935 στὰ Χανιά (Ἐφορεία Δυτικῆς Κρήτης) καὶ ἀπὸ τὸ 1949 στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ὡς Ἐφορὸς Γλυπτῶν.

46. Ὁ Μιχαὴλ Πιτίδης (1893-1941) ἀπὸ τὴ Χίο, ὑπηρετήσε ἀρχικὰ ὡς ἐλληνοδιδάσκαλος. Τὸ 1916 διορίστηκε Ἐπιμελητὴς Α' καὶ παρέμεινε στὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων. Τὸ 1931 ἐμφανίζεται νὰ ὑπηρετεῖ στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Φιλαδελφέα. Τὸ 1935 ἔγινε Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τοποθετήθηκε στὸ Ναύπλιο (Ἀργολίδα, Κορινθία, Ἀρκαδία), ὅπου παρέμεινε ἕως τὸ θάνατό του.

47. Ὁ Πέτρος Στεργιανόπουλος φαίνεται πὼς ἐπρόκειτο νὰ καταλάβει τότε (1935) θέση Ἐφόρου στὴν Ὑπηρεσία μὲ τὴ βοήθεια χαρακτηριστικῆς διάταξης, κάτι ποὺ δὲν ἔγινε. Στὸ ἀρχεῖο τῆς Ὑπηρεσίας τὸν βρίσκουμε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1945 ὡς Γυμνασιάρχης, νὰ ἐκτελεῖ καθήκοντα Ἐκτάκτου Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἐφορείας Πατρῶν. Γνωστὲς μου μελέτες του εἶναι ἡ διατριβή του ποὺ ἔκαμε στὸ Μόναχο, *Die Lutra und ihre Verwendung bei der Hochzeit und im Totenkultus der alten Griechen* (Athen 1922), καὶ σύντομη ἀνακοίνωσή του στὴν ΑΕ 1936, Χρονικὰ 1-2, Ἀρχαῖκὸν δωρικὸν κιονόκρανον.

48. Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπείας καὶ Πρακτικὰ τῆς Σχολῆς περὶ πληρώσεως τῆς κενῆς Α' Τακτικῆς Ἐδρας τῆς Ἀρχαιολογίας, ἐν Ἀθήναις 1926· Β' Πρακτικὰ τῆς Σχολῆς περὶ πληρώσεως τῆς κενῆς Α' Τακτικῆς Ἐδρας τῆς Ἀρχαιολογίας, ἐν Ἀθήναις 1926.

49. Ἀντ. Κεραμόπουλος, *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1932*, 283-293· Ἀπ. Ἀρβανιτόπουλος, *Πολέμων Α'*, 1929, 198-199. Βλ. ἐπίσης *Ἐπιστημολόγος 1932/34*, 94.

50. Εἶχε διαδεχθεῖ τὸν Κεραμόπουλο καὶ τὴν ὑπηρεσία εἶχε παραλάβει ἀπὸ τὸν Καροῦζο, Ἐπιμελητὴ τῆς Α' Περιφέρειας.

51. Κατάλοιπα, φάκ. 3, Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν, 3.

52. Ἡ ὑποστήριξη διατηρήθηκε μέχρι τέλους. Στὶς 13 Μαρτίου 1940 ὁ Μεταξᾶς παρακολούθησε διάλεξη τοῦ Μαρινάτου. Βλ. Ι. Μεταξᾶ, *Τὸ προσωπικὸ τοῦ Ἡμερολόγιου*, τόμ. 4, 456. Ὁ Μαρινάτος δὲν ἔσχασε ἀργότερα τὸν Μεταξᾶ καὶ τὴν ὑποστήριξή του. Στὸν ἐπίσημο λόγο του γιὰ τὴν γιὰ πρώτη φορὰ ἑορταζόμενη ἐπέτειο τῆς 28 Ὀκτωβρίου, στὶς 27 Ὀκτωβρίου 1945, στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας, μίλησε γιὰ τὸν Ἀπόντα (τὸν Γεώργιο) καὶ τὸν Νεκρόν (Μεταξᾶ) (Σπ. Μαρινάτου, *Λόγοι ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ* κλπ. [Ἀθῆναι] 1947, 14). Ὁ λόγος αὐτὸς ποὺ μεταδόθηκε ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο, προκάλεσε ἀντιδράσεις.

53. Παρά την ύπουργική παρατήρηση, ὁ Καρούζος ἀπέφυγε νὰ δημοσιεύσει σὲ ἐλληνικὰ ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ καὶ κυρίως στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*. Μετὰ τὶς τέσσερις πρῶτες μελέτες τοῦ ποῦ δημοσιεύθηκαν, ἀπὸ ὑπηρεσιακὴ ὑποχρέωση, στὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο* (1, 3, 5, 21), δὲν ἔδωσε ἄλλη. Στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* δημοσίευσε μόνο δύο (37, 75), καὶ αὐτὲς ἀπὸ ὑποχρέωση: στὸν πανηγυρικὸ τόμο τῆς Ἑκατονταετηρίδος καὶ στὸν τόμο Οἰκονόμου. Στὸ *AM* δημοσίευσε τέσσερις μελέτες (18, 83, 95, 98), στὸ *BCH* δύο (40, 59), στὸ *BSA* μία (44), στὸ *JHS* δύο (19, 69), στὸ *JDAI* μία (36) καὶ στὸ περιοδικὸ *Charites* μία (90). Δημοσίευσε ἀκόμη πέντε μελέτες σὲ τιμητικούς τόμους, δύο γιὰ Ἑλλήνες, στὰ ἀφιερῶματα Κουγέα καὶ Ὀρλάνδου (86, 104), καὶ δύο γιὰ Γερμανούς, στοὺς τόμους Schweitzer καὶ Schuchhardt. Μία μελέτη σὲ γερμανικὸ περιοδικὸ (90) τὴ δημοσίευσε καὶ ἐλληνικὰ, στὸν τόμο Βέη.

54. Κατάλοιπα Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου, ἀκατάτακτα ἀκόμη.

55. Βλ. *Δοκίμιο* 62-63.

56. *Ταχυδρομεῖα, Τηλεγραφεῖα, Τηλεφωνεῖα* οἱ ὑπάλληλοι τῆς Ὑπηρεσίας αὐτῆς λέγονταν *τριατατικοί*.

57. Μὲ τὸ ἄρθρο 4 παρ. 4 τοῦ ΝΔ 1521/1942 (ΦΕΚ 182, 21 Ἰουλίου 1942 τ. Α') οἱ γυναῖκες μέλη τοῦ Κλάδου «ἐξομοιοῦνται πλήρως κατὰ τε τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματα πρὸς τοὺς ἄρρενας συναδέλφους των καταργουμένης πάσης περὶ τούτων ἐιδικῆς περιοριστικῆς διατάξεως τοῦ ΑΝ 1947/1939».

58. Κατάλοιπα, φάκ. 3.

59. Φάκελος 21.

60. Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 18 Φεβρουαρίου 1954.

61. ΑΑ 1939.

62. ΑΙΑ 1947.

63. *BCH* 66/67, 1942/43, Chronique 320-321.

64. ΕΑΜ 3891.

65. ΦΕΚ 151, τ. Α', 2 Μαΐου 1941.

66. Τοῦ Π. Νεράντζουλη συνοπτικὴ περιγραφή παρέχει ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλος σὲ σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ τῆς 20 Ἰουνίου 1948 πρὸς τὸ Βῆμα, ἡ ὁποία δὲ δημοσιεύτηκε (Ὑπηρ. φάκ. Καρούζου): «Ὁ Ἐπιμελητὴς τῶν Πατρῶν [Π. Νεράντζουλης] ἤτο ἀξιώματικός τοῦ Οἰκονομικοῦ Κλάδου τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, παραισδύσας εἰς τοὺς Ἐπιμελητὰς τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἀπελύθη δι' ἀνεπάρκειαν καὶ ἀσυμβίβαστον διαγωγὴν πρὸ τοῦ 1941. Εἶχε δὲ προσφύγει εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας, τὸ ὁποῖον ἀπέρριψεν τὴν προσφυγὴν του». Ὁ Νεράντζουλης εἶχε «παραισδύσει» στὸν Κλάδο τὸ 1930 καὶ ἀπολύθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1937. Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας, μὲ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 488/1938 ἀπόφασή του ἔκρινε, ὅτι ἡ ἀπόλυσή του γιὰ ἀνεπάρκεια περὶ τὴν ἐκπλήρωση τῶν καθηκόντων του καὶ «διὰ τὴν ἐν γένει διαγωγὴν του, οὖσαν ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου» ἦταν νόμιμη. Δικηγόρος τοῦ Νεράντζουλη ἦταν ὁ Γ. Μαντζούφας, γαμπρὸς τοῦ Ι. Μεταξᾶ. Ἡ παραμονὴ του στὴν Ὑπηρεσία (Ὀλυμπία καὶ Πάτρα) προκάλεσε μεγάλη ζημίαν ἡ ὁποία χρειάζεται ἰδιαιτέρη ἐξιστόρηση. Ἡ δυσάρεστη ἀνάμνησή του ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιζεῖ. Προκαλεῖ ἐντύπωση ὅτι 11 χρόνια μετὰ τὴν ἀπόλυσή του Νεράντζουλη, ὁ Ἀνδρέας Παπαγιαννόπουλος-Παλαιὸς (Τὰ Ἐλευσίνα, 2, Φεβρουάριος 1946, 86-87) κρίνοντας μὲ πολλὴν εὐμένεια

μελέτη του Νεράντζουλη στη σύνταξη της οποίας τὸν εἶχε βοηθήσει, τοῦ πλέκει τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ ὑπηρεσιακὸ ἐγκώμιο καὶ συγχρόνως τρέπεται σὲ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας ποὺ ἀποτελεῖται, κατ' αὐτόν, ἀπὸ ἀνικάνους καὶ μετρίους, ἐνῶ τὰ μουσεῖα εἶναι ἀποθῆκες ἢ τόποι «ἀπορρίψεως ἀκαθαρσιῶν καὶ ἀπορριμμάτων». Δὲν ἀγνοοῦσε ὁ Παπαγιαννόπουλος τὴν οἰανδήποτε δράση τοῦ Νεράντζουλη στὴν Ὀλυμπία καὶ τὴν Ἀχαΐα. Μὲ τὸ κείμενό του ἐξέφραζε τὴν πικρία του ποὺ δὲν εἶχε διοριστεῖ στὸν Κλάδο καὶ συγχρόνως τὸ ἐριστικὸ καὶ στεῖρο πνεῦμα τοῦ δασκάλου του Ἀπ. Ἀρβανιτόπουλου. Μαθητὲς τοῦ Παπ. ὑπῆρξαν ὁ Στέφανος Ν. Κουμανούδης (1930-1987) καὶ ὁ Ἀλκης Οἰκονομίδης (1930-1990), οἱ ὅποιοι, γιὰ λόγους καθαρὰ προσωπικῆς ἰδιοσυγκρασίας, τήρησαν καὶ αὐτοὶ ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στὴν Ὑπηρεσία. Ἡ στάση αὐτή, συντηρητικὴ καὶ ἀντιδραστικὴ, ἐξυπηρετικὴ γι' αὐτόν ποὺ τὴν ἐκφράζει, γιὰ τὸν ξεχωρίζει, ἐπιζεῖ ἀκόμη μισὸν αἰῶνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀρβανιτόπουλου, ἄλογο κατάλοιπο τῶν γλωσσικῶν, πολιτικῶν καὶ ὑπηρεσιακῶν ἀντιθέσεων τοῦ παρελθόντος.

67. Τὴν ἱστορία τῆς ἀπόκρυψης τῶν ἀρχαίων καὶ τῆς Ὑπηρεσίας κατὰ τὴν Κατοχὴ βλ. στὸ κείμενό μου, Τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν πόλεμο 1940-1944, Ὁ Μέντωρ 31, 1994, 69-185.

68. Ὁ G. Karo ἦταν Ἑβραῖος καὶ παρέμεινε στὴ θέση του ἕως τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1936 χάρις στὴν ὑποστήριξη τοῦ Γκαίρινγκ. Ὁ Γερμανὸς στρατάρχης εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὸ 1934 τὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχε δεχθεῖ τίς περιποιήσεις τοῦ Karo. Βλ. Helmut Kyrieleis, στὸν τόμο *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Archäologischen Instituts 1929 bis 1979*, Teil 1, 45.

69. *Jahrbuch des Auslands-Organisation der National Sozialistischer Deutscher Arbeiter Partei* 4, 1942, 49-66.

70. Ἐμεινε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1941 ἕως τὰ μέσα τοῦ 1942. Πῆγε στὴ Ρωσία καὶ κατόπιν στὴ Γαλλία. Σκοτώθηκε τὸ 1944 στὴ Νορμανδία.

71. *Βιώματα καὶ Μνημόσυνα* 34-35.

72. Ἀπὸ τὸ 1937 δίδασκε γερμανικὴ λογοτεχνία στὸ Deutsches Wissenschaftliches Institut τῆς Ἀθήνας.

73. Γιὰ τοὺς τρεῖς ἀδελφούς Stauffenberg βλ. πρόχειρα τὴ μελέτη τοῦ Peter Hoffmann, Οἱ ἀδελφοὶ Stauffenberg, ὁ κύκλος τοῦ Stefan George καὶ ἡ Ἑλλάδα: παρασκήνια τῆς συνομοσίας ἐναντίον τοῦ Χίτλερ, στὸν τόμο: *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Ἱστορικοῦ Συνεδρίου, Ἡ Ἑλλάδα 1936-1944. Δικτατορία, Κατοχὴ, Ἀντίσταση*. Ἐκδοσὴ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἀγροτικῆς Τράπεζας Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1989, σελ. 391-400.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πληροφορία τοῦ Hoffmann (σ. 398), τὴν ὁποία ὀφείλει στὸν Fahrner, ὅτι ὁ Καρούζος καὶ ὁ Λίνος Πολίτης εἶχαν βοηθήσει τὸν Klaus Stauffenberg στὴν ἀναθεώρηση γερμανικῆς μετάφρασης τοῦ *Διάλογου* τοῦ Σολωμοῦ ποὺ εἶχε κάμει ὁ Fahrner. Ἡ μετάφραση αὐτὴ δημοσιεύθηκε τὸ 1943 στὸ Μόναχο. Φαίνεται πὼς οἱ σχέσεις τοῦ Καρούζου μὲ τὸν Fahrner καὶ τὸν Klaus Stauffenberg ἦσαν εὐρύτερες ἀπὸ ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ἀπὸ τὴ μνεία τῆς Σέμνης τῆς γνωριμίας τους μὲ τὸν Alexander.

74. Alain Schnapp, *Quand les nazis se faisaient archéologues*, στὸν συλλογικὸ τόμο *L'Allemagne de Hitler, 1933-1945*, 199.

75. Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 18 Φεβρουαρίου 1954. (Κατάλοιπα, φάκ. 3).

76. Ὁ Henri Pirenne (1862-1935) ἦταν εἰδικὸς στὴν ἱστορία τοῦ Μεσαίωνα καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία. Κύριο ἔργο του ἡ *Histoire de la Belgique* (1899-1932).

77. 27 Ἀπριλίου 1941. Στὸ Ὑπόμνημά του πρὸς τὴν Ἀκαδημία λέγει πὼς παραιτήθηκε στὶς 21 Ἀπριλίου.

78. Κατάλοιπα, φάκ. 3, Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν, 9.

79. E. Kunze, στὸν τόμο τοῦ X. Καρούζου, *Ἀρχαία Τέχνη*, XVIII· Γ. Δεσπίνης, *N. Ἑστία* 122, 1987, 1131.

80. Ἰω. Κακριδῆς, *N. Ἑστία* 122, 1987, 1142.

81. Τὸ θαυμάσιο κείμενο τοῦ Καρούζου ἀτύχησε στὴν τελευταία ἀνατύπωσή του (Ἑρμῆς 1982). Προτιμήθηκε, ἀντὶ τῆς πληρέστερης δεύτερης ἐκδόσεως τοῦ 1946, ἡ πρώτη δημοσίευση, τῆς ὁποίας δὲν διορθώθηκαν οὔτε τὰ ἐμφανῆ τυπογραφικὰ λάθη. Ἀγνοήθηκαν ἀκόμη μερικὲς οὐσιαστικὲς ἀλλαγές ποὺ βρίσκονται στὴ δεύτερη ἐκδοση καί, τὸ κυριώτερο, ἀγνοήθηκαν οἱ μεταφράσεις τῶν ἐπιγραμμαμάτων, τὴ σημασία τῶν ὁποίων τονίζει ὁ Καρούζος στὸν πρόλογο τοῦ 1946.

82. Kunze, ὅπ.π. XIII.

83. Ἡ ἀφιέρωση μοῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ φωτοτυπία ποὺ μοῦ ἔδωσε ὁ Hans Walter. Τὸ χωρίο τοῦ Πλάτωνος τὸ παραθέτει ὡς ὑπότιτλο ρητὸ στὸ δοκίμιό του «Ἐνας θησαυρὸς κ' ἓνας ἀγώνας [Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη]» (*N. Ἑστία* 28, Χριστοῦγεννα 1940, τεῦχος 336, 2).

84. Ὁ Νίκος Μπέρτος (1885-1949) διατέλεσε δάσκαλος, σχολάρχης καὶ καθηγητῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης. Διορίστηκε στὴν Ὑπηρεσία τὸ 1919 καὶ ὑπηρέτησε στὴν Ἀργολίδα. Τὸ 1930 μετατάχθηκε στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἔγινε Διευθυντὴς Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν, διάδοχος τοῦ Γιάννη Γρουπάρη, καὶ κατόπιν Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου. Τὸ 1941 διατέλεσε γιὰ μικρὸ διάστημα Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, θέση ποὺ εἶχε προσπαθήσει νὰ καταλάβει, χωρὶς ἐπιτυχία, τὸ 1932 καὶ ἡ ὁποία ἦταν παλιὰ καὶ μόνιμη ἐπιδίωξη τοῦ Καρούζου. Ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ὅπου τὸν διαδέχτηκε ὁ Δ. Εὐαγγελίδης, ἐπανῆλθε στὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν. Τὸ 1947 κατέλαβε τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης. Ἡ δράση του στὴν Ὑπηρεσία δὲν ἦταν σημαντικὴ. Ἡ ἀναφερόμενη συμβολὴ του στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου τῆς Μιδέας εἶναι μικρὴ καὶ μᾶλλον διοικητικῆς φύσεως (βλ. Axel Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea* (1931), 8-9)· τὸ 1930 ἐπέβλεψε ἔρευνες στὴ θάλασσα τοῦ Ἀρτεμίσίου κατὰ τίς ὁποῖες βρέθηκε τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ ἀλόγου καὶ ὁ μικρὸς ἀναβάτης (ΑΔ 10, 1926, Παράρτημα 86-95). Πέθανε στὶς 11 Ἰαν. 1949.

85. *Ἀναγέννηση* 1, 1927, 570.

86. Βλ. στὰ προηγούμενα, στὰ περὶ διαφωνίας μὲ τὸν Μηλιάδη.

87. Ὁ Νικόλαος Κυπαρίσσης (1879-1944) ἀπὸ τὴν Κρήτη, σπούδασε στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Γερμανία μὲ ὑποτροφία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Διορίστηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τὸ 1910 καὶ ὑπηρέτησε ὡς Ἐφορος Πατρῶν, Ἀκροπόλεως, Ἀθηνῶν καὶ Ἀττικῆς, ὡς Τμηματάρχης τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος (1920-1922) καὶ ὡς Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας τὸ 1941, θέση ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπομακρύνθηκε. Τὸ

1942 έγινε, χωρίς έκλογη, καθηγητής της αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Ήταν άκραιφνης βασιλόφρων και πρωταγωνιστής στην Έκτακτη Γενική Συνέλευση των εταίρων της 'Αρχαιολογικής Έταιρείας, της 29 Νοεμβρίου 1920, με την οποία έληξε και η δεύτερη γραμματεία του Παν. Καββαδία.

88. Ο Φοῖβος Σταυρόπουλος (1904-1972) διορίστηκε στην 'Αρχαιολογική Ύπηρεσία το 1921 ως φύλακας αρχαιοτήτων. Τον επόμενο χρόνο διορίστηκε 'Επιμελητής 'Αρχαιοτήτων Β' τάξεως και τοποθετήθηκε στην αρχή στο 'Αρχαιολογικό Τμήμα του Ύπουργείου. Τον Φεβρουάριο του 1923 μετατέθηκε στο 'Εθνικό Μουσείο και τον Ιανουάριο του 1928 στην Κρήτη. Δεν μου είναι γνωστό αν υπηρέτησε εκεί. Τον Οκτώβριο του 1931 μετατέθηκε στην Α' 'Αρχαιολογική Περιφέρεια ('Ακρόπολη, 'Αθήνα, 'Αττική), τον Δεκέμβριο του 1933 στη Χαλκίδα χωρίς να αναλάβει υπηρεσία, τον Μάιο του 1935 στο 'Αρχαιολογικό Τμήμα και τον Ιούνιο του 1935 πάλι στην Α' Περιφέρεια. Τον Μάρτιο του 1938 έγινε Έφορος και μετατέθηκε στην Πάτρα· τον Ιούλιο του 1941 ξαναγύρισε στην 'Αθήνα ως Έφορος Γλυπτών του 'Εθνικού Μουσείου. Τον Αύγουστο του 1949 μετατέθηκε στο Ναύπλιο, αλλά η μετάθεση ανακλήθηκε. Τον Ιούλιο του 1964 μετατέθηκε στη Γ' 'Αρχαιολογική Περιφέρεια ('Αθηνών), την οποία διοικούσε από το θάνατο του Ι. Θρεψιάδη, και τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου αποχώρησε από την Ύπηρεσία, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου περί τριακονταπενταετίας των δημοσίων υπαλλήλων. Μετά τον πόλεμο ασχολήθηκε υπηρεσιακώς με τη διαχείριση της περιουσίας του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού Ίνστιτούτου, με το Ταμείο Προνοίας Ύπαλλήλων Ύπουργείου Παιδείας και, σε συνεργασία με το αρμόδιο τμήμα της Αστυνομίας, με τη δίωξη της αρχαιοκαπηλίας.

89. Για την Ιωάννα Κωνσταντίνου (1907-1989) βλ. Β. Χ. Πετράκος, *ΕΔΑΕ* 3, 1989, 27-28.

90. Πρόκειται για το ΝΔ 1521/1942 (*ΦΕΚ* 182, 21 Ιουλίου 1942, τ. Α'). Δεν γνωρίζουμε αν το σχέδιο του ΝΔ τροποποιήθηκε κατά τις απόψεις του Καρούζου.

91. Ο Μπέρτος επανήλθε προσωρινά στην Ύπηρεσία το 1941 ως Διευθυντής του 'Εθνικού Μουσείου, πριν από τον Εὐαγγελίδη και τον Καρούζο.

92. Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας.

93. *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση* 1, 1946, 249.

94. Σ. Καρούζου, *Βιώματα και Μνημόσυνα*, 34.

95. Κατάλοιπα, φάκ. 14. Το πρωτότυπο χειρόγραφο βρίσκεται στην κατοχή του 'Αγγελου Δεληβορριά, ο οποίος μου παραχώρησε αντίγραφο.

96. Παραπέμπει στη δική του μετάφραση, βλ. δημοσιεύματά του.

97. Η στροφή της ώδης του Κάλβου είναι τούτη: *Φαίνεται εις τὸν ὀρίζοντα / ὡσάν χαρὰς ἰδέα/ καὶ φωτίζει τὴν γῆν/ καὶ τῶν θνητῶν τὰ ἔργα/ τῶν πολυπόνων. Ὁ Παλαμᾶς στοὺς Ἰαμβοὺς καὶ Ἀνάπαιστους ἐμπνέεται ἀπὸ τοὺς δύο πρῶτους στίχους τῆς στροφῆς, ἔνα ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς τοῦ ὁποίου ἡ τελευταία (τρίτη) στροφή εἶναι τούτη: Καὶ κελαιδεῖ στὰ χεῖλῃ μου/ ἡ ὥδῃ σου πάντα νέα:/ «Φαίνεται εἰς τὸν ὀρίζοντα/ ὡσάν χαρὰς ἰδέα!».*

98. Ν. Έστία ΙΣ', 1942, τευχ. 365, 15 Αύγ.

99. Ο Συκουτρής και ο Ιωάννης Θ. Κακριδής ἦσαν συμφοιτητὲς στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Βερολίνο, μαθητὲς καὶ οἱ δύο τοῦ Wilamowitz.

100. 'Εν 'Αθήναις 1928, 217-266· επανέκδοση: εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, 215-258.

101. Max Weber, *Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα* ('Αθήναι 1933) 61 σημ. 2. Κατὰ τὸν 'Ιω. Καλιτσουνάκι, ὁ Συκουτρῆς «ὡμολόγει ἑαυτὸν φίλον τῶν δικτατωρικῶν πολιτευμάτων». *Ἡ Ἀντιδικία τῶν Τόνων*, 538 σημ. 20. Τὸ ζήτημα τῶν φιλοναζιστικῶν ἀπόψεων τοῦ ἀποφεύγουν νὰ θίξουν ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν Συκουτρῆ. Τελευταῖα ('Αντί, περίοδος Β', τεῦχος 560, 23 Σεπτ. 1994) ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ περισσότερους (σ. 23, 33) ὅτι μόλις τὸ 1937 ἀντιλήφθηκε ὁ Συκουτρῆς τὴν ἀποτρόπαια μορφή τοῦ χιτλερικοῦ καθεστῶτος. Δὲν γνώριζε λοιπὸν ἕως τότε τίς συγκρούσεις στοὺς δρόμους καὶ τίς δολοφονίες ἀπὸ τοὺς ναζὶ κατὰ τὴν περίοδο 1930-1933, τὴν ἀπαγόρευση λειτουργίας ἄλλων κομμάτων, τὴν κατάργηση τῶν συνδικάτων, τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως γιὰ Γερμανοὺς (1933), τοὺς νόμους τῆς Νυρεμβέργης ποὺ ἀπαγόρευαν τίς σχέσεις μεταξὺ Ἀρίων καὶ μὴ Ἀρίων (1935), τὴν εἰσβολὴ στὴ Ρηνανία (1936), γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ πολὺ γενικὰ τῆς ναζιστικῆς δραστηριότητος;

102. *Gnomon* 22, 1950, 1-17. Τὸ θέμα τῶν σχέσεων Ἑλλήνων, Γερμανῶν καὶ Ἰταλῶν ἀρχαιολόγων κατὰ τὴν Κατοχὴ ἐξετάζεται σὲ δημοσίευσμά μου, *Ὁ Μέντωρ* 31, 1994, 69-184.

103. Ἀρχεῖον Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 34/1945.

104. Κατάλοιπα, φάκ. 13.

105. Μνεία τῆς στάσης αὐτῆς τοῦ Réguy κάνει ὁ Καρούζος στὸ κείμενό του γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή (61), τὸ 1947.

106. Γεννήθηκε τὸ 1870. Ἐλαβε τὸ πτυχίον τοῦ 1894. Ὑπηρέτησε ὡς ἐλληνοδιδάσκαλος, ὡς σχολάρχης καὶ ὡς καθηγητῆς τοῦ γυμνασίου. Σπούδασε μὲ ὑποτροφία στὴ Γερμανία καὶ εἶχε ὡς καθηγητὲς, μεταξὺ ἄλλων, τοὺς Diels, Pernice, Köhler, Wilamowitz, Kirchhoff, Furtwängler. Διορίστηκε τὸ 1903 ὡς νομισματογνώμων στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο καὶ κατόπιν, μὲ διαγωνισμό, Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1904-1924). Ἐκλέχτηκε καθηγητῆς τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Ἀρχαίων (1924-1938) καὶ Ἀκαδημαϊκός (1926-1960). Πέθανε τὸ 1960. Στὸν τάφο του τοποθετήθηκε, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ 'Ιω. Παπαδημητρίου, μελαμβαφῆς βιοιωτικὸς κήρυκος.

107. Εἶναι εὐλόγο ὅτι ὁ Κεραμόπουλος, ὄντας τὸ 1948 σχεδὸν ὀγδόντα χρονῶν, δεχόταν πολὺ εὐκόλα τίς βλαπτικὲς γιὰ τρίτους πιέσεις ἰδιοτελῶν ἀτόμων ποὺ τὸν περιστοίχιζαν.

108. Σημείωμα τοῦ Κεραμόπουλου στὸν ὑπηρεσιακὸ φάκελο τοῦ Καρούζου· συντάχθηκε ὡς ἀπάντηση σὲ δημοσίευσμα τοῦ *Βήματος* τῆς 20 Ἰουν. 1948, ἀλλὰ δὲν δημοσιεύτηκε. Στοιχεῖα τοῦ χρησιμοποιήθηκαν σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ὑπουργοῦ Δ. Βουρδουμπᾶ (Τὸ *Βῆμα*, 15 Ἰουλίου 1948).

109. Κατάλοιπα, φάκ. 3. Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 18 Φεβρουαρίου 1954.

110. Οἱ σχέσεις τοῦ Κεραμόπουλου μὲ τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Ἰταλοὺς ἔπρεπε νὰ βρίσκονται, ἀναγκαστικά, σὲ ἰσορροπία. Χωρὶς ἀμφιβολία προτιμώτερος ἦταν, κατὰ τὴν Κατοχὴ, ὁ Κεραμόπουλος ἀπὸ, λ.χ., τὸν Κυπαρίσση. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Ὑπηρεσίας, μὲ ἐνέργειες τοῦ Κεραμόπουλου ἀποσοβήθηκαν καταστροφές, ἀρπαγές καὶ γενικὰ ζημιές ἐκ μέρους τῶν κατακτητῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἀρχαιολό-

γοί αντιπρόσωποι αναγνώριζαν, τις περισσότερες φορές, τὸ ἐλληνικὸ δίκαιο. Πολὺ ἀργότερα, στὶς 13 Μαρτίου 1954, κατὰ τὴν τελετὴ ἐπίδοσης τοῦ τόμου «Γέρας εἰς Ἀντώνιον Δ. Κεραμόπουλον», ὁ τιμώμενος μίλησε (᾽Ο ἑορτασμὸς τῆς 85ετηρίδος Ἀντωνίου Δ. Κεραμοπούλου, Ἀθῆναι 1954, 16-17) καὶ γιὰ τὴ θητεία του στὴ Διεύθυνση τῆς Ὑπηρεσίας κατὰ τὴν Κατοχὴ: «Σπουδὰς καὶ μαθήματα κυρίως μόνο ἐν Γερμανίᾳ ἠκολούθησα. Ἐκεῖ δὲ εἶχα ἀποκτήσει καὶ τοὺς στενότερους φίλους. Διὰ τοῦτο μετ' ἐκπλήξεως εἶδον, ὅτι ὁ ἐκδοθεὶς ἀναμνηστικὸς τόμος ἐπὶ τῇ σημερινῇ ἑορτῇ δὲν περιλαμβάνει ἐργασίας Γερμανῶν ἐπιστημόνων, πλὴν τῶν ἐξ Αὐστρίας, ἐν ᾧ ἐγὼ ἐν Γερμανίᾳ ἔχω —ἢ εἶχον— (δὲν γνωρίζω ποῖα ἔκφρασις εἶναι τῶρα ἀκριβὴς) τοὺς περισσότερους φίλους ἐπιστημονας. Οἱ Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι, ὡς ἐμάθομεν ἐμπιστευτικῶς, ἔχουσιν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐγὼ ὡς διευθυντὴς τῶν ἀρχαιοτήτων ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας (1942 καὶ ἐξῆς), ὅτε εἰσέβαλον τὰ Χιτλερικά στρατεύματα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ συνέθλιψαν αὐτὴν παντοιοτρόπως, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ ἐιδικῶν Γερμανῶν, ἐπροστάτευσα, ὅσον ἡδυνήθην, τὰς ἀρχαιοτήτας, ἀλλὰ δὲν ἔκρυψα τὴν ἀποδοκιμασίαν μου πρὸς τοὺς τυραννικοὺς τρόπους τῶν Γερμανικῶν στρατευμάτων τῆς κατοχῆς. Οἱ Γερμανοὶ συνάδελφοί μου ἐκράτησαν ἐν τῇ μνήμῃ των ταύτην τὴν ἐλληνικὴν διαγωγὴν μου καὶ ἀπέφυγον νὰ γράψωσιν εἰς τὸν ἀναμνηστικὸν τόμον. Τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτοὶ εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τὴν ἰδικήν μου παντοτινὴν προαίρεσιν. Ἡ τωρινὴ συμπεριφορὰ των εἶναι τίτλος τιμῆς δι' ἐμέ, ἐπειδὴ, ἐπιδοκιμάζοντες αὐτοὶ καὶ τῶρα τοὺς Χιτλερικοὺς τρόπους, μὲ ἀναγνωρίζουσιν ὡς ἀντίθετόν των καὶ ἐπομένως ὡς καλὸν Ἕλληνα καὶ πατριώτην».

111. AN 1947/1939, ἄρθρο 21,1.

112. Ἐμπιστευτικὴ ἀναφορὰ τοῦ πρὸς τὸν Ὑπουργὸ Παιδείας ἀρ. 12 τῆς 21 Ἰουν. 1948.

113. Οἱ φράσεις ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Κεραμόπουλος εἶναι αὐτὲς ποὺ τοῦ ὑπαγόρευε τὸ περιβάλλον του. Πρῶτος ὁ Πανᾶς, ὅσο γνωρίζω, μὲ τὸ ἔγγραφό του ἀρ. 2355 τῆς 27 Ὀκτ. 1947 (Κατάλοιπα, φάκ. 2, ς') ποὺ ἀπευθυνόταν στὸν Καροῦζο, παρατηρεῖ: «Ἐπὶ τούτοις ἀναμνησκόμενοι καὶ τοῦ ὑπ' [ἀριθ.] 1 τῆς 2.1.42 ἐγγράφου ὑμῶν, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, εὐχαρίστως διαπιστοῦμεν ὅτι, ὁ τόνος τῶν ἐγγράφων σας κατέστη κάπως ἡπιώτερος ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐαμοκρατίας, καθ' ἣν μετέχοντες εἰς τὰ Σοβιετ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀπειλεῖτε ἡμᾶς ὅτι δὲν θέλετε περιορισθῇ εἰς ἐγγράφους μόνον παρατηρήσεις».

114. Τὸ Βῆμα, 20 Ἰουνίου.

115. Τὸ Βῆμα, 24 Ἰουνίου καὶ 3 Ἰουλίου.

116. Ἡ Καθημερινή, 4 Ἰουλίου.

117. Τὸ Βῆμα, 15 Ἰουλίου.

118. Τὸ Βῆμα, 16 Ἰουλίου.

119. Τὸ Βῆμα, 18 Αὐγούστου.

120. Τὸ Βῆμα, 2 καὶ 4 Σεπτεμβρίου.

121. Τὸ Βῆμα, 28 Σεπτεμβρίου.

122. Heinz Richter, 1936-1946, Δύο ἐπαναστάσεις καὶ ἀντεπαναστάσεις στὴν Ἑλλάδα (Ἐξάντας, Ἀθήνα 1973, Β' ἔκδ.), τόμ. 2, 112 ἐξ.

123. Τὸ Βῆμα, 15 Ἰουλίου 1948. Εἴκοσι χρόνια πρὶν, στὶς 8 Ἰουνίου 1928, ὁ

Μαρινάτος σέ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Γεώργιο Σωτηρίου (*Ε*, ἐνθετο τῆς *Κυριακάτικης Ἐλευθεροτυπίας*, 19 Φεβρ. 1995) ἀπὸ τῆ Γερμανία τοῦ γράφει, μεταξύ ἄλλων, ὅτι «Θὰ τὸ βλέπετε καὶ μόνος Σας, ὅτι οἱ παλιότεροι ἀρχαιολόγοι ἕνας-ἕνας φεύγουν καὶ οἱ νεώτεροι εἶναι μπολσεβίκοι ἢ κοινωνικοὶ ἀναμορφωταὶ ἢ ὅ,τι ἄλλο θέλετε. Τί θὰ ἀπογίνει μὲ αὐτὸν τὸν κλάδον δὲν ξεύρω. Ἀφήνω καὶ τὸ ἄλλο γεγονὸς ὅτι κανεὶς σχεδὸν δὲν ἀκούεται πλέον ἔξω».

124. *Τὸ Βῆμα*, 16 Ἰουλίου 1948.

125. Ὁ Γιάννης Μηλιάδης γεννήθηκε τὸ 1895 στὴν Ἀθήνα. Σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Ἀθήνας, στὸ Μόναχο καὶ τὴ Βιέννη. Τὸ 1919 διορίστηκε Ἐπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων Β' τάξεως. Ἀρχικὰ τοποθετήθηκε στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, τὸ 1921 μετατέθηκε στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο, τὸ 1923 στὸ Ἡράκλειο Κρήτης καὶ ἔπειτα ἀπὸ λίγους μῆνες στὰ Χανιά. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1924 παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίᾳ καὶ διορίστηκε καθηγητὴς στὸ Ἑλληνικὸ σχολεῖο τοῦ Ναυπλίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παραιτήθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1925, γιὰ νὰ ἀναδιοριστεῖ στὴν Ὑπηρεσίᾳ ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Β' τάξεως. Τοποθετήθηκε στὴν Πρέβεζα καὶ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἐπομένου ἔτους μετακινήθηκε στὴν Κέρκυρα, ἣ ὁποία εἶχε ὀριστεῖ ὡς ἔδρα τῆς Ἡ' Ἐφορείας ὅπου ὑπηρετοῦσε.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1933 μετατέθηκε στὴν Πάτρα, τὸν Μάρτιο τοῦ 1938 στὴ Μυτιλήνη, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1939 στὸν Βόλο καὶ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1940 ἀποσπάστηκε στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο μετατέθηκε στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ὡς Ἐφορος Γλυπτῶν τὸν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου χρόνου. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1941 μετατέθηκε στὴν Α' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια (Ἀκρόπολη, Ἀθήνα, Ἀττική). Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1947 παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίᾳ καὶ ἀναδιορίστηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1951 ὡς Ἐφορος τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίᾳ μὲ τὴ συμπλήρωση τοῦ ὁρίου ἡλικίας στίς 17 Φεβρουαρίου 1961. Ὁ θάνατος τὸν βρῆκε, τὸ σούρουπο τῆς 24 Σεπτεμβρίου 1975, στὸ Γραφεῖο τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως.

126. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Δ. Κοντῆ (1910-1975), Ἐφορο Ὀλυμπίας, πρῶτο Ἐφορο Δωδεκανήσου καὶ θεμελιωτὴ τῆς ἔρευνας τῆς ροδιακῆς πολεοδομίας, Ἐφορο Ἀττικῆς καὶ Γενικὸ Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως (1963-1967), θὰ γίνει λόγος στὰ ἐπόμενα.

127. *Ὁ Μέντωρ* 23, 1992, 167.

128. Τὴν ἱστορία τῶν ἐκθέσεων ἀρχαίων στὸ Ἐξωτερικὸ βλ. στὰ δημοσιεύματά μου: *Δοκίμιο*, 79-82· Τὰ ἀρχαῖα εἰς τὴν Ξένην, *ΕΔΑΕ* 13, 1990, 144· τὸ τεῦχος 17, 1991 τοῦ *ΕΔΑΕ*, ἀφιερωμένο στὸ θέμα τοῦ Μουσείου Λωζάνης καὶ τὴν ἐξαγωγή τῶν ἀρχαίων· Ἡ ἐκθεσις τῆς Ν. Ὑόρκης τοῦ 1939, *Ὁ Μέντωρ* 22, 1992, 138-139· Ἡ κίνηση τῶν ἐκθέσεων τοῦ Ἐξωτερικοῦ, *Ὁ Μέντωρ* 23, 1992, 161-162· Ἡ κίνηση τῶν ἐκθέσεων, *Ὁ Μέντωρ* 24, 1993, 16-18· βλ. ἐπίσης τὸ τεῦχος 20, 1992 τοῦ *Μέντορος* μὲ τὰ πρακτικὰ τῆς Ἐκτακτῆς Συνέλευσης τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, κατὰ τὴν ὁποία συζητήθηκε τὸ θέμα τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ἀρχαίων καὶ τοῦ Μουσείου Λωζάνης.

129. Οἱ ἐκθέσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὑπομνηστικὲς τῆς ὑπάρξεως τῶν ἐμπνευστῶν καὶ ὀργανωτῶν τους, μοῦ θυμίζουν πάντοτε τὴν ἱστορία τοῦ μικροῦ κοριτσιοῦ ποῦ

ζητάει από τη γειτόνισσα να του δώσει τα υλικά της πίττας που θα φτιάξει ή μητέρα του και μαζί και το ταψί για το ψήσιμο της πίττας.

130. Το πρακτικό της συνεδριάσεως του Συμβουλίου βλ. *Δοκίμιο* 81-84. Πιστεύω πως είχε συνταχθεί από τον Καρούζο και τον Κοντή.

131. Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* II, 'Ηράκλειτος B, 119· Πλουτάρχου, Πλατωνικά ζητήματα, 999 D.

132. Μετ. του Καρούζου· δηλ. ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι ο φύλακας-άγγελός του, ο καλός ή ο κακός του δαίμονας.

133. 'Ο 'Ανδρέας Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός (1908-1971) γεννήθηκε στη Ζάκυνθο και σπούδασε στην 'Αθήνα. Ήταν μαθητής του 'Απ. 'Αρβανιτόπουλου, τον οποίο διαδέχτηκε στην έκδοση του περιοδικού *Πολέμων*. Οι μελέτες του ήταν κυρίως επιγραφικές και τοπογραφικές. Την υποψηφιότητά του στην 'Ακαδημία, την οποία απέρριψε ή Τάξη, υποστήριξε ο Χαρίτων Χαριτωνίδης (1880-1954), ο έσοχώτερος μαθητής του Κόντου. Χαρακτηρισμό του από τον 'Αγγελο Π. Ματθαίου, βλ. *Ηρόος* 8-9/1990-91, 315-317.

134. 'Ο Σωκράτης Β. Κουγέας (1877-1966), από τους Δολούς της Λακωνίας, σπούδασε στην 'Αθήνα, τη Γερμανία και τη Γαλλία. 'Υπηρέτησε ως καθηγητής του Προτύπου Γυμνασίου 'Αθηνών και του Διδασκαλείου Μέσης 'Εκπαιδεύσεως, ως γραμματεὺς τῶν ἱστορικῶν ἀρχείων τοῦ Κράτους, ως καθηγητὴς τῶν ἐλληνικῶν στὸ Μετσόβειο Πολυτεχνεῖο καὶ ὡς Διευθυντὴς τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης. Διετέλεσε καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς 'Αθήνας (1918-1947), ἀκαδημαϊκὸς (1929) καὶ Σύμβουλος τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας (1924-1965). Περισσότερα βλ. *'Ελληνικά* 15, 1957, β-ιε'.

135. 'Όσα στὸ ἔγγραφο αὐτὸ περικλείονται σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες, εἶναι περιλήψεις τοῦ Κουγέα.

136. Για τις ἐκλογὲς τῆς 31 Μαρτίου 1946 τὸ ΚΚΕ εἶχε κηρύξει ἀποχή. Τὸ νὰ μὴν ἔχει ψηφίσει κανεὶς σ' αὐτὲς σήμαινε πὼς ἦταν κομμουνιστὴς καὶ ἀκολουθοῦσε τὴν ἐντολὴν τοῦ κόμματος. Βλ. Heinz Richter, *1936-1946, Δύο ἐπαναστάσεις καὶ ἀντεπαναστάσεις* στὴν *'Ελλάδα* ('Εξάντας, Β' ἔκδοση, 'Αθήνα 1973), 300-303.

137. Κατάλοιπα, φάκ. 6.

138. Σέμνης Καρούζου, *Τὸ 'Εθνικὸν Μουσεῖον ἀπὸ τὸ 1941*. 'Ανακοίνωση στὸ Α' Συνέδριο τῶν 'Ελλήνων 'Αρχαιολόγων.

139. Μαρίνος Καλλιγῆς, Τὸ ἀνοιγμὰ τοῦ 'Εθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου, *Τὸ Βῆμα*, 15 'Ιαν. 1948.

140. *'Η Βραδυνή*, 1 Σεπτ. 1950.

141. Βλ. τὰ ἄρθρα τοῦ Alan Wace καὶ τοῦ Μίλτη Παρασκευαῖδη στὴν *Καθημερινή* τῆς 18 καὶ 24 'Ιουλίου 1957.

142. Γ. Δοντᾶς, *Ν. 'Εστία* 122, 1987, 1116-1118.

143. *Ίδεογραφία* 172-178.

144. 'Εφόρου τῶν Γραφείων τῆς 'Ακαδημίας, Συμβούλου τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας καὶ κατόπιν Προέδρου τῆς.

145. 'Αρχεῖον 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 93/1954.

146. *Ίστορία* 214· ἄρθρο 2 τοῦ 'Οργανισμοῦ τοῦ 1837.

147. Στις 28 'Απριλίου 1837.

148. 'Ιδεογραφία 27.

149. Α. Ρ. Ραγκαβή, 'Απομνημονεύματα Β' (1895), 276-277. Τὸ πριόνι ἔμεινε ἀνάμεσα στοὺς δυὸ σπονδύλους. Ξαναβρέθηκε καὶ ἀφαιρέθηκε στὰ χρόνια μας.

150. Β. Χ. Πετράκος, Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, 'Αρχαιολογία 26, 1988, 97.

151. 'Ιδεογραφία 83.

152. Συνεδρία τῆς Πέμπτης 28 'Απριλίου 1955.

153. 'Ο Benjamin Dean Meritt (1899-1989), κύριος μελετητὴς τῶν ἐπιγραφῶν τῆς 'Αγορᾶς, ἀσχολήθηκε, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφικὴ καὶ ἱστορία. Τὰ ἔργα του ἀποτελοῦν θεμέλιο στοὺς τομεῖς αὐτοὺς.

154. Ν. 'Εστία 60, 1956, 1314-1315. Στὸ ζήτημα τῆς ἀναστήλωσης τῆς στοᾶς ἀναμίχθηκε μὲ ἐπιστολὴ καὶ ὁ Μαρινάτος, τότε Διευθυντὴς τῆς 'Υπηρεσίας (Τὸ Βῆμα, 9 Σεπτ. 1956). 'Αναγνωρίζει ὅτι ἡ εὐθύνη γιὰ τὴν ἀπόφαση τῆς ἀναστήλωσης, μᾶλλον τῆς ἀνακατασκευῆς, τῆς στοᾶς ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου στὸ 'Αρχαιολογικὸ Συμβούλιο, τὸ ὁποῖο γνῶριζε ὅλες τὶς παρεκκλίσεις τῶν 'Αμερικανῶν ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο σχέδιο τοῦ μνημείου. Τὴ λευκότητα τῶν μαρμάρων τῆς νέας στοᾶς θεωρεῖ ἀσήμαντη: «τὸ ὅτι ὁ λευκὸς ὄγκος τῆς στοᾶς ἀποτελεῖ κατάθλιψιν διὰ τὰ περίξ μνημεῖα, ἰδίως τὸ Θησεῖον, εἶναι ζήτημα ἐγερθὲν ἐκ τῶν ὑστέρων, διὰ τὸ ὁποῖον ὅλοι εἴμεθα συνυπεύθυνοι, ἀλλὰ θὰ ἐκλείψῃ μετ' ὀλίγα ἔτη». Στὴν ἐπιστολὴ δίνει καὶ γενικὸ ὅρισμό τῶν ἀναστηλώσεων, εἰδικὰ γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος: «τὸ κατ' ἐμὲ δὲν θὰ ὑποστηρίξω ποτέ, ὅτι τὰ ἀπειράριθμα ἐμβαλώματα ἐκ λίθου, σκυροκονίας καὶ μαρμαρίου ἐπὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀποτελοῦν κάτι τὸ ὠραῖον. 'Η ἀναστήλωσης εἶναι ἔργον ἀνάγκης, διὰ νὰ περισώσωμεν ἕν μνημεῖον. Δὲν εἶναι ὅμως πάντοτε ὠραῖον», διότι τότε ὠραῖον θὰ ἦτο τὸ στιβάνι καὶ τὸ πανταλόνι τοῦ βοσκοῦ, διάστικτα ἀπὸ συρραφὰς καὶ ἐμβαλώματα. 'Η ταπεινὴ μου γνώμη εἶναι, ὅτι ἡ στοά, ἀναλόγως τοῦ προορισμοῦ δι' ὃν ἀνηγέρθη, καλῶς καὶ πολὺ ἐπιτυχῶς ἐγένετο ὡς ἀνακατασκευή, ἐξαιρουμένων φυσικὰ τῶν μερῶν τὰ ὁποῖα ἐσώζοντο καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀρκετά». Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐπιγραφῆς δέχεται τὴ γνώμη τοῦ Meritt, προτείνει ὅμως νὰ γραφεῖ προσωρινὰ τὸ κείμενό της στὸ ἐπιστύλιο τῆς στοᾶς μὲ βαφή.

155. 'Ο Φιλελεύθερος, 13 'Ιουνίου 1952.

156. Πρᾶξις 12/4 'Απρ. 1952.

157. 'Απορία προκαλεῖ ἡ σύγκριση τῶν αἰτήσεων δύο ὑποψηφίων, τοῦ Κοντολέοντος καὶ τοῦ Μιτσοῦ. Εἶναι σχεδὸν ὅμοιες κατὰ τὴ διατύπωση, περιέχουν τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρήματα καὶ οἱ ἐλάχιστες σκόπιμες διαφορὲς δὲν κρύβουν ὅτι τὸ ὑπόδειγμα τῶν αἰτήσεων εἶναι κοινόν.

158. Τὸ Βῆμα, 11 'Ιουνίου 1952.

159. Τὸ Βῆμα, 14 'Ιουνίου 1952.

160. Ἀνώτατον Συμβούλιον Δημοσίων 'Υπηρεσιῶν.

161. Πρᾶξις 17/16 Μαΐου 1952.

162. Μέλη τοῦ Συμβουλίου ἦσαν: Πρόεδρος Σαμαλέας, Ι. Μηλιάδης (ἀποχώρησε κατὰ τὴ συζήτησιν), Ν. Τωμαδάκης, Α. 'Ορλάνδος, Χ. Καροῦζος, Δ. Ζακυθινός, Γ. Πάντζαρης, Κ. Πάγκαλος, Γ. Σωτηρίου, Ε. Στίκας, Ν. Βλάχος.

163. 'Εννοεῖ τὸν 'Αντώνιο Κεραμόπουλο.
164. Εὐριπίδου, ἀπόσπασμα 287 (Nauck). Οἱ λόγοι τοῦ Εὐριπίδου ἔχουν ὡς ἐξῆς: *τοῖς πράγμασι γὰρ οὐχὶ θυμοῦσθαι χρεῶν· μέλει γὰρ αὐτοῖς οὐδέν· ἀλλ' οὐτυχάνων / τὰ πράγματ' ὀρθῶς ἦν τιθῆναι, πράσσει καλῶς.*
165. Τῆς Λένας Σαββίδη, *Τὸ Βῆμα*, 8, 9 'Οκτ. 1957.
166. 'Η 'Οργάνωσις τῶν 'Αρχαιοτήτων μας, *'Η Καθημερινή*, 20, 22 'Οκτ. 1957.
167. Εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ νοοτροπία του, ἡ παρατήρηση αὐτῇ τοῦ Μαρινάτου. Γυναῖκες στὴν 'Υπηρεσία τότε ὑπηρετοῦσαν ἡ Σέμνη Καρούζου, ἡ Εἰρήνη Βαρούχα, ἡ 'Ιωάννα Κωνσταντίνου, ἡ Ἄννα Μααραβᾶ καὶ τέσσερις ἀκόμη ποὺ εἶχαν διοριστεῖ τὴν προηγούμενη χρονιά 1956.
- Λίγες μέρες πρὶν, στὶς 12 'Οκτ. 1957, εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ *Βῆμα* ἐπιστολὴ τὴν ὁποία ὑπέγραφε «'Ομάς [13] γυναικῶν ἀρχαιολόγων ἐκτὸς 'Υπηρεσίας». Περιέγραφαν τὴν κακὴ κατάστασι τῆς 'Υπηρεσίας, κυρίως τὴν ἔλλειψιν δυνατότητας ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ ἐργασίας, τὴν ἀνέχεια τοῦ προσωπικοῦ καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν μνημείων, τὴν ἀπραξία καὶ τὴν ὑποβάθμιση τοῦ Κλάδου. «Μιὰ τέτοια εἰκόνα ἀθλιότητος δὲ μπορεῖ νὰ προσελκύσει νέους ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν τὴ λαχτᾶρα νὰ δουλέψουν καὶ νὰ δημιουργήσουν κάτι καλύτερο».
168. Φύλλα τῆς 28, 30, 31 'Ιουλίου καὶ 2, 3, 4 Αὐγούστου.
169. *'Αθηναϊκή*, 3 Δεκ., *Τὸ Βῆμα*, 22 καὶ 29 Δεκ. 1957.
170. *'Ανεξάρτητος Τύπος*, 1 'Ιουλ. 1958.
171. Βλ. *'Η Καθημερινή*, 9 Φεβρ. 1958· *Τὰ Νέα*, 10 'Ιουνίου 1958.
172. 'Η ἐπιστολὴ εἶναι τοῦ ἀρχιτέκτονος 'Αγγ. Σιάγα, *Τὸ Βῆμα*, 11 Φεβρ. 1959.
173. *Τὰ Νέα*, 17 Φεβρ. 1959.
174. 'Ο.π.
175. *Νεολόγος Πατρῶν*, 22 Φεβρ., *'Εθνικὸς Κῆρυξ*, 3 'Απρ., *'Η Καθημερινή*, 5 'Απρ., *Βραδυνή*, 7 'Απρ., *Τὰ Νέα*, 14 'Ιουλ., *'Ανεξάρτητος Τύπος*, 7 Σεπτ. 1959.
176. *Ν. 'Εστία* 65, 1959, τεύχ. 766 (1 'Ιουν. 1959), 751-760.
177. 'Ο Κοντῆς ἔγινε 'Εφορος 'Αττικῆς στὶς ἀρχὲς Νοεμβρίου 1959.
178. *'Η Καθημερινή*, 29 'Ιουλίου, *Τὸ Βῆμα*, 30 'Ιουλίου 1960.
179. *'Η Καθημερινή*, 3 Αὐγ. 1960.
180. 3 Αὐγ. 1960.
181. *'Η Καθημερινή*, 3 Αὐγ. 1960.
182. *'Η Καθημερινή*, 7 Αὐγ. 1960.
183. *'Η Καθημερινή*, 9 Αὐγ. 1960.
184. *'Η Καθημερινή*, 11 Αὐγ. 1960.
185. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ σκόπιμη ἀνακρίβεια, λόγῳ τοῦ δεσμοῦ τοῦ Κοντῆ μετὰ τὴν 'Ιταλικὴ Σχολὴ πρὸ τοῦ πολέμου καὶ τῆς θητείας του στὴ Ρόδο, ὅπου εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσῃ τὴν ἰταλικὴ ὁργάνωσι τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας Δωδεκανήσου.
186. *'Η Καθημερινή*, 12 Αὐγ. 1960. 'Ο κύριος τίτλος τῆς ἀνακοίνωσης εἶναι «Παραίτησις τριῶν καθηγητῶν ἀπὸ τὸ 'Αρχαιολογικὸν Συμβούλιον».
187. 'Η ἐπιστολὴ τοῦ Καρούζου ἦταν ἀπάντησι στὴν πρώτη τοῦ Κοντολέοντος καὶ ὄχι αὐτόβουλη ἐνέργεια, ὅπως ὑπονοεῖ ὁ Μαρινάτος.

188. Έννοεῖ τὸν Γιάννη Μηλιάδη, ὁ ὁποῖος μόνο κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὑπουργίας Ἰω. Μιχαήλ (Κυβέρνηση Ν. Πλαστήρα) ἀποπειράθηκε νὰ ἀναλάβει τὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων χωρὶς ἐπιτυχία, ὅπως ἐκθέτω στὰ προηγούμενα.

189. Ἐδῶ ὁ Μαρινάτος θεωρεῖ ὅτι τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία καλλιεργοῦν καὶ ἀναπτύσσουν μόνον οἱ καθηγηταί, κάτι ποὺ δὲν συνέβη οὔτε ποσοτικὰ οὔτε ποιοτικὰ ποτέ. Ὡς πρὸς τὸ ἔμφυχο ὕλικό, καὶ ἐκεῖ ἀστοχεῖ. Καὶ ὁ ἴδιος ἀναγκάστηκε νὰ σπουδάσει καὶ στὸ Ἐξωτερικό, πρᾶγμα ποὺ δὲν συνέβαινε μὲ τοὺς Γερμανούς, Γάλλους κλπ. ξένους συναδέλφους του. Τοῦτο δείχνει ὅτι οἱ σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἐπαρκεῖς.

190. Ὄταν ὁ Μαρινάτος ἀνέλαβε γιὰ τρίτη φορὰ τὴ διεύθυνση τῆς Ὑπηρεσίας, τὸ 1967, ἥδη εἶχε ὑπερβεῖ τὸ ὄριο ἡλικίας. Ὄταν ἀπεχώρησε, τὸ 1973, ἀκόμη περισσότερο.

191. Μαρινάτος, Μηλιάδης, Καροῦζος εἶχαν διοριστεῖ τὸ 1919. Οἱ δύο τελευταῖοι εἶχαν μικρότερη ἀπὸ τὸν Μαρινάτο ὑπηρεσία ἐξ αἰτίας τῆς παραίτησής τους.

192. Ἐλευθερία, 13 Αὐγ., Ἀκρόπολις, 17 Αὐγ. (Β. Βασιλείου), Ἐλευθερία, 17 Αὐγ. (Ν. Κοντολέων), Τὸ Βῆμα, 18 Αὐγ. (Μ. Καλλιγᾶς), Τὸ Βῆμα, 24 Αὐγ. (Ρ. Ἀγαθοκλῆς καὶ Ν. Κοντολέων).

193. Περὶ τῆς νέας διαρρυθμίσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους, *ΕΕΦΣΠΑ* 1960/61, 621-625.

194. ΒΔ 632/1960, *ΦΕΚ* 141, 12 Σεπτ. 1960, τ. Α' καὶ ΒΔ 634/1960, *ΦΕΚ* 143, 17 Σεπτ. 1960, τ. Α'.

195. Τὸ ψήφισμα ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὴν Ἑστία τῆς 23 Ἰανουαρίου 1964. Ἡ ἐφημερίδα ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ τῆς κυβέρνησης Ἐνώσεως Κέντρου στὸ ψήφισμα αὐτό, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε «ἐμετικὸν ὕμνον» πρὸς τὸν τότε [1960] πρωθυπουργὸ καὶ ἀντίπαλο αὐτῆς ποὺ βρισκόταν στὴν ἀρχή.

196. *ΦΕΚ* 131, 19 Αὐγ. 1961, τ. Α'.

197. Ἑστία, 11 Μαρτίου 1961, Ἀκρόπολις, 5 Αὐγ. 1961. Ὁ ἀρθρογράφος τῆς ἐφημερίδας αὐτῆς κρίνει τὸ ΝΔ ὡς κακὸ ἐπειδὴ τὸ εἶχε ἐγκρίνει ἡ ΕΔΑ, ἡ ὁποία ὑποστήριζε ἔτσι τὸν Παπαδημητρίου, μέλος τοῦ ΕΑΜ στὴν Κέρκυρα κατὰ τὴν Κατοχή.

198. *ΦΕΚ* 192, 13 Νοεμ. 1962, τ. Α'.

199. Ἡ Καθημερινή, 21 Ὀκτ. 1962, 23 Ὀκτ. (Ι. Παπαδημητρίου), 25 Ὀκτ. (Σπ. Μαρινάτος).

200. Ἡ Καθημερινή, 2 Φεβρ. 1963 (Ν. Κοντολέων), 5 Φεβρ. (Ι. Παπαδημητρίου).

201. 26 καὶ 27 Μαρτίου 1963.

202. Ἑστία, 7 Ἰαν. 1964, 23 Ἰαν., 19 Φεβρ., 21 Ἀπρ., 12 Ἰαν. 1965.

203. Ἀθηναϊκή, 13 Μαΐου 1963.

204. 7 Ἰαν. 1964.

205. Τῆς ὑπηρεσιακῆς κυβέρνησης Ι. Παρασκευόπουλου, 31 Δεκ. 1963-19 Φεβρ. 1964.

206. Ἡ Καθημερινή, 11 Ἰαν. 1964.

207. Ἡ Καθημερινή, 14 Ἰαν. 1964.

208. Ἑθνος, 17 Ἰαν. 1964. Ἡ ἐφημερίδα αὐτὴ εἶχε δημοσιεύσει καὶ παλαιότερα

δυσμενῇ σχόλια ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας ποὺ ὑπαγορεύονταν, πιθανῶς, ἀπὸ τὸν Σταυρόπουλο.

209. *Ἡ Καθημερινή*, 18 Ἰαν. 1964.

210. *Ἐλευθερία*, 22 Ἰαν. 1964. Τὸ ἄρθρο εἶναι, πιθανώτατα, τοῦ Κοντῆ. Κατὰ τὸ διάστημα 1963/65 βρισκόμουν στὴ Γαλλία καὶ δὲν εἶχα ἄμεση γνώση τῶν ὧσων συνέβαιναν στὴν Ὑπηρεσία, καθὼς οἱ ἐφημερίδες ἔφθαναν ἐκεῖ μὲ καθυστέρηση.

211. 23 Ἰαν., 19 Φεβρ. 1964.

212. *Ἡ Καθημερινή*, 28 Μαρτίου 1965. Τὸ ἄρθρο ἔχει ὡς κύριο θέμα τὴ σύληση τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Τανάγρας. Τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ ἔγινε συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ΠΑΕ 1969-1984.

213. Τριάντα χρόνια μετὰ, τὸ φαινόμενο ἐπαναλαμβάνεται ἡπιώτερα.

214. Πρᾶξις 126/8 Σεπτ. 1961.

215. Ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ *Ἐπιστημολόγος*, στὸ ὁποῖο δημοσιεύονταν ἄρθρα καὶ μελέτες τῶν περισσότερο συντηρητικῶν καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀθηνῶν (Βορέας, Χατζῆς, Λογοθέτης, Ἐξαρχόπουλος, Πεζόπουλος). Ἀκολουθοῦσε πολιτικὴ συνεπῇ πρὸς τὸ καθεστῶς ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα τὸ 1936.

216. *Ἡ «ἀναστήλωση»* τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων, Ν. Ἑστία 68, 1960, τεῦχος 795, 1050-1054· Περὶ ἀναστήλωσης συνέχεια, ὁ.π. τεῦχος 798, 1314-1318.

217. *Ἔργον* 1960, 228-231.

218. Ἀρ. 1335 τῆς 17 Νοεμβρίου 1960.

219. Δημοσιεύματα στὴν *Καθημερινή*: τοῦ Αἰμίλιου Χουρμούζιου, 25 Μαΐου 1961· τοῦ Κώστα Μπίρη, 4 Ἰουνίου· τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, 13 Ἰουνίου· τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου, 16 Ἰουνίου.

220. *Ἔργον* 1960, 220-226, ἰδίᾳ 224-226.

221. Ἡ ἔκθεσή μου δὲν εἶχε, τότε, συνέχεια οὔτε συζητήθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο. Ἀντίγραφό της εἶχα δώσει, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1963, σὲ πρῶν ἄρχιτέκτονα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, ποὺ συνδεόταν μὲ τὴν Ἑνωσὴ Κέντρου καὶ ἀκόμη περισσότερο, ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ. Πιθανῶς σ' αὐτὸν ὀφείλεται ἡ μερικὴ δημοσίευσή της στὸ *Βῆμα* τῆς 31 Δεκ. 1964. Τὸ 1960 ἀνέλαβα ὡς Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς τὴ μεταφορὰ λίθο πρὸς λίθο, καὶ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ μεγάλου ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Ἑλληνικοῦ, ὁ ὁποῖος ἐμπόδιζε τὴν κατασκευὴ τοῦ διαδρόμου προσγειώσεως τοῦ ἐκεῖ ἀεροδρομίου. Ἡ ἀνασκαφὴ, διάλυση καὶ ἀναστήλωση, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἀνώμαλης μορφῆς θεμελίων, τοῦ μήκους 20 μ. καὶ πλέον περιβόλου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἔγινε μ' ἓναν τεχνίτη καὶ δύο ἐργάτες. Τὸ μνημεῖο εἶναι θεατὸ καὶ ἐπισκέψιμο στὸν περίβολο τοῦ πρῶν Κολλεγίου Θηλέων στὸ Ἑλληνικὸ (Β. Χ. Πετράκος, ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά 30-35 πίν. 33). Ἡ ἐκτὸς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως ἐργασία αὐτὴ προκάλεσε τὴν ὀργὴν τοῦ Στίκα, ποὺ ἐκδηλώθηκε ἀργότερα πρὸς ἐμένα μὲ δυσκολίες διοικητικῆς φύσεως. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ νοοτροπία ποὺ ἐπικρατοῦσε, καὶ ἐπικρατεῖ, εἶναι τοῦτο: ὅταν μὲ εἶδε, μετὰ τὴν ἔγκριση ἐκτελέσεως τῆς μεταφορᾶς τοῦ μνημεῖου ἀπὸ τὴν Ἐφορεία, μοῦ εἶπε: «Καὶ τεχνικὸς γίνατε τώρα κύριε Πετράκο;». Ἦταν καὶ εἶναι ἀδιανόητο νὰ γίνῃ ἀναστήλωση ἀπὸ μὴ τεχνικό.

222. *Μεσημβρινή*, 30 Δεκ. 1964.

223. 26 Δεκ. 1964.
224. Χρήστου καὶ Σέμνης Καρούζου.
225. Τοῦ Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου († 11 Ἀπρ. 1963).
226. Ἐθνικὴ Ριζοσπαστικὴ Ἐνωσις, διάδοχος τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, κατόπιν Ἑλληνικοῦ Συναγερμοῦ καὶ σήμερα Νέας Δημοκρατίας.
227. *Τὸ Βῆμα*, 27 Δεκ. 1964.
228. *Ἡ Καθημερινή*, *Τὸ Βῆμα* 29 Δεκ. 1964, *Ἐλευθερία*, 1 Ἰαν. 1965.
229. 2 Ἰαν. 1965.
230. *Τὸ Βῆμα*, 3 Ἰαν. 1965.
231. *Νέα Ἐφημερίδα τῆς Ζυρίχης*, 2 Φεβρ. 1958, *Τὸ Βῆμα*, 5 Ἰαν. 1965.
232. *Τὸ Βῆμα*, *Μεσημβρινή*, *Ἐλευθερία*, 6 Ἰαν. 1965.
233. *Ἡ Καθημερινή*, 6 Ἰαν., *Ἐλευθερία*, 7 Ἰαν. 1965.
234. *Ἡ Καθημερινή*, Κυριακὴ 10 Ἰαν. 1965. Τὸ ἄρθρο ἦταν τοῦ Μίλτη Παρασκευαΐδη καὶ ἔφερε τοὺς ἐξῆς διαδοχικοὺς τίτλους: «Ἐπὶ τὸ ἀντιεπιστημονικὸν καθεστὼς τῶν ἀρχαιολογικῶν μυστικῶν καὶ ἀπαγορεύσεων. Ἡ ἀνακάλυψις καὶ ἡ πολυχρόνιος ἀπόκρυψις ἀπὸ τὸ κοινὸν ἀνεπανορθώτων καταστροφῶν τῶν ἀρχαίων μνημείων μας. Πῶς ἐφθάσαμεν εἰς ἐμπαθεῖ γενικὴν δυσφήμησιν τῶν ἐλληνικῶν ἀναστηλώσεων».
235. Ἡ δῆθεν κακὴ συμπεριφορὰ τῶν νέων Ἐπιμελητῶν πρὸς τοὺς καθηγητὰς ἀφορᾷ μόνον τὸν Μαρινάτο, ὁ ὁποῖος τὸ τόνισε σὲ ἐπιστολὰς του. Ὁ Κοντολέων εἶχε, ὅσο γνωρίζω, καλὰς σχέσεις μὲ ὅλους τοὺς μαθητὰς του ἕως τὸ τέλος. Ὑπονοώντας ἐμένα ὁ Μίλτης Παρασκευαΐδης γράφει ὅτι «ἡ παράβασις τοῦ νέου ἀγράφου κανονισμοῦ θὰ ἤμπορούσε νὰ ἔχῃ ὡς ἄμεσον συνέπειαν τὴν μεταίωσιν τῆς προβλεπομένης ὑποτροφίας εἰς τὴν Γαλλίαν ἢ τὴν μετάθεσιν ἐξ Ἀθηνῶν». Πρόκειται γιὰ ἀνακρίβεια πού ἀδικεῖ καὶ τίς δύο πλευρές. Στὸν διαγωνισμό γιὰ τὸν διορισμό μου στὸν Κλάδο εἶχα ὡς ἐξεταστὲς τὸν Μαρινάτο καὶ τὸν Κοντολέοντα, οἱ ὁποῖοι μὲ βαθμολόγησαν μὲ τοὺς μεγαλύτερους βαθμούς. Οἱ σχέσεις μου ἐξ ἄλλου μὲ τὸν Παπαδημητρίου (ἀπὸ τὸ 1955) καὶ τὸν Κοντῆ (ἀπὸ τὸ 1959) ἀπέκλειαν ἐξ ἀρχῆς κάθε τέτοιον ὑπολογισμό. Ὅσοι τοὺς γνώρισαν, διαπίστωσαν πῶς δὲν ζήτησαν ποτὲ ἀποδείξεις ἀφοσίωσης ἢ πίστεως. Αὐτὴ τὴ νοοτροπία τοῦ στενοῦ κύκλου ἤθελαν ἀκριβῶς νὰ ἐξαλείψουν ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, κατάλοιπο τῆς ἐποχῆς τοῦ Καββαδία.
236. Ἡ πρότασί του κατάρτησης τοῦ διαγωνισμοῦ πραγματοποιήθηκε ἐννιά χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Μαρινάτο, μὲ τίς ἀθρόες μονιμοποιήσεις ἐκτάκτων χωρὶς διαγωνισμό.
237. *Τὸ Βῆμα*, 12 Ἰαν. 1965.
238. Ἐννοεῖται ὁ Μαρινάτος γιὰ τὸ ἄρθρο γιὰ τὴν Ἐκπαιδευτικὴ Μεταρρύθμιση πού δημοσίευσε στὴν *Καθημερινή* τῆς 24 Ἰουλίου 1964. Τὸ ἄρθρο ἀναδημοσιεύτηκε: *Πλάτων* 16, 1964, ἑκτακτο αὐτοτελὲς παράρτημα (III), 79-85.
239. *Τὸ Βῆμα*, 15 Ἰαν. 1965.
240. *Ἡ Καθημερινή*, 22 καὶ 23 Ἰαν. 1965.
241. Ὁ Στίκας ὑπερασπίστηκε τὸν ἑαυτοῦ του ἐκτὸς δικαστηρίων, μὲ ἐπιστολὰς στὶς ἐφημερίδες, τίς ἐξῆς: 1) *Μεσημβρινή*, *Ἐστία* τῆς 26 Δεκ. 1964, *Ἐλευθερία*, 27 Δεκ., *Ἀπογευματινὴ*, 28 Δεκ. 2) *Ἐλευθερία*, 7 Ἰαν. 1965. 3) *Τὸ Βῆμα*, *Ἐστία*, *Ἐλευθερία*, *Μεσημβρινή*, 15 Ἰαν., *Ἀκρόπολη*, 16 Ἰαν. 4) *Ἡ Καθημερινή*, 19 Ἰαν.,

Τὸ Βῆμα, 20 'Ιαν. 5) Τὸ Βῆμα, 21 'Ιαν. 6) 'Η Καθημερινή, Τὸ Βῆμα, 26 'Ιαν. 7) Τὸ Βῆμα, 28 'Ιαν. 8) Τὸ Βῆμα, 6 Φεβρ.

242. 'Εστία, 14 'Ιαν. 1965.

243. Τριάντα χρόνια μετὰ τὴ σύνταξη τῆς ἐκθεσης, ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω πὼς ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς 'Αφαίας ἦταν ἀντιεπισημονικὴ καὶ καταστροφικὴ. 'Ηδη ἄρχισαν νὰ ἐκδηλώνονται φθορὰς ποὺ ὀφείλονται σ' αὐτήν. Τὸ περισσότερο δυσάρεστο συμπέρασμα ἀπὸ ἀναστηλώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἡ διαπιστούμενη ἔλλειψη σεβασμοῦ, ἐκ μέρους τοῦ ἀναστηλωτοῦ, πρὸς τὰ μέλη τῶν μνημείων, ποὺ δείχνει πὼς εἶναι ἐντελῶς ξένος πρὸς αὐτά.

244. 'Ο Εὐστάθιος Στίκας (1912-1983) σπούδασε στὸ ΕΜ Πολυτεχνεῖο καὶ στὸ Παρίσι. 'Εργάστηκε ὡς ἀρχιτέκτων κατὰ τὸ διάστημα 1934-1937 καὶ ἔκτοτε στὴ Διεύθυνση 'Αναστηλώσεως τοῦ 'Υπουργείου Παιδείας, τῆς ὁποίας ἔγινε Διευθυντὴς μετὰ τὴν ἀποχώρησή τοῦ 'Ορλάνδου.

245. 28 'Ιανουαρίου 1967.

246. 30 'Ιανουαρίου 1967.

247. 'Η Καθημερινή, 12 Φεβρ. 1967.

248. ΒΔ 918/1966, ΦΕΚ 249, 12 Νοεμβρίου 1966, τ. Α'.

249. Λασανοφόρος, ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξι *lasanum* = οὐροδοχεῖον. Πλουτάρχου, 'Αποφθέγματα βασιλέων καὶ στρατηγῶν 182 C· βλ. καὶ Περὶ 'Ισίδος καὶ 'Οσίριδος, 360 D. Ζητωβόας = ζήτω + βοῶ.

250. 'Η Καθημερινή, 17 Φεβρ. 1967.

251. 'Η Καθημερινή, 17 Φεβρ. 1967, Καθημερινή καὶ Μεσημβρινή, 18 Φεβρ. 1967.

252. 'Η Καθημερινή, 21 Φεβρ. 1967.

253. Εἶναι γνωστὸ τὸ πρόσωπο ποὺ ὑπονοεῖ ὁ Κοντῆς μὲ τὸν πληθυντικὸ ποὺ χρησιμοποιεῖ. 'Εξακολουθεῖ νὰ δρᾷ καὶ νὰ καταγγέλλει τὴν 'Υπηρεσίαν καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους ποὺ βρίσκονται ἐμπόδιο στὰ σχέδιά του. 'Εχει ἐμφανιστεῖ μερικὲς φορὲς στὸ 'Αρχαιολογικὸ Συμβούλιο καὶ στὴν τηλεόραση· ἀρκετοὶ ἀρχαιολόγοι ποὺ δὲν γνωρίζουν τὴν ἀττικὴ ἀρχαιολογία καὶ τὴν ἱστορία της, δίνουν σημασίαν σὲ ὅσα μονίμως ψευδῆ λέγει. Γιὰ τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ θέμα τῆς ἀττικῆς ἀρχαιοκαπηλίας πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ συμβουλευτεῖ κανεὶς καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κοντῆ στὴν 'Ακρόπολιν τῆς 2 Μαρτίου 1967.

254. 'Η Καθημερινή, 18 Μαρτ. 1967.

255. 'Η Καθημερινή, 19 Μαρτ. 1967.

256. 'Η κρίσις τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας, 'Η Καθημερινή, 28 καὶ 29 Μαρτ. 1967.

257. 'Αλυσιτελὴς ὑπῆρξε ἡ προσπάθεια τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ μὲ τὴν ἱδρυση στὴν 'Ακαδημία τοῦ Κέντρου 'Ερεῦνης τῆς 'Αρχαιότητος. 'Η εἰσήγησή του τῆς 25 Νοεμβρ. 1974 πρὸς τὸν Πρόεδρο τῆς 'Ακαδημίας, προίκιζε τὸ Κέντρο ποὺ θὰ ἰδρυόταν μὲ «τὸ εὐρύτερον πεδῖον, οὐχὶ κυρίως ἀνασκαφικόν, τῆς συστηματικῆς ἐρεῦνης τῆς ἀρχαιολογίας ἐν γένει, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ καλυφθῇ ὑπὸ Κέντρου τῆς 'Ακαδημίας». 'Επειτα ἀπὸ 20 σχεδὸν χρόνια τὸ Κέντρο ἔχει ὡς προσωπικὸ τέσσερις ἀρχαιολόγους, χωρὶς νὰ ἔχει βρεῖ τὸ δρόμο του. 'Η ἱδρυσή του, στὴν ὁποία ἀντιτάχθηκε ὁ Κλάδος, ἦταν προσωπικὴ προσπάθεια τοῦ Μυλωνᾶ, ἀνθρώπου ποὺ ἀγνοοῦσε τὴν ἐλληνικὴ κρατικὴ ὀργάν-

νωση, δημιουργίας ενός νέου κέντρου αρχαιολογικής έξουσίας, παράλληλου προς την 'Υπηρεσία, την 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία και τὸ Πανεπιστήμιο. Τὰ ὑλικά ποὺ θὰ χρειάζοταν τὸ Κέντρο θὰ τὰ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὶς δύο πρῶτες.

258. 'Αρ. 4335/4 'Ιουλίου 1967, *ΦΕΚ* 280, 5 'Ιουλίου 1967, τ. Γ'.

259. «Περὶ ἀποκαταστάσεως εὐρυθμίας εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν Δημοσίων 'Υπηρεσιῶν καὶ Νομικῶν Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, 'Οργανισμῶν κλπ.».

260. *ΦΕΚ* 203, 15 Νοεμ. 1963, τ. Α' καὶ *ΦΕΚ* 30, 15 Φεβρ. 1964, τ. Α'.

261. *ΦΕΚ* 125, 30 'Ιουνίου 1965, τ. Α'.

262. *ΦΕΚ* 184, 19 Σεπτ. 1966, τ. Α'.

263. *Δοκίμιο* 50-55.

264. "Οπ.π. 52. Τὸν τίτλο *'Επιμελητῆς* ἔφερε πρῶτος ὁ 'Αθαν. Στ. Κουμανούδης· βλ. *Ἱστορία* 55 καὶ 105, 331. Βλ. ἀκόμη, Β. Χ. Πετράκος, *'Ο Μέντωρ* 26, 1993, 121-124.

265. *ΦΕΚ* 249, 12 Νοεμ. 1966 τ. Α'.

266. *Δοκίμιο* 41-42. Μὲ τὸν ΑΝ 46/1967 καὶ τὴν κοινὴ ὑπουργικὴ ἀπόφαση 4232, 30 'Ιουνίου 1967 καταργήθηκε τὸ Συμβούλιο αὐτὸ καὶ ἰδρύθηκε νέο πενταμελές. Στὸ νέο αὐτὸ 'Αρχαιολογικὸ Συμβούλιο μέλη ἦσαν ὁ Νομικὸς Σύμβουλος τοῦ 'Υπουργείου καὶ οἱ καθηγητὲς Μαρινάτος, Κοντολέων, 'Ορλάνδος καὶ Κορρές. 'Αναπληρωτὲς ἦσαν οἱ Διονύσιος Ζακυθηνός, 'Ιωάννης Σταματάκος, 'Ιωάννης Παπασταύρου, Μάρκελλος Μιτσός. Ἦταν πραγματικὰ «ιδιὸν των Συμβούλιον» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μαρινάτου.

267. *Φαίδων* 69c.

268. W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften, Grab-Epigramme*, 1961.

269. Βλ. τὴ βιβλιογραφία.

270. Α.χ. φόρμα (1, 10, 18), ἐσσαιγίστες, κόμμοδο, στυλιζάρο (1), ντετερμινιστικά (1, 8, 12), σπεσιαλιτέ (3), φικτισιοναλισμός, ἀπριορικός, βιταλιστικός (9), ματεριαλιστικός (10), προστιμάρο (12), παράλληλα πρὸς τοὺς νεοελληνικοὺς τύπους: σημειώσεις (10), παρατήρησεις (12), θεμελιόδικο, θαμάζω (8), ξετύλιμα, συχίζω, ἐσύχισα, αἰτιώδικο (9). Ἡ χρῆση ἐπιστημονικῶν ὄρων στὴ μορφή αὐτὴ ὀφείλεται καὶ στὴν τάση καθορισμοῦ ἀπὸ τὰ κόμματα, ἢ ὁμάδες ἀνθρώπων, ἰδιαιτέρας γλώσσας ποὺ νὰ τοὺς ξεχωρίζει. Ἄλλων ἀνθρώπων γλώσσα ὑπῆρξε ἡ καθαρεύουσα, ἄλλων ἡ γλώσσα τοῦ Ψυχάρη, ἄλλων τοῦ Παλαμᾶ, καὶ ἄλλων τοῦ κομμουνιστικοῦ *Ριζοσπάστη*. Τὰ τέσσερα αὐτὰ γλωσσικὰ «ιδιώματα» μεταχειρίζονταν ἄνθρωποι μὲ μεγάλες ἰδεολογικὲς διαφορές. Σήμερα ὁ *Ριζοσπάστης* ἔχει ἐγκαταλείψει τὸ παλιὸ γλωσσικὸ τοῦ «ιδιώμα», γιατί δὲν θέλει νὰ ταυτιστεῖ οὔτε μὲ τὶς ἰδέες καὶ τὶς πράξεις τοῦ παρελθόντος οὔτε μὲ τοὺς ἀναγνώστες τοῦ ποὺ ἀσπάζονταν τότε τὶς ἔτσι παρουσιασμένες ἰδέες, οἱ ὁποῖες ξεχώριζαν ἀκριβῶς γιὰ τὴ μορφή τους. Διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ ἐξέταση τοῦ ζητήματος ποὺ κάμει ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη, Προοδευτικοὶ διανοούμενοι καὶ ἀντιδραστικὴ γλώσσα, *'Αμνηστός*. Στὴ μνήμη Φώτῃ 'Αποστολόπουλου, Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ('Αθήνα 1984) 97-110.

271. Ἀλέξη Δημαρᾶ (ἐπιμ.), *'Η μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε* ('Ερμῆς 1974, Β', 267-292).

272. "Ολες δημοσιεύτηκαν: *Πλάτων* 16, 1964, ἑκτακτον αὐτοτελὲς παράρτημα (III), 16-54.

273. Ίωάν. 18, 38.

274. Ματθ. 12, 33.

275. Ἀριστόδικος 2.

276. Γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς συστηματικῆς ἐπέμβασης τοῦ Πανεπιστημίου στὰ πράγματα τῆς Ὑπηρεσίας, βλ. τὸ δημοσίευσμά μου «Ἡ Διοίκηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας», *Ὁ Μέντωρ* 24, 1993, 29-40.

277. Ἀναγκαστικὸς Νόμος 46/1967.

278. Ἡ δύναμις τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων. Λόγος στὴν Ἀκαδημία γιὰ τὴν πρώτη ἐπέτειο τῆς 21ης Ἀπριλίου. *ΠΑΑ* 43, 1968, 80-88.

279. *Τὸ Βῆμα*, 9 Ἰανουαρίου 1975.

280. Τὸ 1973/74 διορίστηκαν χωρὶς διαγωνισμὸ εἵκοσι ἑξὶ πτυχιούχοι Φιλοσοφικῆς, γιὰ νὰ ἐκτελοῦν καθήκοντα Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων. Ὁ διορισμὸς ἔγινε σύμφωνα μὲ τίς διατάξεις τοῦ ΒΔ 617/1967 ποὺ ἐκδόθηκε μὲ ἐξουσιοδότηση τοῦ ΑΝ 91/1967. Οἱ κοινοβουλευτικὲς κυβερνήσεις ὅμως δὲν ὑστέρησαν σὲ αὐθαρεσία καὶ ὄχι μόνον ἐπικύρωσαν τοὺς παράνομους διορισμούς, ἀλλὰ καὶ μὲ σειρά χαρακτηριστικῶν διατάξεων ἔκαναν δυνατὴ τὴν εἴσοδο στὴν Ὑπηρεσία πλήθους προσώπων ποὺ στὴν πρὸ τοῦ 1967 ἐποχὴ ἐφαρμογῆς τῶν νόμων δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ τὸ πετύχουν. Βλ. σχετικὰ *Δοκίμιο* 50-55.

281. Οἱ μεταθέσεις ἔγιναν μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀποκέντρωσης καὶ τῆς συστηματικῆς λειτουργίας τῶν ἐπτὰ Περιφερειακῶν Διοικήσεων, μὲ Προϊστάμενο Ὑφυπουργὸ-Περιφερειακὸ Διοικητὴ. Μετατέθηκαν Ἐφοροὶ καὶ Ἐπιμελητές, ἀπὸ τοὺς Δελφούς στὴν Πάτρα, ἀπὸ τὴ Ρόδο στὴν Καβάλα, ἀπὸ τὴν Πάτρα στὰ Χανιά, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στὸν Βόλο, ἀπὸ τὴ Μύκονο στοὺς Δελφούς, ἀπὸ τὴ Σαντορίνη στὴ Ρόδο. Μὲ τίς μεταθέσεις φάνηκε καθαρὰ ποιоὺς εὐνοοῦσε τὸ τότε καθεστῶς καὶ ὁ Μαρινάτος προσωπικά. Ὅταν ὁ Μαρινάτος ἦλθε στὴν Πάτρα, τὸ 1973, γιὰ νὰ μιλήσει στὸ Πρῶτο Περιφερειακὸ Πολιτιστικὸ Συνέδριο (15-16 Μαΐου 1973), μὲ ρώτησε ποῦ βρισκόταν ὁ πρῶτος Ἐφορὸς τῆς Ρόδου. Τὸν πληροφορήσα καὶ μοῦ ἀπάντησε: «Μὰ εἶναι φοβερόν! Ἰδέαν δὲν εἶχον». Στὸν πίνακα τῶν Προϊσταμένων ὅμως ποὺ τοῦ εἶχε τεθεῖ ὑπ' ὄψη, σημείωσε ὁ ἴδιος, μὲ κόκκινο μολύβι, τὸν τόπο μετάθεσης γιὰ τὸν καθένα.

282. Ὅσο γνωρίζω, ὑπῆρξε ἀντίδραση στὰ γραφόμενα τοῦ Κοντολέοντος μὲ ἐπιστολὴ στὴν ἐφημερίδα *Ἐλεύθερος Κόσμος* τῆς 17 Ἰαν. 1975.

283. *Ἀπογευματινὴ*, 18, 19 Ἰαν. 1973.

284. Οἱ ἄλλες δύο ἦσαν τὸ 1939 καὶ τὸ 1958.

285. Ὁ Γρηγόριος Ἀνδρουτσόπουλος, μαθητὴς τοῦ Ἀρβανιτόπουλου, τμηματάρχης τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ γιὰ μικρὸ διάστημα καὶ τῆς Ὑπηρεσίας, μαθητεύσε στὸν Buschor κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς... Ἀνῆκε στὸν κύκλο τοῦ *Πολέμωνος* καὶ ἦταν θεῖος τοῦ πρωθυπουργοῦ τοῦ Νοεμβρίου 1973. Στις ἀρχὲς τοῦ 1946 μετατάχθηκε στὸν Κλάδο ὡς Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων, τοποθετήθηκε μάλιστα στὴν Ἀκρόπολη-Ἀττική (*ΦΕΚ* 63, 27 Φεβρ. 1946, τ. Γ'). Εἶναι ἄγνωστο ἀκόμη πόσο παρέμεινε ὡς ἐμβόλιμος στὴ θέση αὐτὴ καὶ ἂν πρόσφερε ὑπηρεσία.

286. *Τὸ Βῆμα*, 9, 10 Ἰαν. 1975.

Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟ-
ΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ
ΤΟΥ Β.Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, ΑΡ. 150 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗ-
ΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙ-
ΡΕΙΑΣ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1995 ΣΕ
ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙ-
ΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΙΤΗΣ ΝΙΝΟΥ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑ-
ΦΕΙΟ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ.
ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2013 ΕΓΙΝΕ ΑΝΑΤΥ-
ΠΩΣΗ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙ-
ΝΙΑ ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ
Ο.Ε.» ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ